אליעזר לוי

ספריית אגודת חסידי חב"ד
אהל יוסף יצחק
ליובאוויטש
ארה"ב - U.S.A.

יסודות התפלה

ספריית אגודת חסידי חב"ד
אהל יוסף יצחק
ליובאוויטש

מחקר על תולדות התפלה,
מקורותיה, מנהגיה וטעמיה,
עד עריכתה בימי הגאונים.

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ט

הוצאת «ביתן הספר» תל־אביב
בסיוע „מוסד הרב קוק" שעל יד המזרחי העולמי
תש"ז

ב"ה

מבוא

אין אנו יכולים לרדת לעומק כוונתם של תפלותינו ולעמוד על מהותם של מנהגינו, מבלי להזדקק למקורות ולעקוב אחרי המאורעות, שארעו את אבותינו. ידיעת המקורות ההיסטוריים האלה חשובה ביותר לאב, למדריך ולמורה, ששומה עליהם למסור לדור הבא את המסורה הקדושה בשלמות ובנאמנות.

*

התפלה בצבור, שהיא בנוסח קבוע, במקום קבוע ובזמנים קבועים, מה מקורה? על השאלה העיקרית הזו נותן הספר תשובה אחרת ממחקרים אחרים. רובם של החוקרים הניחו — כדבר שאין לערער עליו — שאמנם החלו היהודים בימי הבית השני להתפלל תפלה בצבור, אבל רק אחר חורבן הבית, אשר הביא לידי ביטול הקרבן, בא במקומו „העבודה שבלב": התפלה המסודרת.

בניגוד לדעתם ניתן לומר: יש קשר בלתי ניתק בין תולדות התפלה לתולדות עם ישראל ושלובות אלו באלו. בהתגלות השם בהר סיני עם מתן התורה נתחייבו היחיד והצבור בתפלות וידוי, שנוסחן נקבע בתורה, ובלי תפלה זו אין הקרבן מתרצה. יתר על כן, התפלה שיותה ערך מיוחד לקרבן (התתכן עבודת יום הכפורים בלי תפלות וידוי של הכהן הגדול?).

מימי משה ואילך התאסף העם בשבתות ובחגים ב„מקראי קודש", לשמוע קריאת התורה וביאורה. ומימי אהרן ובניו ועד ימינו אנו, הרינו מתברכים ב„ברכת הכהנים" באותו נוסח הברכה, "כפי שנמסר לנו בתורה, ושבו ברכו אהרן ובניו את עם ישראל במדבר.

שמואל הנביא ודוד המלך — עוד לפני בנין בית המקדש הראשון — קבעו בכל ערי הארץ תפלה וקריאת התורה, שתערכנה על ידי זקני העיר („המעמדות"). והתפלות העיקריות,

שתיקנו אנשי כנסת הגדולה בזמן הבית השני, היו ערוכות דוגמת התפילות, שהושמעו מפי הכהנים והלויים בעבודת הבית הראשון (כגון „שמע" וברכותיה ושירי הלויים: „הודו לד' קראו בשמו", „הלל הגדול" ועוד).

מכאן, שהתפלה איננה תחליף לעבודת הקרבנות אלא היתה נהוגה עוד בימי הבית הראשון במקדש ובמקומות התפלה בכל ערי הארץ ועם חורבן הבית השני צומצמה בבתי כנסיות בלבד.

*

החומר הרב הנאסף במחקר זה מאמת את עתיקות התפלה. ותוך הארת הרקע ההיסטורי של תקופות שונות בתולדותינו הופץ אור חדש על כמה מנהגי בית הכנסת ותפלותיו והובהרו במשנה ובגמרא מקומות שנראים כסתומים.

ואני תקוה, שהספר הזה יתקבל ברצון כתרומה לחקירת הנושא הנעלה, וגם ימלא את תפקידו, לעורר בלב הקורא את הרצון להתענין במקורות המסורתיים של עמנו ולקרבו — הלכה למעשה — למעינותינו.

„ויהי נועם ד' אלקינו עלינו, ומעשה
ידינו כוננה עלינו, ומעשה ידינו כוננהו".

חנוכה תש"ז

א. ל.

תוכן

התפלות בכלליהן

תפלות הקדמונים

מדור		עמוד
א	תפלות וידוי	9 — 14
ב	השיר בתפלה	14 — 20
ג	„המענה" — כתפלה	20 — 23
ד	קרבן ותפלה	23 — 26
ה	התפלה בתנ"ך	26 — 30
ו	תקנות הנביאים הראשונים	31 — 33
ז	משמרות ומעמדות	33 — 40
ח	תפלת מוסף ב„חבר עיר"	41 — 42
ט	תפלת הכהנים בקרבן תמיד	43 — 45
י	תפלת הכהן הגדול אחרי קריאת התורה ביום הכפורים	45 — 46
יא	התפלה ביום „הקהל"	47 — 49
יב	שמחת בית השואבה	49 — 51
יג	חגיגת ט"ו באב ויום הכפורים	51 — 53
יד	פורס על שמע	54 — 59
טו	„כקורין את שמע"	59 — 62
טז	„מעשה ברבי חלפתא ורבי חנניה בן תרדיון"	62 — 65

תפלה בצבור בהתפתחותה

יז	בית הכנסת — התפתחותו ההיסטורית	65 — 70
יח	בית הכנסת — הבנין	70 — 72
יט	בית הכנסת — הפנים	73 — 77
כ	בית הכנסת — „כלי הקודש"	77 — 82
כא	בית הכנסת — לכל צרכי הצבור	82 — 85
כב	תפלה בחוץ	85 — 88
כג	בית המקדש וסידור התפלה	88 — 93
כד	מלחמתנו נגד המינים בתפלה	93 — 97
כה	תפלות יחיד ותפלות רבים	97 — 99
כו	ההנהגה בשעת התפלה	99 — 102
כז	זמני התפלה	102 — 106
כח	נשים בעבודת השם	106 — 110
כט	חינוך הקטנים	110 — 112
ל	בר מצוה	113
לא	מאמרי החז"ל על התפלה	114 — 116

התפלות בפרטיהן

תפלות של כל השנה

מדור		עמוד
לב	ברכות השחר	116 — 119
לג	פסוקי דזמרא	119 — 125
לד	קריאת שמע	125 — 131
לה	ברכות קריאת שמע	131 — 134
לו	תפלת שמונה עשרה — התחלתה	134 — 142
לז	תפלת שמונה עשרה — נוסחתה	143 — 147
לח	תפלת שמונה עשרה — תוספות	147 — 150
לט	*קדושה*	150 — 154
מ	ברכת הכהנים	154 — 158
מא	קדיש	159 — 162
מב	תחנונים	163 — 165
מג	סיום התפלה	165 — 166
מד	תפלת מנחה	166 — 168
מה	תפלת ערבית	168 — 171

תפלות בפרקים

מו	יום השבת	172 — 174
מז	תפלת ליל שבת	174 — 178
מח	קידוש	178 — 182
מט	תפלות יום השבת	182 — 185
נ	תפלת מוצאי שבת	185 — 186
נא	הבדלה	186 — 189
נב	ראש־חודש	189 — 192
נג	הלל	193 — 196
נד	שלוש רגלים	196 — 199
נה	שבת הגדול	199 — 200
נו	חג הפסח	200 — 205
נז	„הסדר"	205 — 212
נח	ספירת העומר	212 — 214
נט	ל"ג בעומר	214 — 216
ס	חג השבועות	216 — 218
סא	תעניות	218 — 225
סב	סליחות	225 — 227
סג	עשרת ימי התשובה	227 — 229
סד	ראש השנה	229 — 238
סה	ערב יום הכפורים	238 — 239
סו	יום הכפורים	239 — 245

מדור		עמוד
סז	חג הסוכות	246 — 252
סח	חנוכה	252 — 253
סט	פורים	253 — 256

ברכות

ע	מקור הברכות	256 — 260
עא	ברכות הנהנין	260 — 261
עב	ברכות ראייה ושמיעה	261 — 263
עג	ברכות מצוה	263 — 266
עד	ברכת חתנים	266 — 268
עה	ברכת אבלים	268 — 273
עו	ברכת המזון	273 — 276
עז	תוספות לברכת המזון	276 — 278
עח	ברכות אחרונות	278 — 280
עט	תפלת הדרך	280 — 281
פ	קידוש לבנה	282 — 284
פא	קריאת שמע על המיטה	284 — 285

קריאת התורה וההפטרה

פב	קריאת התורה	285 — 293
פג	ברכה לפניה ולאחריה	293 — 295
פד	מזמורים ותהלות ל"הוצאה והכנסה"	296 — 297
פה	ההפטרה	297 — 301
פו	ברכות ההפטרה	301 — 304
פז	תרגום	304 — 306
פח	דרשות	307 — 309
	מפתח	311 — 318
	ספרים	319

מדור א׳

תפלות וידוי

הננו פותחים ב„תפלות וידוי״ מפני שאחדות מהן נזכרו בתורה, חלקן נהגו כבר בזמן שהותם של בני ישראל במדבר וחלקן אחרי בואם לארץ.

וידוי שבהקרבת קרבן

בתורה אנו מוצאים שלשה סוגי קרבנות, שבני ישראל — יחיד או צבור — היו מקריבים על חטאים שחטאו ואלה הם: קרבן חטאת, קרבן אשם וקרבן יום הכפורים. שלשתם נועדו לכפרה ולסליחה, ככתוב: „לכפר עליו״ [1] „ונסלח לו״ [2]. עם הקרבת הקרבנות האלה נדרשה גם אמירת תפלת וידוי, כמו שנאמר: „והקריב אהרן את פר החטאת״ [3], ולהלן כתוב: „והתודו את חטאתם אשר עשו״ [4].

כדי לבטא את המזיגה המהותית של שני הדברים: מעשה הקרבן ודברי הוידוי, צריך המביא את הקרבן לסמוך את ידיו על ראש הקרבן [5] ועל ידי כך להביע חרטתו על חטאו.

סמיכה נהוגה בכל חטאת ואשם של כהן המשיח [6], של עדת ישראל [7] — שאז סומכים זקני העדה [8], — של נשיא [9], של יחיד [10] וגם בקרבן יום הכפורים, שמכפר הכהן הגדול „אחת בשנה על בני ישראל מכל חטאתם״ [11]. והוא גם המתודה: „והתודה עליו את עונות בני ישראל״ [12].

הרי שתפלת וידוי היא עיקר הכפרה. וכן נאמר בברייתא: „וכפר בעדו ובעד ביתו״ [13]. זוהי כפרת דברים — תפלת וידוי (רש״י) —״ [14]. פירוש הדבר, שהכפרה תלויה בתפלת וידוי. לכן נאמר במשנה: „כשם שוידויו של שעיר המשתלח מכפר על ישראל, כך וידויו של פר מכפר על הכהנים״ [15] (ראה מדור „קרבן ותפלה״ ומדור „יום הכפורים״).

וידוי בכורים

מצוה להביא מראשית כל פרי האדמה בכורים לכהן שבמקדש [16]. מצוה זו היתה נהוגה רק בארץ ישראל ורק בשבעת המינים [17] שנשתבחה הארץ [18].

---

1) ויקרא א, ד.
2) שם ה, י.
3) שם טז, ו.
4) במדבר ה, ז.
5) ויקרא ד, כד.
6) שם ד, ג.
7) שם יג.
8) שם טו.
9) שם כב.
10) שם כז.
11) שם טז, לד.
12) שם כא.
13) שם טז.
14) גמ׳ מגילה כ: ויומא לו:
15) שבועות א, ז.
16) דברים כו.
17) שם ח, ח.
18) ספרי.

את הבכורים הביאו מעצרת עד החג[19]. במשנה מסופר, איך הביאו ברוב פאר את הבכורים לירושלים. לא כל אחד ואחד עלה לבד, אלא בסך עלו משום „ברוב עם הדרת מלך"[20]. התאספו בעיר שגר שם ראש המעמד, בה לנו וחיכו עד שבאו כל העולים מהסביבה: „לא היו עולין יחידים אלא פלכים פלכים. חזני הכנסת עולין עמהם ולנין ברחובה של עיר"[21].

כל זמן שהותם בעיר זו השתתפו בתפלה בצבור שב„רחובות העיר" (ראה במדור „משמרות ומעמדות" ובמדור „תפלה בחוץ"), עד שמגיע הזמן והממונה אמר להם: „קומו ונעלה ציון אל בית ד' אלקינו"[22].

ברוח של התרוממות וחגיגיות התחילו את דרכם לירושלים. כל הדרך שרו זמירות ושירים, זמרו ונגנו בכלי ניגון, ו„החליל הכה לפניהם"[23]. וכל התהלוכה הזו היתה מעין תפלה בצבור מסודרת. כשהגיעו לירושלים פרצו בקריאה: „עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלים"[24]. עלו להר הבית והתחילו את המזמור: „הללו א־ל בקדשו[25]. ואת שירתם סיימו בעזרה בדברי סיום ספר תהלים: „כל הנשמה תהלל יה"[26].

משלחת סגני הכהונה והגזברים יצאו לקראתם לקבל את פניהם. אפילו בעלי אומניות עמדו מפניהם ושאלו בשלומם: „אחינו אנשי מקום פלוני באתם לשלום"[27]. הגיעו להר הבית נוטל כל אחד את הסל על כתפו, הוא בעצמו ואפילו אגריפס המלך, ונכס נעד שמגיע לעזרה. שם „דברו הלויים בשיר"[28]: „ארוממך ד' כי דליתני ולא שמחת אויבי לי"[29].

„עודהו הסל על כתפו הוא קורא: „הגדתי היום לד' אלקיך וכו'" ומוריד את הסל מעל כתפו ואוחז בשפתותיו והכהן מניח ידו תחתיו ומניפו וקורא מ„ארמי אובד אבי" עד שהוא גומר כל הפרשה[30] ומניחו בצד המזבח והשתחוה ויצא[31]. הנה גם הבאת הבכורים מחייבת וידוי[32] ושיר[33]. מתחילים את הוידוי בגנותו: „ארמי אובד אבי", שאבינו לבן הארמי היה רשע[34]. ומתודים בלשון הקודש[35]. את דברי הגנות אומרים בקול רם[36].

מה טעמו של וידוי זה? כשאנו מביאים מפרי אדמתנו בכורים, תרומות ומעשרות אין אנו בטוחים בעצמנו, אם קיימנו תמיד את כל המצות התלויות בעבודת האדמה כגון שבת, לקט, שכחה, פאה וכל שאר המצות הכרוכות בהעסקת פועלים — בין אדם למקום ובין אדם לחברו: „שלא האכלתי את הרעיבים ולא השקאתי את הצמיאים"[37]. „עשר מצות אדם עושה עד שלא יאוכל פרוסה: משום לא תחרוש, בל

---

19) משנה בכורים א, ו. 20) משל יד. 21) תוספתא בכורים ב, ח.
22) משנה בכורים ג, ב. 23) שם ד. 24) תהלים קכב.
25) שם קן. 26) ירושלמי, בכורים ג, ב. 27) משנה בכורים ג, ג.
28) תהלים ל. 29) משנה בכורים ג, ד. 30) דברים כו.
31) משנה בכורים ג, ו. 32) שם ב, ב. 33) שם ד.
34) סוטה לט: ורש"י. 35) משנה סוטה ז, ג. 36) ברייתא סוטה לב:
37) ירושלמי קידושין א, ז

תזרע, בל תחסום, לקט, שכחה, פאה, תרומה, מעשר ראשון, מעשר שני וחלה"[38]. ועל כל זה היו אבותינו מתודים[39].

ושירים למה? מפני שכתוב: „ושמחת בכל טוב"[40]. „בכל טוב זה השיר"[41].

וידוי מעשר

„כל מעשר קדש לד'"[42] וגם מעשר שני בכללו. התורה צותה לאכול מעשר שני — את המעשר או את תמורתו — „לפני ד' אלקיך במקום אשר יבחר לשכן שמו שם"[43].

וכל מעשר שני שלא נאכל, טעון ביעור בערב יום טוב הראשון של פסח בשנה הרביעית ובשנה השביעית[44]. אבל משאירים ממנו לאכילה בחג הפסח. ומשום כך אין מתודים ביום הראשון אלא „במנחה ביום האחרון של פסח"[45].

את הנוסח של וידוי מעשר אנו מוצאים בתורה, שכתוב: „בערתי הקודש מן הבית וגם נתתיו ללוי וכו'"[46]. את שבחו („לא עברתי מצותיך") אומר בקול נמוך[47].

וידוי מעשר מפורש במשנה[48] כדלקמן: „בערתי הקודש מן הבית": זה מעשר שני ונטע רבעי: נתתיו ללוי": זה מעשר לוי: „וגם נתתיו": זה תרומה ותרומת מעשר; „לגר ליתום ולאלמנה": זה מעשר עני, הלקט, השכחה והפאה; „בכל מצותך אשר צויתני": לא הקדמתי מעשר שני לראשון; „לא עברתי ממצותיך": לא הפרשתי ממין על שאין מינו ולא מן התלוש על המחובר ולא מן המחובר על התלוש ולא מן התלוש על הישן ולא מן הישן על החדש; „ולא שכחתי": לא שכחתי מלברך — אקב"ו להפריש תרומה ומעשר (רש"י) — ומלהזכיר שמך עליו[49]; „לא אכלתי באוני ממנו": לא אכלתי באנינות; „לא בערתי ממנו בטמא": לא הפרשתי בטומאה: „לא נתתי ממנו למת": לא לקחתי ממנו ארון ותכריכין למת ולא נתתיו לאונגים אחרים; „שמעתי בקול ד' אלקי": הבאתיו לבית הבחירה; „עשיתי ככל אשר צויתני": שמחתי ושמחתי בו; „השקיפה ממעון קדשך": עשינו מה שגזרת עלינו, אף אתה עשה מה שהבטחתנו; „וברך את עמך ישראל": בבנים ובנות; „ואת האדמה אשר נתתה לנו": בטל ובמטר ובולדות בהמה; „כאשר נשבעת לאבותינו ארץ זבת חלב ודבש": כדי שתתן טעם בפירות.

וידוי שבעגלה ערופה

„כי ימצא חלל ולא נודע מי הכהו ולקחו זקני העיר הקרובה אל החלל עגלת בקר וערפו את העגלה בנחל איתן. ונגשו הכהנים בני לוי, כי בם בחר ד' לשרתו ולברך בשם ד'. וכל זקני העיר ההיא ענו ואמרו: ידינו לא שפכה את הדם הזה

---

38) שם חלה א, י.
39) משנה מעשר שני ה, י—יג.
40) דברים כו, יא.
44) ספרי.
42) ויקרא כז, ל.
43) דברים יד, כב—כט.
44) משנה מעשר שני ה, ו.
45) שם י.
46) דברים כו, יג—טו.
47) ברייתא סוטה לב: וספרי דברים כו, יג.
48) מעשר שני ה, י—יג.
49) ברייתא ברכות מ:

ועינינו לא ראו. כפר לעמך ישראל, אשר פדית ד׳ ואל תתן דם נקי בקרב עמך ישראל. ונכפר להם הדם ואתה תבער הדם הנקי מקרבך. כי תעשה הישר בעיני ד׳״[50].

ר׳ מאיר ליבוש מלבים מפרש את פרשת עגלה ערופה: האחריות לרצח חלה על העיר הקרובה, שלא נתנו מזון לרוצח ומאין מוצא נעשה לרוצח. וגם לא נתנו לויה לנרצח, שלא ילך יחידי במקום סכנה[51].

והחטא נופל על זקני העיר. אבל אחרי עריפת העגלה ואחרי שאמרו הזקנים: „ידינו לא שפכה וכו׳״, שוב אינם אשמים והאשמה עוברת על כלל ישראל ודורשת כפרה מעם ישראל כולו.

לפי „ספרי״ „כפר לעמך״: אלו החיים; „אשר פדית״: אלו המתים, מלמד, שהמתים צריכים כפרה ומלמד, שכפרה זו מכפרת על יוצאי מצרים, לאמור, דרושה כפרה לכל עם ישראל, שחיים היום יחד עם אלה שיצאו ממצרים וכבר מתו[52] (ראה במדור „קדיש״). הדם הנקי שנשפך דורש כפרה: „ואל תתן עלינו דם נקיא״[53].

אחרי הזקנים נגשו הכהנים — הם בחירי אלקים: „כי בם בחר ד׳ אלקיך לשרתו״ — כדי להתפלל תפלת וידוי בעד כל ישראל. וזוהי תפלתם: „כפר לעמך ישראל וכו׳״.

הן כך אמרו בתוספתא: „הזקנים אומרים: „ידינו לא שפכה את הדם הזה ועינינו לא ראו״. והכהנים אומרים: „כפר לעמך ישראל אשר פדית ד׳ וכו׳״. ורוח הקודש אומרת: „ונכפר להם הדם״[54].

וידוי המומתים

על מי שנדון לסקילה אומרת המשנה: „היה רחוק מבית הסקילה כעשר אמות, אומרים לו: התודה, שכן דרך כל המומתין מתודין. שכל המתודה יש לו חלק לעולם הבא, שכן מצינו בעכן, שאמר ליהושע: „אמנה אנכי חטאתי וכזאת וכזאת עשיתי וכו׳״[55]. מנין שכיפר לו וידויו? שנאמר: „ויאמר יהושע: מה עכרתנו, יעכרך ד׳ ביום הזה״. ביום הזה אתה עכור ואי אתה עכור לעולם הבא. ואם אינו יודע להתודות, אומרים לו: „אמור, מיתתי כפרה על כל עונותי״[56].

וידוי חייבי מלקות

כשמלקים את החייב, קורא „גדול הדיינים״: „אם לא תשמור לעשות את כל דברי התורה הזאת וכו׳״[57] וחותם: „והוא רחום יכפר עון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו״[58], בכדי לעוררו על ידי כך לתשובה ולוידוי[59].

ואם הוא עושה תשובה, „נפטר ידי כרת, שכל חייבי כריתות שלקו נפטרו ידי כריתתן — אם עשו תשובה —״[60]. „אם עשו תשובה, בית דין של מעלה מוחלין להן״[61].

---

50) דברים כא, א—ט. 51) משנה סוטה ט, ז. 52) גמ׳ הוריות ו.
53) יונה א, יד. 54) סוטה ט, ה. 55) יהושע ז.
56) משנה סנהדרין ו, ב ותוספתא סנהדרין ט, ג. 57) דברים כח, נח—נט וכט, ה.
58) תהלים עח, לח. 59) משנה מכות ג, יב—יד. 60) שם טו. 61) גמ׳ מכות יג:

ובגלל הוידוי הלקוהו בבית הכנסת. והוא לוקה על ידי „חזן הכנסת" [62].

דרך הוידוי: וכן מצינו דרך כל המתודים: דוד אמר: „חטאנו עם אבותינו, העוינו, הרשענו" [63]. שלמה אמר: „חטאנו והעוינו, רשענו" [64]. דניאל מתודה: „ואתפללה לד" אלקי ואתודה ואמרה: חטאנו ועוינו והרשענו ומרדנו וסור ממצותיך וממשפטיך" [65]. ועזרא: „וכהתפלל עזרא וכהתודתו בוכה ומתנפל לפני בית האלקים וכו'" [66]. „וכי עונותינו רבו למעלה ראש ואשמתנו גדלה עד לשמים" [67].

בהתאם לוידויים האלה נקבע נוסח וידוי זה: „חטאתי, עויתי, פשעתי עשיתי כך וכך וחזרתי בתשובה לפניך וזו כפרתי" [68].

תוכן הוידוי: „ומודה ועוזב ירוחם" [69]. לכן: „עיקר וידוי הוא בפה להיות מודה בדברים על החטא" [70]. ותפלת וידוי תלויה בתשובה: „חטאת ואשם אין מכפרים אלא אם התשובה" [71]. ומהי התשובה? „לגמור בלבו שלא ישוב לחטא הזה לעולם" [72].

הרעיון שרק וידוי עם תשובה מביא כפרה, מצא בטויו בהרבה מאמרי חז"ל. והנה אחדים מהם: „ומה חטאת ואשם אין מכפרים אלא על השבים, אף יו"כ לא יכפר אלא על השבים" [73]. „חטאת ואשם ודאי מכפרים — שסתמא תשובה איכא, שאם לא היה מתחרט, לא היה מביא קרבן (רש"י) —" [74]. „שערי תפלה פעמים פתוחים, פעמים נעולים, אבל שערי תשובה לעולם פתוחים" [75].

„אמר רב אבהו בר זעירא: גדולה תשובה שקדמה לבריאת העולם" [76]. „התודה ולא חזר מעבירה, כאילו טבל ושרץ בידו" [77].

„אמר רבי יהושע בן לוי: כל הזובח את יצרו ומתודה עליו, מעלה עליו הכתוב, כאילו כיבדו להקב"ה בשני עולמים" [78]. „אמר רבי אליעזר: מתנדב אדם אשם תלוי בכל יום ובכל שעה שירצה — דילמא חטא בחיוב כרת — והיא נקראת אשם חסידים" [79]. „רבי יהודה אמר: חסידים ראשונים היו מתאוין להביא קרבן חטאת, לפי שאין הקב"ה מביא תקלה על ידיהם. מה היו עושין? עומדין ומתנדבין נזירות למקום, כדי שיתחייבין קרבן חטאת למקום" [80]. „רבי תנחומא בשם ריש לקיש אמר: בשעה שאמר הקב"ה למשה: „והתודה עליו את כל עונות בני ישראל" [81], התחיל משה ואמר מזמור לתודה — על שמתרצה בוידוי (פני משה) —" [82].

וידוי בימינו: באין מקדש אין וידוי מעשר ואין וידוי בכורים ואין

---

62) משנה מכות ג, יב. 63) תהלים קו, ו. 64) מ"א ח, מז.
65) שם ט. 66) עזרא י, א וט, ו—טו. 67) תוספתא יומא ב, א, וירושלמי יומא ג, ז.
68) תוספתא יומא ב, א. ורמבם, הלכות „מעשה הקרבנות" ג, טו
69) משלי כח, יג. 70) כריתות יב. 71) תוספתא יומא ד, י.
72) רמבם, הלכות תשובה ב, ב. 73) ספרא ויקרא כג, כז. 74) משנה יומא ח, ח.
75) דברים רבה פב. 76) מדרש תהלים צ, ב. 77) גמ' תענית טז.
78) גמ' סנהדרין מג: 79) משנה כריתות ו, ג. 80) תוספתא נדרים א, ב.
81) וקרא טז, כא. 82) ירושלמי שבועות א, ה.

עבודה ביום הכפורים. באין סנהדרין אין וידוי מומתין וחייבי מלקות ואין עגלה ערופה.

אף על פי כן לא פסקה תפלת וידוי בבית הכנסת גם אחרי חורבן הבית. תפלת וידוי מלוה את חיינו כל ימי השנה. ולא רק בעשרת ימי התשובה אנו מתפללים תפלת וידוי, כדי להכשיר בה את הקרקע לתשובה אלא גם בתפלות שבכל ימות השנה ברשותנו להתפלל תפלות וידוי: „אמר רבי יהושע בן לוי: אם בא אדם לומר אחרי תפלתו אפילו כסדר יום הכפורים, אומר"[83]. כך נעשתה תפלת וידוי לאבן פינה בבנין כל תפלתנו.

דברי וידוי נשמעו בימי שמחה כבימי אבל: החתן ביום שמחת לבו מתודה בתפלת מנחה[84]. „ומי שחלה ונטה למות, אומרים לו: התודה"[85].

ואפילו את הנוסח של וידוי בכורים — „ארמי אובד אבי" — אומרים אנו בסדר ליל פסח[86]. ב„סדר" של פסח אנו מעבירים לפני עינינו את חיי אבותנו בימי קדם — מימי „ארמי אוב אבי" עד „שפסח ד' את בתי בני ישראל" — ובזה נשמרה התפלה עד ימינו אנו. (ראה במדור „הסדר"). וכך קבעו חז"ל את תפלת וידוי, לבל תשכח.

מדור ב'
השיר בתפלה

בתקופת הקדמונים תפס השיר מקום מכובד בחיים בכלל ובתפלה בפרט. המוני העם עדיין לא למדו את חכמת הקריאה. אפילו את ספר התורה לא קראו בני ישראל אלא משה קראו לפניהם. (ראה במדור „קריאת התורה"). העין לא ראתה את הכתב ורק האוזן שמעה את הדיבור: „וידבר משה את דברי השירה הזאת באזני העם"[1]. חוש השמיעה היה, אפוא, מפותח ביותר בתקופה זו ואת השיר ואת הניגון קלטה האוזן בקלות יתירה וצלצולו נחרת בלב.

שירת הים: לפיכך השיר מלוה את הצעדים הראשונים של בני ישראל בצאתם ממצרים — כתפלת הודיה לגואלם. את השיר שרו כל בני ישראל ביחד: „אז ישיר משה ובני ישראל"[2].

שירת הבאר: ושוב קוראים אנו, שבני ישראל הביעו את תודתם לא־ל בשיר על שנתן להם מים במדבר: „אז ישיר ישראל את השירה הזאת: עלי באר ענו לה וכו'"[3].

---

83) גמ' ע"ז, ח. 84) אבן העזר סי' סא „פתחי תשובה" בשם „כרם שלמה".
85) גמ' שבת לב. 86) משנה פסחים י, ד.
1) דברים לב, מד. 2) שמות טו, א—יט. 3) במדבר כא, יז—כ.

שירת האזינו: ועוד שיר, ששרו משה ויהושע בן נון „באזני העם" והוא „שירת האזינו": „האזינו השמים ואדברה"[4].

השיר באוהל מועד

בשבתות ובמועדים וגם בראשי חדשים ליוותה תקיעת חצוצרות את הקרבת הקרבנות: „וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם"[5]. „אמר רב יהודה אמר שמואל: מנין לעיקר שירה מן התורה? שנאמר: „ושרת בשם ד' אלקיו ככל אחיו הלוים העומדים שם לפני ד'"[6]. איזהו שירות שבשם ד'? הוי אומר: זה השיר"[7].

אחרי שהקרבן נתקבל ברצון, פרצו העם ברינה ושרו שיר: „וירא כל העם וירונו ויפלו על פניהם"[8]. „והעם פתחו פיהם ואמרה שירה"[9]. וכך במדרש: „רננו צדיקים בד'": „רנון צדיקים נאה לפניו"[10].

שירים בנ"ך

שירים לתהלת ד' נמצאים בנביאים ובכתובים בהרבה מקומות. כשבני ישראל הצליחו בדרכם וינצחו את אויביהם או כשהקב"ה הציל אותם מצרה ומצוקה, הביעו שמחתם ותודתם לא־ל בצורת שיר.

כשדבורה התגברה על האויב, שרו היא וברק בן אבינועם ביום ההוא: „בפרוע פרעות בישראל, בהתנדב עם, ברכו ד'"[11].

כשהציל ד' את דוד מכף כל אויביו ומכף שאול, „וידבר דוד לד' את דברי השירה הזאת"[12]. לא קם בישראל מזמר מזמורים, מחונן בחסד עליון, כדוד המלך. עוד בנערותו פעמה בו רוח השירה והנגינה: „רוח ד' דבר בו" והוא נקרא אפוא „נעים זמירות ישראל"[13]. וכל מלה בלשונו מקודשת"[14].

ספר התהלים כולל דברי תהלה ושירי הלולים להקב"ה, „לזמר לשמך עליון"[15]. את התהלים זמרו, לכן נקראו „מזמורים". (ראה במדור „תקנות הנביאים הראשונים").

וכספר תהלים של דוד, כך גם ספר שיר השירים של שלמה שרוהי לתהלת א־ל, כפי שמעיד שמו. המדרש[16] מזכיר בין עשר השירות, ששרו בני ישראל, את שירתו של שלמה: שיר השירים. „והקורא פסוק של שיר השירים ועושה אותו כמין זמר — של חול — מביא רעה לעולם"[17]. ולפי רבי עקיבא שיר השירים קודש קדשים הוא[18].

השיר בבית המקדש הראשון

במדור „תקנות הנביאים הראשונים" להלן הסברנו, שבתקופת שמואל ודוד

---

4) דברים לב, א—מג. 5) במדבר י, י. 6) דברים יח, ז.
7) גמ' ערכין יא. 8) ויקרא ט, כד. 9) ספרא.
10) מדרש תהלים לג, א. 11) שופטים ה, א—לא. 12) שמואל ב, כב, א—נא.
13) שם כג, א—ב. 14) שם ב. 15) תהלים צב.
16) תנחומא „בשלח" י. 17) גמ' סנהדרין קא. ורפ"א מס' כלה. 18) משנה ידים ג, ה.

למדו הלויים בבית מדרש מיוחד את חכמת הזמרה והשימוש בכלי ניגון, ותהלות דוד הושרו בבית המקדש על ידי מקהלה ותזמורת מסודרת של הלוים.

הלויים שרו בבית המקדש הראשון שירי תודה והלולים בזמן הקרבת קרבן התמיד בבקר ובערב: „ולעמוד בבקר בבקר להודות ולהלל לד׳ וכן לערב״[19]. שם שרו את תפלת ההודיה: „הודו לד׳ קראו בשמו״[20]. (ראה במדור „פסוקי דזמרא״). כן נזכר, שהלוים שרו בבית הראשון את ההלל הגדול[21]: „הלוים בכלי שיר... להודות לד׳, כי לעולם חסדו בהלל דויד בידם״[22]. (ראה במדור „הלל״).

כשעלו בני ישראל בימי הבית הראשון לירושלים בשלוש הרגלים או בזמן הבאת הבכורים, שרו בדרך מזמורים בלוית חלילים. וכן מוכח מדברי ישעיה הנביא[23]: השיר יהיה לכם כליל התקדש חג ושמחת לבב כהולך בחליל לבוא בהר ד׳ אל צור ישראל״[24]. (ראה במדור „תפלות וידוי — וידוי בכורים״).

גם במשנה מדובר על שירי הלויים בבית המקדש, אבל היא אינה מבדילה בין הבית הראשון לשני, לכן לא ידוע לנו, אם את השיר של יום[25] שרו כבר בבית הראשון. אך ברור, שהחגיגה הפומבית בהשתתפות כל הקהל בשירי הלויים, שעליה מדובר במשנה[26], היתה בזמן הבית הראשון, משום שבמשנה נזכרים „אורים ותומים״ והם היו רק בבית הראשון. במשנה זו נאמר: „אחד הנכנס לעזרה ואחד הנכנס לתוספת העזרה — שהוסיפו בימי יהושפט[27] — שאין מוסיפין על העיר ועל העזרות אלא במלך ונביא ואורים ותומים ובסנהדרין של שבעים ואחד (ר״ל צריך שיתרצו כולם) ובשתי תודות ובשיר, ובית דין מהלכים ושתי תודות אחריהם וכל ישראל אחריהם״.

הברייתא[28] מפרשת, ששרו שיר של תודה — „מזמור לתודה״[29] — בכנורות ובנבלים ובצלצלים, על כל פינה ופינה ועל כל אבן גדולה שבירושלים ואומר: „ארוממך ד׳ כי דליתני״ ו„שיר של פגעים״[30] ו„מזמור לדוד בברחו מפני אבשלום״ עד „לד׳ הישועה על עמך ברכתך סלה״[31].

הרי שלפנינו פולחן מזמן הבית הראשון, שחגגו בו את חג הרחבת העזרה על ידי הבאת קרבן תודה ובתהלוכה חגיגית, שבה השתתפו הסנהדרין וכל ישראל ושרו בכל הדרך מזמורי תהלים.

בנחמיה[32] מסופר, שגם בימי עזרא — בבית השני — היה פולחן כזה עם שתי תודות ושיר, אבל בגמרא[33] מובא: „עזרא זכר בעלמא הוא״. פירושו: עזרא תיקן זכר לפולחן של הבית הראשון.

---

19) דה״א כג, ל.
20) שם טז.
21) תהלים קלו.
22) דה״ב ז, ו.
23) ישעיה ל, כט.
24) משנה בכורים פרק ג.
25) משנה תמיד ז, ג ור״ה ד, ד.
26) שבועות ב, ב.
27) גמ׳ פסחים צב:
28) שבועות טו:
29) תהלים ק.
30) שם צא, א—ט.
31) שם ג.
32) יב.
33) שבועות טז.

שירת הלויים

הלויים נכנסו לעזרה מבן חמש ועשרים שנה[34] ולמדו חמש שנים וכשהיו בני שלושים[35] „מקריבין אותם לעבודה"[36]. בימי דוד היו „ארבעת אלפים מהללים לד' בכלים"[37]. הלויים היו מחולקים במחלקות[38]. בראשן „שרי הלוים", „שהעמידו את אחיהם המשוררים בכלי שיר... ומשמיעים להרים בקול לשמחה"[39]. בראש המשוררים עמדו אסף וידותן והימן (נכדו של שמואל). „ויהי מספרם עם אחיהם מלומדי שיר לד' כל המבין מאתים שמונים ושמונה"[40].

במשנה[41] נזכר „שר המנצח בשיר על המשוררים הוגרס בן לוי" ועל פיו נתבררו בכל יום המשוררים לעמוד על הדוכן. הוא היה אמן מיוחד, שהבין להנעים את קולו בזמר וכשהיה נועל אגודלו בתוך פיו, היה מוציא כמה מיני זמר[42].

בקריאת הגבר מכריז הממונה על הכרוז: „עמדו כהנים לעבודתם ולוים לדוכנם וישראל למעמדם", „וקולו נשמע בשלוש פרסאות"[43]. (ראה במדור „זמני התפלה"). והלויים מיהרו לקבל את כלי השיר, שהיו שמורים בלשכות שתחת עזרת ישראל ופתוחות לעזרת נשים[44], כדי לעמוד על ט"ו מעלות, שירדו מעזרת ישראל לעזרת נשים[45]. המעלות היו כחצי גורן עגולה — כדי שיוכלו הקהל לראות הכל יפה[46].

על הדוכן הזה עמדו לא פחות משנים עשר לויים, ששרו בפה ולמטה על הארץ עמדו הקטנים — צוערי הלויים — קול הקטנים היה דק וצלול ומתבל קול העב של הגדולים[47]. ועוד עמדו שנים עשר נגנים בכלי ניגון, דהיינו ט' כנורות, ב' נבלים וזוג צלצל אחד[48]. לכן היו במקהלה ובתזמורת — כל אחת — לא פחות משנים עשר איש.

השתתפות הכהנים בשיר

לפי צו התורה היתה חובת הכהנים לחצצר בחצוצרות[49] והיו להם שתי חצוצרות כסף מקשה[50]. לחצוצרות היו שלושה תפקידים: א) „והיו לך למקרא העדה ולמסע את המחנות" — לדבר עם הסנהדרין ושאר העם ולתקוע לשם סימן (רש"י)[51]. ב) „וכי תבאו מלחמה בארצכם וכו'"[52]. „א"ר עקיבא: אין לי אלא מלחמה, שדפון וירקון ואשה מקשה לילד וספינה המטורפת בים מנין? ת"ל: „על הצר הצורר אתכם"[53]. ג) „וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשכם ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם וכו'"[54]. הרי שהתפקיד השלישי של

---

34) במדבר ח, כד.
35) שם ד, מז.
36) תוספתא שקלים ג, טז.
37) דה"א, כג, ה.
38) שם ו.
39) שם טו, טז.
40) שם כה, ז.
41) שקלים ה, א.
42) משנה יומא ג, יא. וגמ' יומא לח: וירושלמי שקלים ה, א.
43) גמ. יומא כ:
44) משנה מדות ב, ו.
45) משנה סוכה ה, ד.
46) משנה מדות ב, ה.
47) משנה ערכין ב, ו.
48) שם ג.
49) במדבר י, ח.
50) שם א.
51) שם א וז.
52) שם ט.
53) ספרי.
54) במדבר י, י.

הכהנים בהשתמשם בחצצרה היה: השתתפותם בשיר בזמן הקרבת הקרבן על ידי תקיעת החצוצרות.

בימי דוד היו מאה ועשרים כהנים מחצצרים בחצוצרות[55]. הכהנים והלויים שיתפו פעולה במלאכת השירה. המחצצרים, הזמרים והנגנים התאחדו למקהלה „להלל ולהודות לד׳״[56].

חשיבותו של השיר

השירה בלוית כלי ניגון שמשה בבית המקדש כאמצעי להגביר את ההתלהבות לתפלה, לרומם את רוחם של המוני העם ולטהר את מחשבתם, לעבוד עבודת השם באמת ובקדושה.

לפי רבי מאיר „מעכב השיר את הקרבן״[57], כלומר: השיר היה חלק בלתי נפרד של הקרבן, שאין להשמיטו והקרבן בלי שיר איננו מתרצה. מכאן, שיחדו לשיר מקום בולט ביותר בעבודת בית המקדש.

על התחלת זמרת הלויים נאמר במשנה[58], כשבא הכהן הגדול לנסך את היין של קרבן התמיד, עמדו הוא וסגנו על הקרן של המזבח, ועל ידם שני כהנים וחצוצרות של כסף בידם. ושם גם בן ארזא בצלצל. ברגע, שהכהן הגדול שחה לנסך, התחילו הכהנים לתקוע ולהריע ולתקוע ובן ארזא הקיש בצלצל. ובחגיגיות זו התחילו הלויים בשירם והמנגנים בכליהם. „וכשהשיר משורר והחצוצרות מחצצרים הקהל משתחוים״[59].

והעם נתעוררו והרגישו, שהשכינה שרתה עליהם[60] והשוכן במרומים שוכן בתוכם[61].

השתתפות הקהל בשיר

יש להניח שבתקופה הראשונה של הבית הראשון לא השתתף הקהל בשיר אלא השתחוה בהיותו מתרשם ביותר מעבודת המקדש ושירי הלויים.

וכבימי הבית הראשון כך גם בימי הבית השני. מחורבן הבית הראשון עד בנין הבית השני עברו שבעים שנה. ובמשך הזמן גדל דור חדש, שלא הכיר את המקדש ואת שירי הלויים לא שמע. היהודים בגלות בבל שכחו אפילו את השפה העברית. הושפעו מסביבתם ודברו בשפתם, באופן שאף בתקופת הבית השני היה צורך לחנך את המוני העם מחדש וללמד אותם שירי המקדש.

בהתחלה השתתפו רק ב„מענה״ קצר כמו „הללויה״ אחר כל פסוק ופסוק של הלל. (ראה במדור „המענה כתפלה״ ובמדור „הלל״). אבל במשך הזמן גדלה והלכה השתתפותם בתפלה, הם למדו את מזמורי דוד בעליתם ירושלימה לשלוש הרגלים ולהבאת הבכורים. בכל הדרך שרו ונעימות שירי המקדש חדרו ללבם[62].

---

55) דה״ב, ה, יב. 56) שם יג. 57) גמ׳ ערכין יא.
58) תמיד ז, ג. 59) דה״ב, כט, כח. 60) גמ׳ פסחים קיז.
61) שמות כה, ח. 62) משנה סוכה ג, י ויא; תוספתא סוטה ו, ב; גמ׳ סוטה ל: ותוספות שם ד״ה „רבי נחמיה״ וירושלמי סוטה ה, ו.

ראוי לציין, שבמקדש שרו לא רק את המזמורים אלא את כל התפלות והברכות. נזכר במיוחד, שהכהנים שרו „ברכת הכהנים" בסוף העבודה בכל יום והכהן הגדול שר את תפלתו ביום הכפורים: „הכהן הגדול הבליע את השם בנעימת אחיהם הכהנים"[63]. (ראה במדור „יום הכפורים" ובמדור „ברכת הכהנים").

זמרה בבית הכנסת

המנהג לזמר את התפלות ואת הברכות עבר לבית הכנסת.

הסברנו במדור „פסוקי דזמרא", שכבר בזמנים הקדומים הכניסו מזמורים לפולחן התפלה. „במקום רנה שם תהא תפלה" ורש"י: „בבהכ"נ אומרים הצבור שירות ותשבחות בנעימת קול ערב"[64]. את המזמורים שרו ולכן נקראת תפלה זו „פסוקי דזמרא".

בשבת תפסו השירות שנזכרו בתורה מקום רחב בתפלות שחרית, מוסף ומנחה. (ראה במדור „תפלות יום השבת). אבל גם את תפלת שמונה עשרה שרו בבית הכנסת: „אין מורידין לפני התיבה אלא אדם ויש לו נעימה וקולו ערב — שמושך את הלב" (רש"י)[65].

גם קריאת התורה וההפטרה היתה מתוך שירה: „אמר רבי יוחנן: כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה, עליו הכתוב[66] אומר: „וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים"[67]. „החזן מסייע את שבעת הקרואים בנקודה וטעימה[68].

מדברי רבי יוחנן שמענו, שגם לימוד תורה היה מתוך זמרה. כך אמר רבי עקיבא: „זמר בכל יום, זמר בכל יום, למוד בכל יום בשמחה"[69]. הם היו רגילים לשנות את המשניות בזמרה, לפי שהיו שונין אותן על פה ועל ידי כך היו נזכרים יותר[70]. מענין, שב„גניזה" בקהיר נתגלו ספרי משנה עתיקים בטעמים.

הזמרה לא רק שמביאה לידי התעוררות של שמחה אלא גם לידי התעוררות של אבל. לכן „קורין בתשעה באב את ספר איכה בבכיה ובילולה"[71].

וכמו שבבית המקדש ליוו כלי ניגון את שירי הלויים, כך גם בחיי העם בשמחה ובאבל נשמעו כלי ניגון. בחתונה: „וחלילים לכלה"[72] ובהספד: „רבי יהודה אמר: אפילו עני שבישראל לא יפחתו משני חלילין ומקוננת"[73].

„וכל מי שנעשה לו נס ואומר שירה, בידוע שמוחלין לו עונותיו ונעשה כבריה חדשה"[74].

„כשחרב בית המקדש היתה והלוים היו אומרים שירה ועומדים על דוכנם. ומה שירה היו אומרים? „וישב עליהם את אונם וברעתם יצמיתם"[75]. ולא הספיקו לומר: „יצמיתם ד' אלקינו", עד שבאו נכרים וכבשום"[76].

---

63) גמ' קדושין עא. 64) גמ' ברכות ו. 65) גמ' תענית טז.
66) יחזקאל כ. 67) גמ' מגילה לב. 68) גמ' שבת יב: ורש"י.
69) גמ' סנהדרין צט. 70) תוספות מגילה לב. ד"ה „והשונה".
71) מס' סופרים יח, ד. 72) משנה בבא מציעא ו, א. 73) משנה כתובות ד, ד.
74) מדרש תהלים יח, ו. 75) תהלים צד, כג. 76) גמ' תענית כט.

„משבטלה סנהדרין בטל השיר מבית המשתאות"[77]. בעל „תוספות יום טוב" מביא בשם ר' האי גאון: „דהיינו שיר שבין אדם לחברו, אבל שירות של הקב"ה מנהג לאמרן בבית חתונה"[78]. וכך גם בתוספות[79]: „שיר של מצוה שרי".

„אחרי חורבן הבית אין לנו עוד שיר אלא רק שירה, שכל השירות כולן קרואות בלשון נקבה, אבל לעתיד לבוא, אם „התשועה תהיה שלמה", שוב ישירו שיר, כדכתיב[80]: „שירו לד' שיר חדש, תהלתו מקצה הארץ"[81].

„כי נחם ד' ציון, נחם כל חרבתיה וישם מדברה כעדן וערבתה כגן ד'. ששון ושמחה ימצא בה, תודה וקול זמרה"[82].

מדור ג'
ה„מענה" — כתפלה

בזמנים הקדומים התבטאה תפלת המוני העם — כפי שהוכחנו במדור „השיר בתפלה" — ב„מענה".

ננסה לצייר לעצמנו מהותו של ה„מענה". הבה נזכור את הטקס שהתקיים בבית המקדש בזמן החגים. בני ישראל, המפוזרים בכל חלקי הארץ, איכרים ברובם, עולים לרגל לירושלים ומתכנסים בבית המקדש לחוג את החג.

כולם כאחד, כיאות לעם מאוחד מעלים תפלתם לאביהם שבשמים. מתוך התרוממות רוח ושמחת החג מתאספים רבבות עם ישראל וממלאים את העזרה ואת הר הבית עד ש„היו עומדים צפופים"[1].

הכהנים בבגדי הקודש נגשים לעבודה, מקריבים את קרבנם והקטורת מתמרת ועולה: „וכשהקריבו את הקטורת ירדה שכינה עליהם"[2]. „ועל כל שבח ושבח שישראל משביחין להקב"ה, משרה שכינתו עליהם"[3]. כך, דבר ד' מתאמת: „ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם"[4] — בתוך כל אלה, שעשו מקדש והקריבו קרבנותיהם.

הלויים מתחילים בשירתם. מקהלה גדולה משמיעה שירה אדירה. ועל כולם הכהנים בחצוצרותיהם. (ראה במדור „השיר בתפלה"). הרשמים והקולות חודרים לתוך הלבבות ונפש העם מתרגשת ומשתפכת.

הנה הלויים גומרים את ההלולים ומפעם לפעם פורצות קריאות העם „הללויה". אין זה „מענה" גרידא. זוהי השתתפותו של העם במקהלה, דומה כאילו הם בעצמם שרו את כל ההלולים. קולם של הישראלים מתאחדים עם קולם של הלויים למקהלה כבירה ומתמזגת עם שירת הלויים שהיא גם שירתם.

---

77) משנה סוטה ט, יא. 78) רי"ף ברכות פרק חמישי. 79) גמ' גיטין ז. ד"ה „זמרא".
80) ישעיה מב, י. 81) מכילתא שמות טו, א. 82) ישעיה נא, ג.
1) משנה אבות ה, ה ו„אבות דרבי נתן" לה, ח. 2) מדרש תנחומא „תצוה" טו.
3) בראשית רבה נד. 4) שמות כה, ח.

או: ביום הכפורים, היום הגדול והנורא, יום צום ותשובה, הופיע הכהן הגדול בבגדי הלבן המיוחדים ליום קדוש זה במקדש לפני העם הממלא את העזרה. „ולא היתה קריאת הגבר מגעת עד שהיתה העזרה מלאה מישראל"[5].

הכהן הגדול מתודה, מתפלל וקורא בקול חדור קדושה וטהרה: „כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתכם לפני ד' תטהרו"[6]. וכשהשם המפורש יוצא מפי הכהן הגדול נתגלה להם „כבוד מלכותו" והמוני העם חדורים רגשות קודש והרהורי תשובה, כורעים ומשתחוים ונופלים על פניהם ואומרים: „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד"[7]. וכשמבטאים את השבועה לקבל עול מלכות שמים לעולם ועד, מתמזג ה„מענה" הזה בתפלת הכהן הגדול. וידויו של הכהן הגדול, ו„מענה" העם עולים לתפלה מאוחדת.

כל זה מביאנו לידי מסקנה, שאין ה„מענה" משמש משהו נפרד אלא הוא מקושר בתפלת שליחיהם הכהנים והלויים. יוצא, אפוא, שתפלת „המענה" תפלה הראויה לשמה היא. וזהו מה שאמר ר' תנחומא: „אין ענייה אלא סמוך לקריאה ואין קריאה אלא סמוך לענייה, שנאמר[8]: „טרם יקראו ואני אענה"[9]. וכך מתעלה ה„מענה" לדרגת תפלה.

המלה „הללויה" אמנם מלה אחת היא, אבל בצורתה ובתכנה היא מקפלת בתוכה מובן של תפלה: להלל ולשבח את הקב"ה שאחד משמותיו אף הוא כלול במלה זו. וכך מהוה מלה אחת תפלה שלמה: „אמר רבי יהושע בן לוי: מאי הללויה? הללוהו בהלולים הרבה, שהללויה כולל „שם" ו„שבח" בבת אחת[10]. אחרי כל פסוק ופסוק ב„הלל" ענה הקהל „הללויה", מאה ועשרים ושלוש פעם[11].

והוא הדין ב„מענה": „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". בבקר היו הכהנים קורים „קריאת שמע" בלשכת הגזית במעמדו של העם[12]. על קריאתם: „שמע ישראל ד' אלקינו ד' אחד" ענה הקהל בקול: „בשכמל"ו". (ראה במדור „תפלת הכהנים בקרבן התמיד").

בגמרם את העבודה ברכו הכהנים „ברכת כהנים". בברכה זו הזכירו את השם ככתבו והקהל ענה: „בשכמל"ו. (ראה במדור „ברכת הכהנים").

ביום הכפורים בשעת העבודה הזכיר הכהן הגדול עשר פעמים את השם המפורש ואחרי כל הזכרת השם ענה הקהל: „בשכמל"ו"[13]. (ראה במדור „יום הכפורים").

ובכל ברכה וברכה, שברכו בבית המקדש ענה העם — במקום „אמן" — „בשכמל"ו"[14].

„מענה" דומה לזה נמצא בתפלת „הלל" והוא: „יהי שם ד' מבורך מעתה

---

5) משנה יומא א, ח. 6) ויקרא טז, ל. 7) משנה יומא ד, ב; ו, ב.
8) ישעיה סה, כד. 9) ירושלמי תענית ג, יא. 10) גמ' פסחים קיז.
11) ירושלמי שבת טז, יא. 12) משנה תמיד ה, א. 13) ירושלמי יומא ג, ז.
14) ברייתא תענית טז:

ועד עולם". הלויים התחילו את ה„הלל" בקריאה: „הללויה, הללו עבדי ד', הללו את שם ד'". ועל הקריאה הזו ענה הקהל: „יהי שם ד' מבורך מעתה ועד עולם"[15].

ב„עניות" אלו מתבלט הרעיון של נצח מלכות שמים. ה„מענה" הוא מעין שבועה „לקבל עול מלכות שמים לעולם ועד".

[על ה„מענה" בהלל: „כי לעולם חסדו", ו„אנא ד' הושיעה נא" וכו' ראה במדור „הלל". על ה„מענה": „יהא שמיה רבא מבורך" ראה במדור „קדיש". על ה„מענה" שבקדושה ראה במדור „קדושה". על „ברכו את ד'" וה„מענה": „בריך ד' המבורך" ראה במדור „מקור הברכות". על קנות („אחת מקוננת וכולן עונות אחריה"[16]) ראה במדור „ברכת אבלים"].

ה„מענה" הידוע ביותר בקהל הרחב הוא „אמן". ה„מענה" הזה נמצא בתורה, בנביאים ובכתובים בהרבה מקומות.

[דוגמאות אחדות: „והשביע הכהן את האשה (הסוטה)... ואמרה האשה אמן, אמן"[17]. „ענו כל העם ואמרו אמן"[18]. „ויען בניהו בן יהוידע את המלך ויאמר אמן"[19]. „ברוך ד' אלקי ישראל מהעולם ועד העולם אמן ואמן"[20]. „ובריך שם כבודו לעולם וימלא כבודו את כל הארץ אמן ואמן"[21]. „למען הקים את השבועה... ואען ואמר אמן"[22]. „ויאמר ירמיה הנביא אמן, כן יעשה ד'"[23]. „ויאמרו כל הקהל אמן"[24]. „ברוך ד' אלקי ישראל מן העולם ועד העולם ויאמרו כל העם אמן"[25]].

בימי דוד השתמשו ב„אמן" כ„מענה" על הברכה: „ברוך ד' אלקי ישראל מן העולם ועד העולם ואמרו כל העם אמן"[26] וכך גם בתהלים[27]: „וברוך שם כבודו לעולם וימלא כבודו את כל הארץ אמן ואמן".

מסתבר, ש„אמן" בטוי הוא לאמונה ש„כבוד מלכותו לעולם ועד". לכן „אמן" הוא — כמו „בשכמל"ו" — שבועת אמונים, לקבל עול מלכות שמים. ולזה מתכוונת המשנה[28]: „עונין אמן אחרי ישראל המברך". פירוש הדבר, שהמברך מתחיל: „ברוך אתה ד' אלקינו מלך העולם וכו' ואנו עונים אחריו „אמן" ובזה אנו מביעים את אמונתנו במלך העולם.

„אמר ר' יהדה בר סימא: „אמן" זה יש בו שלש אספיליאות (הצהרות): שבועה, קבלה ואמונה. שבועה מנין? שכתוב: „והשביע הכהן וכו' ואמרה אמן ואמן". קבלה מנין? שכתוב: „ואמר כל העם אמן". אמונה מנין? „ויען בניהו בן יהוידע את המלך ויאמר אמן, כן יאמר ד' וכו'"[29].

בבית המקדש לא הסתפקו באמירת „אמן", שהוא קצורה של קבלת עול מלכות שמים אלא אמרו תמיד אחרי כל ברכה: „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם

---

15) תהלים קיג.
16) משנה מועד קטן ג, ט.
17) במדבר ה, כב.
18) דברים כז, טו.
19) מ"א, א, לו.
20) תהלים מא, יד.
21) שם עב, יט.
22) ירמיה יא, ה.
23) שם כח, ו.
24) נחמיה ה, יג.
25) דה"א, טז, לה.
26) שם.
27) עב, יט.
28) גמ' ברכות ח, ח.
29) דברים רבה ז; מדרש תהלים פט, ד, וגמ' שבועות לו. וירושלמי סוטה ב, ה.

ועד", כלומר: את ה„מענה" בשלימותו. אבל במדינה נהגו לענות את ה„מענה" המקוצר „אמן".

חז"ל החשיבו מאד את עניית „אמן": „אמר ריש לקיש: כל העונה אמן בכל כחו — בכל כוונתו (רש"י) — פותחין לו שער גן עדן, שכתוב[30]: „פתחו שערים ויבוא גוי צדיק שומר אמונים". אל תקרא „שומר אמונים" אלא שאומרים אמן"[31]. „מאי אמן? א"ר חנינא: „א־ל מלך נאמן"[32]. פירוש הדבר: מי שעונה אמן בכוונה אינו רק שומר אמונים אלא מעיד על בוראו שהוא „א־ל מלך נאמן"[33]. „אמר רב יהודה: מי שהוא עונה אמן בעולם הזה, זוכה לענות אמן לעולם הבא, שנאמר[34]: „ברוך ד' אלקים אלקי ישראל מן העולם ועד העולם אמן אמן": אמן בעולם הזה, אמן בעולם הבא"[35].

מדור ד'
קרבן ותפלה

יש מסופרי ההיסטוריה המציינים את שלבי ההתפתחות של התרבות בחיי עם ישראל לפי יחס העם לקרבנות. בזמנים הקדומים יותר — הם אומרים — הצטמצם הפולחן לד' אלקי ישראל בהקרבת קרבנות ובמשך הדורות עם התפתחות התרבותית נדחו הקרבנות על ידי התפלה ואילו אחרי חורבן הבית ירשה התפלה את מקום הקרבנות. במגמה זו — לפי דעתם — השפיעו הנביאים בנבואתם ובמלחמתם נגד הקרבנות פתחו דרכים חדשות להבעת היחס הנפשי של האדם לקונו. שמואל, הנביא הראשון בארצנו, התנגד לקרבן: „ויאמר שמואל: „החפץ לד' בעולות וזבחים כשמוע בקול ד'? הנה שמוע מזבח, טוב להקשיב מחלב אילים"[1]. ובעקבותיו הלכו כל הנביאים. [ישעיה[2]: „למה לי רוב זבחיכם וכו'". עמוס[3]: „כי אם תעלו לי עולות ומנחתיכם לא ארצה וכו'". הושע[4]: „כי חסד חפצתי ולא זבח וכו'". ומיכה[5]: „הירצה ד' באלפי אילים וכו'"].

ברם, לאמיתו של דבר נלחמו הנביאים לא רק בקרבנות בלבד אלא בקרבנות ובתפלה גם יחד: עשעיה[6]: „ובפרשכם כפיכם אעלים עיני, גם כי תרבו תפלה אינני שומע, ידיכם דמים מלאו", ועמוס[7]: „הסר מעלי המון שירך וזמרת נבליך לא אשמע".

---

30) ישעיה כו, ב. 31) גמ' ברכות מה. 32) גמ' שבת קיט:
33) שם רש"י ד"ה „א־ל מלך נאמן" ותוספת ד"ה „א"ר חנינא".
34) תהלים קו. 35) מדרש תנחומא „צו" ז.
1) שמואל א, טו, כב. 2) א, יא. 3) ה, כב.
4) ו, ו. 5) ו, ז. 6) א, טו. 7) ה, כג.

מאידך אנו מוצאים, שהנביאים מחייבים את הקרבן. שמואל, שהיה משבט לוי, לא רק שהיה משרת את פני ד׳ ב„שילה״, אלא שגם בנה מזבח והקריב קרבנות בזמן שהוא היה שופט את ישראל[8]. ועוד: עמדה חיובית לקרבנות מתבלטת דווקא מצדם של הנביאים, שחיו בתקופה יותר מאוחרת. יחזקאל, הנביא והכהן, שחי אחרי חורבן הבית הראשון בגלות בבל, נבא על בנין בית המקדש ועל חידוש עבודת הקרבן ויחד את כל נבואתו מפרק מ׳ עד סוף ספרו למקדש ולקרבנותיו. והנביאים האחרונים צפניה, זכריה ומלאכי הם בעצמם השתתפו בבנין הבית השני והיו בין „אנשי כנסת הגדולה״ ועליהם היתה השפעתם גדולה. היתכן שדעתם לא היתה נוחה מעבודת הקרבנות?

אולם, על סיבת התנגדותם של הנביאים לקרבנות אפשר לעמוד ביתר בהירות מדברי הנביא ירמיה[9], שהוכיח ל„כל יהודה הבאים בשער בית ד׳ להשתחוות לד״[10]: „הגנוב, רצוח ונאוף והשבע לשקר וקטר לבעל והלוך אחרי אלהים אחרים[11], ובאתם ועמדתם לפני בבית הזה ואמרתם: נצלנו למען עשות את כל התועבות האלה[21]. המערת פריצים היה הבית הזה, אשר נקרא שמי עלי בעיניכם?״[13] [וכן בשמואל[14]: „יען מאסת את דבר ד״ ובישעיה[15]: „כי תרבו תפלה אינני שומע, ידיכם דמים מלאו״].

מכאן מסתבר כי תוכחת הנביאים היתה מכוונת נגד העם, שהיה פוסח על שתי הסעיפים. בעת ובעונה אחת, כשהיו הולכים אחרי הבעל ועושים כל רע, היו באים „לעמוד לפני ד״ בבית המקדש, ואותן הידים, שעושות כל עול, ש„מלאות דם״, פרושות לתפלה לשמים: נגד הצביעות הזו נלחמו הנביאים ולא נגד עצם הקרבת הקרבנות. „לא תוסיפו הביא מנחת שוא, קטורת תועבה היא לי״[16]. ו„זבח רשעים תועבת ד״״[17]. ותוכחת הנביאים התבססה על התורה, שהקפידה על הקרבה לשמה. כל מחשבה זרה — אפילו בשינוי זמן הקרבן או מקומו — פוסלת את הקרבן[18]. (ראה להלן במדור „זמני התפלה״). וכשם שהקרבן אם אינו תמים אינו לרצון, שכתוב[19]: „תמים יקריבנו״, כך האיש אם אינו תמים אינו לרצון״[20]. „אלה מועדי ד׳ אשר תקראו אותם מקראי קודש, אלה הם מועדי״[21]. אם קריתם אותם הם מועדי, ואם לאו אינן מועדי״[22]. והשל״ה מפרש: אם אתם תקראו את המועדים „מקראי קודש״, הם מועדי, ואם לאו „מועדיכם שנאה נפשי״[23].

את התורה הזאת, שמסר משה ליהושע והוא לזקנים והם לנביאים[24], לימדו האחרונים לעם ישראל. הנביאים, נושאי המסורה, נלחמו, אפוא, אותה המלחמה,

---

8) שמואל א, ז, ט. 9) פרק ז. 10) שם ב.
11) שם ט. 12) שם י. 13) שם יא.
14) א, טו, כג. 15) א, טו. 16) ישעיה א, יג.
17) משלי טו, ח. 18) משנה זבחים ב, ב—ג, ומשנה מנחות א, ג.
19) ויקרא א, ג. 20) פסיקתא זוטרתי ויקרא א, ג.
21) ויקרא כג, ב. 22) ירושלמי ר״ה א, ג, ודברים רבה ב.
23) ישעיה א, יד. 24) משנה אבות א, א.

שהתורה ציוותה עליהם. הם לא חידשו ולא שינו. כך קיימו הנביאים את שליחותם כמחנכי הדורות על פי התורה.

הקשר בין קרבן לתפלה

הוכחנו, שהנביאים נלחמו נגד קרבן ותפלה גם יחד בהכרה מלאה, שהתפלה אינה אלא משלימה את הקרבן וקרבן ותפלה הם היינו הך.

כידוע, מידי יום ביומו היו זובחים את קרבן התמיד של שחרית ושל בין הערבים וכל קרבן היה מלווה בשירי הלויים, כי בלי שיר אין קרבן תמיד, שהשיר „מעכב את הקרבן" [25]. ולא רק ב„אוהל מועד" היתה התפלה חלק בלתי נפרד מהקרבן, גם כשישראל ישבו בארצם ובנו את בית המקדש, שיוו חשיבות מיוחדת לתפלה. בחגיגת חנוכת הבית הראשון, כששלמה המלך הקריב את הקרבנות הראשונים, תפסה כבר התפלה מקום חשוב. עלינו להזכיר את תפלת שלמה במאורע הגדול הזה: „את אשר יחטא איש לרעהו... ואשר יחטאו לך ושבו אליך והודו את שמך והתפללו והתחננו אליך בבית הזה ואתה תשמע השמים וסלחת לחטאת עמך ישראל" [26].

את רעיון התשובה פתחו וטפחו גם הנביאים: „יעזוב רשע דרכו ואיש און מחשבותיו וישב אל ד' וירחמהו ואל אלקינו, כי ירבה לסלוח" [27]. גם לעתיד לבוא, כשעם ישראל יחזור בתשובה שלמה לאלקיו, יקריבו קרבנותיהם ויתפללו תפלותיהם: „כל שומר שבת מחללו ומחזיקים בבריתי... והביאותים על הר קדשי ושמחתים בבית תפלתי, עולותיהם וזבחיהם לרצון על מזבחי" [28]. ואותו הנביא, שהתנגד לכאורה לקרבנות וקרא: „למה לי רוב זבחיכם", הוא הוא שהכריז: „עולותיהם וזבחיהם לרצון על מזבחי". וזאת רואה הנביא לא בעבר בלבד אלא בחזון העתיד! והנביא רואה את בית המקדש כ„מזבחי" ו„בית תפלתי" גם יחד. ולא זו אף זו. ההיסטוריונים האלה מניחים, שהנביאים הרחיבו את אפקי רעיון האלוקות והעבירו אותו מרשות היחיד של האומה הישראלית לרשות הרבים של כל האומות, לאמור: בורא העולם אינו עוד „ד' אלקי ישראל" אלא „מלך העולם" של כל עמי התבל. וכראיה לדבריהם הם מביאים את דברי הנביא: „אשרי אנוש יעשה זאת... ובני הנכר הנלוים אל ד'... כי ביתי בית תפלה יקרא לכל העמים" [29].

אולם אף הנחה זו אינה חדשה כל עיקר, הואיל ועוד בתפלת שלמה המלך בחנוכת הבית הראשון — בערך 250 שנה לפני ישעיה — הכריז שלמה, שבית המקדש עומד פתוח לכל עמי הארץ: „וגם אל הנכרי... ובא מארץ רחוקה למען שמך... אתה תשמע השמים... ועשית ככל אשר יקרא אליך הנכרי, למען ידעון כל עמי הארץ את שמך ליראה אותך" [30].

---

25) גמ. ערכין יא. 26) מ"א, ח, טו—ס. 27) ישעיה נה, ז.
28) שם נו, ו—ז. 29) שם ב—ז. 30) מ"א, ח, מא—מג.

המסקנה היא: בכל הזמנים — בין בתקופת „אוהל מועד" ובין בתקופת בית המקדש — הקריבו בני ישראל קרבנות והתפללו וקרבן ותפלה עלו בקנה אחד. וזהו, בעצם, צוי התורה בהר סיני, לבנות מזבח, כדי לזבוח עליו ולהזכיר את השם בתפלה: „מזבח אדמה תעשה לי וזבחת עליו את עולותיך ואת שלמיך. בכל מקום, אשר אזכיר שמי, אבוא אליך וברכתיך"[31]. וגם דוד המלך אמר למביאי קרבנות בבית המקדש: „באו שעריו בתודה, חצרתיו בתהלה, הודו לו, ברכו שמו"[32].

ומענין, שיוספוס, שחי בימי הבית השני, כתב על התפלה בזמן הקרבת הקרבן כדלקמן: „בעת הקרבנות חייב כל אדם להתפלל, לראשונה על שלום הצבור. ועל כל אדם לפנות אל האלקים בתפלה: ואנחנו לא נבקש את האלקים, כי ישפיע עלינו לטובה — כי האלקים נתן ברצונו את הטוב והנית אותו בין כל היצורים — רק נתפלל אליו, לתת לנו כח לקבל את חסדיו ולשמור עליהם"[33].

מדור ה'
התפלה בתנ"ך

ענין התפלה נזכר בראשונה בספר בראשית[1]: „אז הוחל לקרוא בשם ד'" ותרגום „ביומהי חלו בני אינשא מלצלאה בשמא ד'". הבטוי הזה נמצא גם אצל אברהם: „ויקרא שם בשם א־ל עולם" (ותרגום „וצלי")[2].

חז"ל אמרו: „אבות תיקנו תפלות, אברהם תפלת שחרית: „וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד"[3]. ואין עמידה אלא תפלה. יצחק תפלת מנחה: „לשוח בשדה לפנות ערב"[4]. ואין שיחה אלא תפלה. ויעקב תפלת ערבית: „ויפגע במקום"[5]. ואין פגיעה אלא תפלה"[6].

בתפלות אברהם אנו מוצאים שהתפלל לא רק על עצמו אלא גם בעד אחרים. וכך התפלל, ש„אלקים ירפא את אבימלך ואת אשתו ואמהתיו"[7]. יתר על כן: אברהם בקש רחמים גם על סדום ועמורה, אף על פי ש„חטאתם כבדה מאד"[8]. אין הוא רוצה להשלים עם גזירת ד'. „ואברהם עודנו עומד לפני ד'"[9] — בתפלה: „חלילה לך... להמית צדיק עם רשע. השופט כל הארץ לא יעשה משפט"?[10]

אליעזר, עבד אברהם, בדרך לארם נהרים פונה אל הקב"ה בתפלה: „ד' אלקי אדוני אברהם... עשה חסד עם אדוני אברהם"[11]. עם סיום שליחותו

---

31) שמות כ, כא. 32) תהלים ק, ד. 33) קדמוניות היהודים נגד אפיון, תרגום של דר' י. ל. שמחוני ב, כג.

1) ד, כו. 2) בראשית כא, לג. 3) שם יט, כז.
4) שם כד, סג. 5) שם כח, יא. 6) גמ' ברכות כו:
7) בראשית כ, יז. 8) שם יח, כ. 9) שם כב.
10) שם שם כה. 11) שם כד, יב.

בהצלחה לא שכח להודות להקב"ה: „ברוך ד' אלקי אברהם, אשר לא עזב חסדו ואמתו מעם אדוני, אנוכי בדרך נחני ד' בית אחי אדוני" [12].

יצחק התפלל ככתוב: „ויעתר יצחק לד' לנוכח אשתו" [13].

יעקב התפלל: „קטונתי מכל החסדים ומכל האמת, אשר עשית את עבדך, כי במקלי עברתי את הירדן ועתה הייתי לשני מחנות" [14].

כל הברכות, שבירכו יצחק את יעקב ויעקב את יוסף ואת נכדיו ואחר כך את בניו, הן תפלות. (ראה להלן במדור „מקור הברכות"). כזאת היא התפלה שבברכת יצחק את יעקב: „ויתן לך האלקים מטל השמים וכו'" [15]. ובתפלה שבברכת יעקב את יוסף ובניו: „האלקים אשר התהלכו אבותי לפניו אברהם ויצחק, האלקים הרועה אותי מעודי עד היום הזה, המלאך הגואל אותי מכל רע, יברך את הנערים וכו'" [16]. (התפלה „המלאך הגואל" מקובלת אצלנו כהוספה לתפלה לפני השינה. ובדברי יעקב: „בך יברך ישראל לאמור: ישמך אלקים כאפרים וכמנשה" [17], מתברכים בנינו בליל שבת). על ברכת יעקב את בניו [18] נאמר: „ויברך אותם איש אשר כברכתו ברך אותם" [19].

בני ישראל במצרים התפללו לפי שנאמר: „ויאנחו בני ישראל מן העבודה ויצעקו ותעל שועתם אל האלקים מן העבודה" [20]. ולאחר יציאתם ממצרים שרו בני ישראל כתפלת הודיה שירת „אז ישיר" [21]. (ראה מדור „השיר בתפלה").

מרים הנביאה, אחות משה, וכל הנשים השתתפו בשירה הזאת בתופים ובמחולות [22]. (ראה מדור „נשים בעבודת ד').

במעמד הר סיני, כשקיבל עם ישראל את התורה, נצטוה להקים משכן להתפלל בו: „מזבח אדמה תעשה לי וזבחת עליו את עולותיך ואת שלמך את צאנך ואת בקרך. בכל מקום אשר אזכיר את שמי, אבוא אליך וברכתיך" [23]. (ראה מדור „קרבן ותפלה").

מתפלותיו של משה נזכרו בתורה: „למה ד' יחרה אפך בעמך אשר הוצאת מארץ מצרים וכו'" [24]. „אם נא מצאתי חן בעיניך ד', ילך נא ד' בקרבנו, כי עם קשה עורף הוא. וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו" [25]. „ושמעו מצרים וכו' ד' ארך אפים ורב חסד, נושא עון ופשע ונקה לא ינקה, פוקד עון אבות על בנים על שלשים ועל רבעים. סלח נא לעון העם הזה כגודל חסדך, וכאשר נשאתה לעם הזה ממצרים ועד הנה" [26]. „יפקוד ד' אלקי הרוחות לכל בשר וכו'. ולא תהיה עדת ד' כצאן, אשר אין להם רועה" [27]. „ואתחנן אל ד' בעת ההיא לאמר: ד' אלקים

---

12) שם כז.
13) שם כה, כא.
14) שם לב, יא.
15) כז, כח—כט.
16) שם מח, טו—טז.
17) שם כ.
18) שם מט, ג—כז.
19) שם כח.
20) שמות ב, כג.
21) שם טו, א—יט.
22) שם כ.
23) שם כ, כא.
24) שם לב, יא—יג.
25) שם לד, ט.
26) במדבר יד, יג—יט.
27) שם כז, טז—יז.

אתה החלות להראות את עבדך את גדלך ואת ידך החזקה, אשר מי א־ל בשמים ובארץ, אשר יעשה כמעשך וכגבורתך. אעברה נא וארא את הארץ הטובה וכו׳״ [28].

יהושע התפלל: „ד׳ אלקים, למה העברת העביר את העם הזה את הירדן לתת אותנו ביד האמורי ולהאבידנו וכו׳״ [29].

אנו מוצאים תפלה גם בתקופת השופטים: „ויזעקו בני ישראל אל ד׳ לאמר: חטאנו לך, וכי עזבנו את אלקינו ונעבוד את הבעלים״ [30].

שמשון התפלל: „אתה נתת ביד עבדך את התשועה הגדולה הזאת ועתה אמות בצמא ונפלתי ביד הערלים״ [31]. „ד׳ אלקים, זכרני נא וחזקני נא אך הפעם הזה האלקים, ואנקמה נקם אחת משתי עיני מפלשתים״ [32].

חנה, אשת אלקנה [33]: „עלץ לבי בד׳... אין קדוש כד׳, כי אין בלתך ואין צור כאלקינו... כי א־ל דעות ד׳... ד׳ ממית ומחיה, מוריד לשאול ויעל וכו׳״. (ראה במדור „נשים בעבודת ד׳״).

שמואל הנביא: „קבצו את כל ישראל המצפתה ואתפלל בעדכם אל ד׳. ויצומו ביום ההוא ויאמרו שם: חטאנו לד׳״ [34].

דוד המלך: „ודוד וכל בית ישראל מעלים את ארון ד׳ בתרועה ובקול שופר״ [35]. „ויכל דוד מעלות העולה והשלמים ויברך את העם בשם ד׳ צבאות״ [36].

על העלאת ארון הקודש על ידי הכהנים והלויים מסופר בדברי הימים [37]: „ביום ההוא אז נתן דויד בראש להודות לד׳ ביד אסף ואחיו. הודו לד׳, קראו בשמו, הודיעו בעמים עלילותיו וכו׳״ [38]. ורש״י מפרש: „אסף מתחיל „הודו לד׳, קראו בשמו״ ואחרי כן כל אחיו עונים אחריו״. (ראה במדור „שירה בתפלה״ ובמדור „פסוקי דזמרא״).

„מי אנוכי ד׳ אלקים ומי ביתי, כי הביאותני עד הלום... כי אין כמוך ואין אלקים זולתך ככל אשר שמענו באזנינו. ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ... ויעתה הואל וברך את בית עבדך להיות לעולם לפניך, כי אתה ד׳ אלקים דברת ומברכתך יבורך בית עבדך לעולם״ [39]. „דברי השירה הזאת ביום הציל ד׳ את דוד מכף כל אויביו ומכף שאול וכו׳״ [40]. אגב: בשירה זו כל פסוק מחולק לשני חלקים בהיותו מותאם לקצב הזמרה.

כשהקהיל דוד את העם לפני מותו, התפלל תפלת הודיה לא־ל: „ויברך דויד את ד׳ לעיני כל הקהל וכו׳״ [41].

אשר לתפלות דוד, כל ספר תהלים הוא פשוטו כמשמעו: ספר תהלה ותפלה.

---

28) דברים ג, כד—כה. 29) יהושע, ז, ז—ט.
30) שופטים י, י.
31) שם טו, יח. 32) שם טז, כח.
33) שמואל א, א—י.
34) שם ז, ו. 35) שמואל ב, ו, טו.
36) שם יח.
37) דברי הימים א, בפרקים טו וטז.
38) שם טז, ו—לו ותהלים קה.
39) שמואל ב, ז, יח—כט. ודה״א, יז, טז—כז.
40) שמואל ב פרק כב ותהלים יח, א.
41) דה״א, כט, י—יט.

לכן נביא בזה רק את דברי הגמרא: „אמר רבי יהושע בן לוי: בעשרה לשונות של שבח נאמר ספר תהלים: באישור, בניצוח, בניגון, בשיר, במזמור, בהשכל, ברינה, בתודה, בתפלה, בברכה. המאושר שבכולן „הללויה", שהשם והשבח כלולין בו"[42].

שלמה המלך התפלל למקום: „אתה עשית עם עבדך דוד אבי חסד גדול, כאשר הלך לפניך באמת ובצדקה ובישרת לבב עמך... ועתה ד' אלקי... ונתת לעבדך לב שומע לשפוט את עמך, להבין בין טוב לרע, כי מי יוכל לשפוט את עמך הכבד הזה"[43].

עם חנוכת הבית הקהיל שלמה בחג הסוכות „כל איש ישראל", בראשם „כל ראשי המטות נשיאי האבות" והתפלל, שהקב"ה ישמע „אל תחנת עבדך ועמך ישראל, אשר יתפללו אל המקום הזה וכו'"[44]. „ויהי ככלות שלמה להתפלל אל ד' את כל התפלה... ויעמוד ויברך את כל קהל ישראל... ברוך ד' אשר נתן מנוחה לעמו ישראל... למען דעת כל עמי הארץ, כי ד' הוא האלקים אין עוד[45]. (ראה במדור „קרבן ותפלה").

אחרי מותו של שלמה המלך, כשעשרת השבטים נפרדו מיהודה, המשיכו גם השבטים האלה לעלות לרגל ירושלימה, להקריב קרבנות ולהתפלל שם. לכן קבע ירבעם, מלך ישראל, חג בחודש השמיני בבית אל כדוגמת החג אשר ביהודה.

חמשת מלכי יהודה, ש„עשו הישר בעיני ד'", קיימו גם מצות התפלה והם: מלך אסא, ש„היה שלם עם ד' כל ימיו"[46]. מלך יהושפט: „וילך בכל דרך אסא אביו לעשות הישר בעיני ד'"[47]. אף הוא הקהיל את עמו בבית המקדש והתפלל לד'[48]. המלך יואש עשה „הישר בעיני ד' כל ימיו אשר הורהו יהוידע הכהן"[49]. „והכהנים יחזקו את בדק הבית"[50]. המלך יחזקיהו „בד' אלקי ישראל בטח ואחריו לא היה כמוהו בכל מלכי יהודה ואשר היו לפניו[51]. „וישמר מצויתיו אשר צוה ד' את משה"[52]. „ויאומר ליהודה ולירושלים, לפני המזבח הזה תשתחוו"[53]. „ויתפלל חזקיהו לפני ד' ויאומר: ד' צבאות אלקי ישראל, יושב הכרובים, אתה הוא האלקים לבדך לכל ממלכות הארץ וכו'"[54]. „ויאספו ירושלים עם רב לעשות את חג המצות בחודש השני קהל רב מאד... ויקומו הכהנים הלוים ויברכו את העם וישמע בקולם ותבוא תפלתם למעון קדשו לשמים"[55]. „ויתפלל יחזקיו המלך וישעיהו בן אמוץ הנביא על זאת ויזעקו השמים"[56]. המלך יאשיהו עשה את „הישר בעיני ד'... ויצו המלך את חלקיה הכהן... לאמר: לכו דרשו את

---

42) ירושלמי סוכה ג, יב.
43) מ"א, ג, ו.
44) שם, ח, א—נג.
45) שם, נד—סא.
46) שם, טו, יד.
47) שם, כב, מג.
48) דה"ב, כ, ה—כח.
49) מ"ב, יב, ג.
50) שם ו.
51) שם, יח, ה.
52) שם ו.
53) ישעיה לו, ז.
54) מ"ב, יט, טו—טז וישעיה לז, טו—כ.
55) דה"ב, ל, יג—כז.
56) שם, לב, כ.

ד׳ בעדי ובעד העם ובעד כל יהודה על דברי הספר הנמצא הזה... לעשות ככל הכתוב עלינו״ [57]. „ויקרא באזניהם את כל דברי ספר הברית הנמצא בבית ד׳״ [58].

מתפלות הנביאים הננו מוצאים את זו של אליהו הנביא בהר הכרמל [59]: „ד׳ אלקי אברהם יצחק וישראל, היום יודע כי אתה אלקים בישראל ואני עבדך ובדבריך עשיתי את כל הדברים האלה. ענני ד׳ ענני וידעו העם הזה, כי אתה ד׳ האלקים ואתה הסבות את לבם אחורנית״. „וירא כל העם ויפלו על פניהם ויאומרו: ד׳ הוא האלקים, ד׳ הוא האלקים״ [60].

יונה הנביא התפלל „אל ד׳ אלקיו ממעי הדגה. ויאמר: קראתי מצרה לי אל ד׳ ויענני, מבטן שאול שועתי שמעת קולי״ [61]. „ויאמינו אנשי נינוה באלקים... ויקראו אל אלקים בחזקה וישובו איש מדרכו הרעה״ [62].

ירמיה הנביא התפלל אל ד׳: „הנה אתה עשית את השמים ואת הארץ בכוחך הגדול ובזרועך הנטויה, לא יפלא ממך כל דבר... עושה חסד לאלפים ומשלם עון אבות אל חיק בניהם אחריהם, הא־ל הגדול הגבור ד׳ צבאות שמו וכו׳״ [63].

תפלתו של חבקוק הנביא: „תפלה לחבקוק הנביא על שגיונות. ד׳ שמעתי שמעך, יראתי וכו׳״ [64]. (ראה במדור „תפלה בחוץ״).

דניאל התפלל: „להוא שמה די אלקא מברך מן עלמא ועד עלמא, די חכמתא וגבורתא די לה היא״ [65]. „ודניאל... על לביתה וכוין פתיחן לה בעליתה נגד ירושלם וזמנין תלתה ביומא הוא ברך על ברכוהי ומצלא ומודא קדם אלקה וכו׳״ [66]. ואתפללה לד׳ אלקי ואתודה ואומרה: אנא ד׳ הא־ל הגדול והנורא, שומר הברית והחסד לאוהביו ולשומרי מצותיו... לך ד׳ הצדקה ולנו בושת הפנים... לד׳ אלקינו הרחמים והסליחות... כי לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך, כי על רחמיך הרבים. ד׳ שמעה, ד׳ סלחה, ד׳ הקשיבה ועשה, אל תאחר למענך אלקי, כי שמך נקרא על עירך ועל עמך״ [67]. (ראה במדור „תחנונים״ ובמדור „סליחות״).

בימי מרדכי ואסתר „קימו וקבלו היהודים עליהם ועל זרעם... דברי הצומות וזעקתם״ [68].

עזרא: „וכהתפלל עזרא וכהתודתו בוכה ומתנפל לפני בית האלקים... ואכרעה על ברכי ואפרשה כפי אל ד׳ אלקי ואומרה: אלקי בושתי ונכלמתי להרים אלקי פני אליך וכו׳״ [69]. „אנא ד׳ אלקי השמים, הא־ל הגדול והנורא, שומר הברית וחסד לאוהביו ולשומרי מצותיו וכו׳״ [70]. „ויאמרו הלוים... ברכו את ד׳ אלקיכם מן העולם עד העולם, ויברכו שם כבודך ומרומם על כל ברכה ותהלה״ [71]. (ראה במדור „מקור הברכות״).

---

57) מ״ב, כב, יג. 58) שם, כג, ב. 59) מ״א, יח, לו—לז.
60) שם לט. 61) יונה ב, ב—י. 62) שם ג, ה—ח.
63) ירמיה לב, טז—כה. 64) חבקוק פרק ג. 65) דניאל ב, כ.
66) שם ו, יא. 67) שם ט, א—יט. 68) אסתר ט, כז—לא.
69) עזרא ט, ה—טו וי, א. 70) נחמיה א, ה—יא. 71) שם ט, ה.

מדור ו׳

תקנות הנביאים הראשונים

כשעלו בני ישראל לארצם ו„באו אל המנוחה ואל הנחלה"[1], המשיכו יהושע, ואחרי מותו הזקנים, לחנך את העם לעבודת ד׳. כשגם אלה מתו, היו רק מעטים — הכהנים והלויים שמסביב לאוהל מועד — שדרשו את דבר ד׳ ושמרו על הגחלת לדורות הבאים.

בימים אלה, כש„דבר ד׳ היה יקר"[2], קם לישראל שמואל הנביא. שמואל, נצר משבט לוי[3], היה בן להורים נאמנים לד׳ אלקי ישראל — אלחנן וחנה — שעלו ל„שילה" בכל רגל, לזבוח ולהתפלל לפני ד׳.

והנה „ספר שמואל" מתחיל בתפלת אמו של שמואל — חנה. תפלה לבבית, חדורה אמונה ומכילה רעיונות נשגבים. (ראה במדור „נשים בעבודת ד׳").

שמואל נעשה למנהיג האומה. למצפה, מקום מגורו, התקבצו המוני העם ודרשו, שהוא יזבח ויתפלל לד׳ בעדם. [עד היום נקרא מצפה „נביא שמואל" Nebi Samwil[4]. וגם בספר החשמונאים[5] נזכר מצפה כ„מקום תפלה"]. מדן עד באר שבע ידעו, כי שמואל נביא נאמן[6]. שמואל שפט את ישראל ועבר בכל המדינה לקרב את עמו לד׳ אלקי ישראל, שיקריבו את קרבנם מתוך מחשבות טהורות ויתפללו את תפלתם בכל לבבם.

כשהמלך שאול חטא ולא מלא את דבר ד׳ להחרים את שלל עמלק ועוד הביא קרבנות מהחרם, התפרץ שמואל נגדו בכעס: „החפץ לד׳ בעולות וזבחים כשמוע בקול ד׳? הנה שמוע מזבח. טוב להקשיב מחלב אילים"[7]. (ראה במדור „קרבן ותפלה").

שמואל העמיד תלמידים רבים — וביניהם היה גם דוד — וכשהגיע שמואל לזקנה, נעשה דוד הראש והראשון.

שמואל ודוד — מחנכי העם — הטביעו את חותמם לדורות. הם נשארו חיים בזכרון העם כ„הנביאים הראשונים". וראוי לציין, שעוד במשנה מדובר על „הנביאים הראשונים" בלי להזכיר את שמם[8]. שידוע היה, שהכונה היא לדוד ולשמואל. [בגמרא נקראו נביאים ראשונים כל נביאי הבית הראשון. ונביאי הבית השני — חגי, זכריה ומלאכי — נקראו נביאים אחרונים[9]].

בבית המדרש של שמואל ודוד חונכו בעיקר לויים, שלמדו לשיר מזמורים ולנגן ניגונים וכלי הנגינה העקריים, שהיו משתמשים בהם בבית המקדש, כבר בזכרו אצלם[10]. ואף את הקהל היו מקהילים ומלמדים אותם תהלות ותפלות.

דוד חבר מזמורים ללויים וגם תלמידיו המשוררים הימן — נכדו של

---

1) דברים יב, ט. 2) שמואל א, ג, א. 3) דה"א, ו, כג.
4) "Guthe Bibelw." 5) א, ג, מו. 6) שמואל א, ג, כ. 7) שם טו, כב.
8) כמו במשנה תענית ד, ב. 9) גמ׳ סוטה מח: ברכות לא. ועוד. 10) שמואל א, י, ה.

שמואל — ידותן ואסף חברו מזמורים, ש„דוד כתב על ידיהם"[11] — וגם משוררים אלה נקראו נביאים[12]. הרד"ק מפרש: „הימן וידותן כולם היו נביאים עם כלי שיר, כי ספר תהלים ברוח הקודש נאמר ויש בו נבואות ועתידות הגלות והגאולה".

דוד המלך, הנביא, המשורר והמנגן[13] „וילך דוד הלוך וגדול וד' אלקי צבאות עמו"[14].

על היסודות, שהניח שמואל הנביא בחייו, בנה דוד בנין מפואר והם תהלות ומזמורים, הלולים ותפלות, שכולם ביחד הוו את „ספר התהלים", והוא הוא המעין הנצחי לתפלותיו של עם ישראל בכל הזמנים והתקופות.

לא רק הלויים בבית המקדש שרו את מזמורי דוד במקהלה ובכלי ניגון. קולות המזמורים נשמעו בפי העם מחוץ לכותלי בית המקדש. כשעלו בני העם מכל חלקי הארץ לירושלים לחוג את חגיהם או כשעלו אנשי האדמה להביא את בכוריהם, שרו תמיד בדרכם פרקי תהלים „והחליל הכה לפניהם"[15]. (ראה במדור „תפלות וידוי" ובמדור „השיר בתפלה").

כך נעשו שירי התהלים לשירי עם, ששרום בכל מושבותיהם בבמותיהם. שם זבחו[16], שרו והתפללו לד'[17]. (ראה במדור „ברכות הנהנין").

כשהכין דוד המלך את תכנית בית המקדש[18], נתקל בבעיה, מה יהיה אחרי הקמת בית המקדש, כשעבודת ד' תרוכז בבית זה ואסור יהיה לזבוח בבמות? הוא חיפש דרכים, כיצד להדריך את העם, שיותר על הבמות ויעלה לעיר הקודש לזבוח בה את זבחיהם. ולא זה בלבד. המוני האיכרים קשורים למקומותיהם ואינם יכולים לעלות לירושלים אלא לעתים רחוקות — במה אפשר לספק את הדרישות הדתיות שלהם בכל ימות השנה?

לשם כך תיקנו הנביאים הראשונים את „התקנות", שארבע מהן ידועות לנו: א) „משמרות ומעמדות"[19] ב) „שני ימים טובים של ראש השנה"[20] ג) „ניסוך המים"[21] ד) „ערבה"[21].

א) הנביאים הראשונים היו מצרפים גם „ישראלים" לעבודת בית המקדש. לשם כך חילקו את הארץ לכ"ד אזורים ובכל שבוע עלה מאזור אחר חלק מטובי המקום לירושלים, לעמוד על קרבן התמיד. וכך נקשר קשר תמידי בין חלקי הגוף של האומה לליבו — בית המקדש. ושבוע, שהיו עולים טובי העיר, מקהילים „אנשי המעמד" — שנשארו — את העם בעריהם לתפלה ולקריאת התורה. תקנה זו התחבבה מאוד בלב העם עד שנזקקים לרחמים היו פונים ל„אנשי המעמד", שיתפללו בעדם. (ראה במדור „משמרות ומעמדות").

ב) ראש השנה חל ביום ראשון לחודש וקשה היה להודיע על היום, בו חל

---

11) גמ' ב"ב י"ד: 12) דה"א, כה, א. 13) שמואל א, יח, י.
14) שמואל ב, ה, י. 15) משנה בכורים ג, ג—ד. 16) משנה זבחים יד, ד—ח.
17) שמואל א, יג, ו ורש"י. 18) דה"א, כח, ב. 19) משנה תענית ד, ב.
20) ירושלמי ערכין ג בסוף 21) ירושלמי שביעית א, ז וסוכה ד, א.

ר"ה, לכל חלקי הארץ בעוד מועד. וכדי להוציא מליבם של בני ישראל כל ספיקות על זמנו, קבעו מראש לחוג את ראש השנה שני ימים. (ראה מדור „ראש השנה").

ג) שאלת המים בארץ ישראל היא השאלה המרכזית של איש האדמה, ודאגתו היא, „שד' יתן מטר הארץ בעתו". ובחג הסוכות — חג האסיף — עלו האיכרים לרגל לבית המקדש, להודות לד' על ברכתו בשנה שחלפה ולהתפלל לד', שישלח את ברכתו גם לשנה הבאה ו„אדמה תתן את יבולה". לכן תיקנו הנביאים הראשונים קרבן „ניסוך המים" בימי חג הסוכות, ש„בחג נדונין על מים"[22].

ד) גם לתקנת „ערבה" יש קשר לחגיגת „חג האסיף". „באספכם את תבואת הארץ... ולקחתם לכם... פרי עץ הדר, כפת תמרים וענף עץ עבות וערבי נחל ושמחתם לפני ד'"[23].

שמחת אבותינו ותודתם לא־ל, שנתן מטר בעתו, מצאה את בטויה, כשזקפו ערבותיהם בצדי המזבח[24] והקיפו את המזבח בשירי שמחה. בחגיגת־שמחה זו נשמעה הקריאה: „אנא ד' הושיעה נא, אנא ד' הצליחה נא"[25] כתפלה, שד' יצליח את פרי עמלם גם בשנה הבאה.

ושבע הקפות ביום השביעי[26] היו לזכר כניסתם לארץ וכבושה של יריחו, שהקיפו שבע פעמים והכהנים תקעו בשופר ונשאו את ארון ד' אתם[27]. (ראה במדור „חג הסוכות").

בארבע התקנות האלו של הנביאים הראשונים מתבלט הקף פעולתם, טוות־ראייתם והבנתם העמוקה, כיצד להסדיר באופן יעיל ביותר את עבודת ד' של ההמונים בירושלים ובמדינה כולה בתפלה ובקריאת התורה בכל ימות השנה.

„מזמור שיר חנוכת בית לדוד"[28]. וכי דוד חנכו והרי שלמה חנכו? אלא מתוך שדוד נתן נפשו עליו נקרא על שמו"[29]. „אגורה באהלך עולמים"[30]. וכי עלה על דעתו של דוד להיות חי עולמים? אלא אמר דוד לפני הקב"ה: יהי רצון מלפניך, שיהיו שירות ותשבחות שלי נאמרות בבתי כנסיות לעולם"[31].

כך היו הנביאים הראשונים לא רק ראשונים בארצנו במובן החזון והנבואה אלא גם ראשונים לגיבוש חיי קדושה בקרב העם בארצו.

מדור ז'
משמרות ומעמדות

תקנת „משמרות ומעמדות" נזכרה במשנה[1].

בימי הנביאים הראשונים — שמואל ודוד — הותר להקריב קרבנות על כל

---

22) משנה ראש השנה א, ב. 23) ויקרא כג, לט—מ. 24) משנה סוכה ד, ה.
25) שם. 26) שם. 27) תוספתא סוטה ח, א וירושלמי סוכה ד, ג. 28) תהלים ל, א.
29) מדרש תנחומא „בשלח" י. 30) תהלים סא, ה. 31) מדרש תהלים סא, ה.
1) תענית ד, א—ד.

במה והיו זובחים ומתפללים לד׳ בכל פנות הארץ. כשהמלך דוד הכין את תכנית בית המקדש[2], על מנת לרכז בו את עבודת השם, היה צריך להדריך את בני ישראל וללמדם, שיכירו, כי בית המקדש הוא המרכז של חייהם הרוחניים וכי עליהם לותר על המנהג לזבוח על הבמות, וכן שעליהם לעלות לירושלים, כדי לחוג שם את חגיהם ולהביא לשם את בכוריהם, מעשריהם וכל קרבנותיהם.

אולם המוני העם, שרוב בניו איכרים המה, לא יכלו לעלות לירושלים אלא לעתים רחוקות — בימי החג. ודוד עמד בפני הבעייה, איזה תחליף לתת לעם בכל אתר ואתר במקום הזבח בבמות. מתוך כך צירף דוד את „שלוחי״ עם ישראל לכהנים ולויים על מנת לשתפם בעבודה בבית המקדש.

בימי משה היו הכהנים והלויים מחולקים לשמונה מחלקות[3]. המחלקות האלו נקראו „משמרות״, כמו שכתוב: „ככה תעשה ללוים במשמרותם״[4]. והנביאים הראשונים חלקו את הכהנים והלויים לכ״ד משמרות, לפי הסדר דלהלן: בראשם עמדו „שרים״[5]. וכל משמר התחלק לששה „בתי אבות״ לששת ימי השבוע ובראשם „ראשי אבות״[6].

בכל יום עבד בית אב אחד ובשבת עבדו כל בתי אבות ביחד[7]. ובעבודתם התחלפו כל שבעת ימים[8]. „כשהגיע זמן המשמר לעלות, כהנים ולוים עולים לירושלים — כהנים לעבודה ולוים לשיר (רש״י)״[9]. „ומן הכהנים והלוים עלו חצי — שנים עשר — לירושלים לעבודה ולשיר ושנים עשר ליריחו לתקן שם מים ומזון לאחיהם שבירושלים״[10].

והנביאים הראשונים תיקנו, שלכל משמר ומשמר נצטרפו גם שלוחי עם ישראל. למטרה זו נחלקה הארץ לכ״ד אזורים ומכל אזור ואזור שלחו — פעמים בשנה — לסירוגין מטובי האזור לירושלים, שיעמדו על קרבן הצבור בבקר ובערב כ„שלוחי בני ישראל״[11]. והישראלים האלה, שעמדו על הקרבן, נקראו „מעמדות״[12].

הנביאים הראשונים מצאו סמוכים לתקנתם בתורה: „צו את בני ישראל את קרבני לחמי וכו׳״[13]. הקרבן הוא של כל ישראל, אבל אי אפשר שבני ישראל כולם יבואו לעזרה כל בקר וכל ערב, לכן העמידו שם אנשי מעמד כשלוחי בני ישראל[14]. ה„ספרי״ דורש את סוף הפסוק: „צו את בני ישראל ואמרת עליהם את קרבני לחמי לאשי ריח ניחוחי תשמרו להקריב לי במועדו״. „תשמרו״: „שיהו כהנים ולוים וישראלים עומדים עליהם״[15].

---

2) דה״א, כח, ב. 3) תוספתא תענית ג, ד. 4) במדבר ח, כו.
5) דה״א כד, ה (של הכהנים) ושם טו, כב (של לויים). 6) דה״א, כד, ו.
7) מנחות קז: ורש״י ותפארת ישראל למשנה תענית ב, ו אות נח.
8) דה״א, ט, כה. 9) משנה תענית, ד, ב. 10) ברייתא תענית כו.
11) ירושלמי תענית ד, ב ופסחים ד, א. 12) משנה תענית ד, ב.
13) במדבר כח, ב. 14) משנה תענית ד, ב. 15) רש״י ליומא לז: ד״ה „ואנשי מעמד״.

וכמו הכהנים והלויים כך גם הישראלים היו מתחלפים מידי שבוע. חלק מהמעמד עלה לירושלים לעמוד על הקרבן והנשארים התאספו בעריהם לתפלה ולקריאה התורה[16].

וכך היה קים קשר תמידי בין כל תושבי הארץ לבין ירושלים עיר הקודש וכמו כן נתקיימה בכל ערי הארץ „עבודת ד׳״ בהדרכת טובי העיר.

הובעו דעות[17] שבימי הבית הראשון היו רק משמרות של כהנים ולוים ואת המעמדות של הישראלים הוסיפו בימי הבית השני. בעלי סברה זו מסתמכים על התוספתא[18]: „שמונה משמרות תיקן משה לכהונה ושמונה ללוים. משעמד דוד ושמואל עשאום כ״ד משמרות כהונה וכ״ד משמרות לויה. עמדו נביאים שבירושלים וקבעו שם כ״ד מעמדות כנגד כ״ד משמרות כהונה ולויה, שנאמר: „צו את בני ישראל וכו׳״. אי אפשר לומר, כל ישראל אלא מלמד ששלוחו של אדם כמותו״. לאמור: הנביאים הראשונים תיקנו כ״ד משמרות כהונה ולויה והנביאים שבירושלים — חגי, זכריה ומלאכי מאנשי כנסת הגדולה — תיקנו המעמדות של בני ישראל.

אבל סברה זו מופרכת מעיקרה. קודם כל — נוסח התוספתא אינו ברור. רבינו חננאל[19] מביא גירסא, שלפיה גם ישראלים נכללו בתוך תקנת הנביאים הראשונים: „אלו משמרות כהנים, לוים וישראלים, עמדו נביאים שביניהם וקבעום כ״ד משמרות, שנאמר: „צו את בני ישראל וכו׳״.

ואפילו אם נניח, שנכונה היא הגירסא שבתוספתא ונזכרו רק כהנים ולוים, אין להסיק ממנה את המסקנות, שלא היו מעמדות של ישראלים בזמן הבית הראשון.

התוספתא שלנו מתבארת רק יחד עם התוספתא שקדמה לה[20]. שם כתוב: „ארבעה משמרות עלו מן הגולה — והשאר לא עלה, שהרבה נשתיירו ולא רצו לעלות (רש״י), — עמדו נביאים שביניהם — חגי זכריה ומלאכי — וחלקום והעמידום על עשרים וארבעה״.

והתוספתא הזו אינה אלא משלימה את התוספתא הנדונה. התוספתא הנדונה מתחילה בזה, שבימי משה היו רק שמונה משמרות — כהנים ולוים — ואת אלה הרחיבו שמואל ודוד לכ״ד משמרות — כמובן כהנים ולויים. — והתוספתא הקודמת קובעת, שמהם עלו מן הגולה רק ארבעה משמרות — כמובן כהנים ולויים. — עמדו נביאי אנשי כנסת הגדולה „וחלקום והעמידום על עשרים וארבעה״. תקנה זו נוגעת לכהנים ולויים ורק על אלה מדובר בתוספתא. ורק דרך אגב נזכרו בתוספתא[21] ישראלים: „הגיע זמן המשמר, כהנים ולויים עולים לירושלים וישראל שבאותו המשמר, שאין יכולין לעלות לירושלים, מתכנסים לעריהם״.

---

16) משנה תענית ד, ב.
17) באופן מקיף בספרו של ר״י המבורגר „בית המקרא והתלמוד״ חלק ב עמוד 877.
18) תענית ג, ב.
19) תענית כז:
20) ב, א.
21) ג, ג.

לעומת זה ישנן הוכחות ברורות, שהנביאים הראשונים תיקנו מעמדות של ישראלים. קודם כל מובא במשנה[22] בפירוש „שהתקינו הנביאים הראשונים עשרים וארבעה משמרות, על כל משמר ומשמר היה מעמד בירושלים של כהנים, של לוים ושל ישראלים". גם שני מקומות בירושלמי[23] מחזיקים סברה זו, שגם בהם נאמר בפירוש: „התקינו הנביאים הראשונים כ"ד משמרות ועל כל משמר ומשמר היה עמוד בירושלים של כהנים ושל לוים ושל ישראלים". ברור אפוא למדי, שהנביאים הראשונים תיקנו כ"ד משמרות כהנים לוים וישראלים גם יחד. וזו היא גם דעתו של הרמב"ם[24]: „תיקנו הנביאים הראשונים, שיבררו מישראל כשרים ויראי חטא ויהיו שלוחי כל ישראל, לעמוד על קרבנותיהם".

לפי פירושו של הרמב"ם[25] המלה „מ ש מ ר" מציינת את המחלקה, שנחלקו כהנים ולוים — ככתוב[26]: „במשמרותיהם במחלקותיהם" — ו„מעמד" הוא המושג הכללי, לכן כל אלה, ש ע ו מ ד י ם על הקרבן — כהנים ולוים וישראלים — נקראו „מ ע מ ד ו ת". ומישראלים נקראו מעמדות לא רק אלה, שעומדים על הקרבן אלא גם אלה, שמסדרים את „עבודת ד'" בעריהם, מפני שגם הם „מתעסקים בעבודת השם"[27].

על „עבודת ד' של המעמדות שבירושלים ובעירהם נמסרו לנו פרטים בשלוש משניות:

א) „שבמעמדות נושאין הכהנים את כפיהן ארבע פעמים ביום: בשחרית, במוסף, במנחה ובנעילה"[28]. הרי שהתכנסו לתפלה ארבע פעמים ביום.

ב) „שישראל שבאותו משמר מתכנסין לעריהן וקורין במעשה בראשית"[29].

ג) „שאנשי המעמד היו מתענין ארבעה ימים בשבוע מיום שני ועד יום חמישי. ולא היו מתענין ערב שבת מפני כבוד השבת ולא באחד בשבת, כדי שלא יצאו ממנוחה ועונג ליגיעה ותענית וימותו"[30].

„עבודת ד'" של המעמדות כוללת, אפוא, שלשה דברים: תפלה, קריאת התורה וצום.

ת פ ל ה: במדורו של „ראש המעמד"[31] התכנסו אנשי המעמד מכל העיירות של המחוז. מקום כנוסם ותפלתם בעריהם היה „רחובת העיר". היא כעין ככר, לעתים גדורה. שם התאספו גם עולי רגל ומביאי בכורים וכו'[32]. וגם בימי תענית נערכו שם תפלות פומביות[33].

„רחובת העיר" היתה מעין בית הכנסת. „ויש בה קדושה, הואיל והעם מתפללין בה בתעניות ובמעמדות"[34]. (ראה במדור „תפלות וידוי" ובמדור „תפלה

---

22) תענית ד, ב.
23) שם ד, ב, ופסחים ד, א.
24) הלכות כלי מקדש ו, א.
25) למשנה ד, ב.
26) דה"ב, לא, יז.
27) בפירושו של הרמבם למשנה תענית ד, ב.
28) תענית ד, א.
29) שם ד, ב.
30) שם ד, ג.
31) משנה תמיד ה, ו.
32) משנה בכורים ג, ב.
33) משנה תענית ב, א.
34) גמ' מגילה כו.

בחול"). מתוך זה, שהיו מתקהלים דווקא במקום הרחב של הרחובה, מוכח שבתפלתם של אנשי המעמד השתתף קהל רב. וזו היתה תפלה בצבור בכל ערי המדינה בזמן הבית הראשון.

וכמו בכל ימי תענית הוסיפו המעמדות בארבעת הימים של תעניתיהם תפלת נעילה. אבל לא רק תפלת נעילה הוסיפו, שהמשנה אומרת, שהתפללו ארבע פעמים ביום. והיא גם מפרטת אותן: בשחרית, במוסף, במנחה ובנעילה. מכאן, שבימי המעמד, כלומר בימות החול, התפללו גם תפלת מוסף. וכך מסביר גם הירושלמי [35] את המשנה: „שמע מינה, שמתפללין ארבע במעמדות", ו„קרבן העדה" מפרש: „יש בהם מוסף וכן כותב הרמב"ם". וזהו לשון הרמב"ם [36]: „בכל יום ויום משבת, שהיה מעמדן, מתפללין ארבע תפלות: שחרית, מנחה ונעילה ועוד מוסיפין תפלה אחרת בין שחרית ומנחה". והרמב"ם מסביר [37]: „תפלה יתירה בכל יום היא נקראת תפלת מוסף". [במדור „תעניות" הוכחנו, שגם בימי תענית הוסיפו תפלת מוסף [38]. וכן בגמרא [39]: „איכא מוסף תפלה"].

מה התפללו בתפלת מוסף?

„בשעה שגשמיה מרובין, שולחים אנשי משמר לאנשי מעמד: תנו עיניכם באחיהם שבגולה, שלא יהי בתיהם קבריהם". ורש"י: „התבוננו בתפלתכם בתענית עליהם, שלא ירדו רוב גשמים" [40].

„אנשי משמר היו מתפללין על קרבן אחיהם, שיתקבל ברצון. אנשי מעמד מתכנסין לבית הכנסת ויושבין ד' תעניות, בשני על יורדי הים, בשלישי על הולכי מדברות, ברביעי על אסכרא, שלא תיפול על תינוקות, בחמשי על עוברות ומיניקות: עוברות שלא יפילו, מיניקות שיניקו את בניהם [41].

הרי שהמעמדות התפללו על כל צרותיהם של ישראל ובעיקר על הגשם, אם נעצר או „גשמיה מרובין", על יורדי ים, על הולכי מדבר, על מחלות וכו'. מתוך כך אנו מבינים, שהיהודים מכל הסביבה היו מתכנסים, כדי להשתתף בתפלתם של „כשרים ויראי חטא", וגם לבקש מהם, שיתפללו בעדם על צרכיהם כגון על עוברות, מיניקות, על תינוקות וכו', הואיל ובליבם חזקה האמונה, שד' ישמע תפלת הצדיקים ויושיעם מצרתם.

ובכל פעם אחרי תפלתם בשחרית, במוסף, במנחה ובנעילה נתברכו העם בברכת הכהנים [42].

רק בשבת — יום שמביאים קרבן מוסף ומתפללים תפלת מוסף של שבת — אין תפלה נוספת [43].

ידועות לנו תפלות מיוחדות עוד מימי הבית הראשון, שאנשי משמר של

---

35) תענית ד, א. 36) הלכות כלי מקדש ו, ד. 37) בפירושו למשנה תענית ד, ג.
38) משנה תענית ב, ב. 39) מגילה כב. 40) ברייתא תענית כב:
41) ברייתא תענית כז: 42) משנה תענית ד, א. 43) משנה תענית ד, ד. וראה רמבם, כלי מקדש ו, ח ו„כסף משנה" להלכה א.

הכהנים התפללו „על קרבן עם ישראל שיתקבל ברצון" וכן על כל צרותיהם[44]. (ראה במדור „תפלת הכהנים בקרבן התמיד" ובמדור „תפלת הכהן הגדול אחרי קריאת התורה ביום הכפורים" ובמדור „תפלה ביום הקהל").

קריאת התורה: „עבודת ד'" של אנשי המעמד קיבלה חשיבות מיוחדת על ידי קריאת התורה. ויש לשער, שלא רק שהיו קוראים בתורה אלא אף היו מתרגמים ומסבירים את דברי התורה להמונים שהיו נוכחים. „הביאו ספרי תורה לשחרית ולמוסף וקראו בם. אבל למנחה לא הביאו — מפני טורח התענית — וקראו במנחה בעל פה. למנחה שבערב שבת לא היו מתכנסין כלל מפני כבוד השבת"[45].

לפי המשנה[46] קראו ב„מעשה בראשית". ולפי התוספתא — גירסת רבינו חננאל[47] — „קורין בענין קרבנות ובענין מעשה בראשית". גם בעל „האשכול"[48] כותב, „שהיו קורין בכל יום במעשה בראשית ובסדר הקרבנות", את „מעשה בראשית"[49] חלקו לששה חלקים לכל ששת ימי השבוע ובכל פעם נקראו שלושה לעלות לתורה[50].

צום: כל אנשי מעמד, בין אלו שעמדו על הקרבן בבית המקדש, בין אלו, שנשארו בעריהם צמו[51]. וגם אנשי הסנהדרין הגדולה השתתפו בתעניתיהם[52].

מכל האמור מסתבר, עד כמה הצליחו הנביאים הראשונים לגבש בכל אתר ואתר חיים דתיים פוריים, ו„עבודת ד'" של המעמדות, תפלתם, קריאת התורה וביאורה מצאו הד בקרב העם וליבו נמשך יותר ויותר לאסיפות אלו, עד שהתרגלו להתאסף בתמידות. ו„עבודת ד'" של המעמדות, שהיתה תחילה רק בזמן מעמדם — פעמים בשנה שבעת ימים — נתרחבה והפכה לקבע בכל ימות השנה.

אך חשיבותה של תקנת המעמדות גדלה והלכה אחרי חורבן הבית.

משחרב הבית ועל עם ישראל נתכו גזירות רבות וצרות קשות אפפום, התחיל היאוש המר לכרסם בלב העם עד שרבים מהם הגיעו לכלל גזירות.

[„משחרב בית המקדש רבו פרושים בישראל ולא היו אוכלין בשר ולא היו שותין יין. נטפל להן רבי יהושע, אמר להם: בני, מה אין אתם אוכלים בשר? אמרו לו: נאכל בשר, שבכל יום היה תמיד קרב על גבי מזבח ועכשיו בטל? אמר להם: מפני מה אין אתם שותים יין? אמרו לו: נשתה יין, שממנו היה מתנסך על גבי מזבח ועכשיו בטל? אמר להם רבי יהושע: לחם לא נאכל, שכבר בטלו מנחות. פירות לא נאכל, שכבר בטלו בכורים. מים לא נשתה, שכבר בטל ניסוך המים. שתקו. אמר להם: שלא להתאבל כל עיקר, אי אפשר, שכבר נגזרה גזירה. ולהתאבל יותר מדאי, אי אפשר, שאין גוזרין גזירה על הצבור, אא"כ רוב הצבור יכולין לעמוד בה"[53]].

44) ראה משנה תמיד ה, א; יומא ז, א, וסוטה ז, ז—ח. 45) משנה תענית ד, ג.
46) שם ד, ב. 47) גמ' תענית כז: 48) חלק שני סי' ג.
49) בראשית א, א—ב,ב. 50) משנה תענית ד, ג וגמ' תענית כז:
51) רמבם, הלכות כלי מקדש ו, ג. 52) ירושלמי תענית ד, ד.
53) תוספתא סוטה טו, ה וגמ'סוטה טו. ובבא בתרא ס:

בהתעטף עליהם נפשם פנו ל„כשירים ויראי חטא" ובתפלתם של יראי שמים מצא העם פורקן למאווין הנפשיים וחיזוק ועדוד בחיי יום יום.

תקנת המעמדות, שהיתה במהותה קשורה בבית המקדש והקרבת הקרבנות, לא פסקה עם חורבן הבית וביטול הקרבנות, להיפך השפעתם של המעמדות חזקה וגברה עוד יותר. והמעמדות, שנציגותם בבית המקדש בטלה בחורבנו, התחברו מאליהם בכל עיר ועיר והיו ל„חבר עיר". ועל אנשי „חבר עיר" הטיל העם להתפלל על כל צרה ומצוקה שלא תבוא ושלא תגיע.

להלן אילו מקורות המראים, שחכמי ארץ ישראל קיימו ביתר שאת את תקנת המעמדות בערי הארץ גם אחרי החורבן:

„אנשי משמר ואנשי מעמד אסורין לספר ולכבס בין משחרב הבית ובין עד שלא חרב הבית"[54]. רבי יוחנן — מהדור הראשון של אמוראי א"י — מדבר על תענית המעמדות ומנמק את דין המשנה[55], שלא לצום ביום הראשון „מפני הנוצרים", שחגגו כבר בזמנו את יום הראשון במקום שבת. ורבי אסי — מהדור השני של אמוראי א"י — העריך את החשיבות של המעמדות לזמנו בדברים אלה: „אלמלא מעמדות לא נתקיימין שמים וארץ, לכן קורין במעשה בראשית"[56]. והוא המשיך לנחם את דורו: „אמר אברהם לפני הקב"ה: תינח בזמן הבית — החוטאים לפניך הביאו קרבן — בזמן שאין בית המקדש קיים, מה תהא עליהם? אמר לו הקב"ה: כבר תיקנתי להם סדר קרבנות. בזמן שקוראים בהם לפני, מעלה אני עליהם, כאילו הקריבום לפני ואני מוחל להם על כל עונותיהם"[57]. ורבי יצחק — גם הוא מהדור השני של אמוראי א"י — אמר: „זאת תורת החטאת וזאת תורת האשם"[58], כל העוסק בתורת החטאת כאילו הקריב חטאת, וכל העוסק בתורת האשם כאילו הקריב אשם[59].

כל המאמרים האלה מראים, שהחזיקו בתקנת המעמדות בחיבה יתירה.

כך פשט המנהג לקרוא בבקר סדר הקרבנות (ראה מדור „ברכות השחר"). וכזכר לחורבן הבית ולתעניות המעמדות מיום שני עד יום חמישי היו נוהגים לצום בכל יום ב' ובכל יום ה'. ומה שנוהגים להרבות בתחנונים ביום ב' וביום ה', יסודו במנהג המעמדות, להרבות בתפלות בימי תעניתיהם (ראה מדור „תחנונים").

גם בבבל נשתמרו מנהגי מעמדות. לזכר הקרבנות שבבית המקדש הכניס רב בתפלת מוסף של שבת וחגים את סדר הקרבנות. „אמר רב: צריך בתפלת מוסף לחדש דבר, אפילו אמר „ונעשה לפניך את חובותנו תמידי יום וקרבן מוסף" יצא[60].

ולזכר קריאת „מעשה בראשית" של המעמדות תיקן רב תיקון מיוחד: כפי שהסברנו במדור „תפלה בליל שבת" ובמדור „בית הכנסת — התפתחותו ההיסטורית"

---

54) תוספתא תענית ב, ה.
55) תענית ד, ג.
56) גמ' תענית כז: ומגילה לא: (שם רבי אמי) תנחומא „צו" יד.
57) גמ' תענית כז: ומדרש
58) ויקרא ו וז.
59) גמ' מנחות ק.
60) ירושלמי ברכות ד, ו.

היו בתי הכנסיות שבבבל מחוץ לעיר וההליכה לבית הכנסת בערב היתה בה משום סכנת נפש. ומטעם זה לא התאספו בהם בערב בימות החול. לעומת זה היה משתתף כל הקהל בתפלת ליל שבת. לכן תיקן רב, שמוסיפים לתפלת ליל שבת „ויכולו", שבו היו גומרים אנשי מעמד את קריאתם ב„מעשה בראשית" ביום הששי והוא גם מתיחס ליום השבת.

עד כמה העריכו חז"ל „תפלת־זכר" זו, מוכיחים המאמרים דלהלן: „אמר רב — בבבל — ואיתימא רבי יהושע בן לוי — בארץ ישראל: — אפילו יחיד המתפלל בערב שבת, צריך לומר „ויכולו", דאמר רב המנונא: כל המתפלל בערב שבת ואומר „ויכולו", מעלה עליו הכתוב, כאילו נעשה שותף להקב"ה ב„מעשה בראשית"[61]. (מכאן, שגם בא"י נהגו להוסיף „ויכולו").

„אמר מר עוקבא: כל המתפלל בערב שבת ואומר „ויכולו", שני מלאכי השרת המלוין לו לאדם, מניחין ידיהן על ראשו ואומרים לו[62]: „סר עונך וחטאתיך תכופר"[63].

וכמו ששמענו למעלה, שאמירת „סדר הקרבנות" מביאה „מחילת כל עונותיו", כך גם אמירת „ויכולו" מביאה „כפרת עונותיו וחטאותיו".

„ואמר רב: שלוש פעמים חייב אדם לומר „ויכולו" אחד בתפלה ואחד לאחר התפלה ואחד על הכוס"[64]. אמירת שלוש פעמים בהתאם למנהג המעמדות לקרוא שלוש פעמים ביום ב„מעשה בראשית" (ראה במדור „תפלה בליל שבת").

גם בתקופת הגאונים בולט הזכר לתקנת המעמדות. לפי תשובות הגאונים נהגו בשתי ישיבות לומר במנחה של יום הכפורים בעל פה „מעשה בראשית". ביום הקדוש הזה אחרי „העבודה" שבתפלת מוסף נתעוררה יותר ויותר הכמיהה לעבודת בית המקדש בהשתתפות המעמדות. וכמו שהמעמדות קראו — בימות החול — במנחה בעל פה ב„מעשה בראשית", עשו כך ביום הכפורים[65]. (ראה במדור „בית המקדש וסדור התפלה").

זכר המעמדות נשאר חי בקרב העם גם בימי הגאונים. ולזכרונם קראו כל יום „סדר מעמדות", מעמד כל יום ביומו ובסדר זה נמצא „ויכולו" במעמד ליום השבת. (ראה סדור רב עמרם גאון).

במחזור בני רומא נקראו ימי הסליחות שלפני ראש השנה: „ימי המעמדות", שבהם אומרים סליחות ותחנונים לפי „סדר המעמדות שלפני ר"ה". (ראה במדור „סליחות").

---

61) גמ' שבת קיט: 62) ישעיה ו, ז. 63) גמ' שבת קיט:
64) רוקח סי' מט בשם מדרש „ויכולו". 65) משנה תענית ד, ג.

מדור ח'
תפלת מוסף ב„חבר עיר"

במשנה [1]: „רבי אלעזר בן עזריה אומר: אין תפלת מוספין אלא בחבר עיר. וחכמים אומרים: בחבר עיר ושלא בחבר עיר. רבי יהודה אומר בשמו — של ראב"ע: — כל מקום שיש חבר עיר, היחיד פטור מתפלת המוסיפין".

במשנה הראשונה של הפרק מדובר על התפלות וזמניה ובהן נזכרה גם תפלת מוסף: „ושל מוספין — מתפללין — כל היום", היינו: בלי שום הגבלה. סמוך לכך לא מובאת המחלוקת הנ"ל, המטפלת בשאלת תפלת מוסף, אלא מדובר על מקרים מיוחדים בתפלה — רוכב על החמור, יושב בספינה וכו' — ועל תפלות מיוחדות (תפלה קצרה) ובסוף שוב עוסקת המשנה בתפלת מוסף. כן תמוה, מדוע דווקא מוסף מתפללים — לפי ראב"ע — רק בצבור? ולמה היחיד פטור במקום שיש בו צבור? ובכלל, למה נאמר במשנה במקום „צבור" ו„יחיד": „חבר עיר" ו„שלא בחבר עיר", בעוד שלא מצינו בשום מקום במשנה, שקוראים צבור בשם „חבר עיר"?

נראה, שבמשנתנו לא מדובר כלל על תפלת מוסף של שבת. במדור הקודם הסברנו, שהיו נוהגים להתפלל תפלה מיוחדת, שנקראת תפלת מוסף, בימות החול. ולתפלה זו מתכונת המשנה.

בזמן הבית התכנסו המעמדות, שלא עלו לירושלים כדי לעמוד על הקרבן, בעריהם, ישבו בתענית מיום ב' עד יום ה' וערכו תפלות וקראו בתורה. וכמו שנהוג היה בתענית, הרבו בתפלות ותפלה מיוחדת קבעו על צרכי רבים, כמו על הגשם, שחשיבות מיוחדת לו לעם של איכרים.

תפלה זו נקראת תפלת מוסף. וכך גם אומר הרמב"ם [2]: „תפלה יתירה בכל יום היא נקראת מוסף". ותפלת מוסף זו התפללו בתענית של המעמדות וגם בתענית לעצירת גשמים [3].

לשם קיום תפלה מיוחדת היו נחוצים שני דברים: השתתפות כל הקהל ונוכחותם של חכמי העיר.

לכן קיימו את התפלה הזו „בתעניות ובמעמדות ברחובת העיר" [4]. המקום הרווח הזה איפשר השתתפותם של המוני העם (ראה במדור „תפלה בחוץ"), ובנוכחותם של חכמי העיר, הם המעמדות, שנקראו גם „טובי עיר" או „כשירים ויראי חטא". המשנה [5] מתארת לנו כינוס זה, שבו השתתפו הנשיא, סגנו — שהוא אב בית דין — וזקנים.

הנחה זו, שהמשנה מתכונת למוסף מסוג אחר, פותרת את כל השאלות גם

---

1) ברכות ד, ז. 2) בפירושו למשנה תענית ד, ד. 3) משנה תענית ב, ב. ותוספתא תענית ב, ו וגמ' מגילה כב. 4) משנה תענית ב, א וגמ' מגילה כו. 5) תענית ב, א.

יחד: היות שהתפלה הזו אינה תפלת מוסף של שבת, לכן לא נזכרה המחלוקת סמוך למשנה הראשונה. ונכון, שהתפלה המיוחדת הזו מצאה מקומה בסוף הפרק אחרי תפלה מיוחדת אחרת (תפלה קצרה). גם השאלה, למה מדובר על תפלה ב„חבר עיר" ולא על תפלה בצבור, מצאה עכשיו את פתרונה. אחרי חורבן הבית, כשאין עוד נציגות המעמדות במקדש ובכלל לא היה קים עוד שום חיבור עם ירושלים, התחברו טובי העיר — שהם היו המעמדות — בכל עיר ועיר ל„חבר עיר", כדי להמשיך את תפלתם גם אחרי חורבן הבית. דאגתו של רבי אלעזר בן עזריה הכהן, שחי בתחלת המאה השנית אה"ס, היתה להנציח את זכר המקדש ותקנת המעמדות בתוך הקהל. הוא דרש, אפוא, שיערכו תפלת מוסף זו באותם התנאים, שהיו עורכים אותה בזמן הבית: בהשתתפותו של כל הקהל ובנוכחותם של החכמים שבחבר עיר. לכן מדברת המשנה לא על צבור סתם אלא על תפלת הקהל בנוכחותו של חבר עיר. וכך אומר הרמב"ם[6]: „תפלת הקהל, כשהתקבצו לפני החכם".

מתוך כך מסתברת גם הגמרא על משנתנו[7]. שם מסופר, ש„שמואל אמר: מימי לא התפללתי תפלת מוספין ביחיד בנהרדעא לבר מההוא יומא, דאתא פולמוסא דמלכא למתא ואטרידו רבנן ולא צלו וצלי לי ביחיד". ויש לשער, ששמואל כחכם הדור נמנה בין חברי „חבר עיר" ותמיד היה משתתף בתפלת חבר עיר לצרכי רבים בראש כל הקהל. אבל ביום, שהתנפלו חיל המלך על העיר ולא היתה אפשרות להקהיל את הקהל ואת החכמים, ראה שמואל צורך להתפלל ביחידות תפלה על הצרה הזו כמקרה יוצא מן הכלל.

בירושלמי[8] נמסר אותו מקרה אלא בשינוי נוסח. לפי הירושלמי אמר שמואל, שהוא התפלל מוסף ביחידות ביום שמת בנו של ריש גלותא, שביום הזה לא התפללו בצבור. כנראה, מתכונים הבבלי והירושלמי למאורע אחד. הירושלמי מזכיר במיוחד, שבמהומות האלה נפל חלל בנו של ריש גלותא.

[ספרות שלמה נכתבה על מובנו של השם „חבר עיר". עיקר החמר בענין זה אפשר למצוא במאמרי הויכוח של ר' שמואל קראוס ור' יעקב הורביץ[9].

יש קוראים „חֲבֵר" ויש קוראים „חָבֶר" ועל פירושו של חָבֶר שוב נחלקו הדעות, אם הוא המובן של אנשי מעמד או ועד העיר. ואולי הכוונה לאוכלים חולין בטהרה בנגוד לעמי הארץ. או לבית כנסת מיוחד של טובי העיר ועוד.

הרמב"ם קורא חֲבֵר, אבל מפרש את המשנה כאילו היא מתכוונת לצבור: „חבר שם תלמיד חכם ופירוש „חבר עיר": חכם מדינה והוא כנוי בעד תפלת הקהל, שלא יתקבצו אלא לפני החכם שבהם".]

---

6) בפירושו למשנה. 7) גמ' ברכות ל. 8) ברכות ד, ו.

9) ראה מאמר של ר"י הורביץ „חבר עיר" ותשובתו של ר"ש קראוס ב Festschrift Jacob Guttmann, Yahrbuch J. L. G. XVII 1925—5685.

מדור ט׳

תפלת הכהנים בקרבן התמיד

במשנה אנו מוצאים: „וירדו ובאו להם ללשכת הגזית לקרות את שמע״[1]. „ואמר להם הממונה: ברכו ברכה אחת והן ברכו וקראו „עשרת הדברים״, „שמע״, „והיה אם שמוע״, „ויאמר״. ברכו את העם שלוש ברכות: „אמת ויציב״ ו„עבודה״ ו„ברכת הכהנים״ ובשבת מוסיפין ברכה אחת למשמר היוצא״[2].

לפי לשון המשנה מסתבר, שהכונה היא לקריאת שמע של משמר הכהנים. אולם אם כן, למה אמרו רק ברכה אחת לפני ק״ש ולא שתים: „יוצר אור״ ו„אהבה רבה״? ואם אומרים אחת — איזוהי? ולמה מתכונים במלים „ברכו את העם״? ושוב: „ברכת הכהנים״ הברכו רק אחרי הקטרת הקטורת ובאולם ולא תיכף אחרי ק״ש? ומה ענין חלקי שמונה עשרה — עבודה וברכת הכהנים — ל„קריאת שמע״ של הכהנים?

לפי המפרשים יש להבין את המשנה כך: „אומר להם הממונה״ — זהו, לפי רש״י[3] „סגן הכהנים״. „ברכו ברכה אחת״ — לפי מסקנת הגמרא[4]: „אהבה רבה״ ולפי הרמב״ם[5] „אהבת עולם״. (ראה במדור („ברכות קריאת שמע״). „ברכו את העם״ — לפי רש״י[6] כמו „עם העם״, כלומר הכהנים מתפללים יחד עם הקהל. הרא״ש[7] מתנגד לפירוש רש״י ואומר: אין לפרש, שהיו העם מברכין עמהם, מפני ש„הקורא את שמע עם אנשי משמר לא יצא״[8]. הוא מוחק „את העם״ וקורא „ברכו שלוש ברכות״. כך גם בעל „שיטה מקובצת״.

„ברכת הכהנים״ — הכונה לפי בעלי התוספות[9] לפסוקי ברכת הכהנים ולפי הרמב״ם[10] ל„שים שלום״, שהכהנים נשאו כפיהם רק אחרי הקטרת האיברים ובאולם. (ראה במדור „תפלת שמונה עשרה — נוסחתה״).

ר׳ חיים טשרנוביץ ב„קצור התלמוד״ משנה את נוסח המשנה כדלקמן: „קראו עשרת הדברים, שמע, והיה, ויאמר, אמת ויציב וברכו שלוש ברכות, עבודה והודאה וברכת הכהנים״. הוא מסביר, שלפי דעתו של רב האיי גאון הכונה ב„שלוש ברכות״ לשלוש הברכות הראשונות של תפלת י״ח. ויש שגורסין עבודה והודאה וברכת הכהנים והן שלוש הברכות האחרונות״.

יתכן, שהלשון „ברכו את העם״ מקורו הוא, שגם במשנה[11], שמדברת על „ברכת הכהנים״, כתוב „וברכו את העם״. אך מן הראוי לבאר את המשנה כמו שהיא בלי שינוי כל שהוא.

במשנה הקודמת נאמר: „ירדו ובאו ללשכת הגזית לקרות את שמע״. מסתבר,

---

1) תמיד ד, ג. 2) שם ה, א. 3) גמ׳ ברכות יא:
4) שם יב. 5) הלכ׳ תמידין ומוספין ו, ד. 6) גמ׳ ברכות יא:
7) גמ׳ תמיד לב: 8) גמ׳ יומא לז: 9) גמ׳ ברכות יא: ד״ה „וברכת״
10) הלכות תמידין ומוספין ו, ד. 11) תמיד ז, ב.

שכניסתם ללשכת הגזית היתה, כדי לקרות שמע. קריאת התורה — עשרת הדברים ושמע — מצריכה לפניה ברכה, לכן אמר הממונה „ברכו ברכה אחת — היינו ברכת התורה. והן ברכו „אהבה רבה", שהיא ברכת התורה [12].

הכהנים לא קראו ק"ש בפנים, במקום עבודתם, אלא במיוחד „ירדו ובאו ללשכת הגזית". בלשכת הגזית, שהיא בית הכנסת שבבית המקדש, התאסף כל הקהל. והכהנים קראו שמע בצבור ובפומבי והוסיפו — בשביל העם — קריאת עשרת הדברים.

אחרי ק"ש אמר להם הממונה „ברכו את העם" והם ברכו את שלוש הברכות האלו שמיועדות לעם הן. וזהו מה שאמר הרמב"ם [13]: „כולן תפלה על ישראל ועליהן אמרו „וברכו את העם".

ואלו הן שלש הברכות המיועדות לעם: „אמת ויציב" — הכהנים מעידים לפני כל הקהל, כי כל הדברים האלה, אשר קראו בעשרת הדברים ובשמע נכונים יקימים לעולם ועד. הם חותמים את הברכה ב„גאל ישראל", שד' אשר הוציא את עמו ממצרים, עתיד לגאול אותו.

„עבודה" — הכהנים מתפללים, שד' יקבל קרבן עמו ישראל ברצון [14] (ראה במדור „משמרות ומעמדות").

„ברכת הכהנים" — הכהנים לא רק שליחי בני ישראל כלפי ד' הם אלא גם שליחי הקב"ה כלפי ישראל, ותפלתם שהקב"ה — בשליחותם — „יברך את ישראל בשלום". [במדור „תפלת שמונה עשרה — נוסחתה" הסברנו, למה ברכו את העם ב„ברכת הכהנים" זו, נוסף ל„ברכת הכהנים" — שהיא נשיאת כפים — בתום העבודה.]

בכדי להבין את דבר הכנסת חלקי שמוני עשרה לתפלה זו של הכהנים, צריכים לזכור את ההוי של העם בזמן הבית הראשון. העם עדיין לא למד לערוך תפלתו בעצמו אלא הכהנים התפללו את תפלתם של עם ישראל וצורת התפלה היתה הברכה. וכן כתוב [15]: „ויקומו הכהנים הלוים ויברכו את העם וישמע בקולם ותבוא תפלתם למעון קדשו לשמים" (ראה במדור „מקור הברכות" ובמדור „תפלת שמונה עשרה — התהוותה").

תפלה כזו הן ברכת הכהנים בתום העבודה וכן גם הברכות שבמשנתנו. הן תפלות יוצאות מפי הכהנים בצורת ברכה „על ישראל".

במשך הזמן התחיל העם לסדר את תפלתו בעצמו וברכות אלו היו להם גם לברכות של תפלת י"ח. אין אפוא ספק, שברכות אלו — שנוסחתן אינה ידועה לנו והמשנה רק מרמזת על תוכנן — הן המקור של הברכות הראשונות והאחרונות של תפלת י"ח מימי הבית הראשון.

---

12) גמ' ברכות יב.
13) תמיד לב:
14) ברייתא תענית כז: ורש"י ברכות יא: ויומא סח:
15) דברי הימים ב, ל, כז.

המשנה מסיימת: „ובשבת מוסיפין ברכה אחת למשמר היוצא". וזו הברכה, שהמשמר היוצא אמר למשמר הנכנס: „מי ששכן את שמו בבית הזה, הוא ישכין ביניהם אהבה ואחוה ושלום וריעות"[16].

מדור י׳

תפלת הכהן הגדול אחרי קריאת התורה ביום הכפורים

במשנה יומא[1]: „בא לו הכהן הגדול (אחרי ששלח את השעיר) לקרות (לעזרת נשים), חזן הכנסת נוטל ספר התורה ונותנו לראש הכנסת וראש הכנסת נותנו לסגן והסגן נותנו לכהן הגדול והכהן הגדול עומד ומקבל וקורא עומד, וקורא „אחרי מות"[2] ואף ב„עשור"[3] וגולל ספר תורה ומניחו בחיקו. וב„עשור" שבחומש הפקודים[4] קורא על פה (שאין זה כבוד הצבור, שימתינו עד שיגלל ל„במדבר") ומברך עליה שמונה ברכות: על התורה ועל העבודה ועל ההודאה ועל מחילת העון ועל המקדש בפני עצמו ועל ישראל בפני עצמן ועל הכהנים בפני עצמן ועל שאר התפלה".

המשנה המקבילה בסוטה[5] מתחילה: „ברכות הכהן הגדול כיצד?" וממשיכה בנוסח המשנה ביומא: „חזן הכנסת וכו׳".

„שמונה ברכות הן: „על התורה" — הבוחר בתורה. „על העבודה" — שאותך לבדך ביראה נעבוד. „על ההודיה" — הטוב לך להודות. „על מחילת העון" — מוחל עונות עמו ישראל ברחמים. „על המקדש" — הבוחר במקדש או השוכן בציון. „על ישראל" — הבוחר בישראל. „על הכהנים" — הבוחר בכהנים. „ועל שאר התפלה" — תפלה, תחינה ובקשה, שעמך ישראל צריכין להיוושע לפניך. בא״י שומע תפלה"[6].

נשמעו דעות האומרות, שלפנינו צורה של תפלת שמונה עשרה: „רצה", „מודים" ו„על מחילת העון", שהיא ברכה אמצעית של יום הכפורים. והיות שברכת התורה אינה שייכת לתפלה, נשארו שבע ברכות בהתאם לשבע ברכות של תפלת יום הכפורים[7].

אכן, המשנה הזאת דומה בהרבה פרטים למשנה שהזכרנוה במדור הקודם. כמו בהקרבת התמיד, גם פה הכהן הגדול נכנס באמצע העבודה לבית הכנסת. וכמו ששם קוראים בתורה, כן גם פה. ביום הכפורים כל העבודה נעשית בידי הכהן

---

16) גמ׳ ברכות יב.
1) ז, א.
2) ויקרא פרק טז.
3) שם כג, כג—לב.
4) במדבר כט, ז—יא.
5) ז, ז.
6) ירושלמי סוטה ז, ו.
7) מבוא ל„קצור התלמוד".

הגדול ובחגיגיות יתירה. ראש הכנסת וסגנו בשם כל הקהל מכבדים את הכהן הגדול כראוי. וכמו שם גם פה אין הכהן הגדול מסתפק בברכת התורה לבד אלא מוסיף עוד ברכות, שכן ביום הכפורים מספר הברכות גדול מביום חול.

המשנה בסוטה מתחילה בשאלה: „ברכות הכהן הגדול כיצד?" שמע מינה, שדברי המשנה אינם אמורים על תפלת י"ח אלא על ברכות הכהן הגדול. ודברי המשנה: „קורא... ומברך עליה שמונה ברכות" מוכיחות, שהן הוספה לברכת התורה.

הכהן הגדול היה מתחיל „לברך על התורה, כדרך שמברכין על התורה בבית הכנסת"[8]. ואחר כך היה מוסיף לברך „על העבודה" — שהקב"ה יקבל ברצון את הקרבן. ו„על ההודאה" — להקב"ה, שהעבודה עברה בשלום. (בקרבן התמיד מברכין לפני העבודה, שתצליח עבודתו. ועכשיו בגמר העבודה היה מודה על הצלחתו). „על מחילת העון" — הכהן הגדול קרא בתורה: „והתודה עליו את כל עונות בני ישראל ואת כל פשעיהם לכל חטאתם"[9]. לכן הוא מברך, שיקבל הקב"ה את וידויו וימחל ויסלח לעוונותינו. וזוהי ברכת „על מחילת העון". „על המקדש" ו„על הכהנים" ו„על ישראל" — הכהן הגדול קרא בתורה: „וכפר את מקדש הקודש... ועל הכהנים ועל כל עם הקהל יכפר"[10]. ובהתאם לדברי התורה הוא מברך: „על המקדש" בפני עצמו, „על ישראל" בפני עצמו ו„על הכהנים" בפני עצמם.

ובסוף הוא חותם בברכה כללית: „רנה, תחנה ובקשה מלפניך על עמך ישראל, שצריכין להוושע". וחותם ב„שומע תפלה"[11].

וכמו בתפלה של קרבן התמיד, כן גם בתפלה זו גומר הכהן הגדול בברכה „לעם ישראל", ששומע תפלה יושיע לעמו ישראל.

„ואחר כך מביא כל אחד ואחד ספר תורה מביתו וקורא וכו'"[12]. גם זה מוכיח, שהברכות הללו מוסבות לקריאת התורה, ואחרי גמר הקריאה על ידי הכהן הגדול גם כל הקהל קרא בספרי התורה שלו.

במדור הקודם הסברנו, שבזמנים הקדומים עדיין לא למדו בני ישראל לסדר את תפלתם בעצמם והכהנים לא רק שזבחו קרבנות עם ישראל אלא גם התפללו תפלותיהם. וכשהתחילו בני ישראל להתפלל בעצמם, שימשו להם הברכות האלו לתפלתם הם והוכנסו לברכות שמונה עשרה.

נוסח הברכות הוא מזמן הבית השני. על נוסח הברכות מהבית הראשון אין לנו ידיעות. במשנה אנו מוצאים רק רמזים לתוכנן ולא ללשונן.

---

8) תוספתא יומא ג, יג. 9) ויקרא טז, כא. 10) שם לג.
11) תוספתא יומא ג, יג. 12) ברייתא יומא ע.

מדור י"א
התפלה ביום „הקהל"

מצות „הקהל" אחת המצות שבתורה[1]: „ויצו משה... לכהנים ולכל זקני ישראל... תקרא את התורה הזאת נגד כל ישראל באזניהם. הקהל את העם האנשים והנשים והטף וגרך אשר בשערך, למען ישמעו ולמען ילמדו ויראו את ד' אלקיכם ושמרו לעשות את כל דברי התורה הזאת".

לפנינו מצוה כפולה ב„הקהל": א) מצות הכהן הגדול או ראש בית הדין לקרוא לפני כל ישראל בתורה. ב) ומצות כל ישראל, אנשים, נשים וטף וגר לשמוע את הקריאה בתורה „למען ילמדו ויראו את ד'". („טף למה באין? כדי ליתן שכר למביאיהן"[2]).

בזמן שהיה מלך בישראל היתה המצוה הזאת מוטלת על המלך, שהוא יקרא בתורה לפני העם. ה„ספרי" הסיק, שביום „הקהל" המלך חייב לקרוא בתורה מזה, שהתורה צותה למלך לכתוב לו ספר תורה[3]. „למה נאמר: „וכתב לו את משנה התורה הזאת והלא הוא כתב את כל התורה, שכתוב: „את כל דברי התורה הזאת"? משום שאין קורין ביום „הקהל" אלא משנה תורה בלבד".

המשנה מתארת את ענין „הקהל": „פרשת המלך כיצד? מוצאי יום טוב הראשון של חג בשמיני במוצאי שביעית עושין לו בימה של עץ בעזרה והוא יושב עליה. חזן הכנסת נוטל ספר תורה ונותנו לראש הכנסת. וראש הכנסת נותנו לסגן. והסגן נותנו לכהן הגדול. וכהן הגדול נותנו למלך. והמלך עומד ומקבל וקורא יושב. וקורא מתחלת „אלה הדברים" עד „שמע", „והיה עם שמוע", „עשר תעשר", „כי תכלה לעשר", „פרשת המלך", „ברכות וקללות" עד שגומר כל הפרשה. ברכות שכהן הגדול מברך אותן, המלך מברך אותן, אלא שנותן של „רגלים" תחת „מחילת העון"[4].

יום „הקהל" היה ביום ראשון של חול המועד סוכות אחרי שנת השמיטה[4]. (לפי רש"י[5] היתה הקריאה ביום. לפי בעלי תוספות[6] במוצאי יום ראשון).

במוצאי יום טוב הראשון הקימו בימה של עץ בעזרה, כלומר בעזרת נשים[7] ולפי רבי אליעזר בן יעקב עשו את הבימה בהר הבית[8], הרמב"ם[9] מוסיף: „אם היה המלך מבית דוד, היה יושב בעזרת ישראל".

„בבקר תקעו והריעו ותקעו הכהנים בחצוצרות של זהב, כדי להקהיל את הקהל"[10]. והמלך קרא במשנה תורה בלשון הקודש[11].

---

1) דברים לא, י—יג. 2) גמ' חגיגה ג. 3) דברים יז, יח—כ.
4) משנה סוטה ז, ח וגמ' סוטה מא. 5) גמ' ראש השנה ה. ד"ה „ופנית בבקר".
6) גמ' סוטה מא. ד"ה „כתב". 7) משנה סוטה ז, ח. וגמ' סוטה מ.
8) תוספתא סוטה ז, ח. 9) בפירושו למשנה. 10) תוספתא סוטה ז, ח.
11) משנה סוטה ז, ב.

נשאלת השאלה: למה נקבע יום „הקהל" בסוכות ולא בראש השנה או ביום הכפורים — כמו יובל — או בחג השבועות„ זמן מתן תורתנו? הלא חג השבועות הוא יום „הקהל" העקרי שבו כתוב [12]: „את עשרת הדברים אשר דבר ד' ביום הקהל".

ועוד: הרי משה היה מקיים את המצוה, להקהיל את העם ולקרוא באזני העם את התורה בכל זמן ועידן: „ויקהל משה את כל עדת בני ישראל וכו'[13]. גם יאשיהו המלך קרא לפני כל העם „את כל דברי ספר הברית הנמצא בבית ד'"[14], ולא היה בחג הסוכות. ועזרא אסף את כל העם ביום ראש השנה ויקרא בתורה[15].

הרי שמצות „הקהל" לשם קריאת התורה היתה נהוגה בכל הזמנים. אם כן — לשם מה נצטוה העם מצוה מיוחדת וביום מיוחד בחג הסוכות מקץ שנת השמיטה?

אולם גם מצוה זו שרשה במהותו של עם ישראל כעם עובד אדמתו. שש שנים היו חוגגים בתום הקציר ובגמר האסיף את חג האסיף, ככתוב[16]: „באספך את מעשך מן השדה". „ושמחת בחגך"[17]. „כי יברך ד' אלקיך בכל תבואתך"[18]. אך הנה הגיעה שנת השמיטה, שנה שאין בה קציר ואין בה אסיף. לכן קבעו ביום הסוכות בסוף שנת השמיטה מצות „הקהל" כמצוה מיוחדת, שהמלך — ראש האומה — יקרא לפני הקהל בתורה, למען חזק אותם באמונתם.

המלך קורא על „קבלת עול מלכות שמים" — „שמע" — על „קבלת עול מצות" — „והיה אם שמוע", — על „עשר תעשר" — ובה מצות השמיטה: „כי ברך יברך ד' בארץ... רק אם שמוע תשמע בקול ד' אלקיך, לשמור ולעשות את כל המצוה הזאת"[19] — את „הברכות והקללות" וכו'.

התורה בעצמה מנמקת את המצוה: „למען ילמדו ויראו את ד' אלקיכם ושמרו לעשות את כל דברי התורה הזאת... כל הימים אשר אתם חיים על האדמה"[20].

וכמו שבחג האסיף היו מתחילים את ההכנות לשמחת בית השואבה במוצאי יום טוב הראשון (ראה במדור „שמחת בית השואבה"), כך היו מתחילים בהכנות יום „הקהל" במוצאי יו"ט הראשון[21].

ועתה נזכיר את הברכות, שהמלך היה מברך אחרי קריאתו בתורה. בסוף המשנה נזכרו הברכות: „ברכות שהכהן הגדול מברך אותן ביום הכפורים, המלך מברך אותן ביום „הקהל" אלא שנותן של „רגלים" תחת „מחילת העון".

לשם מה ברך המלך את כל הברכות האלו? ראינו (במדור „מקור הברכות"), שבזמן הקדום, כשהעם עדיין לא למד להתפלל בעצמו, התפללו ראשי העם או הכהנים את תפלתם של בני ישראל, וצורת התפלה היתה הברכה: דוד המלך, כשהעלה את ארון ד' לעיר דוד, ברך את העם בשם ד' צבאות[22]. וכן שלמה המלך

---

13) שמות לה, א.
12) דברים י, ד.
14) מלכים ב, כג, ב.
15) נחמיה ח, ב.
16) שמות כג, טז.
17) דברים טז, יד.
18) שם טו.
19) שם טו, ד—ה.
20) שם לא, יב—יג.
21) משנה סוטה ז, ח.
22) שמואל ב, ו, יח.

בחנכו את בית המקדש[23]. ובימי חזקיהו המלך נאמר: „ויברכו הכהנים את העם וישמע בקולם ותבוא תפלתם למעון קדשו לשמים"[24].

הכהן הגדול בירך את העם בגמר קריאת התורה ביום הכפורים (ראה במדור „תפלת הכהן הגדול אחרי קריאת התורה ביום הכפורים"). הכהנים „ברכו את העם" אחרי קריאת שמע בזמן העבודה (ראה במדור „תפלת הכהנים בקרבן התמיד") ובגמר העבודה ב„ברכת הכהנים".

וכך גם ביום „הקהל", כשהמלך היה גומר את קריאתו בתורה, היה מברך את כל האנשים, הנשים והטף, שהתקהלו בעזרה.

ראוי לציין, שסדר קריאתו של המלך דומה מאוד לסדר קריאתו של הכהן הגדול ביום הכפורים. בפרק אחד ובמשנה אחר משנה[25] מדובר על שתי קריאות אלו, ולשניהן כמעט אותה הכנה: „חזן הכנסת נוטל ספר תורה ונותנו לראש הכנסת וראש הכנסת לסגן והסגן לכהן הגדול וכו'" — ואין לתמוה, אפוא, ששניהם — המלך והכהן הגדול — מברכים אותן הברכות בשנויים קלים בהתאם לתוכן היום.

ואלו הן שמונה הברכות:[26]: א) הברכה האחרונה של ברכת התורה, ב) „רצא ד' אלקינו", ג) „מודים אנחנו לך", ד) „אתה בחרתנו מכל העמים וכו'" וחותם „מקדש ישראל והזמנים", ה) „על המקדש שיעמוד" וחותם „השוכן בציון", ו) „על ישראל שתעמוד מלכותו" וחותם „הבוחר בישראל", ז) „על הכהנים, שירצה הא־ל עבודתם" וחותם „מקדש הכהנים", ח) מתחנן ומתפלל בה כפי מה שהוא יכול וחותם „הושע את עמך ישראל, שעמך צריכין להוושע" וחותם „שומע תפלה".

מדור י"ב
שמחת בית השואבה

במדור „חג הסוכות" תיארנו, שבני ישראל, עם האיכרים, היו חוגגים את חג הסוכות — חג האסיף — בשמחה ובתודה ליושב במרום, שברך את תבואתם ומעשה ידיהם.

הואיל ו„בחג נדונים על המים"[1], הוסיפו בני ישראל בכל שבעת ימי החג לקרבן תמיד את קרבן „ניסוך המים". „אמר רבי עקיבא: מפני מה אמרה התורה: נסכו מים בחג? אמר הקב"ה: נסכו לפני מים בחג, כדי שיתברכו לכם גשמי השנה"[2]. „וגשמים היינו פרנסה"[3].

---

23) מלכים א, ח, נה. 24) דברי הימים ב, ל, כז. 25) סוטה ז, ז וח.
26) לפי הרמבם, הלכות חגיגה ג, ד.
1) משנה ראש השנה א, ב. 2) ברייתא ראש השנה טז. 3) גמ) תענית ב:

המשנה [4] מתארת, כיצד ירדו הכהנים כל בקר לנחל שילוח בתהלוכה חגיגית, בתקיעת שופר ובהשתתפותם של בני ישראל. מימי השילוח היו ממלאים צלוחית של זהב, שהביאו לניסוך לבית המקדש. וכשהגיעו לשער המזרח, הפכו את פניהם למערב ואמרו: „אבותנו — בזמן הבית הראשון — שהיו במקום הזה „אחוריהם אל היכל ד׳ ופניהם קדמה והמה השתחוו קדמה לשמש״ [5]. ואנו ליה עינינו. רבי יהודה אומר: היו שונין ואומרין „אנו ליה וליה עינינו״ — גם להבא [6].

זו היתה גם כעין הפגנה נגד הצדוקים, שכפרו במצות ניסוך המים. וחז״ל רצו לחזק את המסורה של מצוה זו, שנמסרה להם עוד מימות הנביאים הראשונים [7] בתור הלכה למשה מסיני [8]. (ראה במדור „תקנות הנביאים הראשונים ובמדור „חג הסוכות״). במלחמתם נגד הצדוקים תיקנו חז״ל, שכל אחד יגביה את ידו בניסוך המים, כדי שנראה אם יתן מים בספל, שפעם ניסך צדוקי אחד על גבי רגליו ורגמוהו כל העם באתרוגיהם״ [9]. (ראה במדור „מלחמתנו נגד המינים בתפלה״).

המוני העם תמכו בחכמים במלחמה זו והשתתפו במלוי מצות ניסוך המים בהתלהבות יתירה. חגיגה זו קבלה שם מיוחד: „שמחת בית השואבה״ [10].

הגמרא מפרשת, למה „בית השואבה״? משום דכתיב [11]: „ושאבתם מים בששון [12]. והגמרא בירושלמי מפרשת: „שמשם שואבים רוח הקודש״ [13].

[„ב י ת השואבה״ זה המקום, שהיו מתקנין לשמחה״ [14]. נמצאו כתבי יד של המשנה, שבהם כתוב: „בית השאובה״. משום כך רוצים אחדים לפרש: זה „בית המאורה״. „שאובה״ מפועל „שוב״ = דולק. „שביב״ = שלהבת [15]].

לחגיגה זו עשו הכנות מיוחדות. „תיקנו תיקון גדול בעזרת נשים [16], למעלה ישבו הנשים והאנשים למטה״ [17]. (ראה במדור „נשים בעבודת ד׳״). על הר הבית העמידו מנורות גבוהות חמישים אמה, שהאירו את כל ירושלים. ובכל לילה ולילה שבחג אחרי הקרבת תמיד בין הערבים התאסף כל הקהל בעזרה של בית המקדש לחגיגה זו.

במעלות שירדו מעזרת ישראל לעזרת נשים, עמדו הלויים בכלי שיר „בלא מספר״ וגם „החליל הכה״, וכך שרו ונגנו שיריהם. והלויים שרו: „שיר המעלות הנה ברכו את ד׳ כל עבדי ד׳, העומדים בבית ד׳ בלילות. שאו ידיכם קודש וברכו את ד׳״ [18]. וכשנפטרים זה מזה היו אומרים: „יברכך ד׳ מציון עושה שמים וארץ״ [19]. „וראה בנים לבניך שלום על ישראל״ [20]. בשמחה השתתף כל הקהל, גם נשים וטף. ובראשם „חסידים ואנשי מעשה״, שהיו מרקדים לפניהם באבוקות של אור שבידיהם וגם הם שרו שירות ותשבחות [21].

---

4) סוכה ד, ט. 5) יחזקאל ח, טז. 6) משנה סוכה ה, ד.
7) ירושלמי שביעית א, ז. 8) גמ׳ סוכה לד. 9) משנה סוכה ד, ט.
10) שם ה, א. 11) ישעיה יב, ג. 12) גמ׳ סוכה נ:
13) ירושלמי סוכה ה, א. 14) רמבם בפירושו למשנה סוכה ה, א.
15) ראה ביאור של ר׳ בנט למשנה זו. 16) שם. 17) גמ׳ סוכה נא:
18) תהלים קלד, א—ב. 19) שם ג. 20) שם קכח, ו. 21) תוספתא סוכה ד, ה.

זו היתה חגיגה של עם קודש, שחגג את חגיו במקום קודש — בבית המקדש — על ידי הקרבת קרבנות, בשירה ובתפלה. האמונה השלמה, שהנותן לחם לכל בשר יתן את ברכתו גם לשנה הבאה, היתה כל כך עמוקה בלבבותיהם, עד ששמחת מצוה זו פרצה מאליה מקרבם. ובית המקדש וירושלים עיר הקודש שפעו שמחה וששון, הוד ותפארת.

וכך אמרו חז"ל „מי שלא ראה שמחת בית השואבה, לא ראה שמחה מימיו, ומי שלא ראה ירושלים בתפארתה, לא ראה בנין מפואר מעולם"[22].

תיאור נאמן מהוי אבותנו בזמן המשנה, אנו מוצאים בדברי רבי יהושע בן חנניה: „כשהיינו שמחים בשמחת בית השואבה, לא ראינו שינה בעינינו. כיצד? שעה ראשונה תמיד של שחר, משם לתפלה, משם לקרבן מוסף, משם לתפלת מוספין, משם לבית המדרש, משם לאכילה ושתיה, משם לתמיד של בין הערבים. מכאן ואילך לשמחת בית השואבה"[23]. „כך לא טעמנו טעם שינה דהוו מנמנמי אכתפא דהדדי"[24].

מדור י"ג

חגיגת ט"ו באב ויום הכפורים

במשנה[1]: „אמר רבן שמעון בן גמליאל: לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכפורים, שבהן בנות ירושלים יוצאות בכלי לבן שאולין, שלא לבייש את מי שאין לו. כל הכלים טעונין טבילה. ובנות ירושלים יוצאות וחולות בכרמים. ומה היו אומרות? בחור, שא נא עיניך וראה, מה אתה בורר לך, אל תתן עיניך בנוי, תן עיניך במשפחה. „שקר החן והבל היופי, אשה יראת ד' היא תתהלל". ואומר: „תנו לה מפרי ידיה ויהללוה בשערים מעשיה"[2]. וכן הוא אומר: „צאינה וראינה בנות ציון במלך שלמה בעטרה שעטרה לו אמו ביום חתונתו וביום שמחת לבו"[3]. ביום חתונתו זה מתן תורה. וביום שמחת לבו זה בנין בית המקדש, שיבנה במהרה בימינו, אמן".

מה מקורה של חגיגת ט"ו באב ועל שום מה ט"ו באב נזכר אפילו לפני יום הכפורים: „כחמשה עשר באב וכיום הכפורים"?

לפי דברי הגמרא מקור החג במאורעות משמחים שבמדבר או בזמן השופטים. נוסח דבריו של רבן שמעון בן גמליאל, שחי אחרי חורבן הבית, מרמז אף הוא על ימים טובים, שהיו.

---

22) משנ' סוכה ה, א וגמ' סוכה נא: 23) תוספתא סוכה ד, ג. 24) גמ' סוכה נג.
1) תענית ד, ח. 2) משלי לא, ל—לא. 3) שיר השירים ג, יא.

המקור הקדום ביותר לחגיגה זו הוא לפי הגמרא ה„צווי לבנות צלפחד" ו„ט"ו באב היה היום שהותרו שבטים לבוא זה בזה"[4].

צווי לבנות צלפחד: „היו לאחד מבני שבטי בני ישראל לנשים ונגרעה נחלתן מנחלת אבותינו ונוסף על נחלת המטה, אשר תהיינה להם. ואם יהיה היובל לבני ישראל ונוספה נחלתן על נחלת המטה, אשר תהיינה להם, ומנחלת מטה אבותינו נגרע נחלתן"[5]. „אם יהיה היובל" — בבוא עם ישראל לארצו, — שרק אז יקבל חוק היובל את תוקפו, ו„איש ישוב אל אחוזתו", אבל לא תוחזר ירושת הבנות: „נחלות חוזרות אבל ירושה אינה חוזרת"[6]. ובזה יגרע נחלת שבט אביהן ונוספה לנחלת שבט אחר. — לכן צותה התורה לבנות צלפחד: „אך למשפחת מטה אביהם תהיינה לנשים. ולא תסוב נחלה לבני ישראל ממטה אל מטה"[7].

אחרי חלוקת הארץ, כשנודעה נחלתם, לא היה עוד אותו תוקף לאיסור הסבת נחלה ולא הקפידו על זה ביותר (רמב"ן), והתחילו לקחת נשים משבטים אחרים.

כשבא היובל — זה היה לפי הרמב"ם[8] ששים וארבע שנה לבאם ארצה: 50 שנה לאחר 14 שנה כבוש וחלוקה[9] — והתעוררה השאלה הבוערת בכל חלקי הארץ, מה יהיה עם הנחלות של הבנות האלו, שנשאו לבני שבט אחר, ובכלל נתעוררה שאלת האיסור „שלא יבואו השבטים זה בזה"? בהחלטת הזקנים היה תלוי היחס ההדדי בין השבטים לדורות הבאים.

והזקנים ביטלו את האיסור ואמרו, שהוא מכוון רק לדור שנכנס לארץ (רבינו חננאל). ומצאו סמוכים לביטול זה בתורה, שכתוב[10]: „זה הדבר". לא יהא נוהג אלא בדור זה"[11]. ויום ט"ו באב, שבו החליטו הזקנים „להתיר שבטים לבוא זה בזה", היה משום כך לבני ישראל ליום שמחה[12].

אבל חוק היובל יצא לפועל ביום הכפורים: „ביום הכפורים תעבירו שופר בכל ארצכם". „וקראתם דרור בארץ... ושבתם איש אל אחוזתו"[13]. „לא היו עבדים נפטרים לבתיהם עד יום הכפורים, וכיון שהגיע יום הכפורים, תקעו בית דין בשופר, נפטרו עבדים לבתיהם ושדות חוזרות לבעליהם"[14].

ומכיון שחגגו את שנת היובל לא בתחילת השנה אלא ביום הכפורים — כדי לקדש אותה, ככתוב[15]: „וקדשתם את שנת החמישים... יובל היא, קודש תהיה לכם", לכן לא רצו הזקנים לחוג את ט"ו באב כחג עממי־חילוני, אלא קשרו אותו ביום הכפורים, הקשור בתכנו, בנוגע ליובל, עם יום ט"ו בשבט.

זהו המאורע האחד, שבעקבותיו היו שני ימים טובים ולפיכך החג התחיל בט"ו באב ונשנה ביום הכפורים.

---

4) גמ' תענית ל: ובבא בתרא קכא. 5) במדבר לו.
6) ירושלמי כתובות ט, א. 7) במדבר לו, ו. 8) הלכות שמיטה ויובל י, ב.
9) גמ' ערכין יב: 10) ויקרא לו, ו. 11) גמ' תענית ל:
12) שם. 13) ויקרא כה, ט—י. 14) גמ' ראש השנה ח. 15) ויקרא כה, י—יב.

הרי שהשמחה ביום הכפורים היתה משולשת: א) היום הוא „יום סליחה ומחילה". „כשגמר הכהן הגדול את כל עבודת היום — אחרי הקטרת הקטורת של בין הערבים והטבת הנרות, — מלוין אותו עד ביתו. ויום טוב עושה לאוהביו בשעה שיצא בשלום מן המקדש[16]. ודאי עשו „יום טוב" רק בלילה, שיום הכפורים מכפר רק „עם חשיכה"[17]. שכן „במוצאי יום הכפורים יצתה בת קול ואמרה: לך אכול בשמחה לחמך ושתי בלב טוב יין, שכבר נשמעה תפלתם"[18].

ב) ביום הכפורים בשנת היובל גדלה השמחה, שהוכרז בו דרור בארץ: „כי עבדי הם"[19] „ולא עבדים לעבדים"[20].

ג) ובאותו יום הכפורים בשנת היובל אחרי ט"ו באב „שהותרו בו לשבטים לבוא זה בזה"[21] היתה כה גדולה השמחה, שעליה אמר רבן שמעון בן גמליאל: „שלא היו ימים טובים לישראל כט"ו באב וכיום הכפורים, שבהן וכו'".

השמחה היתה, אפוא, על התחדשות נפשית, חרות גופנית והתאחדות לאומית. וכסמל לשמחה זו: היו בנות ישראל יוצאות לכרמים במחולות בבגדים לבנים שאולים, הכל שוות, עשירות ועניות, מיוחסות והדיוטות.

אחרי ביטול ההגבלות ניתנה לכל בני השבטים הבחירה החפשית לבחור נשים לפי רצונם. ובנות ירושלים שרו: „אל תתן עיניך בנוי, תן עיניך במשפחה וכו'". [ומשום כך — אולי — קוראים ביום הכפורים במנחה ב„עריות"[22], שלא יכשלו באיסור עריות].

לזכרון המאורע הזה חגגו את שני הימים האלה בשנים הבאות בכל ט"ו באב ובכל יום הכפורים. ואין תימה, שמנהג זה, שמקורו ביום הכפורים של יובל, נתקבל בכל יום הכפורים, שהרי נוהגים לתקוע בשופר במוצאי יום הכפורים — כל שנה — לזכר תקיעת השופר ביום הכפורים של יובל.

בתולדות עמנו ישנם מאורעות רבים, שהיה ראוי לקבוע לזכרונם ימי זכרון מיוחדים והם התמזגו והשתלבו בחגים הקבועים שלנו. כך מוסרת לנו המשנה[23] מאורעות אחדים, שזכרונם חגגו ביום ט"ו באב. וכן בגמרא[24]. מצינו, שגם לימי תענית רוכזו מאורעות רבים ושונים של ימי צרה. כן במשנה[25]: „חמשה דברים אירעו את אבותינו בי"ז בתמוז וחמשה בט' באב".

ובעל האגדה אומר: יום הכפרים — זהו יום מתן תורה, שבו נתנו הלוחות האחרונים, ויום זה הוא יום החתונה של הקב"ה עם כנסת ישראל. ובנין בית המקדש — זהו יום שמחת לבו, שבו הכניס הקב"ה את כנסת ישראל לחופה, לביתו, לבית המקדש.

ובעל האגדה מסיים: „שיבנה בית המקדש במהרה בימינו, אמן".

---

16) משנה יומא ז, ד. 17) תוספתא יומא ד, טו. 18) קהלת רבה ט, ז.
19) ויקרא כ, מב. 20) גמ' קידושין כב: ועוד. 21) גמ' תענית ל:
22) גמ' מגילה לא. 23) משנה תענית ד, ה. 24) תענית ל: 25) משנה תענית ד, ו.

מדור י"ד

פורס על שמע

בשלושה מקומות במשנה „מגילה" נזכר „פורס על שמע" [נמצא גם הלשון „פורס את שמע", אבל במשנתנו יש לקרוא לפי „דקדוקי סופרים" פורס על שמע"], ואלו הן: א) „אין פורסין על שמע פחות מעשרה"[1]. ב) „המפטיר בנביא הוא פורס על שמע והוא עובר לפני התיבה והוא נושא את כפיו. ואם היה קטן, אביו או רבו עוברין על ידו"[2]. ג) „פוחח — שבגדיו קרועים — פורס על שמע. סומא פורס על שמע. רבי יהודה אומר: כל שלא ראה מאורות מימיו, אינו פורס על שמע"[3].

מהו תוכנה של תפלה זו ומהו הפירוש של „פורס על שמע"?

ברור, שהשורש „פרס" פירושו „חלק", כמו „מפריס פרסה"[4] או „הלא פרוס לרעב לחמך"[5]. אולם הפועל „פרס" משמש בהרבה מקומות גם להוראות אחרות, למשל: „ויפרש את האהל על המשכן"[6] — בין „פרס" ל„פרש" הן אין הבדל — וכאן „פרס" פירושו „כסות".

בעל „העורך" (ערך „פרס") ובעל „האשכול"[7] מפרשים „פרס" כמו „ברך", ככתוב[8]: „כי הוא יברך הזבח" ותרגומו „יפרוס על דבחא". לפיכך, יש מפרשים את הנדון ב„חלק" ויש מפרשים אותו ב„ברך".

הרמב"ם מפרש את המשנה[9] כדלקמן: „ופורסין על שמע היא הפריסה וההצעה, שהיא קודם קריאת שמע, רוצה לומר, שיסדר אדם „יוצר" ו„אהבה".

את קריאת שמע עם ברכותיה אמרו בעל פה — „וקורין על פיהן כקורין את שמע"[11]. והיה צורך למי שפורס על שמע, לסדר את הברכות לפני אמירתן.

שליח הצבור עבר לפני התיבה רק לחזרת תפלת י"ח, אבל לפני ק"ש קם אחד מתוך הקהל ואמר ממקומו „ברכו" וברכת „יוצר אור" (ולפי הרמב"ם בפירושו למשנה — גם „אהבה"). לאמירה זו הזדקקו למנין, ש„הקדושה" שב„יוצר אור" לא אמרו אלא במנין. ואמירה זו נקראת לפי הרמב"ם „פורס על שמע". (פה „פרס" כמו „סדר"). במשנה תורה[11] כותב הרמב"ם: „כן לא יהיה אחד מברך ברכת שמע והכל שומעים ועונים אחריו „אמן" אלא בעשרה וזהו נקרא „פורס על שמע". (פה „פרס" כמו „ברך").

[לפי ה„כסף משנה" מדבר הרמב"ם רק על ברכה אחת — „יוצר אור", — שהוא אומר „ברכת שמע" ולא „ברכות שמע". אבל בפירושו למשנה כתוב בפירוש „יוצר" ו„אהבה"].

גם מן המשנה[12] יוצא, שהכונה לברכת „יוצר אור", שרבי יהודה אומר:

---

1) ד, ג. 2) ד, ה. 3) ד, ו.
4) ויקרא יא, ג. 5) ישעיה נח, ז. 6) שמות מ, יט.
7) מהדורת אלבק עמוד 38 — של אורבך עמוד 27. 8) שמואל א, ט, יג.
9) מגילה ד, ג. 10) משנה תענית ד, ד. 11) הלכות תפלה ח, ה. 12) מגילה ד, ו.

„כל שלא ראה מאורות מימיו, אינו פורס על שמע", כלומר: אינו יכול להתפלל „יוצר אור".

רש"י מפרש אחרת: „הבא לבית הכנסת לאחר שקראו הצבור את „שמע", עומד אחד ואומר קדיש וברכו וברכה ראשונה שבקריאת שמע. פורסין לשון חצי הדבר".

הרי שלפי רש"י „פרס" כמו „חלק" ופורסין מפני שמברכים ברכה אחת משתי הברכות שלפני „שמע"[13]. דברי רש"י מתכוונים למה שהובא במסכת סופרים[14]: „לאחר התפלה עמד אחד ואמר ברכו או קדיש וענו אחריו". (וכך גם הר"ן, הראב"ד, הטא"ח[15] ועוד).

הנה לפנינו שתי דעות. לפי דעה אחת תפלת „פורס על שמע" חלה לפני ק"ש ולפי השניה אחריה. לפי סדר המשנה[16]: „אין פורסין על שמע ואין עוברין לפני התיבה וכו'" משמע, שפריסת שמע קודמת לתפלה.

לכן יש להניח, שבזמן המשנה קדמה פריסת שמע לתפלה. ורש"י, שמדבר על פריסת שמע אחרי התפלה, מתכוון למנהג יותר מאוחר.

הסדר של „פורס על שמע" היה, אפוא, כך: אחרי שירת פסוקי דזמרא קם אחד מהקהל ואמר „ברכו" — ובזמן יותר מאוחר לפני „ברכו" גם „קדיש" (ראה מדור „קדיש") — וברכת „יוצר אור" עם „הקדושה". הקהל ענה כמו ב„קדושה" בחזרת תפלת י"ח. ומפני שאין דבר שבקדושה בפחות מעשרה[17], היו נחוצים לברכה זו עשרה. וזוהי תפלת „פורס על שמע". אחר כך התפשט המנהג גם אחרי תפלת י"ח לחזור ולפרוס על שמע, כדי שגם המאחרים ישמעו את הברכה עם „הקדושה".

ומפני שהפורס ברך את ברכתו לא לפני התיבה אלא במקומו היה מותר גם לאיש, שבגדיו קרועים, לפרוס על שמע[18].

וכנראה היתה לפנים התפלה הזו קשורה בפעולה מיוחדת, שחייבה דווקא את הלשון „ע ל". הפעולה נשתכחה במרוצת הזמן ורק שמה נשאר. (על פעולה זו עוד נעמוד להלן).

במשנה שניה, שהזכרנו[19], נאמר: „המפטיר בנביא הוא פורס על שמע והוא עובר לפני התיבה והוא נושא את כפיו. ואם היה קטן, אביו או רבו עוברין על ידו". ויש שואלים: מה למפטיר ולפורס על שמע? הרי את ההפטרה קוראים בסוף התפלה ופריסת שמע נאמרה קודם התפלה בצבור? כן לא מובן, מה שנאמר שם „הוא נושא את כפיו". איך ישא את כפיו, אם אינו כהן? ולהלן: „ואם קטן המפטיר וכו'". למה מתפלל אביו או רבו את תפלת י"ח?

הגמרא[20], השואלת על הטעם שבדבר, מתרצת שני תרוצים: „משום כבוד" —

---

13) בעל „שבלי הלקט" סי' כו מפרש דעתו של רש"י.

14) י, ז (בדפוסים אחדים: ח). 15 סט. 16) מגילה ד, ג.

17) גמ' מגילה כג: 18) משנה מגילה ד, ו. 19) ד, ה. 20) מגילה כד.

ורש"י מפרש: הואיל ומפטיר ממציא את עצמו לדבר, שאינו כבודו, תיקנו לו זו לכבוד. ו„משום מחלוקת" — „הדבר בא לידי מחלוקת, אני מפטיר ואתה תעבור לפני התיבה" (רש"י). הירושלמי[21] מוסיף טעם שלישי: „כדי לזרזו" — „תיקנו לו שיעבור לפני התיבה, כדי לזרזו, שיפרוס על שמע". (קרבן העדה).

בשיטת רש"י, שההפטרה היא דבר „שאינו כבודו", נקט גם הר"ן:[22]: „אפטורי בנביא לא חשבי ליה עלמא לקרא, משום דאיתא אפילו בקטן, תקנו לפיוסיה". והרש"ש שואל: מאי גריעותא דמפטיר? הלא — לפי המשנה[23] — קטן גם קורא בתורה!

[ברי"ף נמצאה גירסא אחרת של רש"י, שלפיה מתיחסים דברי הגמרא: „משום כבוד" לא לרישא של המשנה אלא לסיפא: „אם היה קטן, אביו או רבו עוברין על ידו". והנה דברי רש"י: „וכיון שמזלזל בכבודו, לעשות תלמידו מפטיר ולא עולה הוא במנין ז' שקראו בתורה, דין הוא לכבד רבו בכך, שהוא פורס על שמע"].

במדור „ההפטרה" הסברנו, שבין בזמן המשנה ובין בזמן התלמוד נחשבה הקריאה בנביא לכבוד מיוחד. בזמן התנאים לא ברכו כל שבעה הקרואים על התורה אלא רק הראשון ברך ברכה לפניה והאחרון לאחריה (ראה במדור „ברכה לפניה ולאחריה"). בעליה לתורה כראשון או כאחרון היה, אפוא, משום כבוד מיוחד. וכן הרמב"ם (הלכות תפלה יב, יח): „אפילו גדול שבצבור עולה ומשלים". והאחרון הוא הוא שהפטיר בנביא. גם זה מוכיח, שכיבדו בהפטרה איש חשוב.

ויתר על כן, תלמידי חכמים בזמן האמוראים קראו במיוחד כל יום אחרי התפלה בבית הכנסת עשרה פסוקים בנביא והסבירו אותם לקהל. וכן גם במנחה בשבת. ודווקא משום שכיבדו את הנביא יתר על המידה, ראו חז"ל צורך, לתקן „משום כבוד התורה" כמה תיקונים כמו „שמפטיר קורא בתורה תחילה", „שלא מתחילין בנביא עד שיגלל ספר תורה" ועוד (ראה במדור „ההפטרה").

וזוהי כונתה של המשנה: המפטיר בנביא — מי שרגיל להפטיר בנביא (רש"י: זהו חכם ומלומד) — וכדי „לכבד אותו", מטילים עליו גם מצות אחרות כמו „פורס על שמע" וכו'. לזה מתכוונת גם הגמרא באמרה: „משום כבוד", כלומר: כדי לכבד אותו.

המנהג, לכבד במצות שונות, נמצא גם במקומות אחרים במשנה[25]: „אחד מברך — ברכת המזון — לכולם והוא אומר על המוגמר, אף על פי שאין מביאין את המוגמר אלא לאחר הסעודה".

„ואם היה המפטיר קטן, אביו או רבו עוברין על ידו": ברור, שהקטן למד

---

21) מגילה ד, ו. 22) מס' מגילה פרק ד. 23) מגילה ד, ז.
25) ברכות ו, ו.

את ההפטרה מפי מלומד, או מפי אביו או מפי רבו, לכן מוסרים למלומד הזה את „התפלה".

ניטיב להבין את המשנה הזאת, אם נזכור שבזמן הראשון של תקופת הבית השני היתה התפלה והקריאה מרוכזת בידי הכהנים.

הקריאה בנביא דרשה הבנה וגם קריאת שמע עם ברכותיה ותפלת שמונה עשרה, שהכל אמרן בעל פה, דרשו בקיאות. הכהנים היו המלומדים ומורי הדור. עזרא בעצמו היה כהן וגם שמעון הצדיק, האחרון של אנשי כנסת הגדולה, היה כהן גדול [26]. וכן אמר מלאכי הנביא, אחד מאנשי כנסת הגדולה [27]: כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו".

לכהן הזה, שמפטיר בנביא, גם מוסרים לקרוא ק"ש ולהתפלל תפלת י"ח.

ודברי המשנה: „והוא נושא את כפיו" מחזקים את ההנחה, שהמפטיר כהן היה. והכהן הזה, שמילא את כל „עבודת ד'", הוא גם נושא את כפיו. פירוש הדבר: „הוא מתחיל ואחריו מתחילין כולן. וכן, כשהוא מסיים, מסיימין כולם". ואם מן המשנה [28] יוצא, שהכהן העובר לפני התיבה, אינו נושא את כפיו, אומרת משנתנו, שבמקרה, שהכהן העובר לפני התיבה, מפטיר הוא נושא את כפיו, מפני שרגיל הוא לעבור לפני התיבה ובטוח הוא, שאין „דעתו מטורפת" מאימת הצבור, אם יחזור לתפלה.

במקומם של הכהנים באו בזמן יותר מאוחר הזקנים והם לימדו לעם תורה ותפלה. כך מספר פילון מאלכסנדריה, שחי עוד בימי הבית השני, על קריאת התורה: „שקראו בתורה כהן או זקן". וכן אמר רבי אלעזר, כשאמרו לו: „פרוס על שמע", „אין אני חכם" [29].

לברכת „יוצר אור" ולברכות ההפטרה מטרה אחת: מלחמה נגד חדירתן של השקפות זרות. אנשי כנסת הגדולה ראו צורך ללחום נגד ההשקפות של הפרסיים, שהשפיעו על המתבוללים במחנה ישראל, לכן תיקנו הכרזה פומבית לפני התחלת התפלה בצבור. כשהתאסף מנין בבית הכנסת, עמד אחד מתוך הקהל לפני קריאת שמע ופתח ב„ברכו את ד'" והכריז כלפי המינים, ש„ד' אלקינו מלך העולם יוצר אור ובורא חושך, עושה שלום ובורא את הכל". ובכך סתר את דעות המינים על שתי רשויות. הקהל ענה והמשיך ואמר כולו ביחד. „ורוח קודש שרתה על כולם" [30]. וכדי להדגיש את חשיבותה של תפלה זו, קשרו אותה באמירת ה„קדושה" ועל ידי כך לקדש את ד' אלקי ישראל. (ראה במדורים „כקורין את שמע", „ברכות לקריאת שמע" ו„קדושה").

וכמו שברכת „יוצר אור" לפני התפלה היא הכרזה נגד השקפותיהם של הפרסיים, שחדרו מחוץ למחנה ישראל, כך ברכות ההפטרה בסוף התפלה הן הכרזה נגד השקפות הכותים, שחתרו תחת רות התורה מבפנים.

---

26) משנה אבות א, ב. 27) מלאכי ב, ז. 28) ברכות ה, ד.
29) ויקרא רבה כג. 30) ברייתא סוטה ל: ורש"י.

הכותים כפרו בתורה שבעל פה, שנמסרו לנו על ידי הנביאים ולא הכירו בערכו של בית המקדש שבירושלים ובמלכות בית דוד. נגדם הוכרז בברכות ההפטרה, ש„דברי הנביאים אמת וצדק הם", ש„ציון היא בית חיינו" ו„על כסאו של דוד לא ישב זר". חז"ל רצו לחזק על ידי הברכות הללו את הנחשלים, שנגררים אחרי השקפות זרות, שהפיצו הכותים בין היהודים. (ראה במדור „ברכות ההפטרה").

לכן מהראוי היה, שהמכובד הזה — כהן או זקן — מכריז את ההכרזה בתחילת התפלה ובסופה גם יחד. בתחילה על דברי התורה — „שמע ישראל" — ובסוף על דברי הנביאים — ההפטרה, — שכן „כל דבריו אמת וצדק" הם.

ומכיון שהוא ברך את ברכות ק"ש לפני התפלה ואת ההפטרה קרא בסופה, מסתבר, שהוא גם התפלל את תפלת שמונה עשרה שבאמצע.

במסכת סופרים[31] מתפרשת משנתנו בצורה אחרת: „פורס על שמע" אינה מכוונת לקריאת שמע וברכותיה אלא ל„שמע" של ספר התורה. „היכי פתח? „אשרי יושבי ביתך" ואחר כך עומד המפטיר ואומר „אין כמוך". ואוחז את התורה ואומר „שמע ישראל", פסוק ראשון בנעימה. ואף העם עונים אחריו. וחוזר ואומר „אחד אלקינו" ואחר כך מגביה את ספר התורה ומראה פני כתיבתו לעם, שאומרים „וזאת התורה וכו'". וזה נקרא „פורס על שמע". (ההגבהה לפני קריאת התורה נהוגה אצל הספרדים).

מה היתה מהותה של הפעולה הבלתי ברורה של פריסת שמע?

על הבימה שבאמצע בית הכנסת עמדה מעין תיבה, שעליה העמידו עוד לפני התפלה את ספרי התורה הדרושים לשבת זו ובגמר התפלה החזירום למקום משומר על יד בית הכנסת או למקום אחר. לפני התפלה, כשהביאו את ספרי התורה לבית הכנסת „פרסו בגדים סביב התיבה" וכשיצאו משם „פשטו את התיבה". ואין שליח הצבור היה רשאי לפשוט את התיבה בנוכחותו של הצבור מפני כבוד הצבור[32]. תפקידו של שליח הצבור היה, אפוא, „לפרוס את התיבה" לפני התפלה ו„לפשוט את התיבה" אחרי התפלה. ו„כל האוחז ספר התורה ערום — בלי מטפחת סביב (רש"י) — נקבר ערום"[33].

לפני שהתחילו לקרוא בעל פה דברי תורה — „שמע ישראל" — היתה, אפוא, מצוה לפרוס על התיבה מטפחות והמצוה הזו היתה מוטלת על שליח הצבור.

דברי המשנה „פורס על שמע" מתכוונים לכך, ששליח הצבור פרס פריסה על התיבה לפני „שמע" ומפני „שמע" ורק אחרי הפריסה התחיל בברכת „יוצר אור". (אולי גם הרמב"ם בפירושו למשנה כיוון לפעולת פריסה זו באמרו: „פורס על שמע" היא הפריסה וההצעה, שהיא קודם קריאת שמע"). ובזה מסתבר גם הלשון „פורס על שמע" (ולא „פורס את שמע").

את הדברים, שהבאנו לעיל ממסכת סוטה, מסר לנו רבי הושע בן לוי, שהיה

---

31) יד, ח—יד. 32) גמ' סוטה לט: ורש"י. 33) גמ' מגילה לב.

בין האמוראים הראשונים שבארץ ישראל. ל„פרוס על שמע" מנהג היה בימי התנאים ובזמנו עדיין נהוג היה ובמשך הזמן נשכחה הפעולה המקורית.

[הנה דוגמא לפעולה, שנשתכחה ושמה בלבד נשאר: „ויקח לו את כל אלה ויבתר אותם בתוך ויתן איש בתרו לקראת רעהו"[34]. „ביום ההוא כרת ד' את אברם ברית"[35]. פעולת „הבתירה" נשתכחה והשם „כורת ברית" נשאר].

עתה נשוב לדברים שהבאנו ממסכת סופרים ודומנו שנוכל להבינם יפה.

כששליח הצבור היה לוקח את ספר התורה, היה תפקידו לפני שהוא אומר „שמע ישראל" לפרוס — הפעם — את ספר התורה במטפחות לשם קישוט ולכבוד התורה. וגם הפעולה הזו נקראת „פורס על שמע". הנוסח הבלתי מדויק במס' סופרים אינו מאפשר לנו להסיק מסקנות מרחיקי לכת, אם אין לנו הוכחות על כך ממקום אחר. אבל על פריסת שמע לפני קריאת התורה מעיד מנהג, שנהוג אצל הספרדים. הם מוציאים את ספר התורה מארון הקודש ואחר כך פורסים עליו מטפחות לשם קישוט ומגביהים את התורה. מנהג זה היה נהוג גם בימי התלמוד. בגמרא[36] נזכרה „פריסא לספרי", כלומר: פריסת מטפחות על ספר התורה. וזהו מנהג מאוחר, שהיו נוהגים בימי התלמוד והוא הוא שנזכר במס' סופרים.

לאחר שנוכחנו, שבירכו את ברכת „יוצר אור" בחגיגיות מיוחדת, אפשר להניח, שב„עבודה" זו תפסה מקום חשוב הפריסה על התיבה. ולפני הברכה עלה הכהן או הזקן על הבימה, פרס את הפריסה על התיבה וברדתו התחיל בתפלתו — הכרזתו.

מדור ט"ו
„כקורין את שמע"

במשנה סוטה[1]: „בו ביום דרש רבי עקיבא... שהיו ישראל עונין אחריו של משה — בשירת „אז ישיר" — על כל דבר ודבר, כקורין את הלל... רבי נחמיה אמר: כקורין את שמע ולא כקורין את ההלל".

מה מובנו של „כקורין את שמע" בדברי רבי נחמיה?

נעיין תחילה במקורות העקריים:

בתוספתא[2]:

„רבי נחמיה אומר: כבני אדם שקורין את שמע בבית הכנסת... משה פותח תחלה וישראל עונין אחריו וגומרין עמו".

בגמרא[3]:

„רבי נחמיה אומר: כסופר, הפורס על שמע בבית הכנסת, שהוא פותח תחלה והן עונין אחריו".

34) בראשית טו, י. 35) שם יח.
1) ה, ד. 2) סוטה ו, ב. 3) סוטה ל:

(ראה גם במכילתא דרבי שמעון [4] ובמדרש תנחומא [5]).

רבי נחמיה אומר במשנה בפירוש: ולא כקורין את ההלל", כלומר: ל„שמע" היתה קריאה מיוחדת. האיך היתה הקריאה המיוחדת הזו?

לפי דעתו של ר"י אלבוגן קראו „שמע" באופן זה: החזן היה קורא חצי פסוק הקהל חזר על זה וגמר את כל הפסוק. לפי זה אמר החזן תמיד רק את החלק הראשון של כל פסוק ופסוק והקהל אמר את כל הפסוק מראשיתו עד סופו. צורה זו השפיעה גם על ענית „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". החזן התחיל „שמע ישראל" והקהל אמר „שמע ישראל ד' אלקינו ד' אחד". עכשיו ענה החזן „בשכמל"ו". וזה בהתאם למדרש, שאמרו בני יעקב „שמע ישראל ד' אלקינו ד' אחד" ויעקב ענה „בשכמל"ו". והיות שקריאה זו היתה מחולקת בין הקהל להחזן, קראו לה „פורס על שמע" („פרס" = „חלק"). הוא מסתמך על המשנה [6]: „אנשי יריחו כורכין את „שמע" כלומר הם לא נהגו כמנהג רגיל לפרוס את „שמע" אלא כרכו את „שמע". פירוש הדבר, שאנשי יריחו קראו את „שמע" בלי הפסקה. אבל ר"י אלבוגן מוסיף: „אם ישאל השואל, למה דווקא אנשי יריחו נהגו ככה, על זה אינני יכול לענות" [7].

מכיון שהתשובה מניחה בלי הסבר חלק של השאלה, עלינו לחפש הסבר, שיסביר את הענין כולו.

בבית המקדש קראו אנשי־משמר של הכהנים בכל בקר בשעת העבודה בלשכת הגזית „שמע" בנוכחותו של הקהל [8]. (ראה במדור „תפלת הכהנים בקרבן התמיד"). גם בבתי הכנסיות שבארץ קראו בבקר „שמע" עם ברכותיה, שמקובל לקראן „פורס על שמע". (ראה במדור „פורס על שמע").

קריאת שמע היתה בעל פה [9], לכן היה צורך להדריך את העם. שליח הצבור מתחיל כל פסוק ופסוק של ק"ש „והעם עונים אחריו וגומרים עמו". כלומר — לפי רש"י [10] — „שקורין כולם ביחד (שליח הצבור והקהל)".

בקריאת התורה מפרש רש"י [11], שהסופר עזר לקרואים, שהזכיר את „ראשי פרשיותיו". כך בגמרא, שהזכרנו: „כסופר הפורס על שמע בבית הכנסת, שהוא פותח תחילה והן עונין אחריו". כלומר: שליח הצבור מתחיל בראשי הפסוקים ועל ידי זה הפסוקים נזכרים לקהל וכך קראו כולם ביחד כל פסוק ופסוק.

לא כן היה בבית המקדש. הכהנים היו מלומדים וקראו „שמע" בלי הדרכה. הם קראו „שמע" בהשכמה, בו בזמן שלקהל עדיין אין רשות לקרוא „שמע" [12], לכן לא השתתף הקהל שבעזרה בקריאה אלא רק ענה „בשכמל"ו". לשם כך הפסיקו הכהנים את קריאתם אחרי „ד' אחד". ומכאן והלאה המשיכו בלי הפסקה.

לפנינו, אפוא, שתי צורות של קריאת שמע: של בית הכנסת, ששם

---

4) הוצאת הופמן עמוד 57. 5) „בשלח" יא. 6) פסחים ז, ח.
7) עמוד 10 בספרו: „Studien z. G. d. j. G.". 8) משנה תמיד ה, א.
9) משנה תענית ד, ג. 10) גמ' סוטה ל: 11) גמ' שבת יב:

כל הקהל קראו כולם ביחד בהדרכת שליח הצבור, ושל הכהנים בבית המקדש, שקראו „שמע" בלי הדרכה ובלי הפסקה, רק אחרי הפסוק הראשון ענה הקהל „בשכמל"ו".

לשאלה, לאיזו צורה מכוון רבי נחמיה באמרו: „כקורין את שמע", עונות התוספתא והגמרא: „כקורין את שמע בבית הכנסת".

המסופר במשנה[13] על אנשי יריחו: „אנשי יריחו כורכין את „שמע" ולא מיחו בידם", מעורר לשתי שאלות: א) מה טיבו של „כורכין את שמע" ב) ולמה נהגו ככה דווקא אנשי יריחו?

„„כורכין" — לפי רש"י[14] „היו מדבקין כל הקרייה כמות שהיא". פירוש הדבר, שאנשי יריחו קראו „שמע" בלי הדרכה ובלי הפסקה — כמו במקדש. „וכורכין את שמע" היא, אפוא, צורת ק"ש של בית המקדש.

התוספתא[15] שואלת: „כיצד היו כורכין את „שמע"? לפי רבי מאיר: „אומרים „שמע" ולא היו מפסיקין". לפי רבי יהודה מפסיקין ואומרין בשכמל"ו".

[לפי „דקדוקי סופרים" זוהי הגירסא הנכונה. ראה רש"י[16]: „ואית דגרסי"].

אנשי יריחו — לפי רבי מאיר — לא הפסיקו בין „ד' אחד" ל„ואהבת" בענית „בשכמל"ו", שכך עונים רק בבית המקדש. אבל לפי רבי יהודה הפסיקו ואמרו "בשכמל"ו. ורש"י מוסיף: „בקול רם" — הכל כמו במקדש. „ולא מיחו בידם". אבל מ„אהבת" והלאה קראו „שמע" בלי הפסקה ובזה „כרכו את שמע".

ולמה דווקא אנשי יריחו? הסברנו במדור „משמרות ומעמדות", שכל שבוע עלו אנשי משמר של כהנים ולויים לירושלים לעבודת בית המקדש. אבל לא כל המשמר עלה לירושלים אלא רק מחציתו. והמחצית השניה התכנסה ביריחו „לתקן שם מים ומזון לאחיהם שבירושלים"[17]. וזו היתה עבודתם בזמן המשמר. לפיכך קראו קריאת שמע גם ביריחו כמו בבית המקדש. הם חשבו את עצמם כחלק בלתי נפרד מאנשי העבודה שבבית המקדש ולא קראו ביריחו ק"ש כרגיל בבית הכנסת אלא כמו בית המקדש בלי הדרכה ובלי הפסקה. כך יצא, שמשמר הכהנים הכניס מנהג בית המקדש לבית הכנסת של יריחו וגם אנשי יריחו התרגלו למנהג הזה וכרכו את שמע. ולפי רבי יהודה אמרו אפילו "בשכמל"ו" כמו בבית המקדש. „והחכמים לא מיחו".

קריאת שמע בבית הכנסת „כולם ביחד" בהטעמה ובכונה מוצאים אנו גם במדרש[18]: „כשישראל נכנסין לבתי כנסיות וקורין ק"ש בכיון הדעת בקול אחד בדעה וטעם אחד אומר להם הקב"ה: „היושבת בגנים חברים מקשיבים לקולך, השמיעני"[19], אבל כשישראל קורין „שמע" בטירוף הדעת, זה מקדים וזה מאחר ואינם מכוונים דעתם בק"ש, רוח הקודש צווחת ואומרת: „ברח דודי"[20].

---

12) גמ' יומא לז:
13) פסחים ד, ח.
14) גמ' פסחים נו.
15) פסחים ג, טז.
16) גמ' פסחים נו.
17) ברייתא תענית כז.
18) שיר השירים ח.
19) שם יג.
20) שם יד.

הצורה של ק"ש בבית הכנסת בהדרכת החזן נשתכחה במשך הזמן, כשהעם למד להתפלל בעצמו. בבתי הכנסיות התפשט המנהג לקרוא „שמע" כמו בבית המקדש גם עם הוספת „בשכמל"ו"[21]. (ראה במדור „מעשה בימי רבי חלפתא וכו'").

„בשכמל"ו", שהיא הוספה שאינה בתורה, אומרים בלחש חוץ מיום הכפורים. (ראה במדור „קריאת שמע" ובמדור „יום הכפורים").

מדור ט"ז

„מעשה ברבי חלפתא ורבי חנניה בן תרדיון"

במשנה תענית[1]: „מעשה בימי רבי חלפתא ורבי חנניה בן תרדיון, שעבר אחד לפני התיבה וגמר את הברכה כולה ולא ענו אחריו אמן. תקעו הכהנים תקעו. „מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה, הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם היום הזה". הריעו בני אהרן הריעו. „מי שענה את אבותינו על ים סוף, הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה". וכשבא דבר אצל חכמים, אמרו: לא היו נוהגין כן אלא בשער המזרח ובהר הבית".

אף על פי שבמשנה כתוב: „מעשה בימי רבי וכו'", מסתבר מתוך התוספתא[2], ששני החכמים האלה „הנהיגו" במקומותיהם מנהגים, שנהוגים היו רק בבית המקדש.

ועוד פעם נזכר[3], ששני החכמים האלה הנהיגו מנהג של בית המקדש, בגבולין: לפי המשנה[4] היו בראש השנה ובתעניות „שופר ושתי חצוצרות". „בראש השנה: שופר מאריך וחצוצרות מקצרות. ובתענית: שופר מקצר וחצוצרות מאריכות". כך היה נהוג רק בבית המקדש אבל בגבולין היה בראש השנה רק שופר ובתענית רק חצוצרות. „והנהיגו רבי חלפתא בציפורי ורבי חנניה בן תרדיון בסכני כמו בבית המקדש".

אין ספק, שלפנינו תקנה בעלת ערך רב מתוך נסיבות מיוחדות ולמטרה מסוימת.

כדי להבין סיבת התקנה, עלינו לזכור באיזה מקום ובאיזה זמן פעלו שני החכמים האלה. זה היה בתקופה לאחרי חורבן הבית, כשהיהודים עמדו במערכה נגד הרומאים. חיי היהודים התרכזו בעיקר בהרי הגליל ועריו, וצפורי שבגליל התחתון היתה אז קהילה גדולה[5]. בה היה אחר כך גם מושב הסנהדרין 17 שנה[6], עד שהיתה מוכרחה לעבור צפונה לטבריא, שבגליל העליון[7].

---

21) משנה תענית ב, ה ובריתא תענית טז:

1) ב, ה.
2) תענית א, י בסוף.
3) ברייתא ראש השנה כז.
4) ראש השנה ג, ג וד.
5) גמ' בבא בתרא עה:
6) גמ' כתובות קג:
7) גמ' סנהדרין לב:

בצפורי ישב רבי חלפתא (שחי עוד בזמן הבית בימי רבן גמליאל הזקן[8]) ואחריו בנו רבי יוסי והרביצו תורה[9]. ובסיכני שקרובה לצפורי[10] ישב רבי חנניה בן תרדיון. הוא „הקהיל קהלות ברבים ועסק בתורה", עד שתפסוהו הרומאים והקדיש את נפשו על קדושת השם[11]. גם בתו היתה מפורסמת בישראל והיא ברוריה, אשת רבי מאיר.

בתנאים אלה פעלו שני גדולי הדור האלה, ויש להניח שאם תיקנו תקנות, היה בהן צורך שעה ולטובת הכלל תיקנון.

המשנה, המספרת לנו את ה„מעשה", מדברת על תפלות תענית בעצירת גשמים. אחרי שש תעניות ותפלות בבתי כנסיותיהם, תיקנו עוד שבע תעניות ותפלות ב„רחובת העיר". בבית המקדש התאספו בשש התעניות הראשונות בבית הכנסת שבעזרה — וזהו „שער המזרח", שבו הכניסה לעזרה — ובשבע התעניות האחרונות יצאו לתפלה להר הבית. לכן אומרת המשנה „בשער המזרח ובהר הבית", דהיינו: „בשער המזרח" בזמן שש התעניות הראשונות, „ובהר הבית" בזמן שבע התעניות האחרונות. וכן גם הרמב"ם (בפירושו למשנה): „שער המזרח של הר הבית ושער המזרח של העזרה".

[ואם הוא אומר במשנה תורה[12] רק: „הר הבית כנגד שער המזרח", אין סתירה בדבריו, שבמשנה מדובר על כל התעניות: שש בעזרה ושבע בהר הבית, אבל במשנה תורה מדובר רק על שבע התעניות האחרונות שבהר הבית[13]. אבל רש"י גורס במשנה „בשערי מזרח בהר הבית": „שחדא מילתא היא"[14]. וגירסת ירושלמי במשנה רק: „בשער המזרח"].

בתעניות אלו ברכו שש ברכות נוספות לשמונה עשרה[15], ביניהן — לפי רבנן — „מלכיות, זכרונות ושופרות". לפי רבי יהודה לא התפללו מז"ש אלא פסוקים אחרים: „רעב כי יהיה בארץ"[16], „אשר היה דבר ד' אל ירמיהו על דברי הבצרות"[17]. והרמב"ם פוסק הלכה כרבי יהודה.

לפי רבי יהודה „אומרים מז"ש רק בראש השנה וביום הכפורים של יובל ובשעת מלחמה"[18]. (ראה במדור „ראש השנה" ובמדור „יום הכפורים").

בפעם הראשונה נזכרה פה אמירת מז"ש בשעת מלחמה. ורש"י משתומם ושואל: „לא ידעינן, מנא איתפריש, דאומר ברכות ופסוקי מלכיות, זכרונות ושופרות בשעת מלחמה".

בשנים כתיקונן התפללו תפלות תעניות בעיקר בזמן עצירת גשמים. אבל בתקופת מלחמה זו העלו בראש דאגתם מלחמת מצוה נגד האויב. ובאותו הזמן היתה להם תפלת מז"ש לתפלת מלחמה.

תכליתה של תפלת מלחמה היתה לחנך את האמונה ש„ד' זוכר הנשכחות",

---

8) תוספתא שבת יד, ג. 9) גמ' סנהדרין לב: 10) תוספתא שבת יד, ט.
11) גמ' עבודה זרה יח. 12) הלכות תעניות ד, טו. 13) ראה תוספות יום טוב למשנה תענית ב, ה.
14) ראש השנה כז. 15) משנה תענית ב, ג.
16) מלכים א, ח, לז. 17) ירמיה יד, א—י. 18) גמ' תענית טז:

שד׳ ששעה אל אברהם אבינו, אל ישראל בים סוף, אל יהושע בגלגל, אל שמואל במצפה, אל דוד ושלמה, אל אליהו הנביא בהר הכרמל ואל יונה הנביא, הוא „שומע תפלה״ ו„מרחם על הארץ״ [19].

אז עמדו רבי חלפתא ורבי חנניה ותיקנו להתפלל תפלת מלחמה זו לפי צורת התפלה שבבית המקדש ולתקוע כמו במקדש בשופר ושתי חצוצרות גם יחד, הכל כדי לעודד את רוחו של העם וכדי להשריש בליבו את האמונה ב„גואל ישראל״.

בבית המקדש היו נוהגים להרחיב את הברכות ולומר: „ברוך ד׳ אלקי ישראל מן העולם ועד העולם, ברוך גואל ישראל״ והקהל ענה: „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד״. ואת הקילוס הזה של בית המקדש הנהיגו שני חכמים אלה בתפלת מלחמה, גם בגבולין.

וכך גם לשון המשנה: „עבר אחד לפני התיבה וגמר את הברכה כולה״ — כלומר עם „ברוך ד׳ אלקי ישראל מן העולם ועד העולם — „ולא ענו אמן״ — אלא אמרו „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד״ (רש״י) [20].

יתכן, שהדרישה לאופן תפלה זו באה מצד הקהל והחכמים רק הסכימו לה. וזה מתאים יותר ללשון המשנה: „עבר אחד לפני התיבה וגמר את הברכה כולה״. העם זכר את ימי בית המקדש, כששמע ביום הכפורים מפי הכהן הגדול את השם המפורש וכשנפל על פניו ואמר „בשכמל״ו״. על אחת כמה וכמה שזכר, כי נתברך על ידי הכהנים בכל יום בסוף העבודה וענה על הברכות האלו „בשכמל״ו״. לפיכך לא רצה העם לותר על כך בתפלתו בתקופה אחרי החורבן. והמנהג התפשט בכל בתי כנסיות בארץ. ומענין, כיצד הצדיקו חז״ל בדור הבא את האמירה הזו במדינה: „אמר רבי יוסי (בנו של רבי חלפתא): שמעתי בת קול: בשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין: „יהא שמו הגדול מבורך״, הקב״ה מנענע ראשו ואמר: „אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך. מה לו לאב, שהגלה את בניו ואוי להם לבנים, שגלו מעל שולחן אביהם״ [21]. אף שאין לקלס את הקב״ה כך אלא בביתו, — בבית המקדש — הקב״ה בעצמו כאילו מסכים „ונענע ראשו״ לאומרים את הקילוס גם בבית הכנסת.

„ואמר רבי ישמעאל: בשעה שישראל נאספין בבתי מדרשות ושומעין אגדה מפי חכם ואחר כך עונין: „יהא שמיה רבא מבורך״, באותה שעה הקב״ה שמח ומתעלה בעולמו ואומר למלאכי השרת: בואו וראו, עם זו שיצרתי בעולמי, כמה הן משבחין אותי [22].

[הקהל התרגל להגיד את הקילוס בצורה יותר עממית ובארמית, שכן: „יהא שמיה רבא מבורך״ תרגום של „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד״ הוא [23]].

כידוע אסרו הרומאים על היהודים להתקהל לתפלה ולשמוע דברי תורה. וכשהתאספו — למרות הכל — לתפלה והוסיפו לתפלת י״ח עוד שש ברכות

---

19) משנה תענית ב, ד. 20) גמ׳ תענית טז: 21) גמ׳ ברכות ג.
22) מדרש משלי יד. 23) תרגום ירושלמי לבראשית מט, ב ולדברים ו, ד.

כתפלת מלחמה, גמרו את התפלה בקילוס זה בכונה ובאמונה לד׳, שכבוד מלכותו לעולם ועד. וכן, כשהתאספו לשמוע תורה ודרשה מפי החכמים, מצאו נחמה בקילוס זה. והאגדה מוסרת לנו, שגם הקב״ה כאילו „שמח ומתעלה בעולמו״, ש„עם ישראל משבחין אותו כן״.

והחכמים עודדו את העם, להחזיק במנהג זה וכך אמר רבי יהושע בן לוי: „כל העונה אמן יהא שמיה רבא מבורך״ בכל כחו — בכל כונה (רש״י) — קורעים לו גזר דינו [24]. (ראה במדור „קדיש״).

מדור י״ז

בית הכנסת — התפתחותו ההיסטורית

כשאנו מעיינים בספר מלכים מתברר לנו, שתוך תקופה של כחמש מאות שנה, מדוד עד חרבן הבית, מלכו על העם מלכים, שהלכו בדרך ד׳ (אסא, יהושפט, יהואש, חזקיהו ויאשיהו) ומספר שנות שלטונם מהווה יותר ממחציתה של תקופה זו.

[מדוד עד חרבן הבית הראשון (1055 — 586 לס״ה) היו 469 שנה. זמן שלטון של דוד (40), שלמה (40), אסא (41), יהושפט (26), יהואש (40), חזקיה (29) ויאשיהו (31) ביחד 247 שנה].

המלכים האלה לא רק שטיהרו את הארץ מכל עבודות אלילים אלא לימדו לעם דרכי התורה ומצותיה. „ועמהם ספר תורת ד׳ ויסבו בכל ערי יהודה וילמדו בעם״ [1]. אף שגם בימי המלכים האלה זבח העם בבמות, שכן כתוב [2]: „אך הבמות לא סרו, עוד העם מזבחים ומקטרים בבמות״, יש להניח, שהמלכים האלה לא רק הרסו מזבחות הנכר אלא גם בטלו את הבמות. אבל העם השתמש עוד בבמות לזבח בהן לד׳ אלקי ישראל, נגד האיסור לזבח בבמות בזמן בית המקדש. כך במפורש [3]: שבימי מנשה „עוד עם זבחים בבמות, ר ק ל ד׳ א ל ק י ה ם״. (רק חזקיהו ויאשיהו הצליחו להסיר לגמרי את הבמות [4]).

אמנם היו „ימים רבים לישראל ללא אלקי אמת וללא כהן מורה וללא תורה״ [5]. אבל דווקא בימים אלה היו נביאי ד׳ בתוך ישראל, שהרביצו דברי התורה בקרב האומה, ובודאי מספר לא קטן מן העם הצטרפו אליהם. נזכיר את מלחמתו של א ל י ה ו ה נ ב י א בנביאי הבעל בימי אחאב ואיזבל בהר הכרמל, כשהעם פרץ בקריאה: „ד׳ הוא האלקים, ד׳ הוא האלקים״ [6].

עד כמה עמוקה היתה בקרב העם הכרת הערך של עבודת ד׳ אלקי ישראל,

---

24) גמ׳ שבת קיט:

1) דברי הימים ב, יז, ט. 2) מלכים א, כב, מד. 3) דברי הימים ב, לג, יז.
4) מלכים ב, יח, ד וכג, ח. 5) דברי הימים ב, טו, ג. 6) מלכים א, יח, לט.

מראה לנו עובדה מענינת זו: כשהמלך אשור — שלמנאסר — הגלה את ישראל אשורה והעביר מבבל ומכותה עמים אחרים לערי שומרון, „עבדו הם את פסליהם אבל גם פחדו מפני ד׳ אלקי ישראל״. „והכהן בבית אל מורה אותם, איך יראו את ד׳״ [7].

[הם נקראו [8] „שומרונים״. ובגמרא „כותים״. לפי יוספוס [9] „כותה היא פרס״].

מזה אפשר להסיק, שכל ימי הבית הראשון לא הושתקה התפלה לד׳ אלקי ישראל בתוך העם, אפילו באותם הזמנים, שהעמידו פסלים בהיכל ובמקום קדוש עבדו לאלילים.

אך אין אנו שומעים על הקמת בתי כנסיות ואפילו לא בימי חזקיהו ויאשיהו, שבטלו את הבמות לגמרי. ובתי תפלה נזכרים רק אחרי חרבן הבית בזמן גלות בבל.

איפה התפלל העם בימי המלכים האלה בשאר ערי הארץ?

בידינו שתי תשובות: ראשית, לא היה רצוי, שיקימו בתים לעבודת השם מחוץ לבית המקדש בערי הארץ. בית המקדש הוא המקום, שהשכינה שרויה ב׳. הוא הסמל, שסימל את אחדות הלאום בירושלים, עיר הקודש. „וכי מציון תצא תורה ודבר ד׳ מירושלים״ [10].

ולא זו אף זו. גם לא היה צורך, לבנות בתים מיוחדים לתפלה בזמן שבני ישראל ישבו בארצם, שכן במושבותיהם היו מקומות כינוס לכל צרכי חייהם, ששמשו גם לתפלה. בנביאים ובכתובים נזכרו אסיפות העם „במקהלות״ [11] וב„מקראה״ [12].

בעיקר התאספו לתפלה תחת כפת השמים ותפלה בחוץ תפסה מקום רחב לעם, שרובו איכרים. וכן היתה „רחובת העיר״ מתוקנת לתפלה. עלינו להזכיר, שגם בבית המקדש תקנו את המקום של „הר הבית״ לפני שער המזרח לאסיפות וגם לתפלה. המקום הזה נקרא „רחוב המזרח״ [13] („ויאספם את הכהנים ואת הלויים לרחוב המזרח״). (ראה במדור „תפלה בחוץ״).

„רחובת העיר״ היתה גם לפני שער כל עיר ועיר („אל רחוב שער העיר״ [15]). בשער ישב בית הדין [14] וסביבו ב„רחובה״ קהל רב, שהיו באים שמה לשם משא ומתן כלכלי, להתיעצות מדינית ולשיחות חברתיות סתם. ויש להניח, ששם היו עורכים גם את התפלה.

מימי הבית הראשון מוצאים אנו שני שמות: „מועדי א־ל״ [16], ו„בית עם״ [17]. הבטוי „מועד״ בחבור עם שם השם מוכיח, שמקומות אלה מיועדים היו גם לתפלה. (המדרש מפרש „מועדי א־ל״ בבתי כנסיות). וגם „בית עם״ לפי פירושו של רש״י בית הכנסת הוא. בעצם, המושגים „בית עם״ ו„בית הכנסת״ הם היינו

---

7) שם ב, יז. 8) שם כט. 9) קדמוניות היהודים ט, יד, ג.
10) ישעיה ב, ג. 11) תהלים סח, כו. 12) ישעיה ד, ה.
13) דברי הימים ב, כט, ד. ראה גם משנה תענית ב, ה. 14) דברים כא, יט.
15) דברי הימים ב, לב, ו. 16) תהלים עד, ח. 17) ירמיה ד, ה.

הך. כלומר, מקום שהעם מתכנס בו לכל צרכי החיים וכן גם לתפלה. השם „בית עם" השתנה — בזמן יותר מאוחר — ל„בית הכנסת". (ראה משנה אבות [18]: „ישיבת בתי כנסיות של עמי הארץ").

[בברייתא [19] נרמז, למה שינו את השם „בית העם": „עמי הארץ מתים מפני שקוראים בית הכנסת בית עם". ובעל „מלא הרואים" מפרש: „בית עם זה לשון גנאי הוא, שקבוץ עם אל בתי טרטריאות וקרקסיאות קראו בית עם. אבל בזמן הנביאים לא היה לשון בזוי. כשראו שהגוים קראו את קבוץ עם למטרות נבזות „בית עם", כינו את כינוסם בכנוי אחר: „בית הכנסת"].

כשישבו בני ישראל על אדמת נכר, מפוזרים על נהרות בבל בין גוים עובדי עבודה זרה ובוכים בזכרם את ציון [20], נתעורר רצונם להתפלל לד' ולשפוך את לבם לפניו. וירמיה הנביא כותב בשם ד' לעם הגולה [21]: „וקראתם אותי והלכתם והתפללתם אלי ושמעתי אליכם, ובקשתם אותי ומצאתם, כי תדרשוני בכל לבבכם" [22].

אבל בין הגוים לא מצאו אפשרות להיקהל ברחובה או במקום צבורי אחר, כמו שהיו רגילים בארצם, לכן הורגש הצורך ליצור בכל עיר בית מועד לתפלה וללימוד התורה. כך בנו להם בתי כנסיות מעין מרכזים רוחניים לאומיים.

וכן מצינו [23]: „מנהג היה בבבל מתחלת גלות ראשונה להשכים לבית הכנסת וללמוד עד שחרית" והסמיכו על מנהג דוד המלך, שאמר [24]: „חצות לילה אקום להודות לך".

ובגמרא [25] נזכר „בי כינשתא דדניאל" והובא [26]: „כשגלו לבבל שכינה עמהם. היכא? אמר אביי: בבי כנישתא דהוצל ובבי כנישתא דשף — שבנאה יכניה וסיעתו מאבנים ועפר, שהביאו עמהן בגלותן (רש"י)" [27]. רב שרירא גאון [28] מזכיר, שבית הכנסת של הוצל היה קרוב לבית המדרש של עזרא הסופר למטה מנהרדעא.

עם חרבן הבית ירדו יהודים גם מצרימה [29]. חלק מהם קטרו שם לאלילים בבתי אלילי מצרים [30]. אבל מאידך, ידוע לנו מהתגליות של חורבות וכתובות, שיהודי מצרים הקימו בתי כנסיות בהרבה מקומות [31].

בזמן גלות בבל היו באלכסנדריה הרבה בתי כנסיות ועל בית הכנסת הגדול שבה — על גודלו ועל הדורו — מסופר בתוספתא [32] ובגמרא [3]. (ראה במדור „בית הכנסת — בנין").

בשובם ארצה הביאו אתם את המנהג להקים בכל מקומות מושבותיהם בתי

---

18) ג, יד.
19) שבת לב.
20) תהלים קלז, ח.
21) ירמיה כט, יב—יג.
22) ראה דברים ד, כט.
23) תשובות הגאונים „ליק" סי' פז.
24) תהלים קיט, סב.
25) עירובין כא.
26) מגילה כט.
27) תשובת רבינו האיי גאון ב„שערי תשובה" סי' עא.
28) אגרת רב שרירא גאון חלק ג פרק א.
29) ירמיה מג, ה.
30) שם יב ומד, ה.
31) ראה יוספוס ב„קדמוניות היהודים" יג, ג, א.
32) סוכה ד, ד.
33) סוכה נא: וירושלמי סוכה ה, א.

כנסיות וגם אחרי חנוכת בית המקדש השני היו מחזיקים בהם. וגם בבית המקדש סידרו בית כנסת מיוחד בלשכת הגזית[34]. נזכר „בית המדרש שבהר הבית שבו נכנסין בשבתות ובימים טובים"[35], וכן רש"י[36]: „בית הכנסת היה סמוך לעזרה בהר הבית".

בירושלים עיר הקדש היה בזמן הבית השני מספר גדול של בתי כנסיות ובתי מדרשות. בגמרא[37] נזכרו 394 בתי כנסיות שהיו בירושלים. לפי ירושלמי[38] היה מספרם 460. ועוד מסופר בירושלמי[39], שהיו בירושלים 480 בתי כנסיות „וכל אחד ואחד היה לו בית ספר למקרא ובית תלמוד למשנה ואת כל בית הגדול זה מדרשו של רבי יוחנן בן זכאי. וכולהם עלה אספיינוס – Vespasianus – והחריבן".

נזכרו בתי כנסיות לבעלי מקצוע, למשל: „בי כנישתא של טורסיים" (צורפי נחושת)[40]. וגם לעולי מדינות היו בתי כנסיות מיוחדים, למשל: „בי כנישתא דיהודאי רומאי במחוזא"[41]. „של בבליים"[42]. „של אלכסנדריים"[3]. ב ב י ת ר היו ארבע מאות בתי כנסיות[44]. ו ב ט ב ר י א היו שלש עשרה בתי כנסיות[5]. נזכרו בתי כנסיות ב כ ר כ י ן ו ב כ פ ר י ם[46], של ר ב י ם ושל י ח י ד[47].

ולא רק בארץ ישראל אלא גם בכל הארצות, שיהודים התישבו בהן, נמצאו בזמן הבית השני בתי כנסיות. בסוריה — יוספוס מזכיר בעיקר „אנטיאוכיה" — באסיא, ביון, ברומא, במצרים ויתר המקומות בצפון אפריקה.

אף הקימו בתי מקדש עם מזבח להקרבת קרבנות במצרים. מסופר[48] על „בית חוניו", שהקים הכהן הגדול חוניו — בערך בשנת 160 לס"ה — בעיר ליאונטופוליס, על יסוד דברי ישעיה[49]: „ביום ההוא יהיה מזבח לד' בתוך ארץ מצרים". הוא בנה את בית המקדש הזה כדוגמת בית המקדש שבירושלים. בית חוניו נחרב שלש שנים אחרי חרבן הבית השני, בשנת 73 אס"ה. במשנה[50] מחולקות הדעות, אם להתיר בית המקדש הזה או לא. ויש דעה[51] „שבנו מזבח והעלו עליו לשם שמים". אבל לפי התוספתא[52]: „מי שהקריב עולה בבית חוניו, לא יצא וחייב כרת".

חורבות שנתגלו מעידות, שגם במקומות אחרים במצרים ובצפון אפריקה הוקמו בתי מקדש. בעיקר ידוע בית המקדש ב„בב" (Elephantine)

הזכרנו כבר את בית הכנסת הגדול באלכסנדריה, שהיה מפואר ביותר. אנשי סנהדרין ישבו בו בקתדראות של זהב. הוא היה כה גדול, שהחזן על הבימה היה מוכרח להניף בסודר לענית אמן, שמחמת גודלו לא שמע כל הקהל את קולו

---

34) משנה יומא ז, א. 35) תוספתא חגיגה ב, ד. 36) יומא סח:
37) כתובות קה. 38) כתובות ח, א. 39) מגילה ג, א.
40) גמ' מגילה כו. 41) גמ' מגילה כו: 42) ירושלמי יומא ז, א.
43) ירושמלי מגילה ג, א. 44) גמ' גיטין נח. 45) גמ' ברכות ח. וחגיגה טו:
46) גמ' מגילה כו. 47) משנה מגילה ג, א. 48) גמ' מגילה י. מנחות קט:
וירושלמי יומא ו, ג. 49) יט, יח. 50) מנחות יג, י.
51) גמ' מנחות קי. 52) מנחות יג, ג.

של שליח הצבור. בבית הכנסת הגדול הזה היו יושבים צורפי זהב, צורפי כסף, חרשי ברזל, חרשי נחשת, אורגין — כולם בפני עצמם.

„ומי החריבו? טרוגיינוס הרשע" [53] (Trajanus).

לפני נפילתה של ירושלים לידי הרומאים, יצא רבי יוחנן בן זכאי והופיע לפני קיסר אספיינוס בדרישתו: „תן לי יבנה וחכמיה" [54]. ולפי נוסח „אבות דרבי נתן" הוא הוסיף: „ואקבע בה בית תפלה ואעשה בה כל מצותי".

אחרי חרבן הבית השני התרכזה כל „עבודת ד'" בבית הכנסת. התנאים שבדור הזה ערכו מחדש את סדור התפלה בצורה יותר מורחבת ויציבה. בית הכנסת ובית המדרש הפכו מאז לנקודה מרכזית בחיי העם. כך נוסד ביבנה בית הכנסת ובית המדרש — מרכז חדש ומושב הסנהדרין.

היהודים, שיצאו את הארץ ומצאו מקלט בבבל, גם הם הקימו בתי כנסיות ובתי מדרשות במקומות ישוביהם. ובימי האמוראים התפתח בבבל לימוד התורה וקיום מצותיה. „אמר רבי יצחק: „ואהי להם למקדש מעט" [55] אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל" [56].

אבל עבודת ד' בבבל לא היתה קלה, שהפרסיים לא התירו להם לבנות בתי כנסיות בתוך העיר והם היו מוכרחים לבנות אותם מחוץ לעיר.

[ראה: „בי כנישתא סמיכתא למתא" [57], „בית הכנסת דבי אגובר חוץ לעיר אבל בתוך התחום" [58], „בית המדרש בשדה היה" [59]].

היהודים סבלו שם מרדיפות ומסופר „שהפרסיים סתרי בי כנישתא" [60], והעמידו אנדרטא (צלם) של מלכים בבית הכנסת: „בי כנישתא דשף ויתיב בנהרדעא, דאוקמי ביה אנדרטא והוו עיילי ביה אבוה דשמואל ולוי ומצלי בגויה ולא חיישי לחשדא" [61].

על עתידותו של בית הכנסת הכנסת אפשר ללמוד מדברי חז"ל: „אמר רבי יוחנן: מברכתו של אותו רשע אתה לומד, מה היה בלבו. ביקש לומר: „שלא יהיו להם בתי כנסיות ובתי מדרשות" ואמר: „מה טובו אהליך יעקב" [62]. „שלא תשרה שכינה עליהם" ואמר: „משכנותיך ישראל". „שלא תהא מלכותן נמשכת". ואמר: „כנחלים נטיו". „שלא יהא להם זיתים וכרמים". ואמר: „כגנות עלי נהר" וכו'. אמר רבי אבא בר כהנא: כולם חזרו לקללה, חוץ מבתי כנסיות ומבתי מדרשות — שלא יפסיקו מישראל לעולם (רש"י)" [63].

בהרבה מקומות מדגישים חז"ל את ערכו של בית הכנסת: „כל זמן, שקולו של יעקב מצוי בבית הכנסת, אין הידים ידי עשו" [64]. „אם אין בתי כנסיות ובתי

---

53) תוספתא סוכה ד, ד, גמ' סוכה נא: וירושלמי סוכה ה, א. 54) גמ' גיטין נו:
55) יחזקאל יא, טז. 56) גמ' מגילה כט. 57) גמ' קידושין עג:
58) גמ' ערכין סא: 59) גמ' ביצה טו. ורש"י. 60) גמ' יומא י.
61) גמ' עבודה זרה מג: 62) במדבר כד, ה—ו. 63) גמ' סנהדרין קה:
64) בראשית רבה סה.

מדרשות, אין הקב"ה משרה שכינה בעולם"[65]. „רבי אליעזר הקפר אומר: „עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל, שיקבעו בארץ ישראל"[66]. „תראטריות וקרקסיות שבאדום עתידין שרי יהודה ללמוד בהן תורה ברבים"[67].

מדור י"ח

בית הכנסת — בנין

בבית המקדש (הבית השני) היה בית הכנסת בלשכת הגזית. שם קראו הכהנים כל בקר קריאת שמע בנוכחותו של קהל ישראל[1]. בית הכנסת זה היה בנוי בצורת בסילקי (Basilika) גדולה[2]. ובצורה זו נבנו הרבה בתי כנסיות בארץ ובחוץ לארץ. בית הכנסת הגדול שבטבריא היה בנוי בצורת בסילקי עם שורה כפולה של עמודים[3]. וכל בתי כנסיות שבגליל, ששרידיהם נתגלו, אף הם היו בנויים בסגנון זה. גם בית הכנסת הגדול שבאלכסנדריה היה „כמין בסילקי גדולה, סטיו לפנים מסטיו"(Stoa), כלומר שורה כפולה של עמודים[4].

וזוהי צורתו של סגנון בסילקי: הבנין בנוי בצורת מלבן בעל צלעות מארכים ובו שתי שורות עמודים מקבילות. העמודים מחלקים את השטח לשלש אניות. האניה האמצעית לרוב יותר רחבה ושתי האניות הצדדיות יותר צרות. כמעט בכל השרידים שנתגלו על ידי החפירות, נמצא שער לכל אניה, כלומר בכל בנין היו שלשה שערים[5], במקומות אחדים נמצאו מסביב לבסילקי אצטבאות, דהיינו שוב שורה כפולה של עמודים שהיו למעלה מקורים. אצטבאות כאלה היו גם מסביב להר הבית (ראה במדור „תפלה בחוץ").

אופייניים ביותר היו העמודים הרבים בחללו של בנין זה והם נזכרים בהרבה מקומות בגמרא: „ר' אמי ור' אסי מצלי ביני עמודי"[6]. „ר' שמואל בר רבי יצחק אמר: אסור לסמוך על העמוד"[7]. „ועומד אחורי העמודין ומתפלל"[8].

הבנינים האלה לא רק שהצטיינו בגובהם, אלא שבנו אותם במקומות הגבוהים ביותר בעיר, כדי שיעלו בגובהם על כל בניני העיר. ואמר רב: „כל עיר שגגותיה גבוהין מבית הכנסת, לסוף חרבה"[9]. וכל השרידים הנזכרים נמצאו אמנם במקום גבוה.

מהשרידים שנתגלו מוכח, שהבנינים הכילו יציע בשלשה צדדים של הבנין, אף הוא בנוי על עמודים, אבל יותר צרים. היציע שימש מקום ישיבה לנשים.

---

65) מדרש מגילת אסתר. 66) גמ' מגילה כט. 67) שם ו.

1) משנה תמיד ד, ג וה, א. 2) גמ' יומא כה: 3) מדרש תהלים צג. ח.

4) תוספתא סוכה ד, ד. 5) תוספתא טהרות ז, ו. 6) גמ' ברכות ח. ושבת י.

7) ירושלמי מגילה ד, א. 8) ירושלמי ברכות ט, א. 9) גמ' שבת יא.

מהמנהג להקדיש בבית הכנסת שטח רחב לנשים, נראה, שרב היה מספר הנשים, שהשתתפו בתפלה. ושנית, שהקציבו לנשים מקום מיוחד בבנין ולא ישבו יחד עם הגברים. יציע זה נקרא „עזרת נשים"[10], והוא נבנה בהתאם לעזרת נשים בבית המקדש.

בחזיונו של יחזקאל על בית המקדש השני, חזה הנביא לפני המקדש את „החצר החיצונה" — עזרת נשים — והיתה „רצפה עשוי לחצר סביב סביב. והרצפה אל כתף השערים לעומת אורך השערים הרצפה התחתונה"[11]. לפי פירושו של רש"י ורד"ק: „היתה על הרצפה התחתונה בנויה רצפה עליונה על גבי עמודים סביב סביב כעין גזוזטרא. אפשר שמעין אותה בנו בבנין שני, כמו שכתוב במשנה[12]: „וחלקה היתה בראשונה והקיפוה בגזוזטרא, שהנשים רואות מלמעלן ואנשים מלמטן, כדי שלא יהיו מעורבין".

גם במקדש, שבנה הורדוס מחדש[13], היה מקום מיוחד לנשים בצורה אחרת, לא בגזוזטרא אלא למטה. ועל זה כותב יוספוס[14], שמקום הנשים היה מסויג ושם היו שלשה שערים לכניסתן ואסור היה להן להכנס לעזרת נשים דרך שער אחר. גם לפנים נכנסו הנשים בשער מיוחד — בצפונה של עזרת ישראל, — כדי לעמוד על יד קרבנן, השער הזה נקרא „שער נשים"[15].

אפילו בחגיגת „שמחת בית השואבה" לא נתנו לנשים להכנס לעזרת נשים למטה אלא בנו גזוזטרא גבוהה מיוחדת ליום הזה, כדי שיוכלו לראות במחזה נהדר זה[16] (ראה במדור „נשים בעבודת ד'").

מתוך השרידים שנתגלו בגליל ידוע לנו, שבפנים האולם לא היו שום בנינים לא לארון הקדש ולא לבימה, רק בבית הכנסת שב„בית־אלפא" היתה בליטה היוצאת מהקיר, מיועדת להכיל בתוכה את ארון הקודש[17].

גם בבית הכנסת המפואר של אלכסנדריה לא היתה אלא בימה של עץ[18]. על כך ראה להלן במדור „בית הכנסת — הפנים".

בתי כנסיות אחדים היו מרוצפים באבנים ואחרים במוזאיקה. אבל זה היה, כנראה, רק בבנינים גדולים ומשוכללים. בהרבה בתי כנסיות לא היה רצוף כלל. מהברייתא[19] אנו שומעים, „שמכבדין אותן ומרביצין אותן, כדי שלא יעלו בהן עשבים"[20]. מכאן שלא היה שום רצוף.

כן דקדקו, שבכל הבנינים יהיו חלונות, „שאמר רבי חייא בר אבא[21]: „לעולם יתפלל אדם בבית שיש בו חלונות, דכתיב[22]: „וכוין פתיחן ליה וכו'".

וגם השתדלו לקשט את בית הכנסת בכל מיני קשוטים. הן בעמודים, הן

---

10) ירושלמי, סוטה טז, יד. 11) יחזקאל מ, יז—יח. 12) מדות ב, ה.
13) בבא בתרא ד. ותענית כג. ורש"י. 14) ב„מלחמת היהודים" ה, ה, ב.
15) משנה מדות ב, ו. ראה יחזקאל ח, יד. 16) תוספתא סוכה ד, א.
17) ראה א. ל. סוקניק, תרביץ, שנה א, ב עמוד 111. 18) גמ' סוכה נא:
19) מגילה כח: 20) משנה מגילה ג, ג. 21) גמ' ברכות לא.
22) דניאל ו, יא.

בקירות וכו׳. בהרבה בנינים נמצאים ציורים למכביר. בעיקר: מנורה, שופר, כוס, לולב. אבל גם גפן, רמון וכדומה. בציור בבית הכנסת שב„בית־אלפא״ היו עומדים אריות שואגים כמשמר הכבוד לשני עברי ארון הקדש [23]. — וכל בית הכנסת היה מכוון לירושלים (על הדין, להתפלל בכוון ירושלים נדבר במדור ״הנהגה בשעת התפלה״).

בבבל — בגולה — לא יכלו לבנות בנינים משוכללים וגם לא במקום גבוה בעיר, שכן הפרסיים לא התירו להם כלל, לבנות בית הכנסת בעיר והם היו מוכרחים לבנות אותם מחוץ לעיר, בשדה, (ראה במדור „בית הכנסת — התפתחותו ההיסטורית״). מובן ששם בנו בנינים יותר פשוטים וכך אנו קוראים [24]: מרימר ומר זוטרא סתרו בית הכנסת של קיץ בחורף ובנו בית הכנסת של חורף בקיץ״ — בית הכנסת היה להם לימי החורף נמוך בכתלים רחבים וחלונות מעטים מפני הצינה. ובימות החמה בית הכנסת אחר, שהאויר שולט בו (רש״י)״.

לבית הכנסת יש דין קדושה ואסור לסתרו עד שבנו בית הכנסת אחר [25]. אבל מותר לשנות בית הכנסת לבית המדרש [26]. המשנה [27] מפרשת, מתי מותר למכור בית הכנסת, על פי הכלל: „מעליין בקודש ואין מורידין״.

„ואין נוהגין בהם קלות ראש״ [28], לכן אסור לעשות אותו קפנדריה (via compendaria) — ועל ידי כך לקצר את הדרך — וזה נובע מהאיסור לעשות את הר הבית קפנדרה [29]. „ואין אוכלין בהן ואין שותין בהן״ [30]. (ראה במדור „קידוש״).

הגאונים מדגישים, ש„אסור לבנות בית הכנסת על אדמה גזולה, שזו מצוה הבאה בעבירה ובבית הכנסת הזה אסור להתפלל״ [31].

נהגו להוסיף לבנין מקומות צדדיים לשם שמושים שונים. מסופר [32], שעל יד בית הכנסת דיהודאי רומאי היה חדר, שמשימין בו את המת עד שלא נקבר. נזכר [33], שבבנין בית הכנסת היתה דירה לחזן [34].

---

23) ראה א. ל. סוקניק, תרביץ, שנה א.
24) גמ׳ בבא בתרא ג:
25) גמ׳ מגילה כו:
26) שם כז.
27) מגילה ג, א—ג.
28) ברייתא מגילה כח.
29) משנה ברכות ט, ה ומגילה ג, ג.
30) תוספתא מגילה ב, יא וגמ׳ מגילה כח.
31) ספר האשכול א, כד ואוצר הגאונים מס׳ ברכות סי׳ מד הערה ג.
32) גמ׳ מגילה כו:
33) תוספתא מעשר שני ב, כב וברייתא עיריבין נה:
34) על שרידי בתי כנסיות שבגליל ראה: ר״ש קראוס: ״Synagogale Altertümer„ ב. מייזלר: „חפירות בית שערים״ (ירושלים ת״ש), א. ל. סוקניק: „בית הכנסת העתיק בהמת גדר ובחרבת כנף בגולן״ ותרביץ שנה א, י. פינקרפלד: „בתי כנסיות בארץ ישראל״ (ירושלים תש״ו).

מדור י"ט

בית הכנסת — הפנים

מימי עזרא עד חתימת התלמוד — משך של קרוב לאלף שנים — ישבו היהודים בארץ ישראל, בבבל ובארצות אחרות. ואין להניח שהסדור הפנימי של בתי כנסיות בכל ארץ ובכל הזמנים היה שוה ואחיד. תנאי המדינה והזמן גרמו לשוני זה ואף מצבם הכלכלי ותרבותי השפיעו על כך.

אך למרות כל ההבדלים בסידור הפנימי של בתי כנסיות בולטים סידורים חשובים אחדים, שבכל המקומות ובכל הזמנים היו דומים זה לזה וברצוננו להזכירם בזה.

ארון הקודש:

התורה קוראת את ארון הקודש: „ארון ברית ד"[1], ו„ארון העדות"[2] וברוב מקומות סתם „ארון"[3]. במשך הזמן קוצר או השתנה השם. התוספתא[4] קוראת את ארון הקודש בקצור „קודש" והמשנה קוראת אותו „תיבה"[5].

בבית הכנסת עומדים המתפללים, כשפניהם לבית המקדש שבירושלים וארון הקודש עומד כמעט תמיד בקיר ממול לעיניהם.

הפרוכת:

הפרוכת בבית המקדש לא היתה לפני הארון (בזמן הבית השני בכלל לא היה ארון בבית המקדש), אלא היתה תלויה בפתח שבין קודש לקודש הקדשים[6]. בבית השני לא היה כותל בין קודש לקדש הקדשים. במקומו היו שתי פרוכות וביניהן מרחק אמה כרוחב הכותל של הבית הראשון[7].

סידור הפרוכת בבית הכנסת היה לפי דוגמת בית המקדש. את הפרוכת הרחיקו מהארון ועל ידי כך תפסה חלק מחלל בית הכנסת.

סידור זה מוכח מהגמרא[8]: „רבי יוסה מפקד לבר עולא, חזן בית הכנסת הבבליים, אם יש לך רק ספר־תורה אחד, תהא גולל אותו לאחורי הפרוכת". (ראה גם בתורה[9]: „מבית לפרוכת").

אבל בבתי כנסיות אחרים היה מסודר אחרת. שם היה כחצי עגול לפני הארון מעין „כילה"[10], כמו אוהל למעלה (Baldachin) ווילונות ירדו על למטה. (ראה „הישן בכילה — הפרוסה סביבות המטה (רש"י)"[11], ו„כילת חתנים"[12]).

נהגו לכסות את הארון ביריעות או בוילונות. ושני מנהגים נזכרו: מנהג לפרוס יריעות בפנים הארון[13] (כנהוג עד היום אצל הפורטוגיזים) ומנהג לפרוס יריעות סביב הארון מבחוץ[14].

1) במדבר י, לג. 2) שמות כה, כב. 3) שם י.
4) מגילה ג, יד. 5) מגילה ג, א ועוד. 6) שמות כו, לג.
7) משנה יומא ה, א. 8) ירושלמי יומא ז, א. 9) שמות כו, לג.
10) ירושלמי מגילה ג, א. 11) גמ' סוכה י. 12) שם יא.
13) גמ' מגילה כו: ורשי. 14) תוספות מגילה כו: ד"ה „מריש".

דוכן:

לפני ארון הקודש, כלומר בין ארון הקודש לבימה היה דוכן גבוה, שהכהנים עלו עליו לנשיאת הכפים[15].

בימה:

במרכז בית הכנסת עמדה הבימה, שנועדה לקריאת התורה ולדרשה. ורש"י[16] מפרש: „בימה כעין אלבימבר"א בערבית (Alminbar) לכן גם אנו קוראים אותה (Almemar).

הזכרנו כבר במדור „בית הכנסת — הבנין" — שלא נהגו לבנות את התיבה מאבנים אלא הקימו בימה של עץ. אפילו בבית הכנסת הגדול והמפואר שבאלכסנדריה היתה בימה של עץ[17].

הסיבה לכך היא, מפני שבנו את הבימה כדוגמת הבימה שבבית המקדש, שם העמידו בימה של עץ בעזרה לקריאת התורה של המלך ביום „הקהל"[18]. וגם בעזרא נזכר „מגדל עץ[19]. אבל גם יתכן, שרצו להעביר את הבימה הצדה באסיפות וכדומה, ומשום כך בנוה עץ.

גם בית הדין בזמן בירור משפטים ישב על הבימה. („אי איכא דאית ליה דינא ליעול וליתי"[20]; „מי שמבקש לעלות לבימה, נטל קרטס וכו'"[21]; „העלו אותו לבמה לדון"[22]).

הבימה נקראת גם „כורסיא" ונזכר „דרגא לכורסיא"[23].

על הבימה עמדה בימה קטנה, שנקראה „כורסיא"[24] (תרגום של „כסא")[25] או ליתר דיוק: „כורסיא זוטא"[26] לעומת הבימה הגדולה. על „כורסיא זוטא" פרסו מפה ושמו עליה את ספר התורה לקריאה[27].

תיבה קטנה על הבימה:

על יד „כורסיא זוטא" נהגו להעמיד „תיבה" על הבימה. וזו לא התיבה, שעמדה על יד הקיר, כלומר „ארון הקדש", אלא תיבה שניה קטנה. (יתכן שפעם העמידו את התיבה הקטנה על „כורסיא זוטא"). וכן בתוספתא:[28]: „כשמניחין את התיבה, פניהם של הזקנים כלפי העם ואחוריהם כלפי הקודש (ארון הקודש). הרי ברור מהתוספתא, שנוסף לתיבה שהיא ארון הקודש, עמדה תיבה שניה על הבימה. ולפי הרמבם[29]: „מעמידין התיבה, שיש בה ספר־תורה באמצע — הבימה (כסף משנה) — ואחורי התיבה כלפי ההיכל ופניה כלפי העם". גם מכאן ברור, שתיבה זו לא מכוונת לארון הקודש (היכל) אלא לתיבה שניה.

[יש לשער, שגם סידור התיבה לא היה אחיד, שכן היו מתקינים תיבה מיוחדת לכל

---

15) גמ' ראש השנה לא: 16) גמ' סוכה נא: 17) שם.
18) משנה סוטה ז, ח. 19) נחמיה ח, ד. 20) גמ' שבת י:
21) מדרש תהלים מה, ה. 22) תוספתא חולין ב, ו. 23) רי"ף מגילה פרק שלישי.
24) גמ' מגילה כו: ורש"י. 25) מלכים א, י, יט. 26) רי"ף מגילה פרק שלישי.
27) גמ' מגילה כו: ורש"י. 28) מגילה ג, יד. 29) הלכות תפלה יא, ג.

ספר־תורה. ראה בתוספתא[30]: „תיבה של ספר" ובגמרא[31]: „קמטרי דספרי". אולי גם הרמבם מכוון לתיבת ספר־תורה, אם הוא כותב: התיבה שיש בה ספר־תורה". ונהוג אצל הספרדים לשים כל ספר־תורה בתיבה שלו.]

רב סעדיה גאון והרמבם[32] מזכירים, ש„נהגו ישראל בכל מקומות להעמיד תיבה באמצע בית הכנסת „ומקיפין אותה בכל ימי חג הסוכות כמו שהיו מקיפין את המזבח ולזכרונו".

מה הסיבה, שהעמידו תיבה שניה על הבימה? נסיבות שונות אילצו את אבותינו לא להשאיר את ספרי התורה בארון הקודש אלא להצניעם בבית אחר בטוח יותר. „בצפורי היה דרכן להצניע ספר־תורה בבתים מפני הנכרים ולהביא אותם בערב שבת לבית הכנסת"[33]. „אמר שמואל: במקום שאין מניחין ספר־תורה בבית הכנסת אלא מצד בית הכנסת או שיש עמו במבוי בית, שבו שומרין ספר־תורה וכו'"[34].

וכשהיו מביאים את ספרי התורה, הנחוצים לקריאה באותו יום, היו שמים אותם על התיבה הזו, כדי שיהיו מוכנים לקריאת התורה. ובתום התפלה החזירום לאותו בית, שמשתמרים בו"[35]. לפני התפלה „פרסו בגדים נאים סביב התיבה", לכסות את ספרי התורה, ואחרי התפלה „פשטו את התיבה" ולקחו את ספר התורה משם[35]. (ראה במדור „פורס על שמע").

העובדה, שבבית הכנסת עמדה על הבימה עוד תיבה שניה, פותחת פתח להבנת כמה מקורות, כגון: „מוציאין את התיבה לרחובה של עיר"[36]. ברור, שלא הביאו את ארון הקדש לרחובה אלא את התיבה הקטנה והיא נוחה לטלטל ממקום למקום.

„מתיבה שנתקלקלה מותר לעשות תיבה קטנה"[37], פירוש הדבר, שהיה מותר לעשות מארון הקודש את התיבה הקטנה, שעמדה על הבימה.

„עם שאחורי הכהנים אינם בכלל ברכת הכהנים, אבל התיבה לא מפסקת"[38]. ר"ש קראוס[39] מקשה על הגמרא, כיצד ארון הקודש יכול להפריד בין הקהל והכהנים. אבל הגמרא מכוונת לתיבה על הבימה, שבאמצע בית הכנסת. והתיבה הזו באמת מפסיקה בין העם, שישב מאחורי הבימה (ראה להלן) ולבין כהנים, שהיו עומדים על הדוכן לפני הבימה.

המקום של שליח הצבור:

לפי המשנה[40] עמד שליח הצבור „לפני התיבה", כדי לחזור על תפלת שמונה עשרה בקול רם. אבל הוא לא עמד לפני התיבה שהיא ארון הקודש, אלא לפני התיבה הקטנה שעל הבימה. מקומו של הש"ץ היה, אפוא, מאחורי הבימה ובזה

---

30) ידים ב, ה. 31) מגילה כו: 32) הלכות לולב ז, כג.
33) גמ' סוטה לז: ורש"י. 34) רי"ף מגילה פרק ד. 35) גמ' סוטה לט: ורש"י.
36) משנה תענית ב, א. 37) גמ' מגילה כו: 38) גמ' סוטה לח:
39) בספרו S.A. עמוד 394. 40) ברכות ה, ד ועוד.

היתה התיבה שעל הבימה לפניו. מאחורי הבימה ישב העם והוא כשליח הצבור עמד ביניהם והתפלל תפלה בעדם. וכך אמר הרמבם[41]: „שליח צבור יורד לפני התיבה ועומד באמצע העם".

מקום הקהל:

המכובדים: זקנים, פרנסים וכו' ישבו על ספסלים וקתדראות או על הבימה או בצידה, ופניהם כלפי הקהל[42].

בשרידי בית הכנסת בחמת־טבריא ובכרזים (צפונה לכפר נחום) גילו קתדרא חצובה מאבן על יד ארון הקדש מיועדת למושב החכם או פרנס העדה[43], שנקראת „קתדרא דמשה". (ראה פסיקתא דרב כהנא, פיסקא א' על הפסוק: „וראש עגול לכסא מאחיו"[44]: „כהדא קתדרא דמשה"). גם הוא ישב שם פניו כלפי העם. ובעל „המנהיג"[54] מספר: „שמנהג היה בקרואן, שהיו מכינין למר עוקבא נשיאה כסא של כבוד מצד הארון". (ראה במדור „ברכה לפניה ולאחריה").

בין ארון הקדש לבימה לא ישבו(ראה לבוש סי' קן'), ומאחורי הבימה ישב הקהל על מחצלות הפרוסות על הרצפה. (יתיב מר אציפי"[46]). שם ישב הקהל „שורה אחרי שורה"[47] וישיבתם — כשרגליהם כפופות. („היה כפוף ויושב לפני רבי"[48]; „לא תיתיב אכרעך עד וכו'"[49]).

גם המכובדים על הספסלים ישיבתם היתה ברגלים כפופות: „פושט את רגליו ויורד"[50].

נר תמיד:

על נר התמיד שבבית המקדש נאמר: „ויקחו אליך זית זך כתית למאור לעלות נר תמיד... על המנורה הטהורה יערוך את הנרות לפני ד' תמיד"[51].

המנורה היתה עשויה מזהב ובת שבעה נרות[52], ששה נרות פיהם כלפי הנר האמצעי והנר האמצעי פיו למערב כלפי קדשי הקדשים והוא „הנר המערבי" (זוהי דעתו של הרמב"ם[53] אבל הראב"ד[54] ורש"י[55] סבורים, שהנר השני לנר החיצון שבמזרח הוא הנר המערבי[56]). הנר המערבי היה דולק תמיד ונעשה לנר תמיד, שממנו מדליקים בערב את כל הנרות האחרים[57].

שלמה המלך עשה עוד עשר מנורות של זהב, חמש מהן העמיד מימין וחמש משמאל למנורת משה[58].

---

41) הלכות תפלה ט, א. 42) תוספתא מגילה ג, ד; סוכה נא: וירושלמי מגילה ג, א.
43) ראה א. ל. סוקניק, תרביץ, שנה א, א, עמוד 148. 44) מלכים א, י, יט.
45) הלכות שבת נח. 46) גמ' בבא בתרא ח: 47) גמ' סוכה נא:
48) גמ' שבת נא. 49) קידושין לו:, נזיר כד:, מנחות לח: ועיד.
50) גמ' ברכות לד. 51) ויקרא כד, א—ד. ושמות כז, כ—כא.
52) שמות כה, לא—מ ובמדבר ח, א—ד. 53) הלכות בית הבחירה, ג, ח
ופירוש כסף משנה (יב). 54) שם יב. 55) גמ' שבת כב:
56) ראה גם גמ' מגילה כא: ורש"י. 57) משנה תמיד ג, ט; ו, א.
58) דברי הימים ב, ד, ז. ורש"י.

ולמה לפני „הפרוכת העדות"? „נר מערבי הוא עדות לכל באי עולם, שהשכינה שורה בישראל"[59].

„כל הימים ששמעון הצדיק היה קיים, היה נר מערבי דולק, משמת פעמים כבה, פעמים דלק"[60].

בשרידי בתי כנסיות שבגליל נמצאו פעמים רבות ציורי מנורה. ויש להניח, שהיהודים בבתי כנסיותיהם שמרו „לעלות נר תמיד" כ„חוק עולם לדורותיכם" זכר למקדש. במשנה[61] מסופר, שהיו מדליקין נרות בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ונר מיוחד בלילי יום הכפורים. „והאירו את בית הכנסת לכבוד אדם חשוב"[62]. ו„היה מנהג לנדב מנורה או נר — מכסף או מזהב — לבית הכנסת"[63]. „וחקקו את שם המנדבים במנורה, שלא נשכח שם הבעלים מהן"[64].

מדור כ׳
בית הכנסת — „כלי הקודש"

אותו הסדר, שהיה קבוע ומקובל בבית הכנסת שבבית המקדש, היה קיים גם ב„עבודת ד'" שבבתי הכנסיות בכל אתר ואתר.

המשנה[1] מתארת את סדר קריאת התורה של הכהן הגדול ביום הכפורים בבית הכנסת של בית המקדש: „חזן הכנסת נוטל ספר התורה ונותנו לראש הכנסת והוא לסגן וסגן לכהן הגדול וכו'". ואותו הסדר קיים היה, כשהמלך היה קורא בתורה בעזרה ביום „הקהל"[2].

וכן מסופר במס׳ סופרים[3], שלפני קריאת התורה בבית הכנסת מגביה המפטיר את ספר התורה ונותנו לחזן הכנסת וחזן הכנסת מחזיר את התורה לראש הקרואים.

כהתחיל הכהן הגדול לנסך את הנסכים במקדש „עומד הסגן על הקרן והסודרים בידו והניף את הסודרים ודברו הלוים בשיר"[4].

וגם בבית הכנסת הגדול באלכסנדריה מצינו, שנהגו ככה: „חזן עומד על הבימה והסודרין בידו וכיון שהגיע לענות אמן, החזן מניף בסודרין וכל פעם עונין אמן"[5].

וכמו שבעבודה בבית המקדש הכהן הגדול וסגנו עומדים בראש הכהנים

---

59) גמ׳ שבת כב: ומנחות פו:
60) ירושלמי יומא ו, ג.
61) פסחים ד, ד.
62) גמ׳ ברכות נג.
63) גמ׳ ערכין ו:
64) תוספתא מגילה ב, ט וירושלמי מגילה ג, ב.
1) משנה יומא ז, א, וסוטה ז, ז.
2) משנה סוטה ז, ח.
3) יד, יד.
4) משנה תמיד ז, ג.
5) גמ׳ סוכה נא:

ולרשותם חזנים, ששמשו ועזרו להם[6], כך עומד בראש בית הכנסת ראש הכנסת ועל ידו הסגן והחזן לשמש אותם[7].

ועד בית הכנסת:

חברי הועד נקראו „בני הכנסת"[8], „פרנסים"[9] או „גבאים"[10]. הבעלות על בית הכנסת היתה בארץ ישראל לפעמים בידי „העיר"[11] וחברי הועד נקראו „בני העיר"[12] או „פרנסי העיר"[13]. ונזכר גם מספרם: „שבעה טובי העיר"[14].

הם היו רשאים להטיל מסים על הקהל לשם בנין בית הכנסת: „וכופין בני העיר זה את זה לבנות להן בית הכנסת"[15]. על חברים אחדים של הועד הטילו תפקידים מסוימים. נזכרו „גבאי צדקה"[16]. וכן „אפוטרופסים על היתומים"[17]. „קופה של צדקה נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה"[18]. „טיפול מילי דשמיא" היה בידי גבאי אחד, ומילי מתא בידי שני[19].

הגבאים היו אנשים מכובדים ומיוחסים: „אין ממנין עמי הארץ"[20]. „וכל שהוחזקו אבותיו מגבאי צדקה, משיאין לכהונה"[21]. „ישא אדם, אם לא מצא בת תלמיד חכם ולא בת גדולי הדור, בת ראשי כנסיות, ולא מצא, בת גבאי צדקה"[22].

אבל גם ראש הכנסת היה מוגבל על ידי חוקים מסוימים במלוי תפקידיו: „ראש הכנסת אל יקרא עד שיאמרו לו אחרים, שאין אדם מבזבזהו בידיו לעצמו"[23]. „ואמר רב: כל פרנס, שמטיל אימה יתירה על הצבור שלא לשם שמים, אינו רואה בן תלמיד חכם"[24].

עשרה בטלנים:

„בכל עיר היו עשרה בטלנים"[25], „שבטילין מכל מלאכה, להיות מזומנין לבית הכנסת שחרית וערבית. וכל כרך, שאין בו עשרה בטלנים, נידון ככפר, הילכך אי ליתנהו, לא חזיא לסנהדרי"[26]. לרוב, עשרה הבטלנים מכובדים היו: „אמר רבי יהושע בן לוי: אין פוחתים מי' פסוקים בבית הכנסת — בקריאת התורה — וזה כנגד „עשרה בטלנים" שבבית הכנסת"[27]. יתכן, שהם היו מ„החסידים הראשונים, שהיו שוהים שעה אחת לפני התפלה בבית הכנסת[28]. והם מקדימין לבוא לבית הכנסת, „שבשעה שבא הקב"ה בבית הכנסת ולא מצא בו עשרה, מיד הוא כועס"[29], והיו זכאים, „להתפרנס משל צבור"[30].

---

6) משנה תמיד ד, ג. 7) שם ז, א. 8) משנה זבים ג, ב ובכורות ה, ה.
9) גמ' ראש השנה יז. 10) משנה קידושין ד, ה. 11) משנה מגילה ג, א. ונדרים ה, ה.
12) משנה מגילה ג, א. 13) תוספתא מגילה ב, ז וגמ' כתובות ח:
14) גמ' מגילה כו. 15) תוספתא בבא מציעא יא, יב.
16) משנה קידושין ד, ה. 17) ברייתא פסחים מט: 18) גמ' סנהדרין יז:
19) גמ' קידושין עו: 20) גמ' פסחים מט: 21) משנה קידושין ד, ה.
22) ברייתא פסחים מט: 23) תוספתא מגילה ג, יג. 24) גמ' ראש השנה יז.
25) משנה מגילה א, ג. 26) גמ' סנהדרין יז: ורש"י. 27) גמ' מגילה כא:
28) משנה ברכות ה, א. 29) גמ' ברכות ו: 30) גמ' מגילה ה. בבא קמא פב. ורש"י.

שליח הצבור:

בבית המקדש היה הכהן „שליח הצבור", שכן הוא היה מקריב את קרבניהם של בני ישראל. כשליח הצבור התפלל הכהן הגדול ביום הכפורים תפלת וידוי, לכפר על חטאות עם ישראל. (ראה במדור „יום הכפורים"). ובימי הסופרים, כשהקימו קהילות בכל ערי הארץ ויסדו שם בתי כנסיות, היו החינוך וההדרכה בכל ענפי החיים בכלל ובתפלת בית הכנסת בפרט בידי הכהנים. „כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו"[31]. (ראה במדור „פורס על שמע" ובמדור „ברכות ההפטרה").

הזקנים קבלו מהכהנים את עול החינוך והדרכת העם ב„עבודת ד'" בבית הכנסת וגם הם הופיעו לפני התיבה כשליחי צבור, שהתפלות שנאמרו בעל פה, דרשו בקיאות בהן. ובתענית, שהיו מוסיפים שש ברכות לתפלת י"ח היה דרוש „ז ק ן ו ר ג י ל" כשליח הצבור[2]. כך ירדו רבי עקיבא ורבי אליעזר לפני התיבה בתענית[33], ונזכרו רבי יוחנן בן ברוקא ורבי חנינא בנו של רבי יוסי הגליל כשליחי צבור[34].

רצוי היה, שהפרנס יורד לפני התיבה בתענית, „מכיון שהוא מתמנה על הצבור, הוא מתפלל ונענה"[35].

כשהתרבו במשך הזמן מספר „הרגילים להתפלל", היה ראש הכנסת מכבד אחד מתוך הקהל לעבור לפני התיבה. „בפעם ראשונה הוא צריך לסרב, שניה מהבהב, שלישית פושט את רגליו ויורד"[36]. „אבל לגדול אין מסרבין"[37].

הש"ץ צריך להיות מרוצה לקהל ובעל קול נאה. „שאם היה קולך נאה והיית יושב בבית הכנסת, עמוד וכבד את ד' בקולך"[38]. „קולו של רב היה ערב והיה רגיל לירד לפני התיבה, וגם ר' חייא בר אדא בר אחתיה דבר קפרא הוה והיה קולו ערב וירד לפני התיבה ואמר: „אהניוה לבוראך ממה דאהנייך", כמו שכתוב[39]: „כבד את ד' מהונך"[40].

דרישה זו היתה נהוגה גם כלפי הלויים — המשוררים — שבבית המקדש, שכן „הלוים שקולם עבה, פסולים"[41].

ועוד דרשו משליח הצבור: ה ב ר ה ב ר ו ר ה, „ואין מורידים לפני התיבה לא אנשי בית שאן ולא אנשי בית חיפה ולא אנשי טבעונין מפני שקורין ל„אלפין" „עיינין" ול„עיינין" „אלפין"[42]. „ובני גליל לא דייקי לישנא"[43]. „אבל אם היה לשונו ערוך — מתוקן — מותר"[44]. ומאליו מובן, ששליח הצבור צריך להיות

---

31) מלאכי ב, ז.
32) משנה תענית ב, ב.
33) גמ' תענית כה:
34) גמ' ראש השנה לב.
35) ירושלמי תענית א, ד.
36) ברייתא ברכות לד.
37) גמ' פסחים פו:
38) פסיקתא דרב כהנא כה, ב.
39) משלי ג, ט.
40) מדרש תנחומה „ראה" יב ו„שערי תשובה" סי' קע"ח (בשם רב האיי גאון).
41) גמ' חולין כד.
42) ברייתא מגילה כד:
43) גמ' עירובין נג:
44) ירושלמי ברכות ב, ד.

„אדם הגון", והגמרא[45] שואלת: „מאי „נתנה עלי בקולה, על כן שנאתיה"[46]? „זו שליח צבור שאינו הגון".

בימים, שהתפללו מוספים, היה שליח צבור לשחרית ושני למוסף[47].

חזן הכנסת:

„המלה „חזן" שרשה ב„חזה", שמחובתו של החזן להשגיח ולשמור.

השמשות באוהל מועד ובבית המקדש היתה בידי הלויים. ואחד מתפקידם היה שמירה. „אבותיהם היו על מחנה ד' שומרי המבוא"[48], לכן נקראו גם „שוערים"[49]. גם במשנה נזכרו החזנים כשמשים[50].

עבודת השמשות היתה עבודת קודש, כמו כל עבודות שבמקדש.

חזן הכנסת היה שמש של בית הכנסת. במשך הזמן העמיסו עליו תפקידים ניספים. ומכיון שבין הקהל לא תמיד היה מצוי, מי שיודע להתפלל על פה, נעשה החזן שליח הצבור. וכן גם קרא בתורה במקרה, שהקרואים לא ידעו לקרוא בעצמם[51]. החזן היה גם מלמד תינוקות[52]. ביחוד העמיסו עליו את כל התפקידים האלה במקומות קטנים. והיו דרושות לו, אפוא, תכונות מיוחדות, כדי למלאות את כל הדרישות הללו. מתוך כך דרשו: „שהחזן יהיה מרוצה לקהל, בקי לקרות בתורה ובנביאים ובכתובים ולשנות במדרש, בהלכות ובאגדות ובקי בכל הברכות"[53].

בגמרא[54] מסופר: „שבני כימונייא אתון לגבי רבי, אמרין ליה בעא, תתן לן חד בר נש, דריש דיין וחזן ספר מתניין ועבד לן כל צורכינן. ויהב לון לוי בר סיסי. עשו לו בימה גדולה והשיבוהו עליה". והוא נקרא במדרש[55] „חכם בתורה".

לפיכך מצא החזן את מקומו בין המכובדים. „ובבית אבל שתו כוס מיוחד לראש הכנסת וכוס מיוחד לחזן הכנסת"[56]. וכן: „מפטירין בנביא כב' פסוקים כנגד ז' קרואים מג' ג' ואחד כנגד חזן הכנסת"[57].

אבל כמו עשרת הבטלנים, כן גם חזן הכנסת, לא תמיד ולא בכל מקום היתה דרגתם שוה. עלינו לזכור, מה שאמר רבי יוסי[58]: „לא מקומו של אדם מכבד אלא אדם מכבד מקומו". „ולא כל אדם ולא כל המקומות ולא כל השעות שוין"[59].

ועם חרבן הבית באה ירידה כללית בסגולותיהם: „החכמים נעשו מלמדי

---

45) גמ' תענית טז: 46) ירמיה יב, ח. 47) משנה תענית א, ב.
48) דברי הימים א' ט, יט. 49) שם יז. 50) סוכה ד, ג; יומא ז, א;
סוטה ז, ז—ח; מכות ג, יב; ותמיד ה, ג. 51) גמ' מגילה כה:
52; משנה שבת א, ג. 53) גמ' תענית טז. 54) ירושלמי יבמות יב בסוף.
55) בראשית רבה פא, ב ותנחומא „צו" ה. 56) גמ' כתובות ח:
57) מס' סופרים יד, א. 58) ברייתא תענית כא: 59) משנה יבמות טז, ג.

ילדים, מלמדי ילדים חזנים, חזנים כעמי הארץ ועמי הארץ הולכים ומתגרעין"[60].

בעיר יותר גדולה היו חוץ מחזן הכנסת עוד חזנים אחרים, כמו: „שלוחי בית דין"[61]; „חזני מתא"[62] — שומרי עיר בלילה —; ו„מקשי" לבית הכנסת. החזן הקיש על דלתות בני העיר, שיתכנסו לבית הכנסת[63] - Schulklopfer. (ראה במדור „זמני התפלה").

יורד לפני התיבה:

כל מקום, שכתוב במשנה: „יורד לפני התיבה"[64] או „עובר לפני התיבה"[65], פירושו, ששליח הצבור הופיע לפני התיבה, כדי לחזור בקול רם תפלת שמונה עשרה באזני הקהל. וגם בגמרא נזכרו „עובר" ו„יורד" (בארמית „נחית") ובגמר התפלה „עולה".

ר"י אלבוגן[66] אומר, שבבתי הכנסת שבארץ ישראל עברו לפני התיבה, ואילו בבבל ירדו לפניה, שבבבל ירדו ממש למקום יותר נמוך מהרצפה. והוא מסתמך על מאמרו של ר' יוסי בר חנינא משום רבי אליעזר בן יעקב[67]: „על יעמוד אדם במקום גבוה ויתפלל אלא במקום נמוך, שנאמר[68]: „ממעמקים קראתיך ד'".

הנחות אלו אינן מבוססות, מפני שגם במשנה[64] נמצא הלשון „יורד", ובגמרא[69] מסופר, שרבי עקיבא, רבי אלעזר ותנאים אחרים בארץ ישראל ירדו לפני התיבה. ורבי אליעזר בן יעקב, האמר, שיש להתפלל במקום נמוך, הוא תלמידו של רבי עקיבא והוא הרי היה בארץ ישראל.

(אגב, בתוספתא חסרה בכלל הפיסקה: „אלא במקום נמוך". גם הירושלמי[70], הרי"ף והרא"ש מזכירים את התוספתא בלי הפיסקא הזאת. ובעל „דקדוקי סופרים" אינו גורס גם בגמרא „אלא במקום נמוך". מכאן שהפיסקה חסרה במקור).

באמת מתכוון המאמר הזה לדבר אחר, שהרי הגמרא ממשיכה: „תניא נמי הכי — בתוספתא[71]: — „לא יעמוד אדם לא על גבי כסא ולא על גבי שרפרף ולא במקום גבוה ויתפלל אלא במקום נמוך יתפלל, לפי שאין גבהות לפני המקום". כונת חז"ל היתה לאסור תפלה במקום גבוה, „לפי שאין גבהות לפני המקום". וכן פוסק הרמב"ם[72]: "לא יעמוד במקום גבוה שלשה טפחים או יותר ויתפלל". „ושליח הצבור עומד לתפלה בארץ לפני התיבה"[73].

---

60) משנה סוטה ט, טו. 61) משנה מכות ג, יב; גמ' סנהדרין ח. ויז: ושבת קלט.
62) בבא מציעא צג: 63) ירושלמי ביצה ה, ב ומגילה ג א.
64) משנה תענית ב, ב ותוספתא ברכות ב, ח. 65) משנה ברכות ה; תענית א; מגילה ד; עירובין ג, ט; ראש השנה ד, ז.
66) "J. G.", עמ' 461.
67) גמ' ברכות י: 68) תהלים קל, א. 69) גמ' ברכות לא.
70) ברכות ב, ג. 71) ג, יז. 72) הלכות תפלה ה, ז.
73) שם יא, ד.

יש לציין, שהכהנים בברכם את העם עמדו על הדוכן. הקורא בתורה עמד על הבימה וקרא. וכן הדרשן דרש לפני הקהל מעל הבימה. וכדי שלא נבוא לידי טעות, שגם שליח הצבור מתפלל תפלתו מעל הבימה, נאמר: „אל יעמוד אדם במקום גבוה ויתפלל", אלא לתפלה יורד למטה.

גם בזמנים יותר מאוחרים נהגו לעלות על הבימה לקריאת התורה ולתפלה ירדו לפני התיבה: „אחרי קריאת התורה אומר קדיש על המגדל (הבימה) וכשיורד לפני התיבה, התחיל ב„תהלה לדוד"[74].

יש להניח, שהואיל והחזן היה בין המכובדים (ראה למעלה), היה מקום מושבו על הבימה[75] ולתפלה „ירד" מהבימה. אבל אפשר גם שבואו מן הספסל נקרא „ירידה", שכן[76]: „פושט את רגליו ויורד". ואולי הכוונה לירידה משניהם — מן הספסל שעל הבימה.

בבתי הכנסיות המפוארים ישבו המכובדים בקתדראות והן היו גבוהות מאד. לפני כל קתדרא היה כסא, כדי לעלות או לרדת[77].

במשך הזמן הפך הלשון „יורד לפני התיבה" למונח כללי, לסמן בו את פעולת התפלה של שליח הצבור.

במדור הקודם קבענו, שמקומו של הש"ץ היה מאחורי הבימה וכשירד מהבימה עמד למטה על הארץ. וכך הרמבם[78]: „שליח הצבור עומד לתפלה בארץ לפני התיבה ופניו לפני הקודש כשאר העם". ובזה מסתבר המאמר[79]: „ירד רבי יוחנן בן ברוקא לפני רבי שמעון בן גמליאל" או המאמר בארמית[80]: „ההוא דנחית קמיה דרבא". כשירד רבי יוחנן מן הבימה, עמד לפני התיבה שעל הבימה וגם לפני רבי שמעון בן גמליאל, שישב על הבימה ופניו כלפי העם, כמו שכתוב בתוספתא[81]: „זקנים יושבין פניהם כלפי העם".

מדור כ"א
בית הכנסת — לכל צרכי הצבור

בית הכנסת שמש לא רק למקום תפלה אלא גם לתפקידים צבוריים אחרים ושמו מעיד על כך: בית הכנסת.

לתפלה:

„דרשו את ד' בהמצאו"[1]. איכן הוא מצוי? בבתי כנסיות ובבתי מדרשות"[2]. „אבא בנימין אמר: אין תפלה של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת"[3]. „אמר ריש

---

74) מחזור ויטרי צט. 75) ירושלמי מגילה ג, א. 76) גמ' ברכות לד.
77) משנה כלים כב, ב. 78) הלכות תפלה יא, ד. 79) גמ' ראש השנה לב.
80) גמ' יומא נו: 81) מגילה ג, יד.
1) ישעיה נה, ו. 2) ירושלמי ברכות ה, א. 3) ברייתא ברכות ו.

לקיש: כל מי שיש לו בית הכנסת בעירו ואינו נכנס שם להתפלל, נקרא שכן רע"[4]. „אמר רבי יצחק: כל הרגיל לבוא לבית הכנסת ולא בא יום אחד, הקב"ה משאיל בו"[5]. „אמר רב חלבו אמר רב הונא: כל הקובע מקום לתפלתו, אלקי אברהם בעזרו"[6]. „אמר רבי יהושע בן לוי לבניו: קדימו וחשיכו ועיילו לבי כנישתא, כי היכי דתורכו חיי"[7].

לדרשות:

בבית הכנסת דרשו דרשות בכל זמני התפלה. „רב אשי דרש בזמן תפלת שחרית"[8]. „רב יוסף דרש לפני תפלת מוספין"[9]. וגם דרשו במנחה בשבת[10]. (ראה במדור „דרשות").

לתלמוד תורה:

לפעמים היה בית הכנסת משמש לבית המדרש. „אמר אביי: מריש הואי לומדין בבית ולהתפלל בבית הכנסת. וכיון ששמעתי, מה שאמר דוד[11]: „ד' אהבתי מעון ביתך", לומד אני בבית הכנסת"[12].

ולפעמים קבעו להם בית מדרש מיוחד — במקום מיוחד בבית הכנסת או בבנין מיוחד על יד בית הכנסת. המשנה[13] לאחר שקבעה זמני התפלה ממשיכה ואומרת: „בכניסתו לבית המדרש מתפלל וכו'", כלומר שתיכף אחרי התפלה נכנסו לבית המדרש. וכן „אמר רבי לוי בר חייא: היוצא מבית הכנסת ונכנס לבית המדרש ועוסק בתורה, זוכה ומקבל פני השכינה, שנאמר[14]: „ילכו מחיל אל חיל"[15]. „ורבי ירמיה אמר: לא יעמוד אדם ומתפלל אלא מתוך דין של הלכה"[16].

(בית המדרש נקרא גם „בית הועד"[17], או „כרם" — „ככרם היו שורות שורות של תלמידי חכמים עשוין"[18]. או סתם „בי רבנן". „אמר רבי יהושע בן לוי: מאי בי רבנן? בית של רבנן — לפי שביתם הוא לכל דבר (רש"י)"[19].

מכל זה מוכח, עד כמה קשור היה בית המדרש לבית הכנסת. „ובמקום שאין בית הכנסת, אין תלמיד חכם רשאי לגור בו"[20].

לבית הספר:

„הילדים היו רגילים להיות למדים בבית הכנסת לפני רבנן"[21]. „בבית הכנסת דקרו ביה דרדקי"[22]. „רבי חייא בר אבא פגש לרבי יהושע בן לוי, כשהוא מכסה את ראשו בסדין, כדי להביא את בנו לבית הכנסת — ללימוד תורה"[23].

---

4) גמ' ברכות ח. 5) שם ו: 6) שם.
7) שם כח. 8) שם ל. 9) שם כח:
10) גמ' שבת קט"ז: 11) תהלים כו, ח. 12) גמ' מגילה כט.
13) ברכות ד, א. 14) תהלים פד, ח. 15) גמ' ברכות סד.
16) ירושלמי ברכות ה, א. 17) משנה סוטה יט, טו וירושלמי פאה א, א ועוד.
18) משנה כתובות ד, ו וירושלמי ברכות ד, א. 19) גמ' מגילה כח:
20) ברייתא סנהדרין יז: 21) גמ' ברכות יז. 22) גמ' בבא קמא ס:
23) גמ' קידושין ל.

לבית דין:

„עובדא — דין תורה — הוה בבי כנישתא דמעון (על יד טבריא) לפני רבי יוחנן[24]. „עובדא הוה קמיה דרבי יוחנן בכנישתא דקיסרי (Cäsarea) ואמר: יוציא ויתן כ ת ו ב ה"[25]. „כתבו ג ט בבית הכנסת"[26]. „אם אשה מורדת על בעלה, מכריזין עליה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות בכל יום ארבע שבתות זו אחר זו"[27]. „אין ח ר ם מתקיים אלא בעשרה"[28].

הדיינים היו יושבים על הבימה „ומתעטפין — בטליתן, כשפותחין בדין מאימת שכינה ושלא יפנו ראשן לכאן ולכאן ותהא דעתן מיושבת עליהן (רש"י)"[29]. (ראה במדור „בית הכנסת — הפנים").

משביעין בבית הכנסת:

„עמד בבית הכנסת ואמר: משביע אני עליכם וכו'"[30]. „ומשביעין את האדם בספר תורה"[31].

מכריזים אבידה בבית הכנסת:

בזמן שבית המקדש היה קיים, נהגו להכריז אבידה בימי הרגלים[32]. „אבן טוען היתה בירושלים. כל מי שאבדה לו אבידה, נפנה לשם. וכל מי שמוצא אבידה, נפנה לשם. זה עומד ומכריז וזה עומד ונותן סימנים ונוטלה. ומשחרב בית המקדש התקינו, שיהיו מכריזים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות"[33]. „ומכריזין בבקר ובערב — שהיו מתכנסים לתפלה"[34].

מלקים בבית הכנסת:

מלקין בבית הכנסת על ידי חזן הכנסת[35]. (ראה במדור „תפלות וידוי — וידוי חייבי מלקות").

לצדקה:

„פוסקין צדקה בבית הכנסת"[36]. „אמר רבי יצחק: כל תענית, שמלינין בו את הצדקה, כאילו שופך דמים — רגילין היו בליל תענית לעשות צדקה והיו עיני העניים נשואות לכך (רש"י)"[37]. בבית המקדש היתה „לשכת חטאים", שנותנים בתוכה מעות בשביל העניים בסתר[38]. „כשם שהיה במקדש, כך היה בכל עיר ועיר — בבתי כנסיות, — מפני שעניים בני טובים מתפרנסין מתוכה בחשאי"[39]. „ר'בי אלעזר יהיב פרוטה לעני והדר מצלי" (בבא בתרא י.).

להספד:

מספידין בבתי כנסיות „הספד של רבים" — של תלמידי החכמים[40].

---

24) גמ' יבמות סד: 25) שם סה: 26) ירושלמי גיטין א, א.
27) גמ' כתובות סג: 28) מדרש תנחומא „וישב" ב. 29) גמ' שבת י.
30) משנה שבועות ד, י. 31) ויקרא רבה ו. 32) משנה בבא מצעא ב, ו.
33) ברייתא בבא מציעא כח: 34) משנה ערכין ו, א. 35) משנה מכות ג, יב—יג.
36) תוספתא תרומה א, יב ושבת יז, יד וגמ' כתובות ה. 37) גמ' סנהדרין לה.
38) משנה שקלים ה, ו. 39) תוספתא שקלים ב, טז. 40) תוספתא מגילה ב, יא וגמ' מגילה כח:

לצרכי רבים:

„אמר רבי יוחנן: הולכין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות לפקח על עסקי רבים בשבת"[41]. יוספוס מספר, שהתאספו בבית הכנסת הגדול בטבריא לשם התיעצות בעניני המרד.

לאכילה ולינה:

בירושלמי[42] מסופר, שעשו סעודה בחבורת מצוה בבית הכנסת לקידוש החודש. וכך גם במס' סופרים[43].

שלוחי מצוה, כגון מביאי בכורים ואנשי מעמד ועולי רגל התאספו בעיר של המחוז, כדי לעלות בסך לירושלים. הם אכלו וישנו בבית הכנסת. „כגון יהויריב ומכיריו — ממשמר הראשון — וילינו בבית הכנסת"[44]. (ראה במדורים „תפלות וידוי", „משמרות ומעמדות" ו„תפלה בחוץ"). היו מקדשים בבית הכנסת „להוציא אורחים ידי חובתן, דאכלו ושתו וישנו בבית הכנסת"[45].

והואיל שנהגו לאכול בבית הכנסת, חייבים היו בו בבדיקת חמץ[46].

רק לשם מצוה הותרו אכילה ולינה בבית הכנסת (סמ"ק), אבל בכלל אסור לאכול וללון בבית כנסת, וכן בתוספתא[46]: „בתי כנסיות אין נוהגין בהן קלות ראש. אין אוכלין בהן ואין שותין בהן ואין ישנין בהן וכו'". (ראה במדור „קידוש").

מדור כ"ב

תפלה בחוץ

בזמנים הקדומים, כשחיי היחיד והצבור התרכזו יותר באהל, במערה ובשדה, הצורך שלהם להתפלל בעת צרה, או להודות לקונם במקרה של שמחה, מצא את פורקנו בשדה תחת כפת השמים.

המקום, שנתגלה בו ליעקב אבינו אלקי אבותיו, היה לו ל„נורא וקדוש" ואמר: „מה נורא המקום הזה, ואין זה כי בית אלקים וזה שער השמים"[1].

כשעמלק רדף בשצף קצף אחרי ישראל ורצה לזנב ולקצץ את הנחשלים, עלה משה רבינו על הגבעה, הרים את ידיו בתפלה ותחנונים לאלקי ישראל. ומשידי משה אמונות היו למעלה, העם למטה התעודד, התחזק ועלה בידו להתגבר על אויביו, על העמלק[2].

ואחרי זה, כשישבו בני ישראל — איכרים ברובם — על אדמתם, בזמן

---

41) גמ' כתובות ה. 42) סנהדרין ח, ב. 43) יט, ט.
44) ירושלמי בכורים ג, ב. 45) גמ' פסחים קא. וירושלמי ברכות ב בסוף.
46) מגילה ב, יא.
1) בראשית כה, יז. 2) שמות יז, ח—יג וראה משנה ראש השנה ג, ה.

העבודה בשדה, היו מרימים את עיניהם לשמים לשוכן מרומים, שישלח את ברכתו בעמל כפיהם.

וכך נעשתה להם אדמתם לאדמת קודש ול„בית אלקים". וכשעמדו בתפלה לא־ל עליון נדמה להם, שההרים, העצים והטבע כולו משתתפים אתם בתפלתם. וכן[3]: „יעלוז שדי וכל אשר בו, אז ירננו כל עצי יער" והירושלמי[4] מפרש: „כל האילנות פתחו פיהן ואמרו שירה".

בכל התנ"ך פזורות דוגמאות, המדגימות בכל הוד הבטוי ויפי ההבעה תפלת הטבע ושירתה הנשגבה לבורא העולם. מהחזקות שבהן היא „תפלת חבקוק הנביא"[5]: „כסה שמים הודו ותהלתו מלאה ארץ"[6]. „נתן תהום קולו, רום ידיהו נשא" — לתפלה[7]. וגם היום, כשאנו עומדים בצפון א"י ורואים לפנינו את החרמון והלבנון כשתי ידים פרושות לשמים, זוכרים אנו את תפלת חבקוק: „רום ידיהו נשא".

ודוד המלך „נעים זמירות ישראל" היה פותח ומסיים את שירתו על התגלותו של בורא שמים וארץ בעולם הטבע בתפלה: „ברכי נפשי את ד', הללויה"[8].

ולא רק בשדה התיחד האדם עם קונו ושפך לפניו את לבו בתפלה, אלא גם במקומות ישוב היה מתקהל העם תחת כפת השמים לתפלה.

בראש ובראשונה מופיע לפנינו „הר הבית", שלפני שער המזרח של בית המקדש, כמקום כנוסו של עם ישראל בשבת ובמועד.

הר הבית תפס שטח רחב של חמש מאות על חמש מאות אמה[9] ובמזרחו של הר הבית היה שער מול לשער העזרה. שם „בשער בית ד'"[10] דברו הנביאים אל לב העם, ללכת בדרכי אלקיו. וההר הקדוש הזה היה להם למקום תפלה.

בזמן הבית השני היה הר הבית מוקף איצטבאות (שורה כפולה של עמודים) מקורות למעלה מפני הגשמים[11]. ותמיד אם היתה צפיפות בלשכת הגזית — בית הכנסת של בית המקדש — הקהל היה מתפלל בהר הבית[12]. ובשלוש רגלים היה הר הבית מתמלא עולי רגל.

הר הבית היה להם גם ל„בית המדרש", מפני שבית דין הגדול נכנס לשם בשבתות ובימים טובים — שאז העם רב ומקום צר בלשכה הגזית (רש"י)[13]. ושתים עשרה מעלות היו לפני לשכת הגזית בגובה של חצי אמה כל מעלה[14], ועליהן היו יושבים הזקנים[15]. „ומעשה ברבן גמליאל והזקנים, שהיו יושבין על מעלות האולם בהר הבית"[16].

---

3) תהלים צו, יב. 4) חגיגה ב, א. 5) פרק ג.
6) שם ג. 7) שם י. 8) תהלים קד.
9) משנה מדות ב, א. 10) ירמיה ז, ב. 11) משנה פסחים א, ה; שקלים ח, ד; סוכה ד, ד וירושלמי תענית ג, יא. 12) רש"י יומא פח: („בית הכנסת סמוך לעזרה בהר הבית"). 13) תוספתא חגיגה ב, ד וסנהדרין ז, א ורמבם, הלכות סנהדרין ג, א, ו„לחם משנה" שם.
14) „שלטי הגבורים". 15) תוספתא סנהדרין ב, ב. 16) ירושלמי מעשר שני ה, ו.

וכמו שהעם התאסף „ברחוב בית האלקים"[17] והוא הר הבית, כן התאספו בכל אתר ואתר ב„רחובת העיר". „רחובה זו" דומה יותר ל„ככר" או לחצר גדולה. ולפעמים — בזמן הבית השני — היתה מוקפת באכסדריה (שורה כפולה של עמודים וגג למעלה) דוגמת הר הבית[18], וכן בתוספתא[19]: „חצר גדולה מוקפת עמודין".

„רחובת העיר" קבלה קדושה, מפני ש„שם התאספו לתפלה בתעניות ובמעמדות"[20] והמשנה[21] מדברת על מכירת הרחוב, שיש לו קדושת בית הכנסת. ובירושלמי[22]: „בנייה לשם חצר והקדישה לשם בית הכנסת".

בימי תעניות משום עצירת גשמים היו מתאספים ברחובת העיר לתפלה, ואת התיבה היו מביאים למקום הזה, בהשתתפותם של נשיא בית הדין וסגנו והזקנים התפללו תפלה ותחנונים[23] (ראה במדור „תעניות").

שם כינסו המעמדות את העם לתפלה ולקריאת התורה בזמן מעמדם. (ראה במדור „משמרות ומעמדות").

ברחובת העיר היו מתאספים גם מביאי בכורים ועולי הרגל וכל ימי שהותם שם היו מתפללים בצבור[24]. בסך עלו לירושלים. בדרכם שרו פרקי תהלים מתוך התרוממות הנפש ומתוך שמחת מצוה ולפניהם התזמורת: „והחליל הכה לפניהם"[25]. וכך לבשה כל התעהלוכה הזו צורת בית הכנסת בדרך, תחת כפת השמים. (ראה במדור „תפלות וידוי — וידוי בכורים").

ויש לציין, ש„עבודת ד'" זו היתה עוד בימי הבית הראשון, שכן מצינו בישעיה[26]: „השיר יהיה לכם כליל התקדש חג ושמחת לבב כהולך בחליל לבוא בהר ד' אל צור ישראל".

הנה לפנינו דוגמאות תפלה בצבור בחוץ מתוך שמחה של מצוה. אבל אנו מכירים גם תפלה בצבור בחוץ מתוך אבל. בדרך לבית הקברות נהגו לסדר תפלת „מעמד ומושב" — שבע פעמים מתוך הליכה וישיבה[27] וכשחזרו מבית הקברות ברחובה או בשדה (שנקרא „בית אבל"[28]) היו מברכים ברכת אבלים, ומסדרים שורה לנחום אבלים בהשתתפות כל הקהל, ש„אין עושים מעמד ומושב ואין אומרים ברכת אבלים ותנחומי אבלים פחות מעשרה"[29]. (ראה במדור „ברכת אבלים").

אף נהגו ללמוד תורה בחוץ, שכן ביטלו את איסור הקצירה לפני הבאת העומר בגלל שתי מצות: לשם „בית האבל" — כדי שיהיה להם מקום פנוי לברך שם ברכת רחבה, כשחוזרין מהקבורה. „ומפני בטול בית המדרש"[30] —

---

17) עזרא י, ט ודברי הימים ב, כט, ד.
18) משנה סוכה א, י.
19) תוספתא סוכה א, ה.
20) גמ' מגילה כו.
21) מגילה ג, א.
22) מגילה ג, א.
23) משנה תענית ב, א—ב.
24) תוספתא בכורים ב, ח וגמ' מגילה כו. ורש"י.
25) משנה בכורים ג, ג.
26) ל, כט.
27) מגילה כג: ורש"י.
28) משנה מנחות י, ט.
29) משנה מגילה ד, ג.
30) משנה מנחות י, ט.

כדי שיהיה מקום פנוי לתלמידים לישב ללמוד, „דרגילין הן, כשהמקום דחוק ללמוד בשדה". וכך בגמרא[31], שרב נחמן הלך עם תלמידיו לשדה ללמוד בזמן שבא חיל המלך לנהרדעא.

מדור כ"ג
בית המקדש וסידור התפלה

כשבנה שלמה המלך את בית המקדש דרש בתפלתו לחנוכת הבית, שעם ישראל יתפלל לאלקי ישראל לא רק בבית המקדש אלא בכל מקום שהוא — אפילו אם הם יוצאים למלחמה ואפילו אם הם בשבי בחוץ לארץ. ובכל מקום שמתפללים, עליהם להפנות את פניהם ולכוון את לבם לירושלים, לבית המקדש: „דרך העיר, אשר בחרת בה והבית אשר בנתי לשמך"[1].

בזה מציין שלמה את תפקידו של בית המקדש לכל הזמנים, שבית המקדש „מכון שבתך"[3]. וד' אמר: „הקדשתי את הבית הזה לשום שמי שם עד עולם"[3].

ומאז ועד העולם כשיהודי מתפלל, הוא מפנה את פניו כלפי ירושלים עיר הקדש ולבית „אשר יבחר ד'"[4]. כך התפלל דניאל בגלות הראשון: „וכוין פתיחן לה בעליתיה נגד ירושלם"[5].

„עומד במזרח מחזיר פניו למערב, במערב מחזיר פניו למזרח וכו', נמצאו, כל ישראל מכוונין את לבם למקום אחד — לבית המקדש"[6].

וכל בית הכנסת, שבנו יהודים בכל פינות העולם, מכוון היה לירושלים. כך קשור בית הכנסת בבית המקדש. ובית הכנסת נקרא[7] „מקדש מעט"[8].

עבודה ותפלה

העבודה ב„מקדש מעט" היא התפלה: איזו היא עבודה, שהיא בלב? הוי אומר: זו תפלה"[9] ותפלה היא הקרבן: „תכון תפלתה קטורת לפניך, משאת כפי מנחת ערב"[10]. „ונשלמה פרים שפתינו"[11]. והמדרש[12] מפרש: „אמרו ישראל: כשבית המקדש קיים, היינו מקטירים חלבים ואימורין ומתכפרין. עכשיו הרי חלבנו ודמנו ונפשותנו. יהי רצון מלפניך, שתהא כפרה עלינו, כדכתיב: „ונשלמה פרים שפתינו".

„זה שעובר לפני התיבה, אין אומרין לו: בא והתפלל אלא: בא וקרב, עשה קרבנינו"[13].

---

31) גמ' עירובין לד:

1) מלכים א, ח, מד. 2) שם מט. 3) שם ט, ג.
4) דברים טז, ז. 5) דניאל ו, יא. 6) ברייתא ברכות ל.
7) יחזקאל יא, טז. 8) גמ' מגילה כט. 9) גמ' תענית ב.
10) תהלים קמא, ב. 11) הושע יד, ג. 12) במדבר רבה יח.
13) ירושלמי ברכות ד, ד.

פנים בית הכנסת

כל הסדור הפנימי שבבית הכנסת נעשה בהתאם לסדורים בבית המקדש.

כשם שבמקדש הבדילה הפרוכת בין קדש הקדשים להיכל, כך בבית הכנסת בין ארון הקודש לאולם. וכמו שבמקדש עמדו הכהנים על הדוכן לברך „ברכת הכהנים" [41], כך התקינו בבית הכנסת דוכן ל„ברכת הכהנים", ומפני שבמקדש עמד המזבח באמצע, לפיכך מעמידים את הבימה באמצעיתו של בית הכנסת.

ומה במקדש התלבשו הכהנים בבגדי קודש לעבודה [15], כך גם מתעטפים בני ישראל בטליתותיהם לתפלה. וכשם שבמקדש לא לבש הכהן הגדול בגדי זהב לעבודת יום הכפורים, אלא הופיע בפנים המקדש בבגדי לבן [16], כדי לבקש לפני הקב"ה כפרה לעם ישראל, כך גם אנו „לובשים ומתעטפים ביום הכפורים בלבנים" [17]. (ראה במדור „ההנהגה בשעת התפלה").

בכל מקום במשנה ובתלמוד, בו מדובר על סדורי התפלה בבית הכנסת, אנו מרגישים את השפעת הסדור שבעבודת המקדש.

„המפטיר נותן את ספר התורה לחזן הכנסת והוא חוזר את התורה לראש הקרואים ועומדים עמו אחד לימינו ואחד לשמאלו" [18]. ועל קריאת התורה של הכהן הגדול ביום הכפורים במקדש כתוב במשנה [19]: „חזן הכנסת נוטל ספר התורה ינותנו לראש הכנסת והוא נותנו לסגן והסגן נותנו לכהן הגדול והכהן הגדול עומד ומקבל".

על הסדור הפנימי שבבית הכנסת הגדול באלכסנדריה אנו קוראים [20]: „חזן הכנסת עומד על הבימה והסודרין בידו, וכיון שהגיע לענות אמן, מניף בסודר וכל העם עונין אמן". ועל העבודה שבבית המקדש [21]: „הסגן עומד על הקרן והסודרין בידו... והניף הסגן בסודרין... ודברו הלוים בשיר".

לפי המשנה [22] אסור לעשות את הר הבית קפנדריה (via compendaria): דרך מעבר, כדי לקצר את הדרך. כך אוסרת המשנה [23] לעשות את בית הכנסת קפנדריה.

תפלות „כנגד קרבנות"

„רבי יהושע בן לוי אמר: תפלות כנגד תמידין תקנו. תפלת שחרית נגד תמיד של שחרית. תפלת מנחה נגד תמיד של בין הערבים. תפלת ערבית נגד הקטר חלבים ואיברים" [24]. גם את זמני התפלות תקנו חז"ל כנג זמני התמידים. (ראה במדור „זמני התפלה").

חז"ל קבעו „קידוש" על הכוס דומה לניסוך היין על המזבח. כמו שדברו

---

14) משנה מדות ב, ו. 15) משנה יומא ז, ח. 16) שם ג, ו.
17) מדרש תהלים יד, יא. 18) מס' סופרים יד, יד. 19) יומא ז, א.
20) גמ' סוכה נא: 21) משנה תמיד ז, ג. 22) ברכות ט, ה.
23) מגילה ג, ג. 24) גמ' ברכות כו:

הלויים שיר במקדש רק בניסוך היין, כך אנו אומרים קידוש רק על היין[25]. (ראה במדור „קידוש").

נרות שבת: „פתילות ושמנים שאמרו חכמים אין מדליקין בהן בשבת, אין מדליקין בהן במקדש, משום שנאמר[26]: להעלות נר תמיד"[27] (ראה במדור „יום השבת").

אלו התפלות, שנאמרו במקדש והכניסן לבית הכנסת: „שיר של יום", שהיו הלויים אומרים בבית המקדש, „הלל", „הודו לד' קראו שמו" ומזמורים אחרים, ששרו הלויים בשעת העבודה. (ראה במדור „השיר בתפלה" ובמדור „פסקי דזמרא"). „קריאת שמע וברכותיה". (ראה במדור „תפלת הכהנים בקרבן התמיד"). „ברכת הכהנים" (ראה במדור „ברכת הכהנים"). „קריאת התורה וברכותיה". (ראה במדור „תפלת הכהן הגדול אחרי קריאת התורה ביום הכפורים").

ואלו ההבדלים בין התפלות שבמקדש לתפלות בבתי כנסיות במדינה: במדור „כקורין את שמע" הוכחנו, שקראו את „שמע" בבית המקדש באופן אחר מאשר במדינה. בבית המקדש קראו הכהנים לפני קריאת שמע „עשרת הדברים" ואילו במדינה לא נאמרו. (ראה במדור „מלחמתנו נגד המינים בתפלה").

את ההבדלים הרבים ב„ברכת הכהנים" בין המקדש למדינה ציינו במדור „ברכת הכהנים".

בבית המקדש הזכירו את השם המפורש ב„ברכת הכהנים" שבכל יום ובעבודת הכהן הגדול ביום הכפורים, ואילו במדינה הזכירו את השם בכינויו. — בבית מקדש ענו על ברכה: „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" ובמדינה ענו על כל ברכה „אמן". (ראה במדור „מקור הברכות").

בבית המקדש תקעו בשופר בראש השנה, שחל להיות בשבת, ואילו במדינה לא תקעו בשבת[28]. בבית המקדש היו נוטלים את הלולב שבעה ימים, במדינה רק יום אחד[29].

זכר למקדש

משחרב בית המקדש הכניסו לסידור התפלה „סדר הקרבנות"[30] ולתפלת מוסף של שבת, חגים וראש חודש הוסיפו פסוקי תורה על קרבנות מוסף. (ראה במדור „תפלות ביום השבת").

אחרי החרבן תקן רבי יוחנן בן זכאי כמה תקנות כזכר למקדש[31], לתקוע בראש השנה שחל להיות בשבת בכל מקום שיש בו בית דין וליטול לולב שבעה ימים גם במדינה.

---

25) גמ' ברכות לה. וערכין יא. 26) שמות כז, כ. 27) ברייתא שבת כא.
28) משנה ראש השנה ד, א. 29) משנה סוכה ג, יב. 30) גמ' מגילה לא.
31) משנה ראש השנה ד, א—ד וסוכה ג, יב.

בשלוש הרגלים, בהם נהג העם לעלות לרגל ירושלימה מתוך שירה ושמחה, היה החרבן מורגש ביותר בקרב העם ובעצם ובדאבון לב זכרו את אותם הימים הטובים, שחגגו במקדש ובמיוחד את החג הנהדר של שמחת בית השואבה, שהשתתף בו כל העם כולו. (ראה במדור „שמחת בית השואבה"). לכן הנהיגו חז"ל אילו מנהגים בחגים, כזכר למקדש.

חג הפסח:

כשאנו יושבים ל„סדר", לחוג את חג הפסח, אנו מרגישים, שהעיקר חסר בחגיגה זו וזהו קרבן פסח ועמו קרבן חגיגה. לזכרם מביאים אנו על שולחננו „שני תבשילין", שהם „זכר לקרבן פסח וזכר לקרבן חגיגה"[32]. ותחת אכילת פסח בסוף הסעודה אנו אוכלים פרוסת מצה בזכרנו את ההלכה: „אין מפטירין אחר פסח אפיקומן"[33], וגומרים את ההגדה בתפלה, „לשנה הבאה בירושלים הבנויה".

חג השבועות:

לפי הברייתא[34] הביאו בבית המקדש „שתי הלחם", כדי שיתברכו לבני ישראל פירות האילן, שכן „בעצרת נדון העולם על פירות האילן"[35]. לזכר קרבן זה פשט המנהג, לקשט את בתי הכנסיות ואת הבתים לחג השבועות בענפי אילנות ופרחיהם.

חג הסוכות:

ועוד בזמן הבית בולטת השפעת עבודת המקדש על מנהגנו בחג זה בבית הכנסת. ודוגמא אופינית לכך היא מצות ארבעה מינים. בעצם הדבר אין למצוה זו קשר למקדש, שכן התורה צותה, לקחת בחג האסיף ארבעה מינים, להביע בזה את תודתנו לא־ל עליון, ששלח את ברכתו לתבואת הארץ. אבל חז"ל קשרו את המצוה הזו בעבודת בית המקדש. הם דרשו „לנענע" את הלולב[36]. והגמרא[37] שואלת: „נענוע מאן דכר שמיה"? הרי התורה צותה רק לקחת לולב — „ולקחתם לכם"? — והגמרא משיבה, שעלינו לנענע את הלולב כמו שמניפים את התנופה בעבודת בית המקדש: „מעלה ומביא, מעלה ומוריד"[38].

הקפות:

במקדש „זקפו ערבות בצדי המזבח" והקיפוהו בחג הסוכות בלולביהם „כל יום פעם אחת, וביום השביעי שבע פעמים"[39]. ובבית הכנסת הקיפו את הבימה, שעליה תיבה עם ספרי־תורה „דוגמת המזבח"[40]. וכך אמרו רב סעדיה גאון והרמב"ם[41], „שנהגו ישראל להקיף את התיבה שבאמצע בית הכנסת בכל ימי סוכות, כמו שהיו מקיפין את המזבח ולזכרונו".

---

32) משנה פסחים י, ג, וגמ' פסחים קיד:
33) משנה פסחים י, ח.
34) ראש השנה טז.
35) משנה ראש השנה א, ב.
36) משנה סוכה ג, ט.
37) גמ' סוכה לז:
38) שם.
39) משנה סוכה ד, ה.
40) מדרש תהלים יז, ה.
41) הלכות לולב ז, כג.

הסוכה

מזכירה לנו את סוכת דוד הנופלת — חרבן בית המקדש — והילכך נזכרים אנו גם בנבואת עמוס הנביא[42]: „ביום ההוא אקים את סוכת דויד הנופלת וגדרתי את פרציהן והריסותיו אקים ובניתיה כימי עולם". ומוסיפים לברכת המזון תפלת הרחמן, ש„הוא יקים לנו את סוכת דוד הנופלת".

חנוכה:

„כשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום, נעשה נס ושמן בבית המקדש להדליק בו יום אחד, הדליקו ממנו שמונה ימים"[43]. כזכר למאורע זה אנו מדליקים נרות חנוכה.

מעמדות:

כפי שהסברנו במדור „משמרות ומעמדות" היו עומדים אנשי מעמד על יד קרבן התמיד בבית המקדש. ואלה שלא עלו לירושלים, התאספו לתפלה ולקריאת התורה בעריהם. „כשירים ויראי ד'" אלה היו יושבים בתענית מיום ב' עד יום ה' בימי מעמדם והיו מתפללים לצרכי הרבים. בני הסביבה היו פונים אליהם, לכלול בתפלתם גם את צרכיהם כמו לחולים, למיניקות, לעוברות וכו'. תקנה זו היתה מקובלת וחביבה לעם ובאמונה שלמה האמינו, שד' ישמע לתפלת הצדיקים ויושיעם מצרתם.

וגם אחרי חרבן הבית לא נתבטלה תקנה זו לגמרי. והנה מה שתקנו זכר לתעניתם ולתפלתם של המעמדות:

תעניות — כזכר לימי התענית של המעמדות, שצמו מיום ב' עד יום ה' והרבו בתפלות, היו צמים בימי ב' וה' ומוסיפים בימים אלה תחנונים.

„סדר הקרבנות" — כזכר לקרבנות, שהשתתפו בהם המעמדות כנציגי עם ישראל, אומרים „סדר הקרבנות".

„סדר המעמדות" — כזכר לתפלתם ולקריאתם של המעמדות תקנו „סדר המעמדות".

„מעשה בראשית" — כזכר לקריאת „מעשה בראשית", שקראו המעמדות במשך השבוע, הוסיפו לתפלת ליל שבת „ויכולו", שנקרא ביום הששי ועבר ב„סדר המעמדות" למעמד של יום השבת. (ראה במדור „תפלה בליל שבת").

תפלות על בנין בית המקדש

בשמונה עשרה: „ברכת בונה ירושלים" ו„ברכת המחזיר שכינתו לציון".

בראש חדש: „והביאנו לציון עירך ברנה ושם נעשה לפניך את קרבנות חובותינו".

---

42) עמוס ט, יא. 43) גמ' שבת כא.

בשבת: „שתעלנו בשמחה לארצנו ושם נעשה לפניך את קרבנות חובותינו".
בחגים: „ומפני חטאינו גלינו מארצנו... ותרחם על מקדשך וכו'".
בברכת המזון: „רחם ד' אלקינו... על ציון משכן כבודך וכו'".
ב„רצה": „בנחמת ציון עירך".
ב„יעלה ויבא": „וזכרון ירושלים עיר קדשך".
ואת תפלתנו בבקר מסיימים: „ובא לציון גואל וכו'".

ב„ברכת החתנים" — אנו מברכים: „משמח ציון בבניה". ורש"י [44] מפרש: „לפי שאנו צריכין להעלות זכרון ירושלים על ראש שמחתינו", שנאמר [45]: „תדבק לשוני לחכי, אם לא אזכרכי, אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי".

וכמו בשמחה כן גם באבל: מנחמים את האבלים: „בתוך אבילי ציון וירושלים".

„וכל האבלים על ירושלים בעולם הזה, שמחים הם עמה לעולם הבא, שנאמר [46]: „שמחו את ירושלים וגילו בה כל אוהביה, שישו אתה משוש כל המתאבלים עליה" [47].

מדור כ"ד
מלחמתנו נגד המינים בתפלה

מתקופה לתקופה בדברי ימינו חדרו השקפות זרות ופרצו פרץ באחדות האומה ובאחדות האמונה ואיימו על טהרת המסורה הקדושה. תמיד נמצאו חלקים מסוימים בעם, שהזניחו את דרכי התורה ומצותיה ודבקו בתרבותם של פרסיים, יונים, רומאים, גנוסטים, נוצרים וכל מיני מינות. נביאים וחכמי הדור נלחמו נגד השפעתם של „הנחשלים" שבמחנה ישראל, שחיקו את מעשי הגוים והלכו בדרכיהם.

כדי להקים תריס בפני חדירת השקפות זרות אלו בחיי האומה, תקנו חכמינו תקנות שונות. ובמאבק זה תפסה גם התפלה מקום חשוב, שבה ניתן בטוי למאבק נגד עובדי האלילים למיניהם.

נגד עובדי השמש

„אחריהם אל היכל ד' ופניהם קדמה והמה משתחוים קדמה לשמש" [1]. „כי מעלו אבותינו... ויסבו פניהם ממשכן ד' ויתנו עורף" [2]. וכן במשנה [3]: „הגיעו לשער היוצא למזרח, הפכו פניהם למערב ואמרו: „אבותינו, שהיו במקום הזה

---

44) גמ' כתובות ח. 45) תהלים קלז, ו. 46) ישעיה סו י.
47) תוספתא בבא בתרא ג, ו בסוף ותענית ג, יג בסוף.
1) יחזקאל ח, טז. 2) דברי הימים ב, כט, ו. 3) סוכה ה, ד.

— בזמן הבית הראשון — אחוריהם אל היכל ופניהם קדמה והמה משתחוים קדמה לשמש, ואנו ליה עינינו"[4].

והרמב"ם[5] אומר: „קודש קדשים במערב, ש„שכינה במערב"[6], נגד עובדי השמש, שפונים למזרח".

„ואמר רבי יהושע בן לוי: בואו ונחזיק טובה לאבותנו, שהודיעונו מקום תפלה, שנאמר[7]: „וצבא השמים לך משתחוים — השמש והירח העומדים במזרח" (רש"י)[8].

„ואמר רב ששת — שמאור עינים היה — לשמשו: „העמדני להתפלל לכל רוח לבר ממזרח, שמינים מורים הוראה להתפלל במזרח"[9].

את מלחמת הנביאים נגד עובדי השמש המשיכו אנשי כנסת הגדולה והכניסו דברי ישעיה הנביא[10] בתפלה: „למען ידעו ממזרח שמש וממערבה, כי אפס בלעדי, אני ד' ואין עוד. יוצר אור ובורא חושך, עושה שלום ובורא רע. אני ד' עושה כל אלה". אנשי כנסת הגדולה קצרו את דברי הנביא וכללום ב„ברכת יוצר אור": „בא"י אמ"ה, יוצר אור ובורא חושך, עושה שלום ובורא את הכל". הם תקנו לברך ברכת „יוצר אור" לפני קריאת שמע ולפני התפלה בצבור, בהכרזה מיוחדת. את הברכה התחילו ב„ברכו את ד'" והוסיפו בה „קדושה" במעמדו של מנין (ראה במדור „פורס על שמע").

נגד הכותים

לשבי ציון מגלות בבל, עמד אויב מפנים: „הכותים". כשהמלך סלמנאסר הגלה את עשרת השבטים לאשור, הושיב במקומם את הכותים[11]. (ראה במדור „בית הכנסת — התפתחותו ההיסטורית"). הכותים האלה התערבו ביהודים, למדו את מנהגי ישראל והכניסו ערבוביה בתורת ישראל. וכשעזרא הרחיק אותם מ„זרע הקודש" של עם ישראל[12], נלחמו הכותים נגד ישראל בכל האמצעים, הפריעו בבנין ירושלים ובית המקדש על הר ציון ולא עוד אלא הקימו על הר גריזים מקדש משלהם. ומפני שהודו בתורת משה וכפרו בתורה שבעל פה ובדברי הנביאים ובשלטון בית דוד בהר ציון, בתחיית המתים ובעולם הבא, היתה תורתם זו מסוכנת לאהדות האמונה עוד יותר.

נגדם תקנו אנשי כנסת הגדולה כמה תקנות בתפלה: ב„שמונה עשרה" — תקנו נגד הכותים שלש ברכות: „מחיה מתים", „ברכת המינים" ו„בונה ירושלים". והגמרא[13] אומרת: „מי שלא אמר „מחיה המתים", „מכניע זדים" ו„בונה ירושלים" אני אומר מין הוא".

ב„ברכות ההפטרה" — „אשר בחר בנביאים טובים ורצה בדבריהם

---

4) ראה גם במשנה ברכות ט, ח.
5) מורה נבוכים ג, מה.
6) גמ' בבא בתרא כה.
7) נחמיה ט.
8) גמ' בבא בתרא כה.
9) שם ורש"י.
10) ישעיה מה, ו—יד.
11) מלכים ב, יז, כד.
12) עזרא ט, ב.
13) ירושלמי ברכות ה, ג. ראה גם מדרש תנחומא „ויקרא" ב'.

הנאמרים באמת". „רחם על ציון, כי היא בית חיינו". „במלכות בית דוד משיחך". „על כסאו לא ישב זר". „הא־ל הנאמן בכל דבריו". (ראה במדור „ברכות ההפטרה").

ב„ברכות בית המקדש" — „משקלקלו המינים ואמרו, אין עולם אלא אחד, התקינו, שיהו אומרים: „מן העולם ועד העולם"[14]. ורש"י[15] מפרש: „עזרא וסיעתו התקינו בבית שני, שיהו אומרים „מן העולם ועד העולם", לומר, ששני עולמות יש: העולם הזה והעולם הבא, להוציא מלב הכופרים בתחיית המתים". „והכותים אמרו: אין המתים חיים"[16]. (ראה במדור „מקור הברכות").

זהירות בנוסח התפלה — „האומר „יברכוך טובים" הרי זו דרך המינות". (ומשום כך תקנו לברך ב„שם", ש„ד' אחד" ולומר „יברכך ד'"[17] ולא „יברכוך טובים"[18]). „על קן צפור יגיעו רחמיך" ו„על טוב יזכר שמך", „מודים מודים" משתקין אותו — דמחזי כשתי רשויות[19] — ומאותו הטעם: „חייב אדם לברך על הרעה, כשם שהוא מברך על הטובה"[20].

„ואין עונין „אמן" אחרי הכותי המברך, עד שישמע כל הברכה — שמא ברך להר גריזים"[21].

נגד הצדוקים

החשמונאים, אף על פי ששלטונם בארץ היה תקיף כלפי חוץ, הרי כלפי פנים לא הצליחו להשליט את התורה על כל שכבות העם. חלק מהעם „הצדוקים" דבק בתרבות היונית. הם שמרו רק על תורה שבכתב אבל כפרו בתורה שבעל פה והלכו בעקבות הכותים. וכן בגמרא[22]: „המינין כפרו בתורה וכפרו בתחיית המתים". אבל רוב העם היה נאמן ל„פרושים" במלחמתם נגד „הצדוקים".

ניסוך המים — הצדוקים כפרו במצות ניסוך המים, שלא נזכרה בתורה אלא הלכה למשה מסיני היא. וכש„פעם ניסך כהן צדוקי על גבי רגליו, רגמוהו כל העם באתרוגיהם"[23]. משום כך החשיבו חז"ל מצות ניסוך המים. „ואמר רבי יוסי בן חנינה: כדי לעשות פומבי לדבר, תוקעין למילוי המים"[24]. „ומילאו את המים בצלוחית של זהב"[25]. (ראה במדור „שמחת בית השואבה").

„ממחרת השבת" — הצדוקים פירשו את הפסוק[26]: „ממחרת השבת יניפו הכהן", שהקרבת העומר תהיה ביום הראשון. ולפיכך — לדעתם — חל תמיד חג השבועות ביום הראשון, שכתוב[27]: „עד ממחרת השבת השביעית תספרו חמישים יום". וכן בגמרא[28]: „בייתוסין אומרים עצרת אחרי שבת". (ראה במדור „ספירת העומר").

---

14) משנה ברכות ט, ה. 15) גמ' ברכות נד. 16) ספרי במדבר טו, לא.
17) רות ב, ד. 18) משנה ברכית ה, ג ומגילה ד, ט.
19) משנה ברכות ה, ג ומגילה ד, ט. 20) משנה ברכות ט, ה.
21) שם ח, ח. 22) גמ' ראש השנה יז. ראה גם משנה סנהדרין י, א.
23) משנה סוכה ד, ט. 24) ירושלמי סוכה ד, ו. 25) משנה סוכה ד, ט.
26) ויקרא כג, יא. 27) שם טז. 28) גמ' מנחות סה.

זכדי להטעות את בית הדין „קלקלו המינים את סדור עדות החדש"[29]. „ושכרו עדי שקר"[30]. נגדם תקנו חז"ל תקנות מספר: אם יום ט"ז ניסן חל בשבת, לא דחו את קצירת העומר שבמוצאי יום טוב ותקנו לקצרו „בג' מגלות" לפרסם הדבר מפני הבייתוסין, שאמרו, אין קצירת העומר במוצאי יום טוב אלא במוצאי שבת, כדי להניף את העומר ביום ראשון[31]. „ואם חל להיות חג השבועות בשבת, שיום טבוח אחר שבת, אין הכהן הגדול מתלבש בכליו — ביום ראשון זה — וגם מותרין בהספד ובתענית, שלא לקיים דברי האומרים, עצרת אחר שבת"[32].

„ברכת הצדוקים" — נגד הצדוקים חידשו חז"ל את ברכת המינים, שמעיקרא נאמרה נגד הכותים. וקראו את הברכה עכשיו: „ברכת הצדוקים". (ראה במדור „שמונה עשרה — התהוותה"). „טעה בברכת הצדוקים מעלין אותו, חיישינן שמא מין הוא"[33].

קריאת „עשרת הדברים" לפני „שמע" — בבית המקדש קראו הכהנים בבקר לפני קריאת שמע את „עשרת הדברים"[34]. „ורבי נתן אמר: בגבולין בקשו לקרות כן אלא שכבר בטלום מפני תרעומת המינין — שלא יאמרו, אין שאר תורה אמת (רש"י)"[35].

תפילין — הצדוקים הניחו את התפילין על היד גופה, שכתוב: „וקשרתם על ידיך" ועל המצח, שכתוב: „והיו לטוטפות בין עיניך". לכן אומרת המשנה[36]: „נתנו על מצחו או על פס ידו, הרי זו דרך המינות". „ואמר רב יהושע בן לוי: אסור לו לאדם, שיעבור אחורי בית הכנסת בשעה, שהצבור מתפללין. אמר אביי: אבל אם הניח תפילין לית לן בה"[37], כלומר, אם הוא נושא את התפילין כהלכתו, רואים ,שהוא אינו צדוקי. „אמר רב הונא: כל המתפלל אחורי הכנסת נקרא רשע. ואביי מוסיף: ואינו מחזיר פניו לבית הכנסת — ונראה ככופר במי שהצבור מתפללין לפניו (רש"י)"[38].

נגד הנוצרים

בתפלת „עלינו" לפני „ואנחנו כורעים" היו אומרים את המלים: „שהם משתחוים להבל וריק ומתפללים אל אל לא יושיע". וזה היה מכוון נגד הנוצרים. אבל בלחץ הנוצרים היו חז"ל מוכרחים, להשמיט את הפיסקה הזאת.

נגד הקראים

הקראים לא השלימו עם תקנת חז"ל, שקבעו את החודש לפי סוד הלוח אלא דרשו קביעתו על פי הראייה. וכדי להוציא מלבם של הקראים, הנהיגו חז"ל בימי הגאונים להכריז בפומבי על קביעת החודש לפי החשבון המקובל ואמרו בתפלת קידוש החודש — לפי מחזור בני רומא: — „כך גזרו רבותינו, שנזכיר

---

29) משנה ר"ה ב, א־ב. 30) תוספתא ר"ה א, יד וגמ' ר"ה כב:
31) משנה מנחות י, א וג. ראה גם מנחות סה. וסה: 32) משנה חגיגה ב, ד.
33) גמ' ברכות כט. 34) משנה תמיד ה, א. 35) ברייתא ברכות יב.
36) מגילה ד, ח. 37) גמ' ברכות ח: 38) שם ו:

בפני הקהל הקדוש הזה, שיהו יודעים גדולים וקטנים, שיש לנו ראש־חודש פלוני יום פלוני בחשבן רבותינו". (ראה במדור „ראש־חודש").

מדור כ"ה

תפלות יחיד ותפלות רבים

התפלות בכללן היו בזמנים הקדומים בהשתתפותו של הקהל ורק תפלות למקרים מיוחדים (כמו תפלות וידוי בהקרבת קרבן) היו ביחידות.

את „שירת הים" שר כל ישראל גם יחד. „אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת"[1]. משה שר והקהל ענה. (ראה במדור „השיר בתפלה").

קריאת התורה היתה בנוכחותו של כל העם — אבל לא בהשתתפותו הפעילה, — שכן כתוב[2]: „תקרא את התורה הזאת נגד כל ישראל באזניהם".

בבית המקדש שרו הלויים מזמורים והקהל ענה. והכהנים ברכו את העם והוא ענה.

תפלת רבים נקראת תפלה בנוכחותם של לא פחות מעשרה אנשים, שכן עשרה — או יותר — נקראו „עדה", דכתיב[3]: „עד מתי לעדה הרעה הזאת". יצאו יהושע וכלב ונשארו עשרת מרגלים"[4]. (כן בבראשית[5]: „אולי ימצאון שם עשרה" וברות[6]: „ויקח עשרה אנשים מזקני העיר").

ותפלה פחות מעשרה נקראת תפלת יחיד.

המשנה[7] מבדילה בין תפלות, שמתפללים אותן רק ברבים לבין תפלות, שגם יחידים יכולים להתפלל אותן: „אין פורסין את שמע ואין עוברין לפני התיבה ואין נושאין את כפיהם ואין קורין בתורה ואין מפטירין בנביא ואין עושין מעמד ומושב ואין אומרים ברכת אבלים ותנחומי אבלים וברכת חתנים ואין מזמינים בשם פחות מעשרה". וחז"ל במס' סופרים[8] עוד מוסיפים: „ואין אומרים קדיש וברכו פחות מעשרה". (כל התפלות האלו מפורשות במדורים המיוחדים).

הגמרא[9] שואלת: „מנין שאין היחיד אומר קדושה? מפני שנאמר[10]: „ונקדשתי בתוך בני ישראל" ולכל דבר שבקדושה לא יהא בפחות מעשרה".

תפלת שחרית נהוגה היתה להתחיל ב„יחיד" ובהדרגה היתה ל„תפלת רבים" ובסוף „תפלה בצבור": „ברכות השחר" — לא נאמרו כלל בבית הכנסת, אלא כל אחד אמרן בביתו ולפי צורכו. (ראה במדור „ברכות השחר").

---

1) שמות טו, א. 2) דברים לא, יא. 3) במדבר יד, כז.
4) גמ' מגילה כג: 5) יח, לב. 6) ד, ב.
7) מגילה ד, ג. 8) י, ז. 9) ברכות כא: ומגילה כג:
10) ויקרא כב, לב.

ל„פסוקי דזמרא" כבר היה הקהל מתאסף לבית הכנסת, אבל לא היה דרוש מנין לאמירתם. חסידים ויראים שרו אותם וכל הקהל השתתף בעניה. (ראה במדור „פסוקי דזמרא").

אחרי „פסוקי דזמרא" קם אחד מתוך הקהל — שישב על הקרקע — התפלל ממקומו „קדיש", „ברכו" וברכת „יוצר אור", לרבות „הקדושה" והקהל ענה. תפלה זו נקראת „פורס על שמע". ברכת „יוצר אור" ו„קדושה" בתוכה דרשו מעמד של עשרה אנשים, אבל עדיין לא עבר שליח הצבור למקומו לפני התיבה אלא אחד „פרס על שמע" ממקום מושבו. היא תפלת רבים, שכן לאמירת „קדושה" דרוש מנין, אבל היא אינה נקראת „תפלה בצבור". אחר כך קרא כל הקהל ביחד „שמע ישראל". שכן מוכח מהתוספתא[11]: „נכנס לבית הכנסת ומצאן, שקראו חציה של ק"ש, יגמור עמהן ואחר כך יתחיל מראשה ויגמור". (ראה במדור „פורס על שמע").

אחרי שהקהל התפלל תפלת יח' בלחש, עובר שליח הצבור לפני התיבה וחוזר על התפלה בקול רם ומקריא את „הקדושה" והקהל עונה. רק חזרת תפלת יח' על ידי ש"ץ לפני התיבה נקראה לפנים „תפלה בצבור". וכל מקום, שנזכר „עובר לפני התיבה" או „יורד לפני התיבה", פירושו: שליח הצבור עומד לפני התיבה וחוזר על תפלת יח' לרבות „הקדושה".

בתפלת ערבית, שאין בה חזרת תפלה, שליח הצבור אינו יורד כלל לפני התיבה, חוץ מבליל שבת, שעל שליח הצבור להתפלל תפלת „מעין שבע" לפני התיבה, (ראה במדורים „בית הכנסת — „כלי הקדש" ו„תפלת ליל שבת").

מכאן, שתפלת שחרית מתחילה בתפלת יחיד ובהדרגה נעשית לתפלה בצבור.

רב סעדיה גאון בסידורו מחלק את התפלות לשני חלקים: תפלת יחיד ותפלת רבים.

לפי סידור זה היחיד אינו אומר את „הקדושה" שבשמונה עשרה ולא את „הקדושה בישיבה" — בברכת „יוצר אור" — ולא את „הקדושה דסידרא" ב„ובא לציון". ולא זו בלבד אלא שגם את ברכת „יוצר אור" ואת תפלת „ובא לציון" אומר היחיד בצורה מקוצרת מאד.

וזוהי ברכת „יוצר אור" של תפלת היחיד: „בא"י אמ"ה יוצר אר ובורא חושך, עושה שלום ובורא את הכל, המאיר לארץ ולדרין עליה ברחמים רבים וטובו מחדש כל יום תמיד מעשה בראשית. בא"י יוצר המאורות".

ומתפלת „ובא לציון" אומר היחיד רק שני פסוקים: „ברוך אלקינו שבראנו לכבודו, שהבדילנו מן התועים ונתן לנו תורת אמת, וחיי עולם נטע בתוכנו. ברחמיו הרבים יפתח לבנו לאהבתו ויתן בלבנו ליראתו ולעשות רצונו ולעבדו בלבב שלם למען לא ניגע לריק. יהי רצון מלפניך ד' אלקינו, שנשמור חוקיך בעולם הזה, נחיה ונזכה ונירש תורה שלימה ומעשים טובים וחיי העולם הבא".

11) מגילה ב, א.

לעומת זה נכללו בתפלת רבים שבסידור של רב סעדיה גאון הוספות. אחרי ברכת „יוצר אור ובורא חושך עושה שלום ובורא את הכל" ממשיך הש"ץ ואומר: המאיר לארץ ולדרין עליה ומחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית. אדון עזינו וצור משגבנו, שמע שועתנו וחננו ועננו. א־ל ברוך גדול דעה התקין ופעל זוהר חמה טוב יצר כבוד לשמו, מאורות נתן סביבות עזו פנות צבאות קדושים רוממי שדי תמיד יספרו לא־ל קדושתו. תתברך ד אלקינו בורא קדושים ישתבח שמך מלכנו, יוצר משרתים, אשר משרתיו עומדים ברום עולם ומשמיעים קולם לעומתן בדברי אלקים חיים ומלך עולם. כולם אהובים וכו'".

אמר רב נחשן, ריש מתיבתא: בשלושה מקומות יחיד עונה „אמן" לעצמו — ב„בונה ירושלים" שבברכת המזון, ב„הבוחר בעמו ישראל באהבה" וב„אוהב עמו ישראל באהבה". וכן נהגו החסידים הראשונים ואת מנהג הקדמונים הכניס רב סעדיה גאון לסידורו.

חשיבות מיוחדת יחסו חז"ל לתפלה בצבור: „מנין שעשרה שמתפללין, ששכינה עמהם? שנאמר [12]: „אלקים נצב בעדת א־ל" [13]. „המתפלל עם הצבור — שחרית וערבית (רא"ש) — מעלה אני עליו כאילו פדאני, לי ולבני מבין אומות העולם" [14]. „אמר רבי יוחנן: בשעה שהקב"ה בא לבית הכנסת ולא מצא בו עשרה, מיד הוא כועס" [15]. „ואמר רבי יהושע בן לוי: לעולם ישכים אדם לבית הכנסת, כדי שיזכה וימנה עם עשרה הראשונים, שאפילו מאה באים אחריו, קבל עליו שכר כנגד כולם" [16]. „אמר רבי יוחנן: אסור לו לאדם, שיקדים תפלתו לתפלת צבור" [17]. „ואני תפלתי לך ד' עת רצון" [18]. אימתי עת רצון? בשעה שהצבור מתפללין" [19]. „תפלתם של צבור אינה חוזרת לעולם ריקם" [20].

מדור כ"ו
ההנהגה בשעת התפלה

הרמת ידים — בזמן הקדום היתה התפלה קשורה בהרמת ידים: אברהם אמר [1]: „הרמותי ידי אל ד' א־ל עליון". משה אמר [2]: „אפרוש את כפי אל ד'", וכן נאמר [3]: „והיה כאשר ירים משה ידו" [4]. בעזרא נאמר [5]: „במועל ידיהם ויקדו וישתחוו לד' אפים ארצה".

---

12) תהלים פב, א.
13) גמ' ברכות ו.
14) שם ה.
15) שם ו:
16) שם מז:
17) שם כח:
18) תהלים סט, יד.
19) גמ' ברכות ח:
20) דברים רבה ב.
1) בראשית יד, כב.
2) שמות ט, כט.
3) שם יז, יא.
4) ראה משנה ראש השנה ג, ח.
5) נחמיה ח, ו.

הרמת ידים מסמלת את השאיפה, להרים את לבבנו לאבינו שבשמים, כמו שכתוב[6]: „נשא לבבנו אל כפים אל א־ל בשמים".

השתחויה — הצורה העתיקה ביותר של התפלה היתה הברכה, שנקטו בה אבות. (ראה במדור „מקור הברכות"). הפועל „ברך", פירושו: „כרע על ברכים". „ויברך על ברכיו ויפרוש כפיו השמימה"[7]. „אשתחוה אל היכל קדשך ביראתך"[8]. פירושו: השתחויה לשם תפלה.

הברייתא[9] מפרטת כמה צורות להשתחויה: „קידה על אפים, כריעה על ברכים והשתחויה זו פישוט ידים ורגלים".

פישוט ידים ורגלים היה נהוג רק בבית המקדש. שכן מוצאים במשנה[10], שבזמן עבודת הכהן הגדול ביום הכפורים, כשהיו שומעים שם המפורש, שהוא יוצא מפי הכהן הגדול, היו כורעים ומשתחוים ונופלים על פניהם — וכשנופלים על פניהם היו פושטים ידים ורגלים".

בגבולין כרעו ונפלו על אפים בכל תפלות תחנונין ובמיוחד בתפלת תענית צבור. „רב איקלע לבבל בתענית צבור, נפול כולי עלמא אאנפייהו"[11]. „אבל אדם חשוב אינו רשאי ליפול על פניו אלא רק „מצלי אצלויי — על צידיהן (רש"י)"[12].

לפי תיאור רב סעדיה גאון היה נפילת אפים כדלקמן: „מניח את ברכו השמאלית על הארץ כדרכו כשהוא יושב. מקפל את ברכו הימינית עליה כדרכו כשהוא כורע ויהא חצי כורע וחצי יושב".

בברכות שבתפלת יח' אנו שוחים: ב„אבות" תחילה וסוף. ב„הודאה" תחילה וסוף (ב„מודים" ו„לך נאה להודות". רש"י). אמר ר' שמעון בן פזי אמר רבי יהושע בן לוי משום בר קפרא: הדיוט שוחה כמו שאמרנו. כהן גדול בסוף כל ברכה וברכה. והמלך תחילת כל ברכה וסוף כל ברכה וברכה"[13]. „אמר רב: המתפלל כשהוא כורע, כורע ב„ברוך" וכשהוא זוקף, זוקף בשם"[14]. „ואמר רבי תנחום אמר רבי יהושע בן לוי: המתפלל צריך, שיכרע עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה. עולא: עד כדי שיראה איסר כנגד לבו. רבי חנינא: כיון שנענע ראשו, שוב אינו צריך. ואמר רבא: והוא דמצער נפשיה ומחזי כמאן דכרע"[15]. בשעה שאדם מתפלל, צריך לשוח בכל יח' חוליות שבשדרה, שנאמר[16]: „כל עצמותי תאמרנה ד', מי כמוך"[17]. „רבי עקיבא, כשהיה מתפלל בינו לבין עצמו, מניחו בזוית זו ומצאו בזוית אחרת. וכל כך למה? מפני כריעות והשתחויות"[18].

„כשמגביהים את ספר התורה, מצוה לראות את הכתב ולכרוע"[19].

רב נחשון, ראש ישיבה, אמר: כשכורעין ב„קדיש", כיון שאומר „יתגדל

---

6) איכה ג, מא.
7) דברי הימים ב, ו, יג.
8) תהלים ה, ח.
9) ברכות לד: ומגילה כב:
10) משנה יומא ו, ב.
11) גמ' מגילה כב:
12) שם וכג.
13) ברייתא ברכות לד.
14) גמ' ברכות יב.
15) שם כח:
16) תהלים לה, י.
17) ירושלמי ברכות ד, ג.
18) גמ' ברכות לא.
19) מס' סופרים יד, יד.

ויתקדש" כורע. „יהא שמיה רבא" כורע. „ויתברך שמיה רבא" כורע. „ויתעלה ויתקלס שמיה דקודשא" כורע. „עושה שלום" כורע. ושל רשות היא".

עמידה בשעת התפלה — כל העבודה שבמקדש היתה נעשית בעמידה, דכתיב[20]: „לעמוד ולשרת". ואין ישיבה בעבודה אלא למלכי בית דוד"[21]. וכך חייבים בעמידה: לתפלת שמונה עשרה[22], לקריאת התורה[23] ולקדושה[24].

„בתפלה יחזיר פניו לירושלים"[25], „ויקבע מקום לתפלתו"[26], ויחזיר פניו אל הקיר"[27] ועומד „עיניו למטה ולבו למעלה"[28], ועליו לכוון את רגליו[29] ולהשוותן[30].

בגדי קודש — בתורה נזכרו בגדי כהונה לעבודת בית המקדש[31]. כהן הדיוט היה לובש ארבעה בגדי בד והכהן הגדול עוד ארבעה של זהב[32]. ביום הכפורים לבש הכהן הגדול את בגדי הזהב רק לקרבן התמיד, אבל לעבודת יום הכפורים לבש ארבעה בגדי לבן מיוחדים[33] ובאלה הופיע בפנים המקדש, כדי לבקש כפרה לעם ישראל. (ראה במדור „בית המקדש וסדור התפלה").

גם לנו בגד מיוחד לתפלה והוא הטלית. „מתעטפים בטליתיהם ומתפללים"[34]. והתפילין, שקראו „פאר" ולהם מתיחסת הברכה „עוטר ישראל בתפארה" משמשות לנו כקישוט מיוחד לתפלה. וביום הכפורים גם אנו מופיעים לתפלה בפשטות: „כל ישראל באין ולובשין לבנים ומתעטפין לבנים"[35].

חז"ל נחלקו בדעותיהם, איך להופיע בתפלה לפני הקב"ה. רבא היה נוהג „להשליך את אדרתו מעליו לפני התפלה, שלא יראה כחשוב והיה חובק ידיו באצבעותיו והיה עומד כעבד לפני רבו"[36]. וכנגד זה היה רב יהודה „מקשט עצמו בבגדיו, ש„מציין נפשיה" — משום „השתחוו לד' בהדרת קודש"[37] — „והדר מצלי"[38]. אבל בגדים קרועים אינם עוברים לפני התיבה[39].

„לא יכנס להר הבית במנעליו, שאמרה התורה[40]: „של נעליך מעל רגליך, כי המקום אשר אתה עומד עליו, אדמת קודש הוא"[41]. וכן[42]: „שמור רגליך, כאשר תלך אל בית האלקים"[43]. ואחרי חרבן הבית תיקן רבי יוחנן בן זכאי, שהכהנים גם בבית הכנסת „אינם רשאין לעלות בסנדליהן לדוכן — לברך את העם"[44].

---

20) דברים יח, ה. 21) גמ' יומא סט: וסוטה לה. 22) משנה ברכות ג, ה וה, א ותענית ב, ב וגמ' ברכות ל. 23) גמ' מגילה כא. 24) מס' סופרים טז, יד.
25) גמ' ברכות ל. 26) שם ו: 27) שם י:
28) גמ' יבמות קה: 29) גמ' ברכות י: 30) ירושלמי ברכות א, א.
31) שמות לט ויקרא ח. 32) ראה גם משנה יומא ז, ח. 33) משנה יומא ג, ו.
34) גמ' שבת י: 35) מדרש תהלים יד, יא. 36) גמ' שבת י. ורש"י.
37) תהלים כט, ב. 38) גמ' ברכות ל: ורש"י. 39) משנה מגילה ד, ו.
40) שמות ג, ה. 41) משנה ברכות ט, ה וגמ' ברכות סב:
42) קהלת ד, יז. 43) ירושלמי ברכות ט, ז.

נטילת ידים — וכמו שלפני העבודה „רחצו בני אהרן את ידיהם ואת רגליהם[45]. כך נוטלים גם אנו את הידים לפני התפלה. „ואמר רבי יוחנן: נוטל ידיו ומתפלל, מעלה עליו הכתוב, כאילו בנה מזבח והקריב עליו קרבן, דכתיב[46]: „ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבח ד׳״[47]. „והמזלזל בנטילת ידים, בית דין מנדים אותו״[48]. „וסוף בא לידי עניות״[49].

מדור כ״ז
זמני התפלה

העבודה בבית המקדש היתה לפי סדר קבוע מראש: „תשמרו להקריב לי במועדו״[1]. כל העבודה של הכהנים ושל הלויים היתה צריכה להיות במקומה ובזמנה מבקר עד ערב. סדר למופת היה סדר העבודה של הכהן הגדול ביום הכפורים, שפרטיה מתארת לנו המשנה במס׳ יומא. (ראה במדור „יום הכפורים״). הכהן הגדול היה מוכרח לדייק בזמני העבודה ופיגור כל שהו היה מן הנמנע. ושבעה ימים לפני יום הכפורים החל הכהן הגדול בתרגילים לקראת הסדר הזה.

עד כמה שהתורה הקפידה על הזמן ועל המקום בעבודה, אנו יכולים ללמוד מהעובדה, שלא רק שינוי בעבודה פוסל את הקרבן אלא אפילו מחשבת הכהן לשנות משהו בזמן או במקום פוסלת את הקרבן[2]. „אמר רבי שמעון: בא וראה, כמה חביבה מצוה בשעתה, שהרי הקטר חלבים ואברים כשר כל הלילה ולא היה ממתין להן עד שתחשך — לאברי תמידין ומוספין בשבת אלא דחינן שבת משום חביבה מצוה בשעתה (רש״י)״[3].

„ור׳ יאשיה אמר: אל תקרא „ושמרתם את המצות״ אלא ושמרתם את המצוות. כדרך שאין מחמיצים את המצה, כך אין מחמיצים את המצוה אלא אם באה מצוה בידך, עשה אותה מיד״[4].

זמן קריאת שמע — המצוה הראשונה בששה סדרי משנה היא מצות „קריאת שמע״. אבל המשנה הראשונה אינה מתחילה בשאלה, מה או איך אנו קוראים ק״ש, אלא מתי אנו קוראים. ועל זמן ק״ש דנות כל שלוש המשנות הראשונות.

התורה קובעת את הזמן: „בשכבך ובקומך״[5]. לכן — לפי דעתו של בית

---

44) גמ׳ ראש השנה לא: וסוטה מ.
45) שמות מ, לא.
46) תהלים כו, ו.
47) גמ׳ ברכות טו.
48) שם יט.
49) גמ׳ שבת סב:
1) במדבר כח, ב.
2) משנה זבחים ב, ב.
3) תוספתא ערכין ב, ט. ומנחות עב. ועוד.
4) מכילתא שמות יב, יז.

הלל[6] — זמן ק"ש „בשעה שדרך בני אדם שוכבים ובשעה שדרך בני אדם עומדים". זמן ק"ש של ערב מתחיל, אפוא, בתחלת הלילה וזו „צאת הכוכבים"[7].

מתי הוא זמן „צאת הכוכבים"? כלומר מתי מתחיל הלילה? „רבי נתן אמר: כוכב אחד יום, שנים בין השמשות, שלושה לילה. ורבי אבין מוסיף: „שלושה כוכבים בינונים"[8].

לפני „צאת הכוכבים" שוקעת החמה והזמן בין „שקיעת החמה" ל„צאת הכוכבים" נקרא „בין השמשות" כלומר: בין שלטון השמש הגדולה ובין שלטון השמש הקטנה (הירח). ועל זמן „בין השמשות" נחלקו חז"ל בדעותיהם[9]. לפי רבי נחמיה „בין השמשות" מתחיל משתשקע השמש וזמנו „כדי שהולך אדם חצי מיל — אלף אמה —". רבי יוסי אמר: „כהרף עין". לפי רבי יהודה[10]: „מהלך ארבעת מילין", ולפי רבי יוחנן[10]: „חמישה מילין".

וכל זמן שכיבה הוא זמן ק"ש בערב, כלומר: זמנה כל הלילה. אבל החכמים הגדירו את זמנה „עד חצות"[11]. ואם איחר וקרא עד שלא עלה „עמוד השחר" יצא ידי חובתו, שלא אמרו עד חצות אלא כדי להרחיק אדם מן העבירה[12].

זמן קריאת שמע של שחרית — זמן ק"ש של שחרית מתחיל מ„עמוד השחר", אבל המשנה[13] אינה קובעת את זמנו של „עמוד השחר" אלא נתנה סימנים לכך: „משיכיר בין תכלת ללבן" ולפי דעה אחרת: „בין תכלת לכרתי (מין ירק)". וסימנים אחרים בגמרא בבלי וירושלמי.

הסימנים הללו נתנו על ידי חז"ל על פי הגונים השונים, שמופיעים לפנינו בטבע. שכן בחושך אנו רואים את השמים כאילו מכוסים במעין מסך לבן. וכשמאיר המזרח מתחילים אנו להבחין בין הלבן הזה לתכלת השמים, הואיל ורק לאור היום אפשר להבחין צבעים. ואחרי שתכלת השמים מתפשטת, מתבלט מתוכה צבע ירוק של האילנות ודשאים. הנה שני סימנים שבמשנה: „בין תכלת ללבן" ו„בין תכלת לכרתי". (גונים שונים בטבע נזכרו בירושלמי[14]: „כל זמן שפני מזרח מאדימות זהו יום, השחירו ונעשה העליון שוה לתחתון זהו לילה". „תכלת דומה לים והים דומה לעשבים"[15]. „התכלת דומה לים וים דומה לרקיע"[16]).

וגמר זמן ק"ש של שחרית, לפי דעתו של רבי אליעזר: עד „הנץ החמה". לפי דעתו של רבי יהושע: עד גמר שלש שעות הראשונות של היום[17]. אמר רבי יוחנן: הותיקין היו גומרין ק"ש עד „הנץ החמה"[18]. וזמן „הנץ החמה" הוא שעה וחומש אחרי „עמוד השחר"[19].

---

5) דברים ו, ז.
6) משנה ברכות א, ג.
7) שם א, א.
8) ברייתא שבת לה:
9) גמ' שבת לד: וירושלמי ברכות א, א.
10) גמ' פסחים צד.
11) משנה ברכות א, א.
12) גמ' ברכות ד:
13) ברכות א, ב.
14) ירושלמי ברכות א, א.
15) שם א, ה.
16) גמ' מנחות מג:
17) משנה ברכות א, ב.
18) גמ' ברכות ט:
19) גמ' פסחים צג:

זמן תפלת שמונה עשרה — „רבי יהושע בן לוי אמר: תפלות כנגד תמידין תיקנו. תפלת שחרית נגד תמיד של שחרית. תפלת מנחה נגד תמיד של בין הערבים ותפלת ערבית נגד הקטר חלבים ואיברים"[20]. פירוש הדבר, שזמני התפלה נקבעו לפי זמני הקרבת הקרבנות בבית המקדש. וכמו בהקרבת קרבנות הזמנים קבועים בתחילתם ובסופם, כך גם זמני התפלה.

תפלת יח' בשחרית — מתפללים בזמן הקרבת תמיד של שחר. וכמו שאת התמיד של שחר היו מקריבים רק ביום, שנאמר[21]: „ביום זבחכם"[22], כך גם תפלת יח' של שחרית מתפללים רק ביום[23]. וזמנה מתחיל ב„הנץ החמה". „והותיקין גמרו את ק"ש ב„הנץ החמה" ותיכף התפללו תפלה, כדי שיסמכו גאולה לתפלה ונמצא, שמתפללים ביום, שנאמר[24]: „ייראוך עם השמש" — כשהשמש יוצא, היינו הנץ החמה וזהו יום (רש"י)"[25]. רבי יוסי בן חנינא התפלל „עם דמדומי החמה", כדי שיהא עליו מורא שמים כל היום"[26].

ומתי נגמר זמנה? כשם ש„תמיד של שחר קרב והולך עד חצות"[27], כך אמרו חז"ל[28]: „תפלת השחר עד חצות". ורבי יהודה סובר, שהתמיד של שחר קרב עד ארבע שעות ביום, לכן הוא קובע, שגם תפלת השחר זמנה עד ארבע שעות[28].

יש לציין, שבכל הזמנים האלה מדובר על „שעות זמניות", היינו שהחלק השנים־עשר מן היום נקרא שעה וארבע שעות הן שליש היום. השעה, אפוא, בחורף יותר קצרה ובקיץ יותר ארוכה.

זמן תפלת מוסף — זמן קרבן מוסף כל היום[29], דכתיב[30]: „דבר יום ביומו"[31]. לכן קבעו, שזמן תפלת מוספין כל היום. רבי יהודה אמר: „עד — סוף — שבע שעות"[32], „שהרי קרבן מוסף קרב והולך עד שבע שעות"[33].

את קרבן מוסף היו מקריבים תיכף לאחר קרבן התמיד של שחר ומשום כך חייבים להתפלל מוסף תיכף בגמר תפלת שחרית. „ואמר רבי יוחנן: מי שמאחר בתפלת מוספין, נקרא פושע"[34].

זמן תפלת מנחה — את זמן תפלת מנחה קבעו חז"ל על פי זמן הקרבת הקרבן של „בין הערבים"[35]. ושלושה „זמני מנחה" נזכרים: א) זמן מנחה גדולה: משש שעות ומחצה ולמעלה (12.30). ב) זמן מנחה קטנה: מתשע שעות ומחצה ולמעלה (3.30). ג) זמן פלג המנחה (חצי זמן מנחה קטנה): מיא' שעות חסר רביעי ולמעלה (4.45) — הזמנים מתאימים ליום, שמתחיל בשש בבקר ונגמר בשש בערב.

---

20) גמ' ברכות כו:
21) ויקרא יט, ו.
22) משנה תמיד ג, ב.
23) תוספתא ברכות ג, א.
24) תהלים עב, ה.
25) ברייתא ברכות ט:
26) ירושלמי ברכות ד, א.
27) תוספתא ברכות ג, א וברכות כו:
28) משנה ברכות ד, א.
29) תוספתא ברכות ג, א.
30) ויקרא כג, לז.
31) גמ' מגילה כ:
32) משנה ברכות ד, א.
33) תוספתא ברכות ג, א.
34) גמ' ברכות כח. ורש"י.
35) תוספתא ברכות ג, א. וברכות כו:

כל ימות השנה מאחרים הקרבת קרבן בין הערבים עד שעתים וחצי לפני הלילה (3.30), מפני הנדרים והנדבות, שאי אפשר להקריבם אחר תמיד של בין הערבים. ובהתאם לזמן זה מתפללים מנחה בזמן מנחה קטנה (3.30).

בערב פסח מקדימין את התמיד, הואיל ואחריו מקריבים את קרבן הפסח. ואם ערב פסח חל להיות בערב שבת הקדימו עוד יותר. „נשחט בשש ומחצה (12.30) וקרב בשבע ומחצה"[36], „כדי לצלות את הפסח מבעוד יום"[37], שלפי הגמרא[37] מן התורה זמן הקרבת קרבן של בין הערבים כל אחר הצהרים („מ„כי ינטו צללי ערב"[38] נקראו בין הערבים). וזה משש וחצי (12.30), שהחמה נוטה למערב והצל למזרח, לכן מותר להתפלל מנחה בזמן מנחה גדולה.

בנידון גמר זמן תפלת המנחה ישנה מחלוקת במשנה[39]: „תפלת מנחה עד הערב, רבי יהודה אמר: עד פלג המנחה", שרב יהודה סובר, שתמיד בין הערבים קרב והולך עד פלג המנחה (4.45)[40].

תפלת נעילה — „אימתי היא נעילה? רב אמר: בנעילת שער שמים — עם חשיכה. רבי יוחנן אמר: בנעילת שערי ההיכל — בעוד היום גדול"[41]. ולפי הגמרא[42] „תפלת נעילה סמוך לשקיעת החמה היא".

תפלת ערבית — „תפלת הערב אין לה קבע"[43], „שהרי אברים ופדרים, שלא נתעכלו מבערב, קרבים והולכים כל הלילה"[44]. הילכך זמנה הוא כל הלילה. ורב סעדיה גאון כותב: „זמן תפלת ערבית מצאת הכוכבים עד עלות השחר אלא שהמאמין יקדימנה כל כמה שאפשר".

בערב שבת מקדימין להתפלל ערבית. „ורב התפלל של שבת בערב שבת"[45]. (ראה במדור „תפלת ליל שבת").

בבית המקדש היה „ממונה על הכרוז"[46], שתפקידו היה בבקר „להכריז כרוז": „עמדו כהנים לעבודתכם ולוים לדוכנכם וישראל למעמדכם", והיה קולו נשמע בשלש פרסאות"[47].

ונהגו במקדש לתת סימן לכל דבר בתקיעות: „לפתיחת שערים — של העזרה — תקעו שלש תקיעות ותשע לתמיד של שחר ותשע לתמיד של בין הערבים ובמוספין היו מוסיפים עוד תשע.

וכן הוסיפו בערב שבת שש תקיעות: שלוש, להבטיל העם ממלאכה ושלוש להבדיל בין קודש לחול — להודיע, שחשכה ומעתה חיוב סקילה במלאכה[48].

---

36) משנה פסחים ה, א. 37) פסחים נח. ורש"י. 38) ירמיה ו, ד.
39) ברכות ד, א. 40) תוספתא ברכות ג, א. 41) ירושלמי ברכות ד, א בסוף.
42) גמ' תענית כו: 43) משנה ברכות ד, א. 44) תוספתא ברכות ג, א.
45) גמ' ברכות כז. וראה תוספות ד"ה „דרב צלי של שבת בע"ש".
46) משנה שקלים ה, א. 47) גמ' יומא כ: 48) משנה סוכה ה, ה ותוספתא סוכה ד, ז וגמ' שבת לה:

„וחזן הכנסת עמד בראש גגו ותקע שם את התקיעות בערב שבת[49] ובבבל — כשישבו בין הגוים — ביטלו את המנהג הזה[50].

בירושלמי[51] מסופר, שחזן הכנסת היה מקיש על הבית, שיבואו לבית הכנסת. והפטיש הזה מקומו היה בארון הקודש[52].

ובלילי שבתות אסרו — לפי תשובות הגאונים — לשמשים לעורר את הקהל על ידי הקשה על דלתות, מחשש איסור השמעת קול. המנהג לקרוא את הקהל לתפלה נהוג עד ימינו אנו (Schulklopfer).

מדור כ"ח
נשים בעבודת השם

בכל התקופות השתתפו נשים בעבודת השם.

כשיצאו בני ישראל ממצרים ושרו שירת הים, גם מרים הנביאה וכל הנשים שרו שירתן „בתופים ובמחולות"[1]. ורבי עקיבא דרש[2]: „בשכר נשים צדקניות, שהיו באותו הדור נגאלו ישראל ממצרים".

בימי השופטים קמה דבורה הנביאה, ששפטה את ישראל בעת ההיא. ושירתה — שירת דבורה — נכנסה לכתבי קדשנו וב„שבת שירה" מפטירין אנו בשירת דבורה. וחנה, אשת אלקנה, שפכה את נפשה לפני ד' ותפלתה עלתה השמימה[3]. „אמר רב הממונה: כמה הלכות גדולות יש לשמוע ממקראות הללו של חנה"[4]. ואסתר המלכה כינסה את היהודים לצום ולזקעה[5].

„עמדו לנו שבע נביאות: שרה, מרים, דבורה, חנה, אביגיל, חולדה ואסתר"[6].

נשים בעבודת בית המקדש

הנשים השתתפו בהקרבת הקרבנות ובתפלות הכרוכות בהם. כשהתורה מדברת על קרבן יחיד[7], היא מוסיפה: „הקהל חוקה אחת לכם", כלומר: „לרבות נשים"[8]. ובמשנה[9] נזכרה „מנחת נשים", — אם אשה התנדבה מנחה. יתר על כן: התורה תיקנה קרבנות מיוחדים לאשה: קרבן היולדת[10] וקרבן הנדה[11].

בבית המקדש היתה „עזרת נשים" ובצפונה של עזרת ישראל היה „שער נשים"[12], שבו נכנסו הנשים לסמוך על קרבנן[13]. (גם לפי רבי יוסי

---

49) גמ' שבת לה: 50) „חלוף מנהגים" סי' נד. 51) ביצה ה, ב.
52) ירושלמי מגילה ג, א.
1) שמות טו, כ—כא. 2) גמ' סוטה יא: ושמות רבה א.3) שמואל א, ב, א—י.
4) גמ' ברכות לא: 5) אסתר ט, לא. 6) גמ' מגילה יד.
7) במדבר טו, א—טז. 8) ספרי. 9) מנחות ה, ג.
10) ויקרא יב, ז—ח. 11) שם טו, כט—ל. 12) משנה מדות ב, ו.
13) יחזקאל ח, יד.

ורבי שמעון, שסוברים „נשים סמוכות רשות"[14], הן סומכות, „כדי לעשות נחת רוח לנשים"[15]). „ולא נראית אשה בעזרה אלא בשעת קרבנה בלבד"[16].

לנשים קבעו מקום מיוחד בעזרת נשים[17]. אפילו בחג הגדול של שמחת בית השואבה לא נתנו רשות לנשים לכנס לעזרה הכללית. וכדי שיראו את החגיגה שבעזרה, הקימו להן דוכן גבוה. ועליו ישבו הנשים והביטו למטה[18]. (ראה במדור „שמחת בית השואבה").

נשים בקיום המצות

„כל מצות „לא תעשה" וכל מצות „עשה שאין הזמן גרמא" — שאינן תלויות בזמן קבוע — אחד האנשים ואחד הנשים חייבין[19]. אולם נשים חייבות גם בהרבה „מצות עשה שהזמן גרמא", כגון: במצות „הקהל", שכתוב[20]: „הקהל את העם אנשים ונשים וכו'". בשמחת החג, שכתוב[21]: „ושמחת בחגך אתה ובנך ובתך". באכילת מצה — „הואיל וישנן ב„לא תאכל חמץ" ישנן במקום „אכול מצה"[22]. בארבע כוסות — „שאף הן היו באותו הנס"[23]. בנר חנוכה — „שאף הן היו באותו הנס"[24]. במקרא מגילה — „שאף הן היו באותו הנס"[25]. ורש"י מוסיף: „וכשרות לקרותה ולהוציא זכרים ידי חובתם". אבל בעל הלכות גדולות פסק, שהן חייבות אבל אינן מוציאות אלא נשים.

[הטעם באכילת מצה לא מפני „שאף הן היו באותו הנס", שטעם זה אמרו חז"ל רק במצות דרבנן כמו: ד' כוסות, חנוכה ומגילה[26]].

הרשות בידי הנשים למלאות כל מצות שהזמן גרמא. ולא זו בלבד, אלא הן רשאיות גם לברך על עשית המצוה[27]. וכך הדין ב„סוכת נשים", שעשו להן נשים, והן כשרות גם לאנשים, ובלבד שתהא מסוככת כהלכתה"[28]. „ומעשה בהילני המלכה בלוד, שהיתה סוכתה גבוהה מעשרים אמה וכו' ולא אמרו לה חכמים דבר"[29]. „מיכל בת כושי היתה מנחת תפילין ולא מיחו בה חכמים. ואשתו של יונה היתה עולה לרגל ולא מיחו בה חכמים"[30].

נשים בתפלה

לפי המשנה[31] „נשים חייבות בתפלה" והגמרא[32] שואלת: „הלא התפלה מצוה שהזמן גרמא היא? — שמתפללים בזמנים קבועים: שחרית, מנחה וערבית — ומשיבה: „דרחמים הן". ורש"י מוסיף: כשתקנו רבנן את התפלה, תקנוה גם

---

14) גמ' ראש השנה לג. 15) גמ' חגיגה טז: 16) תוספתא ערכין ב, א.
17) משנה מדות ב, ה. 18) משנה סוכה ה, ב ותוספתא סוכה ד, א.
19) משנה קידושין א, ז וגמ' קידושין לד. 20) דברים לא, יב.
21) שם טז, יד. 22) גמ' פסחים מג: 23) שם קח.
24) גמ' שבת כג. 25) גמ' ערכין ג. 26) תוספות פסחים קח: ד"ה „שאף" ומרדכי מגילה. 27) תוספות עירובין צו. ד"ה „דילמא" וראש השנה לג. ד"ה „הא" ורא"ש קידושין סי' מט. 28) ברייתא סוכה ח: ומנחות מב.
29) גמ' סוכה ב: 30) ברייתא עירובין צו. ותוספות קידושין לא. ד"ה „דלא".
31) ברכות ג, ג. 32) גמ' ברכות כ:

לנשים". אבל לפי הרמבם[33], שמצות תפלה מדאורייתה, הן חייבות בה משום שמצותה כל היום.

נשים בקריאת התורה

„נשים חייבות בקריאת התורה. והמברך צריך להגביה קולו משום אשתו ובנותיו. ומן הדין הוא, לתרגם לעם ולנשים כל סדר ונביא של שבת לאחר קריאת התורה, אבל לא ביום טוב, מפני הנשים מאחרין לבוא וממהרין לצאת, שהן צריכות לתקן מאכל של יום"[34].

„ונשים עולות למנין שבעה לקרוא קריאת התורה, אבל חכמים אמרו: אשה לא תקרא בתורה מפני כבוד הצבור[35]. ומפני שאין מביאין את האשה לקרות ברבים"[36].

[לפי רב המאירי נאמרו הדברים האלה בזמן שלא ברכו כל שבעה הקרואים על התורה אלא רק הראשון ברך ברכה לפניה והאחרון לאחריה (ראה במדור „ברכה לפניה ולאחריה") והאשה יכולה לקרוא בתורה בין האמצעיים, שלא ברכו על התורה. (ראה במדור „פורס על שמע")].

כשמגביהים את ספר התורה, מצוה גם לנשים לראות את הכתב ולכרוע[37].

נשים בברכת המזון

„נשים חייבות בברכת המזון"[38]. „והן מזמינות לעצמן"[39]. כך גם פוסק הרמבם[40].

„האיש נותן כוס של זימון לאשתו לקיים מה שנאמר[41]: „להניח ברכה על ביתך"[42].

מצות מיוחדות לנשים

ראוי להדגיש, שנשים חייבות בשלוש מצוות מיוחדות ואלו הן: נדה, חלה והדלקת נר שבת (למצוה זו מוקדש פרק ב' של משנה שבת. ראה במדור „יום השבת"). „על שלוש עבירות נשים מתות בשעת לידתן, עעל שאינן זהירות בנדה ובחלה ובהדלקת נר"[43]. „ואמר רבי יוחנן: כל המבטל מצות חלה, כאילו קיים עבודה זרה"[44]. וכן תקן עזרא, „שתהא אשה משכים ואופה — בערב שבת"[45], לא רק להכין אוכל לשבת אלא „שתהא פרוסה מצויה לעני"[46].

נשים בלויה

נשים היו משתתפות בלויה והיו הולכות — לפי מנהג המקום — או לפני המטה או אחריה, אבל תמיד לחוד[47].

---

33) הל' תפלה א, א־ב. 34) מס' סופרים יח, ד. 35) גמ' מגילה כג.
36) תוספתא מגילה ג, ה. 37) מס' סופרים יד, יד. 38) משנה ברכות ג, ג.
39) ברייתא ערכין ג. 40) הלכות ברכות ה, ז. 41) יחזקאל מד, ל.
42) מס' סופרים יט, א. 43) משנה שבת ב, ו. 44) ויקרא רבה טו.
45) גמ' בבא קמא סב. 46) ירושלמי מגילה ד, א. 47) ברייתא סנהדרין כ.

נשים בבית הכנסת

נשים, שחייבות בתפלה ובקריאת התורה, יש להניח שצריכות לבוא לבית הכנסת. ובגמרא[48] מסופר על אלמנה, שהלכה כל יום להתפלל בבית המדרש של רבי יוחנן. גם בערב שבת היו באות נשים לבית הכנסת, לשמוע דרשותיו של רבי מאיר[49]. ובהרבה מקומות בגמרא נזכר, שנשים ביקרו בבית הכנסת. (כגון: „עד שתבוא אשה מבית הכנסת"[50]. „אמר לסוטה: אל תיכנסי לבית הכנסת"[51]. „עיר שכולה כהנים, הם נושאים את כפיהם והנשים והטף עונין אחריהם"[52]).

בקשר לענין „איסור ייחוד" דורשים חז"ל[53], שבמקום שבאה קבוצת אנשים ונשים — לדרשה או לחופה — מסדרים קנקנים של חרס ביניהם — שאם יבואו זה אצל זה יקשקשו — או קנים — שהעובר עליהם קולם נשמע (רש"י) —.

[הגמרא אינה מדברת כלל על בית הכנסת — כמו שרוצים אחדים מהחוקרים[54] לפרש. ואין, אפוא, להסיק, שאנשים ונשים ישבו יחד בבית הכנסת זה על יד זה ורק קנקנים הפרידו ביניהם. מה שיש להסיק הוא, שאפילו באסיפות מחוץ לבית הכנסת נשים ישבו לחוד].

נשים בחינוך

מאז ומתמיד דאגו הנשים יראות ד', שבעליהן ילמדו תורה בבית המדרש וילדיהן בבית הספר: „אמר רב לרבי חייא: נשים במה הן זוכות? ששולחות בויהן לבית הכנסת — שם היו רגילין להיות למדים לפני רבנן (רש"י) — ושולחות בעליהן לבית המדרש ומחכות עד שיחזרו מלמודם"[55]. וכתוב:[56]: „הקהל את העם, האנשים והנשים והטף". טף למה באין? כדי ליתן שכר למביאיהן"[57].

על רחל אשתו של רבי עקיבא מסופר: „דהווה מזבני קליעתא דשערה, כדי שבעלה יכול ללמוד תורה"[58]. וכדאי להזכיר את ברוריה, אשת רבי מאיר, שהיתה גדולה בחכמה, בהלכה ובאגדה[59]. ונשים, אף על פי שפטורות הן מתלמוד תורה[60], היו באות לבית הכנסת בערב שבת לשמוע דרשות ובשבת לשמוע ביאור התורה[49], כדי לקיים את המצות בכוונה ובלב שלם. והרמבם[61] פוסק: „אשה שלמדה תורה יש לה שכר".

ובמשנה[62] אנו קוראים: „בן עזאי אמר: חייב אדם ללמוד את בתו תורה, שאם תשתה — מי סוטה — תדע, שהזכות תולה לה. רבי אליעזר אמר: כל המלמד בתו תורה, כאילו מלמדה תפלות".

רבי אליעזר אוסר ללמוד דיני סוטה לבנות מחשש, שמא תבואנה חו"ש לידי תפלות. לא כן בן עזאי. הוא אינו רואה בזה סכנה ודורש, שהבנות תדענה כל

---

48) סוטה כב. 49) ירושלמי סוטה טז, יד. 50) ברייתא עבודה זרה לח:
51) ירושלמי סוטה א, ב. 52) ירושלמי ברכות ה, ה. 53) גמ' קידושין פא.
54) ר"ל לב "Der synagogale Ritus", עמוד 64 ור"י אלבוגן "J. G.", עמוד 467.
55) גמ' ברכות יז. 56) דברים לא, יב—יג. 57) גמ' חגיגה ג.
58) ירושלמי סוטה בסוף וראה נדרים נ. 59) גמ' ברכות י.
60) גמ' קידושין כט: 61) הלכות תלמוד תורה א, יג. 62) משנה סוטה ג, ד.

מה שצריכות לדעת במקרה של חשד. לפנינו, אפוא, תנא המחייב לימוד תורה לבנות.

זהירות דומה לזו — שדורש רבי אליעזר — נדרשת גם במקומות אחרים. כך במשנה[63]: „מעשה ראובן נקרא ולא מיתרגם" או במשנה[64]: „אין דורשין בעריות בשלושה". ורבי שמעון בן אליעזר מוסיף[65]: „לעולם יהא אדם זהיר בתשובותיו, שמתוך תשובה, שהשיב אהרן למשה, פקרו המערערים, שנאמר[66]: „ואשלכהו באש ויצא העגל הזה". ומחמת זהירות יתירה אסר רבי אליעזר ללמד את הבנות דיני סוטה, שכן במשנתנו נידונו רק דיני סוטה והכוונה רק לדינים אלה ולא לתורה בכלל.

והרמבם[67] פוסק כרבי אליעזר ומוסיף: „במה דברים אמורים? בתורה שבעל פה, אבל תורה שבכתב לא ילמד אותה לכתחילה ואם למדה, אינו כמלמדה תפלות".

בסיכום אפשר, אפוא, לקבוע, שהאשה מחוייבת להתפלל ולשמוע קריאת התורה. והיא מחוייבת גם בהרבה מצות, שהזמן גרמא. נוסף לזה, חייבת היא במצות מיוחדות. בשבת ובמועדים היתה האשה מבקרת בבית הכנסת לשם תפלה וכדי לשמוע דרשות חכמים. והיו נשים, שהתפללו בכל יום בבית הכנסת.

על ידי זה רכשו הנשים ידיעות בתורה ומצותיה והיו משתתפות בחינוך ילדיהן וברצון שלחו את ילדיהן ללמוד תורה בבית רבן ואת בעליהן לבית המדרש.

מדור כ"ט
חינוך הקטנים

על חינוך הקטנים מצינו בתורה: „ושננתם לבניך ודברת בם"[1]. „ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם"[2]. „והודעתם לבניך ולבני בניך"[3]. „ואמר ריש לקיש: איש חייב לחנך את בנו במצות"[4]. ולפי הרא"ש המצוה הזו הלכה למשה מסיני.

מאימתי חייבים לחנכו? — „אמהו של רבי יהושע היתה מולכת עריסתו לבית הכנסת, שיתדבקו אזניו בדברי תורה[5]. ורבן יוחנן בן זכאי היה כל כך מרוצה במעשה אמהו של תלמידו, שאמר: „רבי יהושע, אשרי יולדתו"[6]. „ומעשה וילדה כלתו של שמאי הזקן ופיחת המעזיבה וסיכך על גבי המטה בשביל הקטן"[7].

---

63) מגילה ד, י.
64) חגיגה ב, א.
65) ברייתא מגילה כה:
66) שמות לב, כד.
67) הלכות תלמוד תורה א, יג.
1) דברים ו, ז.
2) שם יא, יט.
3) ד, ט.
4) גמ' נזיר כט.
5) ירושלמי יבמות א, ו.
6) משנה אבות ב, ח.
7) משנה סוכה ב, ח.

מכאן שחייבים בחינוך אפילו כשהילד מוטל עוד בעריסתו, משום שידוע ומקובל, שהתרשמותו של התינוק בחדשים הראשונים של חייו בקול ובמראה חזקה ביותר וכל מה שמתרחש סביבו, כל הגה וכל פעולה סופג התינוק לתוכו, והרשמים האלה נקלטים עמוק בנפשו ומשפיעים לעצוב אופיו לכל ימי חייו. וכך אנו מוצאים, שחז"ל מפליגים בערכה של „גירסא דינקותא" ודורשים מההורים, ליצור מסביב לתינוק אוירה של קדושה ואהבת תורה.

גם תורתנו הקדושה דורשת לחנך אפילו את הטף, שכן כתוב[8]: „הקהל את העם, האנשים והנשים והטף. וביניהם אשר לא ידעו, ישמעו ולמדו ליראה את ד' אלקיכם".

כשהילד אך מתחיל לדבר, חייבים ללמדו פסוקי תורה: „שמע ישראל" וכו', כדי לחבב עליו קדושת התורה, ומביאים אותו לבית הכנסת, „שיתדבקו אזניו בתפלה"[9]. „קטן שיודע לדבר, אביו מלמדו לשון תורה"[10]. „לדבר בם"[11]. מכאן אמרו, כשהתינוק מתחיל לדבר, אביו מדבר עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה. ואם לא מדבר עמו בלשון הקודש ולא מלמדו תורה, ראוי לו, כאילו קוברו"[12]. „אמר רבי יהושע בן לוי: כל המלמד לבנו תורה, מעלה עליו הכתוב, כאילו קבלה מהר חורב"[13]. „ומנין גם לבן בנו? תלמוד לומר[14]: „והודעתם לבניך ולבני בניך"[15]. „רבי אבא בר זבדא התפלל בקול רם, כדי שילמדו בני ביתו תפלתו ממנו"[16].

במשלי[17] מצינו: „חנוך לנער על פי דרכו". „ויהודה בן תימא אמר: בן חמש שנים למקרא, בן עשר שנים למשנה, בן שלש עשרה למצות, בן חמש עשרה לתלמוד"[18].

וכן חייבים לחנך את הקטנים לקיים את המצות: שבת — כדכתיב[19]: „זכור את יום השבת לקדשו. אתה ובניך ובתך וכו'". שלש רגלים — „שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך אל פני האדון ד'"[20]. ממצות ראייה זו פטורים רק קטנים, „שאינם יכולים לאחוז בידו של אביו". אבל ילדים, „שיכילים לעלות מירושלים להר הבית, מחויבם לחנך אותם"[21]. חג הפסח — אנו מחויבים לספר לקטנים על יציאת מצרים, שנאמר[22]: „והגדת לבנך ביום ההוא לאמור, בעבור זה עשה ד' לי בצאתי ממצרים". „הבן שואל: מה נשתנה וכו' ולפי דעתו של בן אביו מלמדו"[23]. חג הסוכות — „קטן שאינו צריך לאמו, חייב בסוכה"[24]. „קטן, היודע לנענע, חייב בלולב"[25]. והמשנה[26] מספרת, „שהילדים היו שומטין ביום השביעי את לולביהן ואוכלין את אתרוגיהן". הרי, שהיו לילדים ארבעה מינים

---

8) דברים לא, יב—יג. 9) גמ' סוכות מב. 10) ירושלמי סוכה ג, יב.
11) דברים יא, יט. 12) ספרי דברים יא, יט. 13) גמ' ברכות כא:
14) דברים ד, ו. 15) ברייתא קידושין ל. 16) ירושלמי ברכות ד, א.
17) משלי כו, ו. 18) משנה אבות ה, כד. 19) שמות כ, ח—י.
20) שם כג, יז. 21) משנה חגיגה א, א. 22) שמות יג, ח.
23) משנה פסחים י, ד. 24) משנה סוכה ב, ח ותוספתא חגיגה א, ג וראה גמ' ערכין ב:
26) משנה סוכה ד, ז.

משלהם. ראש השנה — „הכל חייבין בתקיעת שופר, לאיתויי קטן, שהגיע לחינוך"[27]. יום הכפורים — „התנוקות אין מענין אותם ביום הכפורים, אבל מחנכים אותם לפני שנה ולפני שנתים — קודם שהגיעו לי"ג שנה או בבת לי"ב שנה — בשביל שיהיו רגילין במצות"[28]. מצות אחרות — „קטן שיודע להתעטף חייב בציצית[29]. „קטן שיודע לשמור תפילין אביו לוקח לו תפילין"[30]. לפי המשנה[30] „קטן פטור מן התפילין — שסתם קטן אינו יודע לשמור על תפיליו" —. „קטנים חייבין בתפלה ובברכת המזון"[31]. אבל אינו מוציא את הרבים ידי חובתם וזה הכלל: כל שאינו מחויב בדבר, אינו מוציא את הרבים ידי חובתם"[32].

בית הספר — בירושלמי[33] מצינו, ששמעון בן שטח, שחי בערך מאה שנה לה"ס, „התקין, שיהו התנוקות הולכין לבית הספר". וזכות מיוחדת עמדה לו לרבי יהושע בן גמלא, כהן גדול בזמן הבית השני[34], שאירגן בתי ספר בכל מקום ומקום. שכן אמר רב: ברם זכור אותו האיש לטוב ויהושע בן גמלא שמו, שאלמלא הוא נשתכחה תורה מישראל. שבתחילה מי שיש לו אב מלמדו תורה. מי שאין לו אב, לא היה למד תורה. עד שבא יהושע בן גמלא ותיקן, שיהו מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר ומכניסין אותן כבן שש, כבן שבע. ובכל כתה עשרים וחמשה ילדים"[35].

„בית הספר" נזכר במשנה[36] ובתוספתא[37] ובו היו מלמדים גם את התפלות[37].

בזמן הבית השני היו בירושלים 394 בתי כנסיות ועל ידם 394 „בתי סופרים" — ללמוד תינוקות[38]. (ראה במדור „בית הכנסת — התפתחותו ההיסטורית"). „אמר רב חנן בן פזי: „שתולים בבית ד"ש אלו התינוקות שם בבית הספר"[39]. „אמר ריש לקיש משום רבי יהודה הנסיא: אין העולם מתקיים אלא בשביל תינוקות של בית רבן[40]". „ואין מבטלין תינוקות של בית רבן אפילו לבנין בית המקדש. ולכל עיר, שאין בה תינוקות של בית רבן, מחריבים אותה"[41]. „רבה בר הינא לא טעים אומצא עד דמייתי לינוקא לבית מדרשא"[42]. „הזהרו בבני עניים, שמהן תצא תורה — שלא יהו קלים בעיניכם ללמדם תורה (רש"י)"[43].

---

27) גמ' ערכין ב: 28) משנה יומא ח, ד ומס' סופרים יח, ה.
29) תוספתא חגיגה א, ג וראה גמ' ערכין ב: 30) ברכות ג, ג.
31) משנה ברכות ג, ג. 32) משנה ראש השנה ג, ח. 33) כתובות סוף פרק ח.
34) משנה יבמות י, ד. 35) גמ' בבא בתרא כא. 36) כתובות ב, י.
37) סוטה ו, ב. 38) גמ' כתובות קה. 39) מדרש תהלים צב, יב.
40) גמ' שבת קיט. 41) שם קיט: 42) גמ' קידושין ל.
43) גמ' נדרים פא.

מדור ל׳
בר מצוה

במלאות לילד שלש עשרה שנה מחויב הוא לקיים את כל המצות, שהגדולים חייבים בהן. וכן במשנה[1]: „בן שלש עשרה למצות". „ואין קטן עולה מן המנין ל„ברכו" ו„קריאת התורה" ו„קדיש" עד שיהא בן י״ג"[2]. „ובן י״ב משלימין — את צום יום הכפורים — מדרבנן, בן י״ג משלימין מדאורייתא"[3].

„האב מחויב לחנך את הילד, עד שמגיע „לעונת נדרים". אז יצא הילד מרשותו של אביו והוא אחראי לעצמו"[4]. ורש״י מפרש מה „עונת נדרים": אם הוא בן י״ג, שבן י״ג נקרא איש, שנאמר גבי שכם: „ויקחו שני בני יעקב שמעון ולוי איש חרבו"[5] „וגמירי שמעון ולוי בההיא שעתא בני י״ג שנה הוו וקרי ליה איש".

„ויגדלו הנערים ויהי עשו איש יודע ציד איש שדה, ויעקב איש תם יושב אוהלים"[6]. כיון שנעשו בני י״ג שנה, זה פירש לבתי מדרשות וזה פירש לעבודה זרה. משל להדס והקוץ, שהיו גדלים זה על יד זה. וכיון שהגדילו והפריחו, זה נותן ריחו וזה נותן ריחו"[7].

„אמר רבי אלעזר: צריך אדם להטפל בבנו עד י״ג שנה, מכאן ואילך צריך שיאומר: „ברוך שפטרני מעונשו של זה"[7]. את הברכה הזו מברך האב בקריאת התורה, ביום שבנו נכנס למצות. לפי מרדכי מברך ב„שם ומלכות"[8].

בעל ה„מגן אברהם" מפרש, שהאב מברך את הברכה הזו, הואיל ועד לגיל י״ג הוא אחראי לחינוך בנו. ואם הוא מתרשל במצות חינוך, הוא יבוא על עונשו[9]. „ובין י״ג בן עונשין ובת י״ב בת עונשין"[10].

לפי בעל ה„לבוש": הקטנים מתים בעד עון אבות ובן י״ג יצא מרשותו של אביו והאב מברך את הקב״ה, שהוא נוטל ממנו את העונש הזה, שילדיו מתים בעד עבירותיו[11]. „עד שלש עשרה שנה הבן לוקה בעון האב, מכאן ואילך איש בעונו ימות, שנאמר[12]: פוקד עון אבות על בנים"[13].

במס׳ סופרים[14] נזכר המנהג, להביא את חתן הבר מצוה, „לפני כל זקן וזקן, כדי לברכו, לחזקו ולהתפלל עליו, שיזכה בתורה ובמעשים טובים". על המנהג, לשלוח את הבנים לתלמידי חכמים, שיברכו אותם, נאמר בגמרא[15]: „רבי שמעון בן יוחי אמר לבנו: בני אדם הללו אנשים של צורה הם, זיל גביהון דליברכוך". „ורבי שמעון בן חלפתא אפטר מיניה דרב, אמר ליה לבריה: זיל לגביה דליברכך"[16].

---

1) משנה אבות ה, כא. 2) מס׳ סופרים טז, יב. 3) גמ׳ יומא פב.
4) גמ׳ נזיר כט: 5) בראשית לד, כה. 6) שם כה, כז.
7) בראשית רבה סג. 8) ביאורי הגר״א לא״ח סי׳ רכה ס״ק ג.
9) א״ח סי׳ רכה ב. 10) גמ׳ כתובות ג. ורש״י ד״ה „יבתיניקת".
11) א״ח סי׳ רכה ב. ב„מגן אברהם". 12) שמות כ, ה.
13) ילקוט ריש. 14) יח, ה. 15) מיעד קטן ט.
16) שם ט:

מדור ל"א

מאמרי החז"ל על התפלה

„לאהבה את ד' אלקיכם ולעבדו בכל לבבכם"[1]. איזו היא עבודה שהיא בלב? הרי אומר, זו תפלה"[2]. — „הקב"ה ליבא בעי"[3]. — „יכוין את לבו כנגד קדשי הקדשים"[4]. — „בכל לבבך", הרי הכתוב מזהיר את ישראל ואומר להם: בשעה שאתם מתפללים לפני הקב"ה, לא יהיו לכם שני לבבות, אחד לפני הקב"ה ואחד לדבר אחר"[5].

„כל זמן שהיו ישראל מסתכלים כלפי מעלה ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים, היו מתגברים יאם לאי. היו ניפלים"[6]. — „המתפלל צריך שיתן עיניו למטה ולבו למעלה"[7]. — „אמר רבי יהושע בן לוי: מי שדעתי שפלה, מעלה עליו הכתוב, כאילו הקריב כל הקרבנות ואין תפלתו נמאסת"[8].

„רבי אליעזר אמר לתלמידיו: כשאתם מתפללים, דעו לפני מי אתם עומדים ובשביל כך תזכו לחיי העולם הבא"[9]. — „המתפלל צריך שיראה את עצמו כאילו שכינה כנגדו, שנאמר[10]: „שויתי ד' לנגדי תמיד"[11]. — „מי שהוא עושה רצון המקום ומכוון את לבו בתפלה, שומע לו בעולם הזה"[12]. — „זה שמתפלל תפלה שלימה נענה"[13].

„אין עומדין להתפלל אלא מתוך כובד ראש. חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין, כדי שיכוונו לבם לאביהם שבשמים"[14]. — „אמר רבי יוחנן: ששה דברים אדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא. ואלו הן: הכנסת אורחים, ביקור חולים, עיון תפלה, השכמת בית המדרש, מגדל בניו לתלמוד תורה והדן את חבירו לכף זכות"[15]. — „אמר רב חלבו אמר רב הונא: כל אדם, שיש בו יראת שמים, דבריו נשמעין"[16]. — „אין עומדין להתפלל, לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות ולא מתוך דברים בטלים, אלא מתוך שמחה של מצוה"[17]. „אמר רבי לוי: אמר הקב"ה, אם שמעת למצותי, אני שומע לתפלתך, כדכתיב: „והיה אם שמוע"[18]. — „אל תהי ברכת הדיוט קלה בעינך"[19]

„לא מתפללין מתוך שפתי מרמה אלא מתוך דברי תורה ומעשים טובים"[20]. אמר ר' חמא בר' חנינא: מנין שכל מי שהגזל בידו, שתפלתו עכורה? שנאמר[21] „יבפרשכם כפיכם אינני שומע". מפני מה? ש„ידיכם דמים מלאו"[21]. ומנין, שכל מי

---

1) דברים יא, יג. 2) ברייתא תענית ב. 3) גמ' סנהדרין קו:
4) משנה ברכות ד, ו. 5) מדרש תנחומא „כי תבוא" א.
6) משנה ראש השנה ג, ח. 7) גמ' יבמות קה. 8) גמ' סנהדרין כג:
9) גמ' ברכות כח: 10) תהלים טז, ח. 11) גמ' סנהדרין כב.
12) שיר השירים רבה כא, ג. 13) ראש השנה יח. 14) משנה ברכות ה, א.
15) גמ' שבת קכז. 16) גמ' ברכות ז: 17) ברייתא ברכות לא.
18) דברים רבה ז. 19) גמ' מגילה ט'. 20) מדרש תהלים יז, ו.
21) ישעיה א, טו.

שמרחיק עצמו מן הגזל, שתפלתו זכה? שנאמר [22]: „נקי כפים ובר לבב, ישא ברכה מאת ד', זה דור דורשיו" [23].

„המתפלל וטעה סימן רע לו. ואם שליח צבור הוא, סימן רע לשלוחיו. מפני שלוחו של אדם כמותו. אמרו עליו על רבי חנינא בן דוסא, שהיה מתפלל על החולים ואמר: זה חי וזה מת. אמרו לו: מנין אתה יודע? אמר להם: אם שגורה תפלתי בפי, יודע אני, שהוא מקובל ואם לאו יודע אני, שהוא מטורף" [24].

„רבי אליעזר אמר: העושה תפלתו קבע, אין תפלתו תחנונים" [25]. — „רבי אבהו בשם רבי אליעזר אמר: ובלבד שלא יהא כקורא באיגרת — תורת אנשים מלומדה —" [26]. „ולא דומה לו כמשוי" [27]. — אלא לפי רבי שמעון: „תעשה תפלתך כרחמים ותחנונים לפני המקום — כעני העומד בפתח המלך בלב שבור" [28]. — „וצלותא רחמי היא" [29]. —

„כך היה מנהגו של רבי עקיבא, כשהיה מתפלל עם הצבור, היה מקצר ועולה — מלפני התיבה — מפני טורח הצבור. וחשהיה מתפלל בינו לבין עצמו, אדם הניחו בזוית זו ומוצא אותו בזוית אחרת. וכל כך למה? מפני כריעות והשתחויות" [30].

„ההוא דנחית קמיה דר' חנינא אמר: הא־ל הגדול הגבור והנורא האדיר והעזוז והיראוי החזק והאמיץ והודאי והנכבד... המתין לו עד דסיים. אמר לו: סיימתינו לכולהו שבחי דמרך? למה לי כולי האי"? [31].

„אמר רבי יוחנן: כל המאריך בתפלתו ומעיין בה, סוף בא לידי כאב לב" [32]. „והמספר בשבחו של הקב"ה יותר מדאי, נעקר מן העולם" [33]. „רבי מאיר אמר: לעולם יהיו דבריו של אדם מועטים לפני הקב"ה" [34]. „ואחד המרבה ואחד הממעט ובלבד שיכוין לבו לשמים" [35].

„שאלו תלמידיו את רבי אליעזר: עד כמה יאריך אדם בתפלה? אמר להם: אל יאריך יותר ממשה, שנאמר [36]: „ארבעים יום וארבעים לילה". ועד כמה יקצר בתפלה? אמר להם: אל יקצר יותר ממשה, שנאמר [37]: א־ל נא רפא נא לה". יש שעה לקצר ויש שעה להאריך" [38].

„אין להם לישראל אלא תפלה. בתפלה מהו אומר? „ברוך הגבר אשר יבטח בד' והיה ד' מבטחו". „מבטחן של ישראל בשעה שמתפללין לו והוא קרוב להם, שנאמר [39]: „קרוב ד' לכל קוראיו" [40]. „ואמר ר' ענן: שערי תפלה אינן ננעלים לעולם, שנאמר [41]: „כד' אלקינו בכל קראנו אליו" [42].

22) תהלים כד, ד. 23) שמות רבה כב בסוף. 24) משנה ברכות ה, ה.
25) שם ד, ד. 26) ירושלמי ברכות ד, ג. 27) גמ' ברכות כט:
28) משנה אבות ב, יג. 29) גמ' ברכות כי. 30) שם לא.
31) שם לג: ועוד. 32) שם נה. 33) גמ' מגילה יח:
34) גמ' ברכות סא. 35) שם ה: 36) דברים ט, יא.
37) במדבר יב, יג. 38) ספרי במדבר יב, יג וגמ' ברכות לד.
39) תהלים קמה, יח. 40) מכילתא ב. 41) דברים ד, ז.
42) מדרש איכה רבתי ג.

„אגורה באהלך עולמים"[43]. אמר דוד: יהי רצון, שיאמרו בשמי לעולם בבתי כנסיות ובבתי מדרשות"[44].

מדור ל"ב
ברכות השחר

ברכות השחר לא נאמרו בבית הכנסת, אלא איש איש ברך אותן בביתו. „כשאנו ערים, אומרים „אלקי נשמה — נוסח התימנים „הנשמה", — שנתת בי, טהורה. אתה יצרת בי ואתה משמרה בקרבי ואתה עתיד ליטלה ממני ולהחזירה בי לעתיד לבא. כל זמן שהנשמה בקרבי, מודה אני לפניך ד' אלקי ואלקי אבותי, רבון כל העולמים, אדון כל הנשמות. בא"י המחזיר נשמות לפגרים מתים"[1]. (אחרים מסיימים: „בא"י מחיה מתים"[2]).

„כששומעים קול תרנגול, אומרים: „ברוך אשר נתן לשכוי בינה להבחין בין יום ובין לילה". כשפותחים את העינים, אומרים: „ברוך פוקח עורים". כשיושבים על המטה, אומרים: „ברוך מתיר אסורים". כשמתלבשים, אומרים: „ברוך מלביש ערומים". עמדו מן המטה, אומרים: „ברוך זוקף כפופים". מורידים את הרגלים מן המטה, אומרים: „ברוך רוקע הארץ על המים". כשהולכים, אומרים: „ברוך מצעדי גבר". כשנועלים נעלים, אומרים: „ברוך עוזר ישראל בגבורה". כשפורסים סודר על הראש, אומרים: „ברוך עוטר ישראל בתפארה". כשנוטלים את הידים, אומרים: „על נטילת ידים". כשרוחצים אפים, אומרים: „ברוך המעביר חבלי שינה מעיני ותנומה מעפעפי. ויהי רצון וכו'. בא"י גומל חסדים טובים לעמו ישראל"[1].

„רבי יהודה אמר: חייב אדם לברך שלוש ברכות בכל יום: שלא עשני גוי, שלא עשני עבד, ושלא עשני אשה"[3]. והגמרא בירושלמי[4] מנמקת: „שאין האשה מצווה על המצות".

„כי נפק אמר: „ברוך אשר יצר את האדם בחכמה וברא בו נקבים, חללים חללים, גלוי וידוע לפני כסא כבודך, שאם יפתח אחד מהם או יסתם אחד מהם, אי אפשר לעמוד לפניך". רב חותם: „רופא חולים". ושמואל: „רופא כל בשר". ורב ששת: „מפליא לעשות". אמר רב פפא: הלכך נימרינהו לתרוייהו: „רופא כל בשר ומפליא לעשות"[5].

הרמב"ם מפרש[6]: „הברכות האלה אין להם סדר אלא מברך כל אחת מהן

---

43) תהלים סא.
44) פסיקתא דרב כהנא ב, ב.
1) גמ' ברכות ס:
2) כמו בירושלמי ראש השנה א, א ובפסיקא דרב כהנא פרק ו ובמדרש שוחר טוב.
3) ברייתא מנחות מג:
4) ברכות ט, ב.
5) גמ' ברכות ס: ומדרש תנחומא „שמיני" ח.
6) הלכות תפלה ז, ז—ט.

על דבר, שהברכה בשבילו ובשעתו. וכל ברכה מהן, שלא נתחייב בה, אינו מברך אותה. לכן ביום הכפורים ובתשעה באב, שאין שם רחיצה, אינו מברך נטילת ידים ולא המעביר חבלי שינה. ונהגו העם ברוב עירנו לברך ברכות אלו זו אחר זו בבית הכנסת, בין נתחייבו בהן, בין לא נתחייבו בהן. וטעות היא ואין ראוי לעשות כן ולא יברך ברכה אלא אם כן נתחייב בה".

ורב אברהם, בנו של הרמב"ם, כותב[7], שהיו מסדרים את הברכות בבית הכנסת, עד שבטלנו את המנהג הזה עם שאר המנהגות הנפסדות שבטלנו".

לפי דברי רב נטרונאי גאון ורב עמרם גאון, התחילו בזמן הגאונים לברך בבקר את כל הברכות האלו „דהני ברכות כולן מחדוש מעשה בראשית כל יום" הן (האשכל א' ד'). ובזמנו של הרמב"ם התחילו לברך אותן בבית הכנסת לפני תפלת שחרית.

לפני לימוד התורה ולפני התפלה מברכים „ברכת התורה". „מאי מברך? אמר רב יהודה אמר שמואל: אשר קדשנו במצותיו וצונו לעסוק בדברי תורה — הברכה כוללת עסק הלימוד ועשית המצות והישר (המנהיג) —. ורבי יוחנן מסיים בה: „הערב נא ד' אלקינו את דברי תורתך בפינו ובפיפיות עמך בית ישראל ונהיה אנחנו וצאצאינו וצאצאי עמך בית ישראל, כולנו יודעי שמך ועוסקי תורתך. בא"י המלמד תורה לעמו ישראל'.

[רב עמרם גאון, הרמבם ור"ת קוראים „והערב", אבל רב סעדיה גאון והריף בלי ו"ו כמו בגמרא].

„רב המנונא אמר: „אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו. בא"י נותן התורה. אמר רב המנונא: זו היא מעולה שבברכות, הלכך לימרינהו לכולהו"[8]. (ראה במדור „ברכות לפניה ולאחריה").

לפי הגמרא בירושלמי[9] לא יצא אדם ידי חובתו בברכת התורה, אם לא למד מיד אחרי כן. לכן היה מנהג לומר מיד אחר ברכת התורה: „יברכך", שהוא תורה, „ואלו הדברים שאין להם שיעור" שהוא משנה[10] „ואלו דברים שאדם אוכל פירותיהן" שהוא ברייתא[11].

רב עמרם גאון דורש: „לשנות ב„איזהו מקומן"[12] ולדרוש ב„רבי ישמעאל"[13], דאמר רבי יהושע בן חנניא[14]: „לעולם ישלש אדם שנותיו, שליש במקרא, שליש במשנה ושליש בתלמוד[15]. בחרו במשנה „איזהו מקומן", שבה

---

7) בתשובותיו סי' פג. 8) גמ' ברכות יא: 9) ברכות א, ה.
10) פאה א, א. 11) שבת קכז. וקידושין לט: ומ. ואבות דרבי נתן מ, א ותוספות ברכות יא: ד"ה „שכבר". 12) משנה זבחים פרק ה.
13) ברייתא ריש ספרא „ויקרא"14) גמ' קידושין ל. 15) ראה עבודה זרה יט: ד"ה „ישלש".

כלולים כל הקרבנות וברייתא דרבי ישמעאל, שהיא תחילת „תורת כהנים" וראש לכל הקרבנות"[16].

תנאים ואמוראים נהגו לומר תפלות מיוחדות לפני התפלה בצבור ולאחריה. והנה אחדות מהן: אמר ר' שמואל בר נחמן: בשחרית אומרים: „מודה אני לפניך ד' אלקי, שהוצאתני מאפלה לאורה"[17]. רבי חייא בר ווה מצלי: „יהי רצון מלפניך ד' אלקינו ואלקי אבותינו, שתתן בלבנו לעשות תשובה שלימה לפניך, שלא נבוש מאבותינו לעולם". רבי תנחום בר איסכולסטיקא מצלי: „יהי רצון וכו', שתשבור ותשבית עולו של יצר הרע מלבנו, שכך בראתנו, לעשות רצונך וכו'". רבי יוחנן הוה מצלי: „יהי רצון וכו', שתשכון בפוריינו אהבה ואחוה, שלום וריעות ותצליח סופינו אחרית ותקוה ותרבה גבולינו בתלמידים וכו'"[18].

חלק מהתפלות הללו נכנסו לסידור התפלה כמו: „לעולם יהא אדם ירא שמים וכו'"[19]. „רבון העולמים, כי לא על צדקותינו וכו'", זו תפלת וידוי של רבי יוחנן ביום הכפורים[20]. „יהי רצון שתצילנו מעזי פנים ומעזות פנים וכו'" — תפלתו של רבי, שאמרה בכל יום אחרי התפלה"[21].

„רבי שמואל בר נחמן בשם רבי יהודה בר זבודה אמר: בדין היה, שיהו קורין פרשת בלק ובלעם בכל יום. מפני מה אין קורין אותה? שלא להטריח על הצבור"[22]. כנראה אמרו את הפרשה הזו בתקופה הקודמת ואחר כך בטלו את זה. (ראה במדור „פסוקי דזמרא" על בטול קריאת עשרת הדברים). מהפרשה נשאר לתפלה רק הפסוק[23]: „מה טובו אוהלך יעקב ומשכנותיך ישראל"[24].

אחרי חרבן הבית הנהיגו לקרוא סדר הקרבנות. „כל זמן שקוראין סדר הקרבנות, מעלה אני עליהן, כאילו הקריבין לפני קרבן ומוחל אני על כל עונותיהם"[25]. „אמר רבי יצחק: „זאת תורת החטאת וזאת תורת האשם"[26], כל העוסק בתורת חטאת, כאילו הקריב חטאת וכל העוסק בתורת אשם, כאילו הקריב אשם"[27].

בזמן האמוראים הכניסו קריאת שמע בתפלת שחרית. בתשובות הגאונים מסופר, שבימי רב נחמן בר הונא גזר המלך הפרסי איזדגר (בשנות 456—455 אה"ס), שלא יקראו ק"ש. התחילו חז"ל להבליעה בתפלת שחרית לפני התחלת תפלה בצבור. (כך גם הבליעו „שמע ישראל" בקדושה. ראה במדור „קדושה").

לפי בעל „שבולי לקט"[28] תיקנו את התפלה: „לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר" (שנזכרה בתנא דבי אליהו) בתקופה זו: „לא היו יכולים להיות יראים בגלוי, על כן הזהירם וזרזם לקבל עליהם עול מלכות שמים בסתר".

---

16) ביאורי הגר"א א"ח נ, א. 17) בראשית רבה סח.
18) ירושלמי ברכות ד, ב. 19) תנא דבי אליהו פ' יט. 20) גמ' יומא פז:
21) גמ' ברכות סז: ושבת ל: 22) גמ' ברכות יב: וירושלמי ברכות א, ח.
23) במדבר כד, ה. 24) גמ' סנהדרין קה: וראה מחזור ויטרי סי' פט.
25) גמ' מגילה לא. 26) ויקרא ו, יח וז, א. 27) גמ' מנחות ק.
28) מהדורת בובר עמוד 6.

„אמר רב: כל הנותן שלום לחבירו קודם שמתפלל, כאילו עשאו במה"[29]. ובעל הלכות גדולות מפרש: „האי שלום כריעה הוא, שכורע לנגדו. אבל לומר לו שלום, הרשות בידו"[30].

מדור ל"ג
פסוקי דזמרא

במדור „בית המקדש וסידור התפלה" הכרנו, ש„עבודת ד'" בבתי הכנסיות בכל ערי המדינה — בזמן הבית השני — תוקנה לפי סדר העבודה בבית המקדש. וכמו שלויים שרו פרקי זימרות בבית המקדש, שרו בבית הכנסת „פסוקי דזמרא".

בבית הכנסת נתכנסו החסידים הראשונים שעה לפני זמן „התפלה", „כדי לכוון את לבם לאביהם שבשמים"[1]. „ולסדר שבחו של מקום לפני התפלה"[2] — ושרו „פסוקי דזמרא". ולא החסידים בלבד שרו אלא כל הקהל השתתף בשירת „פסוקי דזמרא" בעניתו. אף של „פסוקי דזמרא" אין צורך במנין, בכל זאת נחוצים לכל הפחות שלשה אנשים — „אחד שקורא ושניהם שעונים"[3]. — „ועל כל שבח ושבח, שישראל משבחין להקב"ה, שרתה שכינתו עליהם"[4].

את אותם פרקי תהלים, שהיו שרים הלויים בבית המקדש — עוד בזמן הבית הראשון — כוללים „פסוקי דזמרא", שהיו שרים בבית הכנסת.

עוד בזמן הבית הראשון עמדו הלויים בבקר ובערב על הקרבן „להודות ולהלל לד'"[5]. הם שרו, אפוא, שירי „הודיה" ו„הלל".

שירי הודיה: „הודו לד' קראו בשמו"[6] הוא פרק ההודיה, שדוד המלך הודה לד' בהעלותו את הארון לירושלים[7]: „ביום ההוא אז נתן דויד בראש להודות לד' ביד אסף ואחיו"[8]. ורש"י מפרש: „שאסף מתחיל „הודו לד' קראו בשמו" וכל אחיו עונים אחריו". ובסדר עולם[9] כתוב, שבימי דוד היו אומרים את התפלה הזו בכל יום. בשחר: „הודו לד' קראו בשמו" עד „אל תגעו במשיחי". ובין הערבים: „שירו לד' כל הארץ" עד „ויאמרו כל העם אמן והלל לד'".

„מזמור לתודה"[10] נזכר כשיר הודיה, ששרו הלויים בזמן הבית הראשון[11]. (ראה במדור „השיר בתפלה").

„הלל הגדול"[12] שרו הלויים עוד בזמן חנוכת הבית הראשון: „הלוים בכלי שיר... להודות לד', כי לעולם חסדו... בהלל דוד בידם"[13]. (ראה במדור „הלל".

29) גמ' ברכות יד. 30) אוצר הגאונים מס' ברכות סי' פ.
1) משנה ברכות ה, א. 2) גמ' ברכות לב. וע"ז ז: 3) מדרש תהלים קיג, ג.
4) בראשית רבה נד. 5) דברי הימים א, כג, ל. 6) שם טז, ז—לו ותהלים קה.
7) שם ג. 8) שם ו. 9) פרק יד.
10) תהלים ק. 11) משנה שבועות ב, ב וברייתא שבועות טו:

שירי הלולים: בזמן הבית הראשון היו שרים בבית המקדש מזמורים, שמתחילים או גומרים ב„הללויה". כך נסתיימה שירת הלוים בזמן קבלת פניהם של מביאי הבכורים במזמור [14] „הללו א־ל בקדשו" עד „כל הנשמה תהלל יה, הללויה" [15]. (ראה במדור „תפלות וידוי — וידוי בכורים").

גם בבית הכנסת היו אומרים שירי הודיה וב„הודו לד' קראו בשמו" מתחילים את „פסוקי דזמרא" [16]. גם „מזמור לתודה" צורפים ל„פסוקי דזמרא" [17]. ואת „הלל הגדול" היו אומרים בשבת ובמועד [18], שכן מהגמרא [19] יוצא, שלא היו אומרים הלל הגדול בכל יום.

שירי הלולים היו כוללים את ששת המזמורים מ„תהלה לדוד" [20] עד „הללו א־ל בקדשו" [21], שנסתיים ב„כל הנשמה תהלל יה, הללויה". והם „הלל של כל יום" ו„הלל של כל יום" נחשב לפי הגמרא [22] על „פסוקי דזמרא": „אמר רבי יוסי בן רבי חלפתא: יהא חלקי מגומרי הלל בכל יום". והגמרא מפרשת: „מאי הלל שבכל יום? פסוקי דזמרא".

רבי יוסי למד מרבי חלפתא אביו, שחי עוד בזמן הבית, את פרקי ההלולים, ששרו במקדש [23] וברצונו היה למסרם לדורות הבאים. ומהדגשה: „מגומרי הלל" משמע, שכונתו היתה להשתתף בכל המזמורים עד סופם והם ששת המזמורים מ„תהלה לדוד" עד „כל הנשמה". ואמנם כך במס' סופרים [24]: „אמר רבי יוסי: יהא חלקי עם המתפללים בכל יום ששת המזמורים האלה". וכן ברי"ף [25]: „מתהלה לדוד" עד „כל הנשמה".

הוספות בפסוקי דזמרא

חמשת ההלולים נגמרים ב„הללויה" ול„תהלה לדוד", שאין לו סיום „הללויה", הוסיפו את הפסוק [26]: „ואנחנו נברך יה, מעתה ועד העולם, הללויה", כדי שגם המזמור הזה יסתיים בהללויה" [27].

המזמור „תהלה לדוד" הוא במרכזם של „פסוקי דזמרא". וממאמרו של רבי אלעזר [28]: „כל האומר „תהלה לדוד" שלוש פעמים בכל יום, מובטח לו, שהוא בן העולם הבא", אנו למדים את גודל חשיבותו. לפי הגמרא [28] חשיבותו בזה, „דאיתא באל"ף בי"ת ואית ביה „פותח את ידך". ומתוך שהתפלה באל"ף בי"ת התחבבה על העם, שהיה מתפלל את תפלותיו בעל פה [29].

[ולמה דווקא „תהלה לדוד" ולא „אברכה את ד' בכל עת" [30], שאף הוא באל"ף בי"ת ובו הפסוק: „ודורשי ד' לא יחסרו כל טוב"? — לפי ביאור הגר"א משיב רש"י על

---

12) תהלים קלו.
13) דברי הימים ב, ד, ו.
14) תהלים קן.
15) ירושלמי בכורים ג, ב.
16) מס' סופרים יז, יא.
17) ויקרא רבה ט.
18) שם יח, א—ב.
19) ברכות ד: ושבת קיח:
20) תהלים קמה.
21) שם קן.
22) שבת קיח:
23) ראה בברייתא ר"ה לא.
24) יז, יא.
25) ברכות פרק ה.
26) תהלים קטו, יח.
27) רא"ש.
28) גמ' ברכות ד:
29) מדרש.
30) תהלים לד.

שאלה זו, שבפירושו על „פותח את ידיך" מוסיף רש"י: „שיש בו שבח הכנת מזון לכל חי". כלומר: הגמרא מזכירה רישא דקרא: „פותח את ידך" ועיקר כונתה אסיפא דקרא: „ומשביע לכל חי רצון", ובמזמור לד' נזכרו רק „דורשי ד'].

וכדי להבליט את חשיבותו של מזמור „תהלה לדוד", הוסיפו בראשו את הפסוקים: „אשרי יושבי"[31] ו„אשרי העם"[32] ובסופו „ואנחנו נברך"[33]. ומתוך שאלתו של רבי יוחנן[34]: „מפני מה לא נאמר נו"ן באשרי"? משמע, שבזמנו היה המזמור שגור בפי העם בהוספת „אשרי" בראשו.

חשיבותו של מזמור „תהלה לדוד" מצאה בטויה גם בהלכה. רב עמרם גאון כותב: „מי שבא מאוחר לבית הכנסת, יברך רק „ברוך שאמר", „תפלה לדוד" ו„ישתבח" ויתפלל עם הצבור „יוצר אור"[35]. במס' סופרים[36] נזכרו עוד הוספות: „יהי כבוד" ומזמור „שירו לד'"[37]. (לפי גירסת הגר"א אומרים את המזמור הזה בראש־חודש אחרי „יהי כבוד").

ברכה לפני „פסוקי דזמרא" ולאחריהם

כמו שמברכים על „הלל" ברכה לפניו ולאחריו[38], כן מברכין על „הלל של כל יום" ברכה לפניו ולאחריו. וכן הרי"ף[39]: „שתקנו רבנן למימר ברכה מקמייהו וברכה מבתרייהו לששת המזמורים מ„תהלה לדוד" עד „כל הנשמה". ומאי ניהו? „ברוך שאמר" ו„ישתבח".

מהו הנוסח המקורי לשתי הברכות האלו?

„גומר את ההלל ואומר עליו „ברכת השיר"[40]. כלומר: הברכה שאחרי ההלל היא ברכת השיר. והרמב"ם מפרש: „ברכת השיר הוא „נשמת כל חי". וכמו כן „יהללוך" יקרא „ברכת השיר". ובגמרא[41] אמר רבי יוחנן, שאחרי „הלל המצרי"[42] אומרים כברכת השיר „יהללוך" ואחרי „הלל הגדול"[43] כברכת השיר „נשמת כל חי". „יהללוך" מסתיימת ב„ברוך מלך מהולל בתשבחות" ו„נשמת" ב„ישתבח". וכך אומר המרדכי[44]: „חתימה ד„יהללוך" קיימא א„הלל" וחתימה ד„ישתבח" קאי א„הלל הגדול". וכמו „הלל הגדול" גם „הלל של כל יום" = פסוקי דזמרא מסתיימת ב„ישתבח". וכך אומר המרדכי[45]: „ברכת „ישתבח" אחרי „פסוקי דזמרא", כמו „יהללוך" אחרי „הלל".

יש להניח, שאנשי כנסת הגדולה, בזמן שהכניסו את „הלל הגדול" ואת „פסוקי דזמרא" בתפלה, תקנו להן ברכות כמו שתקנו ברכות לכל תפלה[46]. וכך מוסר לנו המרדכי[47]: „על הלל הגדול אומרים ברכת השיר „נשמת כל חי",

---

31) תהלים פד, ה. 32) שם קמד, טו. 33) שם קטו, יח.
34) גמ' ברכות ד: 35) טור אורח חיים נב. 36) יז, יא.
37) תהלים צו. 38) משנה סוכה ג, יא וגמ' סוכה לט.
39) ברכות פרק ה. 40) משנה פסחים י, ז. 41) פסחים קיח.
42) תהלים קיג—קיח. 43) שם קלו. 44) סוף מס' פסחים.
45) במס' ברכות. 46) גמ' ברכות לג. 47) סוף מס' פסחים ב„סדר בקצרה".

שתקנו אנשי כנסת הגדולה". וגם הט"ז בשם „תולעת יעקב" בשם א"ז[48] כותב, „שברכת „ברוך שאמר" ו„ישתבח" אנשי כנסת הגדולה תקנון". (ודאי הוא מכוון לנוסח הראשון של הברכות האלו).

תפלת „נשמת כל חי" מובאת בגמרא[49] כתפלת הודיה של רבי יוחנן על ירידת גשמים. ועל חתימתה של תפלת „נשמת" נשמעו בגמרא דעות אלו: „ברוך רוב ההודאות", „ברוך א־ל ההודאות" או שתי ברכות ביחד: „ברוך א־ל רוב ההודאות". גם בן סירא, שחי בימי הסופרים, מזכיר[50] בהלל הגדול: „הודו לא־ל התשבחות". כנראה היה לפניו נוסח הברכה: „א־ל התשבחות". בסידורו של רב סעדיה גאון נמצא הנוסח: „ברוך מלך גדול התשבחות, א־ל ההודאות וכו'". הוא משתמש, אפוא, בשתי נוסחאות גם יחד: „א־ל התשבחות" ו„א־ל ההודאות". והרמב"ם[51] מסיים את ברכת הגשמים (נשמת) ב„רוב ההודאות והתשבחות".

וברכה לפני „פסוקי דזמרא" („ברוך שאמר") נחתמת לפי רב משה גאון: „ברוך מהולל בתשבחות". וראוי לציון, שסיום זה הוא גם סיום ברכת „הלל המצרי", שמתחילה ב„יהללוך". גם העובדה הזו מבליטה לפנינו את הקשר בין „הלל של כל יום" ל„הלל המצרי" ול„הלל הגדול" וברכותם. (ראה במדור „הלל").

תפלת „ברוך שאמר"

חלקים של „ברוך שאמר" נזכרו במשנה ובגמרא: „ברוך עושה בראשית" — היא ברכה על ההרים וכו' במשנה[52]. „ברוך אומר ועושה גוזר ומקיים" — בגמרא[53]. „ברוך מרחם על הארץ" — במשנה[54]. חלק מ„ברוך שאמר" נזכר גם ב„תנא דבי אליהו זוטא ד'".

בשם ר' נתן הבבלי מסופר, כי בשבת הראשונה של מנוי ריש גלותא היה החזן משורר „ברוך שאמר והיה העולם" והבחורים עונין בכל פעם „ברוך הוא"[55]. רבינו יונה[56] מביא, שבמדרש כתוב, שבין ברכת „ישתבח" ל„יוצר אור" אין להפסיק". מכאן שברכת „ישתבח" נזכרה במדרש. ובעל „שלטי הגבורים"[57] מוסיף: „וכן יש הזכרה בירושלמי (שאסור להפסיק בין „ישתבח" ל„יוצר אור"). וגם בעל „הגהות מימוניות"[58] מזכיר את הירושלמי בקשר לתפלה זו (בירושלמי שלנו לא נמצא).

הוספות בזמן הגאונים

רב עמרם גאון בסידורו אומר: „בשבת מוסיפין „למנצח השמים המספרים"[59], „לדוד בשנותו"[60], „תפלה למשה"[61], „יושב בסתר עליון"[62], „הללויה, הללו את

---

48) אורח חיים נא. 49) גמ' ברכות נט: ותענית ו: ור"ן, ירושלמי ברכות א, ח. ראה גם תוספות סוטה מ. ד"ה „על". 50) בספרו „חכמת בן סירא" סי' נב, ב.
51) הלכות ברכות י, ה. 52) ברכות ט, א. 53) ברכות נז:
54) תענית ב, ד. 55) ספרי יוחסין, בדפוס קראקו עמוד קכב.
56) ברכות פרק ה ד"ה „ותקינו". 57) ברכות פרק ה סי' ד.
58) הלכות תפלה פ' ז סי' ע. 59) תהלים יט. 60) שם לד.
61) שם צ. 62) שם צא.

שם ד׳״ [63], „הודו לד׳ כי טוב״ [64] ואחר כך אומר: „הודו לד׳ קראו בשמו״ עד ״ויברך דוד״ [65] ואומר „יושע ד׳״ [66] עד „והיה ד׳ מלך״. ועומד שליח הצבור ואומר „נשמת כל חי״, „שוכן עד״ ו„במקהלות״ ו„ישתבח״.

הספרדים אומרים „הודו לד׳ קראו בשמו״ לפני „ברוך שאמר״ מיד אחרי סדר הקרבנות, מפני ש„הודו״ היו אומרים הלויים בבית המקדש על קרבן התמיד. אבל באשכנז ובצרפת מכניסים את כל המזמורים בין הברכה הראשונה („ברוך שאמר״) לברכה האחרונה („ישתבח״) [67].

שירת הים

בזמן הבית שרו הלויים שירת הים בשבת בזמן הקרבת התמיד של בין הערבים [68]. (ראה במדור „תפלות יום השבת״). אחרי חרבן הבית התפשטו שני מנהגים: זה של בבל, שלא לקרוא את השירה בבית הכנסת ולהסתפק בתמציתה „מי כמוך״ (ראה במדור „ברכות קריאת שמע״). ואפילו בימי הגאונים לא נהגו בבבל לומר שירה זו רק בשבת. ושל ארץ ישראל: שם המשכיו לקיים מנהגי מקדש גם אחרי החרבן. (ראה במדור „משמרות ומעמדות״). וגם נהגו לומר שירת הים ב„פסוקי דזמרא״ כל יום בין „ברוך שאמר״ ל„ישתבח״.

על דבר זה יש לנו ארבע תעודות מענינות. בעיקר מקהילת רומא. (והן ידוע שברומא היתה קהילה עתיקה עוד בימי הבית ואחרי חרבנו גדלה מאד). יהודי רומא וקהילות אחרות באיטליה נהגו מנהג ארץ ישראל.

התעודה הראשונה מכילה „תשובה שהשיבו קהל רומא על שירת הים דהיינו „ויושע״ [69]. וזו לשונה: „דעו, כי שירת הים היה מנהגנו מנהג כל הקהל רומא ומנהג כל קהילות אשר בסיבותינו. ומנהג כל הקהילות אשר בספרד מיום גלות ירושלים ועד עתה, לומרה כל השנה כולה בכל יום ויום זולתי תשעה באב בלבד, שאין אומרים אותה משום אבל... ומנהג אבותינו תורה היא. ובכמה מקומות אמרו רבותינו בתלמוד ארץ ישראל, מנהג מבטל את ההלכה. וכל שכן דבר זה, שאין הלכה סותרו ואין לו זכר בכל התלמוד. ושהנהיגו רבותינו לאומרה, יען כי הזמירות חובה היא לאומרה בכל יום, דאמר רבי יוסי: „יהי חלקי מגומרי הלל בכל יום״. ומסקנה „כי אמרינן בפסוקי דזמרא״. ולפיכך תקנו רבותינו לומר עמהם זו השירה, שהיא על מפלת אויבינו ולתת שבח למפליא פלאות ולברך את שמו לפניהם ולאחריהם. לפניהם „ברוך שאמר״ ולאחריהם „ישתבח״. הילכך אין ראוי למונעה אלא יום תשעה באב בלבד, לפי שהוא יום נפילה״.

מכאן מסתבר, שמנהג ארץ ישראל נשתמר בקהילת רומא, שנהגו לומר את

---

63) שם קלה. 64) שם קלו. 65) דברי הימים א, כט, י—יג.
66) שמות יד, ל—לא. 67) טור. 68) גמ׳ ראש השנה לא.
69) מחזור ויטרי סי׳ רסה עמוד 226.

השירה „מיום גלות ירושלים" ושאמרו אותה בכל יום בפסוקי דזמרא, ושהתחילה ב„ויושע".

התעודה השניה מהווה כתב יד מספרית פריס[70]: „בימי הקדומים, כשהגיעו כאן (לשם תפארתך), היה הש"ץ עומד ומתחיל „ישתבח" וכשבא הגאון ר' משה מלוקא בן ר' קלונימוס בימי מלך קארלא למדינת מגנצא, היה מנהיג בני דורו לומר — את השירה — עד „ושמו אחד"... והיה זה ערך ד"א תקע"ד". — זוהי תעודה משנת תקע"ד (814 אח"ס). ר' משה, שבא מאיטליה, העביר לאשכנז מנהג קריאת השירה „לרבות הפסוקים הנוספים עד „ביום ההוא יהיה ד' אחד ושמו אחד".

גם בסידור איטלקי „חבור הברכות" של ר' מנחם בן קלונימוס (בערך 1100 אה"ס) נכללה השירה בתפלת שחרית.

ר' אברהם בן נתן בעל „המנהיג" (שחי בספרד בערך 1300 אה"ס) מביא[71] את המנהג לומר את השירה ומוסיף: „וכן שמעתי שבארץ ישראל — בתשעה באב — מדלגין".

מכל התעודות הללו יוצא, שקריאת השירה מנהג ארץ ישראל הוא, שעבר לאיטליה ומשם בא גם לארצות אחרות.

מענין, שלפי סידור „חבור הברכות" חתמו בשבת את השירה: „מלכותך ד' אלקינו מלכות כל עולמים, ממשלתך מלכינו בכל דור ודור. בא"י אדיר המלוכה". ובמחזור בני רומא (1486) כך הוא הנוסח: „שאתה הוא אדיר בקדושה ולך נאה המלוכה המלך הקדוש". נוסח זה הוא נוסח החתימה לברכת „קדוש היום" שבמוסף ראש השנה ומשם כנראה העבירוהו בני איטליה לתפלת שחרית[72]. נראה, שגם הפסוקים „כי לד' המלוכה" שבסידורנו נלקחו מ„מלכיות" של ראש השנה, שתפלתה היתה רגילה ושגורה בפי העם.

מתי הכניסו בני בבל את השירה לסידור? לפי רב נטרונאי גאון לא אמרו את השירה בשתי הישיבות (סורא ופומבדיתא). אבל בשאר בתי כנסיות אמרוה בשבתות ובמועדים וביום הכפורים[73]. רב סעדיה גאון כותב: „יש שנוהגים לקרוא אחרי „ויושע ביום ההוא" כל הפרשה עד „כי אני ד' רופאך", ואין בו חיוב".

בבבל התחילו, אפוא, בזמן הגאונים לומר את השירה בתחילה בשבתות ובמועדים — בהתאם למנהג בית המקדש לשיר את השירה בשבת, — עד שנהגו לומר אותה בכל יום. גם בזמן הרמב"ם לא היתה עדיין קריאת השירה מנהג קבוע. שכן הוא כותב[74]: „יש מקומות שנהגו בהם לקרות את השירה בכל יום אחרי ישתבח, ויש מקומות שקורין שירת „האזינו", ויש מקומות שקורין שתי השירות, הכל לפי המנהג". בתחילה הוסיפו קריאת השירה אחרי „ישתבח".

---

70) פרופ' שכטר: „סדר חבור הברכות" עמוד 54 וסידור רב עמרם גאון (פרומקין עמ' 172)
71) בדיני התפלה סי' כד ובהלכות תשעה באב סי' כח. 72) ראה „גנזי שכטר" של פרופ' לוי גינסבירג עמ' 519. 73) ספר העתים עמוד 249. 74) הלכות תפלה ה, יג.

וגם בנוסח התפלה של הרמב"ם כתובה שירת הים אחרי „ישתבח" ובלי הפסוקים הנוספים „כי לד' המלוכה". גם בעל „ספר העתים"[75] כותב: „והכי שפיר לי מהמקורות הללו מסתבר, שמנהג ארץ ישראל לומר את השירה בכל יום מחתם על פסוקי דזמרא מקמי דליפתח השירה".

בתוך „פסוקי דזמרא" נתקבל בבבל בהדרגה. מתחילה רק בשבתות ובמועדים ולאחר „ישתבח" עד שהוכנסה לפסוקי דזמרא ואמרוה בכל יום כמו שנהגו בני ארץ ישראל.

[מרד"צ הופמן שמעתי ביאור לפסוקים הנוספים של השירה בשם הגר"א: לכתחילה לא רצו חז"ל להכניס את השירה לתוך פסד"ז, הואיל והם אינם אלא „שירי דוד עבדך". לכן דחו את אמירתה לסופם. וכדי שלא לסיים בפרשה, שהיא אינה כלולה בשירי דוד, הוסיפו לה שלשה פסוקים שבנביאים ובכתובים. ואם אחדים עוד מוסיפים „שמע", זוהי טעות, שנשתרבבה מחמת זה, שתפלת מוסף של ראש השנה (מלכיות) שגורה היתה בפיהם ותפלת „מלכיות" מסתיימת בפסוק של תורה והוא „שמע". לכן דרש הגר"א למחוק „שמע" אחרי „פסוקי דזמרא".

הגר"א מפרש את היחס בין שלושת הפסוקים האלה: כתוב „כי לד' המלוכה ומושל בגוים"[76] „ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשיו והיתה לד' המלוכה"[77]. למה כתוב בעובדיה רק „לד' המלוכה" בלי „מושל בגוים"? הואיל ויש הבדל בין מלך ומושל. המלך („נמלך" שבארמית = „התבונן") הוא השליט, שהכירו ורצו בו. והמושל הוא השליט בעל כרחם („והוא ימשל בך"[78]). בני ישראל, שמאמינים בהקב"ה, לגביהם ד' הוא מלך. אבל לגוים, שאינם מאמינים בו, להם הקב"ה רק מושל. אבל לעתיד לביא, אחרי „משפט עשיו" יהיה רק „לד' המלוכה", שגם הגוים יאמינו בו. „באותה שעה והיתה לד' המלוכה"[79]. והפסוק השלישי משלים את הרעיון ומכריז: „והיה ד' למלך על כל הארץ — גם על הגוים, — ביום ההוא יהיה ד' אחד ושמו אחד"[80] — לא מלך לישראל ומושל לגוים אלא „שמו אחד"[81].]

מדור ל"ד
קריאת שמע

קוראים קריאת שמע בערב ובבקר, שנאמר[1]: „בשכבך ובקומך". „בשעה שבני אדם שוכבים" וזהו לילה „ובשעה שדרך בני אדם עומדים" וזהו יום[2].

---

75) סי' קע. 76) תהלים כב, כט. 77) עובדיה א, כא.
78) בראשית ג, טז. 79) מדרש תנחומא „דברים" ג.80) זכריה יד, ט.
81) ראה גם גמ' פסחים נ.
1) דברים ו, ז. 2) משנה ברכות א, ג וראה רמבם, הלכות ק"ש א, א.

קריאת שמע כוללת שלשה פרקים: „שמע ישראל"[3], „והיה אם שמוע"[4], „ויאמר"[5].

בין „שמע" ל„ואהבת" אנו מוסיפים „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". משפט זה דומה לפסוק בתהלים[6]: „וברוך שם כבודו לעולם וימלא כבודו את כל הארץ אמן ואמן". ויש להסביר, מדוע מפסיקים פרשה שבתורה ומכניסים משפט שלם, „שמשה רבנו לא אמרו"[7] ושאינו כלל מהתנ"ך. וכן לא מובן, למה אנו קוראים תחילה את הפרקים מ„דברים" ואחר כך את הפרק שב„במדבר"?

ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד

במדרש[8] מובאות שתי הסברות על הוספת „בשכמל"ו": לפני מיתתו שאל יעקב את בניו על אמונתם בהקב"ה והם ענו: „שמע ישראל (שם של יעקב), ד' אלקינו, ד' אחד". ויעקב אמר: „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". והיות שאמר את זה בלחש מתוך חולשתו, גם אנו אומרים בשכמל"ו בלחש.

ועוד: „בשעה שעלה משה למרום, שמע למלאכי השרת, שהיו אומרים להקב"ה בשכמל"ו, והוריד אותה לישראל. ולמה אין ישראל אומרים אותה בפרהסיא? אמר ר' אסי: מה שגנבו מתוך פלטין של מלך, לא מתקשטים בה בפרהסיא אלא בתוך הבית. אבל ביום הכפורים, שהם נקיים כמלאכי השרת, הם אומרים בפרהסיא בשכמל"ו".

ולפי הגמרא[9] התקינו לומר בשכמל"ו בלחש, מפני הפסוק לא כתוב בתורה.

כששמע הקהל את השם המפורש מפי הכהן הגדול ביום הכפורים ומפי הכהנים בכל יום בברכת הכהנים, ענה בשכמל"ו. ובבקר, כשקראו הכהנים בלשכת הגזית „שמע ישראל", גם שם ענה הקהל בשכמל"ו. (ראה במדורים „יום הכפורים", „ברכת הכהנים" ו„תפלת הכהנים בזמן קרבן התמיד"). ויתר על כן, על כל ברכה, שברכו בבית המקדש, ענה הקהל בשכמל"ו. (ראה במדור „מקור הברכות"). בשכמל"ו — הוא אפוא המענה של הקהל בבית המקדש בין כששמע את השם המפורש, בין כששמע „שמע ישראל". וכן המענה על כל ברכה.

אחרי חורבן הבית פשט המנהג לענות בשכמל"ו גם בבתי כנסיות שבמדינה[10], עד שנעשתה בשכמל"ו לחלק בלתי נפרד של קריאת שמע. (ראה במדור „כקורין את שמע").

סדר הפרקים

על סדר הפרקים אומר הרמב"ם[11]: „קריאת שלוש הפרשיות: „שמע", „והיה", „ויאמר" על סדר זה היא נקראת קריאת שמע". קריאת שמע בסדר זה היתה נהוגה

---

3) דברים ו, ד—ט. 4) שם יא, יג—כא. 5) במדבר טו, לז—מא.
6) עב, יט. 7) גמ' פסחים נו. 8) בראשית רבה צח, דברים רבה ב, ספרי דברים ו, ד. 9) גמ' פסחים נו. ומדרש תנחומא „קדושים" ו.
10) משנה תענית ב, ה וברייתא תענית טז: 11) הלכות ק"ש א, ג.

בכל הזמנים הקדומים. המשנה[12] מעידה, שבבית המקדש קראו הכהנים „שמע", „והיה", „ויאמר".

כמה חוקרים[13] מגיעים לכלל מסקנה, שבתחילה קראו רק „שמע", „והיה" ואת פרשת „ויאמר" הוסיפו בזמן מאוחר וקבועה בסוף. ולולא זה היו מקדימים אותה בראש, שפרשת „ויאמר" קודמת בתורה לפרשיות „שמע" ו„והיה".

הנחה זו אינה מבוססת, שכן בפסוק „שמע ישראל" יש משום „קבלת עול מלכות שמים" והוא הוא יסודה של כל התפלה ומשום כך נקראת כל התפלה „קריאת שמע". לפיכך מובן, שבראש ובראשונה אנו קוראים את הפרשה שקשורה ל„שמע ישראל" ואחר כך אנו ממשיכים בפרשה, שבה „קבלת עול מצות" ובסוף פרשת ציצית: „וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ד'".

על סדר הפרקים שואלת המשנה[14]: „אמר רבי יהושע בן קרחה: למה קדמה „שמע" ל„והיה" ו„היה" ל„ויאמר"? וזוהי תשובתו: „שמע" — כדי שיקבל עול מלכות שמים תחילה. „והיה" — ואחר כך יקבל עליו עול מצות („והיה אם שמוע תשמעו אל מצותי"). ו„יאמר" — בסוף, שאינו נוהג אלא ביום". והברייתא[15] מוסיפה: „שמע": ללמוד. „והיה" ללמד. „ויאמר" לעשות".

אף שהמשנה תמיד[16], שבה נזכרו כל שלש הפרשיות, מדברת רק על ק"ש בזמן קרבן של שחרית, מסתבר מתשובתו של רבי יהושע במשנתנו, שפרשת „ויאמר" נקראת יחד עם „שמע" ו„והיה" בערב ובבקר, אמנם בסופה של ק"ש, מפני ש„פרשת ציצית אינה נוהגת אלא ביום".

אבל במשנה ברכות[17] כתוב: „אמר רבי אלעזר בן עזריה: לא זכיתי שתאמר יציאת מצרים — כלומר פרשת ציצית — בלילות, עד שדרשה בן זומא וכו'". משמע, שעד אז אמרו „ויאמר" רק ביום ולא בלילה?

אולם מפירושו של הרמב"ם למשנה זו מסתבר, שגם רבי אלעזר בן עזריה לומד, שקוראים „ויאמר" בלילה. הרמב"ם כותב: „לעולם קורין פרשת ציצית גם בלילה, למרות שהסברה נותנת שלא יקראו בלילה משום וראיתם אותו" וזו ביום בשעת ראייה, אבל יש קבלה בידינו לקרוא אותה גם בלילה. אבל עד עכשיו לא זכיתי — אמר רבי אלעזר בן עזריה — שיש לאמירה זו רמז גם בתורה, עד שדרשה בן זומא".

ונשאלת השאלה, אם פרשת ציצית אינה נוהגת בלילה, למה קוראים פרשת ציצית בלילה?

בזמן התנאים הראשונים היה נהוג מנהג אחר. שכן בית הלל „מחייבין סדין בציצית"[18] — שלא גזרו לכסות לילה (רמב"ם). — והלכה לפי הגמרא[19] כבית

---

12) תמיד ה, א.
13) ר"י אלבוגן "J. G." עמוד 24.
14) ברכות ב, ב.
15) ברכות יד:
16) ה, א.
17) א, ח.
18) משנה עדיות ד, י.
19) מנחות מ.

הלל. ורבנן בתוספתא[20], אומרים בפירוש, שציצית מצות עשה שלא הזמן גרמא היא — מפני שמצות ציצית נוהגת ביום ובלילה — וכן בברייתא[21] ובירושלמי[22], לכן מובן, שקראו פרשת ציצית גם בלילה.

ותימה, למה פוסקים הגאונים[23] והרי"ף והרא"ש נגד בית הלל ונגד הרבנן וקובעים הלכה כרבי שמעון, ש„מצות ציצית נוהגת רק בלילה? נראה, שבזמן התנאים הראשונים היתה תלבושתם של בני העם פשוטה ועיקרה היה הסדין מפשתן, שהיו לובשים אותו ביום ובלילה (ראה ברמב"ם למשנה[24]: „מדרך בני אדם שלובשים סדיניהם בלילה") והעניים החליפו אותו רק בערב שבת. ובסדין הזה קשרו את הציצית. כך מסופר על רבי יהודה בר עלאי — תלמידו של רבי עקיבא — שהיה רוחץ ידיו ורגליו בערב שבת ומתעטף ויושב בסדינין המצוייצין"[25]. רבי יהודה היה עני ופעם לא בא לתפלה מפני שלא היתה לו כסות[26]. — לכן היתה „מצות ציצית נוהגת ביום ובלילה". וכן בספרי[27] ובירושלמי[28]: „אם היו מיוחדות לו ליום ולילה חייבות בציצית"[29].

אבל תלמידי רבי יהודה לבשו כבר סדינים בלי ציצית[30], שבזמנם התרגלו ללבוש יותר מלבושים והיו להם סדינים ליום לחוד וללילה לחוד. וחז"ל לא רק שפטרו את כסות הלילה מציצית, אלא אסרו ציצית בסדין־יום „גזירה משום כסות לילה" (שכלאים שלא במקום מצוה)[31]. לכן התחילו להטיל ציצית בבגד העליון: ב„טלית". את הטלית לבשו כדרך, שהיו לובשים הרומאים את ה„טוניקה". וכדי להבדיל את הטלית של היהודים, הטילו בה ציצית[32]. משום כך הוציאו פסק הלכה כרבי שמעון, שמצות ציצית נוהגת רק ביום. ואז נשמעו בין התנאים דעות, שלא לומר פרשת ציצית בלילה[33]. אבל התנאים לא רצו לשנות את הסדר של ק"ש וענו, שבפרשת „ויאמר" נזכרה לא רק מצות ציצית אלא גם יציאת מצרים וזו מחייבת אותנו לומר „ויאמר" גם בלילה.

ורבי שמעון בן יוחי הוסיף, שגם ל„וראיתם אותו" עוד פירוש אחר: „וראיתם אותו וזכרתם", מגיד שכל המקיים מצות ציצית, מעלים עליו כאילו קיים כל המצות. גם בזה הדגיש את הצורך לומר אותה בלילה[34]. ר' יהודה בר חביבא מוסיף עוד טעמים: „חז"ל קבעו „ויאמר", מפני שיש בה ששה דברים: מצות ציצית, יציאת מצרים, עול מצות, דעת מינים, הרהור עבירה, הרהור עבודה זרה"[35]. (ועוד ביאורים בגמרא[36] ובספרי[37]).

---

20) קידושין א, ח. 21) מנחות מג. 22) ברכות ג, ג וקידושין א, ז.
23) ראה תוספות סוכה ג. ד"ה „דאמר". 24) עדיות ד, י.
25) גמ' שבת כה: 26) גמ' נדרים מט: 27) במדבר טו, לט.
28) קידושין א, ז. 29) ראה תוספות מנחות מ: ד"ה „משום".
30) גמ' שבת כה: 31) גמ' מנחות מ: ורש"י ויבמות צ:
32) גמ' מנחות מג. 33) ראה בספרי במדבר טו, לט.34) שם.
35) גמ' ברכות יב: ראה גם תוספות ברכות יד: ד"ה „ויאמר".
36) מנחות מג: 37) במדבר טו, לט.

המחלוקת היתה עוד בתקפה בזמן האמוראים. חכמי ארץ ישראל התחילו את פרשת „ויאמר" ואמרו: „דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם". ותיכף סיימו: „אני ד' אלקיכם". כך דילגו על פרשת ציצית וגם השמיטו את הפסוק: „אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים", הואיל שהזכירו יציאת מצרים בברכת „אמת אמונה"[38].

בני בבל התנגדו לכך. „אמר אביי: וכיון דאתחלינן מגמר נמי גמרינן"[39]. כן נהגו בבבל לקרוא „ויאמר" גם בתפלת ערבית והמשיכו בזה מנהג התנאים.

בארץ ישראל לא קראו „ויאמר" במלואו עוד בימי הגאונים, שכן כותב בעל הלכות גדולות: „כמה מדינות בארץ ישראל נוהגים עד היום לומר „דבר אל בני ישראל ואמרת עליהם" „אני ד' אלקיכם"[40]. (ראה במדור „תפלת ערבית").

בין התנאים הראשונים היתה מחלוקת, אם קריאת שמע נקראת בעמידה. בית שמאי אומרים, שצריך לעמוד בשחר ולפי דעתם של בית הלל אינו צריך לעמוד כלל, אלא כל אדם קורא כדרכו[41]. מחלוקת זו נמשכה גם על ידי תלמידיהם. רבי טרפון, שחי עוד בזמן הבית, נהג כבית שמאי ובא לידי סכנה וחכמים נזפו בו: „כדי היית לחוב בעצמך, שעברת על דברי בית הלל"[24]. ואחרי חרבן הבית נחלקו רבי ישמעאל ורבי אלעזר בן עזריה בענין זה[43]. וכך נמשכה המחלוקת בימי האמוראים. שמואל אמר, שמהלך עומד, כדי לקבל עליו עול מלכות שמים[44]. רב יהודה דרש עד „על לבבך" בעמידה. ורבי יוחנן בכל הפרשה[45]. ובמדרש: „עמידה בפסוק הראשון"[46].

בזמן הגאונים נהגו בני ארץ ישראל לעמוד ב„שמע" ואנשי בבל ישבו[47]. בעל ה„מנהג טוב" (במאה הי"ג) כותב, שמצא בירושלמי „לקרוא שמע בעמידה, מפני שהיא עדות" (האותיות הגדולות של „שמע" (ע) ושל אחד (ד) מהוות ביחד „עד"). ורב עמרם גאון — בבבל — דרש, שיקראו ק"ש רק מיושב. הגאונים נלחמו נגד העמידה בק"ש מטעם מיוחד. אנו זוכרים את הברייתא[48]: „רבי נתן אומר: בגבולין בקשו גם כן לקרות „עשרת הדברים" לפני „שמע" כמו במקדש, אלא שכבר בטלום מפני תרעומת המינין — שלא יאמרו לעמי הארץ, שאין שאר תורה אמת (רש"י) —". הסכנה הזו של „תרעומת המינין" היתה קיימת גם לגבי קימה לק"ש — שלא יאמרו לעמי הארץ, שאין שאר תורה אמת. — לכן הקפידו לישב גם בברכות של ק"ש ואפילו בקדושה שבהן, שהיתה נקראת אפוא קדושה דישיבה[49].

וזו אף זו. אנו מוצאים בברייתא[50]: „אמר רבי אלעזר חסמא: הקורא את

38) גמ' ברכות יד: 39) שם. 40) מהדורת הילדסהיימר עמוד 23.
41) משנה ברכות א, ג. 42) שם 43) תוספתא ברכות א, ד.
44) ירושלמי ברכות ב, א. 45) גמ' ברכות יג: 46) דברים רבה ב' ומדרש תנחומא „לך לך" א. ראה פסיקתא דרב כהנא עמוד עז ותוספות ברכות יג: ד"ה „על".
47) ראה „חלוף מנהגים" סי' א.48) ברכו יב. 49) אוצר הגאונים ברכות מו.
50) יומא יט:

שמע ומרמז בעינו ומקרץ בשפותיו ומראה באצבעו, עליו הכתוב[51] אומר: „ולא אותי קראת יעקב". מכאן, שכבר בזמן התנאים נטו מבני העם למחשבות זרות. הגאונים נלחמו נגד מפיצי מחשבות זרות וניחושים, שהמוני העם היו שטופים בהם. ומטעם זה אסר רב נטרונאי גאון „לאחוז את הציציות בק"ש וגם להניח ידו על מזוזתו"[52].

המנהג היפה של חיבוב מצוה, לאחוז את הציציות ולנשק את התפילין ואת המזוזה נזכר כבר בגמרא[53]: „אמר רב הונא: חייב אדם למשמש בתפילין כל שעה ושעה". מנהג זה פשט אחר כך שוב. כן מצינו בילקוט שמעוני[54]: „יד שמאלית בה אני קושר תפילין של יד ובה אני אוחז ציצית בזמן ק"ש".

המשנה[55] מצריכה כוונה בקריאת שמע ולפי רבי מאיר רק בקריאת הפסוק הראשון[56]. „וכל המאריך ב„אחד", מאריכין לו ימיו ושנותיו[57], ובלבד שלא יחטוף בחי"ת[58]. ר' חייא בר אבא אמר: „כדי דאמליכתיה למעלה ולמטה ולארבע רוחות השמים"[59]. „והקורא את שמע, צריך להשמיע לאזניו, שנאמר „שמע ישראל", ולדקדק באותיותיה"[60]. וזה „שיתן ריוח בין הדברים כגון: „על לבבך", „עשב בשדה", „הכנף פתיל", „אתכם מארץ" וכו'"[61].

„ואמר רבי יהודה: בין „ויאמר" ל„אמת ויציב" לא יפסיק"[62], „משום דכתיב[63]: „וד' אלקים אמת" —לכן אין מפסיקין בין „אני ד' אלקיכם" ל„אמת" (רש"י)"[64]. שליח הצבור אומר אחרי גמר ק"ש: „ד' אלקיכם אמת". ובזה לא רק מחבר „שמע" לברכה שלאחריה אלא „משלים מספר רמ"ח תבות של שמע כנגד רמ"ח אברים שבגוף"[65]. כשהיחיד קורא „שמע" משלים מספר רמ"ח באמרו „א־ל מלך נאמן" לפני „שמע"[66].

„אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי: אפילו לא קרא אדם אלא „שמע" שחרית וערבית קיים מה שכתוב[67]: „לא ימוש ספר התורה הזה מפיך"[68].

רבותינו[69] ראו בקריאת שמע עדות, שבה מעידים בני ישראל על אחדות ד', „שד' אלקי ישראל עתיד להיות ד' אחד על כל הארץ"[70]. ובעדות זו בפינו מחזירים אנו את נשמתנו לשמים. „אמר רבי עקיבא: „בכל נפשך" אפילו נוטל את נפשך"[71]. „וכשהקהיל רבי עקיבא קהילות ברבים, והיה עוסק בתורה נגד גזירות המלכות הרשעה, תפסוהו והוציאו להריגה. ובזמן ק"ש היה והיו סורקים את בשרו במסרקות של ברזל. והיה מקבל עליו עול מלכות שמים. אמרו לו תלמידיו:

---

51) ישעיה מג, כב.
52) ראה אוצר הגאונים ברכות סי' עב.
53) שבת יב.
54) תהלים סי' תשכג.
55) ברכות ב, א.
56) ברייתא ברכות יג:
57) שם.
58) שם.
59) שם.
60) משנה ברכות ב, ג.
61) ברכות טו:
62) משנה ברכות ב, ב.
63) ירמיה י, י.
64) ברכות יד.
65) מדרש רות סא וזוהר פ' "קדושים" ו.
66) ראה במדרש תנחומא "וירא".
67) יהושע א, ח.
68) גמ' מנחות צט: וסוטה מב.
69) גמ' ברכות יד:
70) ראה ישעיה מג, י.
71) משנה ברכות ט, ה.

רבינו, עד כאן? אמר להם: הייתי מצטער על פסוק זה „בכל נפשך" — אפילו נוטל את נפשך. — אמרתי, מתי יבוא לידי ואקיימנו? ועכשיו שבא לידי, לא אקיימנו? היה מאריך ב„אחד" עד שיצאה נשמתו ב„אחד". יצתה בת קול ואמרה: „אשריך רבי עקיבא, שאתה מזומן לחיי העולם הבא"[72]. ובכל דור ודור עד ימינו אנו קידשו בני ישראל את השם, כשנהרגו על אמונתם ואמרו „שמע ישראל" והאריכו ב„אחד" עד יציאת נשמתם.

„אמר הקב"ה לישראל: שמרו מצות ק"ש ערבית ושחרית ואני משמר אתכם, שנאמר[73]: „ד' ישמרך מכל רע ישמור את נפשך"[74].

מדור ל"ה
ברכות קריאת שמע

לפני ברכות „שמע" מצוה להתעטף בציצית ולהתעטר בתפילין. ועולא אמר[1]: „כל הקורא ק"ש בלא תפילין, כאילו מעיד שקר בעצמו". „ואמר רבי יוחנן: הרוצה שיקבל עליו עול מלכות שמים שלמה, יפנה ויטול ידיו ויניח תפילין ויקרא שמע ויתפלל. וזוהי מלכות שמים שלמה"[2]. „עטופים בציצית ומוכתרים בתפילין"[3] אנו נגשים לקריאת שמע ולקבלת עול מלכות שמים ועול מצות. וכך נעשה לנו קריאת שמע לתפלה, שכן מקדימים לפניה ברכה ומסיימים אותה בברכה.

„בשחר שתים לפניה ואחת לאחריה. ובערב שתים לפניה ושתים לאחריה"[4]. כפי שהסברנו במדור „תפלת הכהנים בקרבן התמיד", קראו הכהנים בזמן הבית הראשון בבקר „שמע" עם ברכה אחת לפניה ואחת לאחריה[5]. ולפי „הרבנן" בגמרא[6] הברכה לפניה זו „אהבת עולם" והברכה לאחריה — לפי המשנה — היא „אמת ויציב", שכן ברכו בזמן הבית הראשון רק ברכה אחת לפניה ואחת לאחריה. ואת הברכה השניה לפניה, ברכת „יוצר אור", תקנו אנשי כנסת הגדולה בזמן הבית השני נגד השפעת הפרסיים, כמו שהסברנו במדורים „פורס על שמע" ו„מלחמתנו נגד המינים בתפלה". (על הברכות שבערב נעמוד להלן במדור „תפלת ערבית").

ברכת יוצר

הברכה מתחילה: „יוצר אור ובורא חושך, עושה שלום ובורא את הכל". וזו קיצורו של הפסוק[7]: „יוצר אור ובורא חושך, עושה שלום ובורא ר ע, אני ד' עושה כ ל אלה". החכמים ראו צורך להדגיש במיוחד, שד' ברא את הכל בניגוד

---

72) גמ' ברכות סא:
1) גמ' ברכות יד:
2) שם.
3) רמבם, יסודי התורה ה, יא.
4) משנה ברכות א, ד.
5) משנה תמיד ה, א.
6) ברכות יא:
7) ישעיה מה, ז.
73) תהלים קכא, ז.
74) מדרש תנחומא „קדושים" ו.

לדת הפרסיים, שהכירה בשתי רשויות. והגמרא[8] מוסיפה: „הכל" לישנא מעליא". גם בן סירא[9], שחי בימי הסופרים, מזכיר את הנוסח: „יוצר הכל". הברכה נקראת במס' סופרים[10] „ברכת יוצר". בגמרא נזכר חלק מאמצע הברכה: „ומחדש בכל יום מעשה בראשית"[11]. וחתימתה: „ברוך יוצר המאורות"[12].

ב„ברכת יוצר" נכללה „קדושה", שנקראת „קדושה דישיבה" לעומת „קדושה דעמידה", שאומרים בחזרתה של תפלת י"ח ולעומת „קדושה דסדרא", שאומרים ב„ובא לציון" בגמר התפלה. ראה במדורים „קדושה" ו„סיום התפלה". שם גם ביארנו, למה נהגו לישב בקריאת שמע וברכותיה וגם ב„קדושה", שנקראת „קדושה דישיבה".

בגמרא[13] נקראת הקדושה הזו קדושת מלאכי השרת, ש„אופנים ושרפים וחיות הקודש ומלאכי השרת אמרו לפני הקב"ה במרום להודיע, שלא נמסרה הממשלה לשמש ולשאר המאורות או למלאכים אלא הוא לבדו ברא את הכל והוא מושל הכל, שהוא יוצר המאורות".

השמות: „אופנים וחיות הקדש" נזכרו ביחזקאל[14] וגם הפסוק: „ושתשאני רוח ואשמע אחרי קול רעש גדול, ברוך כבוד ד' ממקומו" הוא מיחזקאל[15]. ומישעיה[16]: „שרפים עומדים... קדוש קדוש קדוש ד' צבאות מלא כל הארץ כבודו"[17].

גם את הקדושה הזו היו אומרים רק בנוכחותם של עשרה אנשים והיחיד היה מברך „ברכת יוצר" בלי קדושה וברכתו היתה קצרה מאוד. לפי רב עמרם גאון כך נוסחתה: „ברוך יוצר אור ובורא חושך, עושה שלום ובורא את הכל. המאיר לארץ ולדרים עליה ברחמים. וטובו מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית. כאמור לעושה אורים גדולים, כי לעולם חסדו. בא"י יוצר המאורות".

רב סעדיה גאון מוסיף: „מי שחותם „אור חדש" תועה, לפי שלא תקנו חכמים ברכה זו על האור העתיד לימות המשיח, אלא על אור המאיר כל היום". אבל רב שרירא גאון אומר: „אין בכך כלום, זו הזכרה בעלמא". (הספרדים אינם אומרים „אור חדש"). בתפלת רבים, כשאומרים את הקדושה, מוסיפים — לפי רב סעדיה גאון — אחרי „מעשה בראשית": „אדון עזינו, צור משגבנו וכו'" כהקדמה לקדושה. (ראה במדור „תפלות יחיד ותפלות רבים").

ברכת אהבה רבה

על נוסח הברכה השניה מצינו בגמרא[18] שתי דעות: של שמואל: „אהבה" רבה" ושל רבנן: „אהבת עולם"[19]. הרי"ף והרמב"ם פסקו כרבנן וכן מנהג הספרדים.

---

8) ברכות יא:
9) נא, יב.
10) טז, ב.
11) חגיגה יב:
12) ברכות יב.
13) גמ' חולין צא:
14) א, יט.
15) ג, יב.
16) ו, ב—ג.
17) גמ' חגיגה יג:
18) ברכות יא:
19) ראה תוספות שם ד"ה „דרבנן".

הגאונים[20] קבעו לומר בשחרית „אהבה רבה" ובערבית „אהבת עולם", „לצאת ידי שניהם". וגם רב צמח גאון ושר שלום גאון „נהגו כן בישיבה ובבית רבינו" (בסורא). אבל גאוני פומבדיתא כמו ר' שרירא גאון ור' האיי גאון אמרו רק „אהבת עולם". וכן גם כותב רב סעדיה גאון בסידורו[21]. גם על החתימה חולקים הגאונים. לפי רב עמרם חותמים: „הבוחר בעמו ישראל באהבה" ורב סעדיה חותם: „הבוחר בעמו ישראל". ברכת „אהבה רבה" היתה בתחילה יותר קצרה. את החלק השני „והביאנו לשלום" הוסיפו אחרי חרבן הבית[22].

ברכת אמת ויציב

הזכרנו, שלפי המשנה[23] אומרים בבקר אחרי „שמע" ברכת „אמת ויציב". את הברכה חותמים בארץ ישראל[24]: „צור ישראל וגואלו" ובבל[25]: „גאל ישראל". גם הברכה הזו — שנקראת בגמרא[26] „ברכת גאולה" — היתה בתחילה יותר קצרה. ואלו ההוספות, שנזכרו בתוספתא ובגמרא:

„יציאת מצרים" — רב הוסיף[27]: „מודים אנחנו לך ד' אלקינו, שהוצאתנו מארץ מצרים ופדיתנו מבית עבדים ועשית לנו נסים וגבורות על הים". (בירושלמי[82] מובא נוסח קצת אחר להזכרת יציאת מצרים של רב).

„שירה" — אחרי „יציאת מצרים" הוסיף רב קיצור של „שירת הים", שכן בגמרא[27]: „ושרנו לך" ורש"י מפרש: זהו „מי כמכה באלים וכו'" — שהיא תמציתה של השירה. —

הזכרת מלכות — „ומלכותו ואמונתו לעד קיימת".

קריעת ים סוף — „וים סוף בקעת".

מכת בכורים — „כל בכוריהם הרגת"[29].

בעל „שבלי הלקט"[30] כותב, ש„גאוני רומא פירשו, ד„אמת ויציב" אקריאת שמע קאי, דקאמר „טוב הדבר הזה, שאמרת לקבל מלכותך" וזה מתיחס לקבלת עול מלכות שמים". חז"ל החשיבו את הברכה עד כדי כך, שאמרו: „כל שלא אמר „אמת ויציב" שחרית ו„אמת ואמונה" ערבית, לא יצא ידי חובתו, שנאמר[31]: „להגיד בבקר חסדך ואמונתיך בלילות"[32]. ולפי רב יהודה „אמת ויציב" דאורייתא — שמזכירין בה יציאת מצרים (רש"י) —[33]. „וידעתם, כי ד' הוציא אתכם ממצרים", מכאן אתה למד, ששקולה יציאת מצרים כנגד כל נסים וגבורות, שעשה הקב"ה לישראל"[34].

„ואין אומרים דברים — דברי תנחומים — אחרי „אמת ויציב"[35]. אלא

---

20) ראה בסידור רב עמרם גאון.
21) אוצר הגאונים מס' ברכות סי' נב.
22) אבודרהם.
23) תמיד ה, א.
24) ירושלמי ברכות א, ט בסוף
25) גמ' פסחים קיז.
27) גמ' ברכות יד:
26) ברכות ט:
28) ברכות א, ט.
29) תוספתא ברכות ב, א וירושלמי ברכות א, ט.
30) סי' סז.
31) תהלים צב.
32) גמ' ברכות יב. וראה תוספות ד"ה „להגיד" ואבות דרבי נתן א.
33) גמ' ברכות כא.
34) מכילתא שמות טז, ו.
35) תוספתא ברכות ג, י.

„תכף לגאולה תפלה"[36], שנאמר[37]: „יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך, ד' צורי וגואלי" —היינו „גאולה". — וסמיך ליה[38]: „יענך ד' ביום צרה" — היינו „תפלה"[39]. „ותיקין היו גומרים ק"ש עם הנץ החמה כדי לסמוך גאולה לתפלה"[40].

חז"ל הדגישו את חובת „לסמוך גאולה לתפלה": „העיד ר"י בן אליקים משום קהלה קדישא דבירושלים: כל הסומך גאולה לתפלה אינו נזוק כל היום כולו"[41]. „אמר רבי יוחנן: איזהו בן העולם הבא? זהו הסומך גאולה של ערבית לתפלה של ערבית"[42]. כנראה מסתמכת החובה הזו על מנהג עתיק ומהראוי לדעתו.

במדור „תפלת הכהנים בקרבן התמיד" הזכרנו, שבימי הבית הראשון ברכו הכהנים את העם אחרי ק"ש בברכות אלו: „אמת ויציב" „עבודה" ו„ברכת הכהנים"[43]. במשך הזמן התחיל העם לסדר את תפלתו בעצמו והכניס את הברכות שברכו הכהנים לתפלתו. כך עברו „עבודה" ו„ברכת הכהנים" לתפלת י"ח ו„אמת ויציב" נשארה במקומה כברכה אחרי ק"ש. יוצא, שברכת „אמת ויציב" והברכות הנזכרות של תפלת י"ח היו פעם תפלה אחת, שבה ברכו הכהנים את העם. ומשום כך שמרו חז"ל על סמיכותה של „אמת ויציב" לתפלת י"ח, כזכר לבית המקדש, וקבעו חובה „לסמוך גאולה לתפילה".

„ובזכות האמונה, שהאמינו בני ישראל, זכו לומר שירה. וכשם שהם הסמיכו שירה אחרי האמונה והקריעה, כך כל אדם צריך לסמוך גאולה לתפלה"[44]. והאמונה ב„גואל ישראל", שגאל אותנו ממצרים ויגאל אותנו מהגלות, נותנת לנו את הכח, לפנות אליו בתפלה, שבה כל בקשתנו — תפלת שמונה עשרה.

מדור ל"ו
תפלת שמונה עשרה — התהוותה

התפלה העיקרית היא תפלת „שמונה עשרה", כלומר: התפלה הכוללת שמונה עשרה ברכות. בכל מקום שנזכרה במשנה „תפלה" סתם, פירושה: „שמונה עשרה". וגם היום, שהתפלה מכילה תשע עשרה ברכות, שם התפלה „שמונה עשרה" במקומו עומד.

מי תיקן תפלת „שמונה עשרה"?

לפי הברייתא[1] „תקנו אנשי כנסת הגדולה שמונה עשרה ברכות על

---

36) ירושלמי ברכות א, א. 37) תהלים יט, טו. 38) שם כ, ב.
39) גמ' ברכות ד: וט: 40) ברייתא ברכות ט: 41) ברכות ט:
42) שם. 43) משנה תמיד ה, א. 44) שמות רבה כב.
1) מגילה יז:

הסדר". ובירושלמי [2]: „אמר רבי ירמיה: מאה ועשרים זקנים ומהם נביאים התקינו את התפלה הזאת". וכך גם בספרי [3]: „חכמים הראשונים תקנו שמונה עשרה ברכות". „חכמים ראשונים" הם לפי הגמרא [4] „חגי זכריה ומלאכי", דהיינו אנשי כנסת הגדולה. (בגמרא כתוב „זקנים ראשונים").

מכל המקורות האלה מוכח, שאנשי כנסת הגדולה תיקנו תפלת שמונה עשרה. וזו אף זו. אנשי כנסת הגדולה גם תיקנו נוסח של כל שמונה עשרה ברכות. שכן מצינו בירושלמי [2]: „ר' אחא בשם רבי יהושע בן לוי אמר: אף מי שהתקינו התפלה הזאת על הסדר, התקינו שלש ברכות ראשונות ושלש ברכות אחרונות שבחו של הקב"ה ואמצעיות צרכן של בריות: „חנינו דעה", „רצה תשובתינו", „סלח לנו" וכו'. והירושלמי מפרט את כל שמונה עשרה הברכות.

לעומת המקורות הברורים האלה מוצאים אנו בדברי חז"ל דעות סותרות: מצד אחד אמרו חז"ל, שתפלת י"ח נוצרה בזמנים הקדומים ביותר ובזמן הבית הראשון כבר התפללו את שלוש הברכות הראשונות ואת שלוש הברכות האחרונות שבתפלתנו. ומצד שני מוצאים אנו בגמרא, שחכמי יבנה סידרו את תפלת י"ח אחרי חורבן הבית השני, 500 שנה בערך אחרי תקופת אנשי כנסת הגדולה.

אם כן, תפלת י"ח מתי תיקנוה? הגמרא [5] אומרת, שהאבות תיקנו תפלת שחרית, מנחה וערבית. במדרש [6] נאמר: „משה עמד והתקין להם לישראל, שיהו מתפללין שלוש פעמים בכל יום". ובתהלים [7]: „ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי". ועל התפלה בזמן הבית הראשון עוסקת אחת מתשובות הגאונים [8]: „הובאה תשובה לרב שרירה גאון על השאלה: „מקמי הכין בבית ראשון היכי היו עבדי? וכן שמענו, שלא היו להם תפלה בבית ראשון אלא ברכות „אבות" ו„גבורות" ו„קדושת השם" והן שלוש ראשונות. ו„עבודה" ו„ברכת הכהנים" לבסוף וכו'. ושאר ברכות בבית שני תיקנון הנביאים ואנשי כנסת הגדולה".

איך אפשר ליישב את העובדה, שהברכות הראשונות והאחרונות של התפלה היו להם בזמן הבית הראשון — אפילו בלתי מנוסחות — בעוד הגמרא קובעת, שאנשי כנסת הגדולה תיקנון?

כפי הנראה, בכל הזמנים פנו אבותינו לבורא שמים וארץ בתפלה וכמו שהקריבו קרבנות בזמנים קבועים, גם התפללו בזמנים קבועים. אך כל התפלות האלו לא היו עדיין תפלות מסודרות בנוסח קבוע ומסוים, אלא כל אחד ואחד שפך את צקון לחשו לאביו שבשמים והתפלל את תפלתו לפי רוחו הוא. ורק יחידים היו מתפללים בעצמם, המוני העם עדיין לא ידעו לערוך את תפלתם. כן הקהילו בזמן הבית הראשון זקנים — אנשי מעמד — את הקהל בערי המדינה והתפללו

---

2) ברכות ב, ד. 3) דברים לג, ב. 4) נזיר נג.
5) ברכות כו: 6) מדרש תנחומא „כי תבא" א. 7) נה, יח.
8) תשובות הגאונים הרכבי סי' רנח עמוד 132, וראה אוצר הגאונים מס' ברכות סי' רג.

בעדם. (ראה במדור „משמרות ומעמדות"). ובבית המקדש היו הכהנים נוהגים, להוסיף לקריאת שמע בכל בקר ברכות מיוחדות לברך בהן את העם, שהיה מתאסף במקדש. וברכות אלו היו במקום תפלה. שכן[9]: „ויקומו הכהנים ויברכו את העם וישמע בקולם ותבוא תפלתם למעון קדשו לשמים".

בין הברכות הללו נזכרו גם ברכות, שידועות לנו כברכות אחרונות של תפלת י"ח[10]. לכן ברכו הכהנים את העם בברכות של תפלת י"ח ואנו יכולים לקבוע, שהברכות הראשונות והאחרונות של תפלת י"ח מקורן בזמן הבית הראשן, כמו שהובא בתשובתו של רב שרירא גאון. (ראה במדור „תפלת הכהנים בזמן קרבן התמיד"). מתוך זה גם מסתבר, שתפלתנו אינו אלא אוסף של ברכות. (ראה במדור „מקור הברכות").

אחרי חורבן הבית הראשון, כשבטלו הקרבנות, חדלו הכהנים לברך את העם בברכות אלו. וזה היה דווקא באותו הזמן, כשגדלה והלכה תשוקתה של שארית ישראל להתפלל — כשבני ישראל ישבו על נהרות בבל ובכו בזכרם את ציון[11] ובנו בכל מקומות מושבותיהם בתי כנסיות לתפלה. והכהנים, שהיו אז מורי הדור, למדום להתפלל. הנביאים, שקמו לישראל בגלות בבל: יחזקאל וברוך היו כהנים, כמו כן תלמידו של ברוך[12] עזרא הסופר כהן היה. ועזרא לימד את העם את דברי מצוות ד', שכן כתוב[13]: „עזרא הכהן הסופר סופר דברי מצות ד' וחוקיו על ישראל".

יש להניח, שהכהנים לימדו לבני ישראל את אותן הברכות, שברכו בהן את העם בזמן שבית המקדש היה קיים.

מקומות שונים בספרי דניאל ועזרא לא רק מאמתים את ההנחה הזו אלא מרמזים לנו על נוסחתן של הברכות. אם נשווה תפלתו של דניאל[14] לתפלתו של עזרא[15], ניווכח, ששתי התפלות האלו פותחים באותה התחלה, אף על פי שתוכנן אינו דומה. וזו הפתיחה לשתי התפלות: „אנא ד', אלקי השמים, הא־ל הגדול והנורא, שומר הברית וחסד לאוהביו ולשומרי מצותיו". ואמנם לא באקראי פתחו שניהם את תפלתם באותה הפתיחה, כי היא לקוחה מתפלת משה[16]: „הא־ל הגדול הגבור והנורא וכו'".

גם ירמיה הנביא פתח כך את תפלתו[17] והגמרא[18] מדגישה את הקשר שבין התפלות האלו. והנה דברי הפתיחה בתפלות משה, ירמיה, דניאל ועזרא הם דברי הפתיחה לברכה ראשונה של תפלתנו.

וכמו שמשה התחיל את תפלתו בדברי שבח[19], כך אנו מתחילים את תפלתנו בברכות של שבח. וכמו שדניאל סיים את תפלתו בדברי הודיה, כך אנו מסיימים

---

9) דברי הימים ב, ל, כז. 10) משנה תמיד ה, א. 11) תהלים קלז, א.
12) גמ' מגילה טז: 13) עזרא ז, יא. 14) דניאל ט, ד.
15) נחמיה א, ה. 16) דברים י, יז. 17) ירמיה לב, יח.
18) יומא סט: 19) דברים י, יז וראה גמ' ברכות לב.

את תפלתנו בברכות של הודיה, שכן כתוב[20]: „וזמנין תלתה ביומא הוא ברך על ברכוהי ומצלא ומודא קדם אלקא", משמע, שהתפלל דניאל שלוש פעמים ביום את תפלתו, שהתחילה בשבח וסיימה בהודיה.

וכך מתאמתת הנחתנו, שהברכות הראשונות והאחרונות של התפלה הן אותן הברכות שהכהנים ברכו בהן את העם בבית המקדש.

בגלות בבל נולד דור חדש, שלא ידע את השפה העברית על בוריה[21] ולא היה ביכלתם לסדר בעצמם את תפלתם, לכן בשובם ארצה ראו עזרא ואנשי כנסת הגדולה את הצורך, לערוך תפלה שלמה ולקבוע נוסחתן של הברכות הראשונות והאחרונות ולהכניס ביניהן בקשות פרטיות ולאומיות גם יחד[22]. „כשנשתכחה תורה מישראל עלה עזרא מבבל ויסדה"[23]. וכך „החזירו אנשי כנסת הגדולה עטרה ליושנה"[42]. וזהו בעצם מה שהברייתא[25] מוסרת לנו: „אנשי כנסת הגדולה תקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר".

בברייתא[26] מובא: „שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה". והגמרא שואלת: „וכי מאחר דמאה ועשרים זקנים ומהם כמה נביאים — כלומר אנשי כנסת הגדולה — תיקנו תפלה על הסדר, שמעון הפקולי מאי הסדיר"? והגמרא משיבה: „שכחום וחזר וסדרום".

אנשי כנסת הגדולה קבעו נוסחתן של הברכות לתפלה בצבור בבית הכנסת. בן סירא, שחי בימי אנשי כנסת הגדולה, מזכיר נוסח הברכות האלו: „מגן אברהם", „גאל ישראל", „מקבץ נדחי ישראל", „מצמיח קרן לבית דוד", „בוחר בציון". ובמשנה נזכרו: „אבות", „גבורות", „קדושת השם", „עבודה", „הודאה", „ברכת הכהנים"[27], „תחיית המתים", „חונן הדעת", „ברכת השנים"[28], „מחילת עון"[29].

בזמן הבית השני התפללו את התפלה על פה ואסור היה לכתוב ברכות[30]. וכך קרה, שבמשך הזמן לשון הברכות נשכחה, ובשעת הצורך קבעו חז"ל את הברכות מחדש ועל נוסחתן נתגלו ביניהם חלוקי דעות. (חלוקי דעות בנוסח הברכות בזמן בית הלל נמצאו במשנה[31]).

הגמרא בעצמה מתארת לנו את המהלך של „שכחום וחזר וסדרום": „כשנשתכחה תורה מישראל, עלה עזרא מבבל ויסדה. חזרה ונשתכחה עלה הלל הבבלי ויסדה. חזרה ונשתכחה עלו רבי חייא ובניו ויסדוה"[32].

שהלל ותלמידיו תיקנו סדר ברכות, מוצאים אנו במשנה[33] ובתוספתא[34]. ורבי חייא, שעלה מבבל בימי רבי יהודה הנשיא בערך 200 שנה אחרי הלל,

---

20) דניאל ו, יא. 21) נחמיה יט, כד. 22) ראה רמבם, הלכות תפלה א, ד.
23) גמ' סוכה כ. 24) גמ' סוטה סט: 25) מגילה יז:
26) שם 27) במשנה ראש השנה ד, ה ותמיד ה, א.
28) במשנה ברכות ה, ב. 29) במשנה יומא ז, א וסוטה ז, ז.
30) תוספתא שבת יג, ג; גמ' שבת קטו: וירושלמי שבת טז,א.
31) ברכות ח, ה. 32) גמ' סוכה כ. 33) ברכות פרק ח.
34) ברכות ג, טו.

ידוע לנו לא רק כמסדר התוספתא אלא גם כמארגן לימוד תורה בכל תפוצות הארץ[35]. וכנראה גם אירגן סידור התפלה. מבן אחיו ותלמידו ר ב אנו יודעים, שהוא תיקן תפלות בבבל ויש להניח, שלמד אותן מדודו ורבו רבי חייא.

משחרב הבית ועבודת המקדש בטלה, ראו סנהדרין ביבנה בנשיאותו של רבן גמליאל השני חובה, לבסס ולחזק את „עבודת ד׳״ בבית הכנסת. כן קבע רבן גמליאל לכל אדם מישראל להתפלל בכל יום תפלת שמונה עשרה לפי נוסח קבוע[36]. כוונתו היתה, להשפיע על העם, בעיקר על אלה, שלא שלטו בנוסח התפלה, לבקר בבית הכנסת בתמידות ולשמוע שם את התפלה מפי שליח הצבור, „שהוציא את הרבים ידי חובתם״[37]. לכן אמרו חז״ל[38]: „אדם שבא בערב מן השדה, יכנס לבית הכנסת וקורא ק״ש ויתפלל וכל העובר על דברי חז״ל חייב מיתה״.

בזמן התנאים היתה, אפוא, תפלת י״ח מסודרת ומנוסחת וכל אדם היה מחויב להתפלל אותה בכל יום לפי הנוסח, ש„שמעון הפקולי הסדיר על הסדר לפני רבן גמליאל ביבנה״.

אם כן, איך להבין את המשנה[39], שבה כתוב, שחברי סנהדרין לא הסכימו לקבוע חובת שמונה עשרה לכל אדם מישראל? רבי יהושע הסתפק בתפלת „מעין י״ח״ ורבי אליעזר התנגד לקביעותה כל עיקר, שכן הוא אמר: „העושה תפלתו קבע, אין תפלתו תחנונין״. ורבי עקיבא הציע פשרה: „אם שגורה תפלתו בפיו יתפלל י״ח ואם לאו „מעין י״ח״. הרי שמחלוקי הדעות הללו מוכח, שבזמן התנאים תפלת י״ח ל א היתה עדיין קבועה ומנוסחת?

למעלה הסברנו, שבבבל התפללו יחידים תפלה, שהתחילה בשלוש ברכות קבועות וסיימה בשלוש ברכות קבועות ובאמצעיתן הכניסו בקשות לפי הצורך. אך אפילו לאחר שתיקנו אנשי כנסת הגדולה תפלת י״ח שלמה, שבה כלולות ברכות ובקשות פרטיות ולאומיות, המשיכו יחידים — „חסידים ואנשי מעשה״ — להתפלל את תפלת יחיד שלהם ל פ נ י התלפה בצבור ולפעמים המשיכו בה גם א ח ר י התפלה בצבור.

התפלה בלחש על ידי יחידים לפני חזרת הש״ץ קדמה, אפוא, לנוסח של אנשי כנסת הגדולה, שתוקן לצבור. ובתפלה בלחש המשיכו בימי הבית השני כל אלה, שיכלו לסדר בעצמם את תפלתם.

[התוספתא[40] מוצאת את המקור לתפלה בלחש בתפלת חנה: „וחנה היא מדברת על לבה, רק שפתיה נעות וקולה לא ישמע״[41]. במשנה[42] אנו מוצאים את הלשון „ע מ ד ו ב ת פ ל ה מורידין לפני התיבה״, כלומר, שעמדו להתפלל תפלה בלחש ואחר כך הורידו את שליח הצבור לפני התיבה. וכן בכל מקומות, שכתוב במשנה: „עמדו בתפלה״[43], מדובר על תפלת יחיד זו].

---

35) גמ׳ כתובות קג: 36) משנה ברכות ד, ג. 37) משנה ראש השנה ד, ט.
38) ברייתא ברכות ד: 39) ברכות ד, ג—ד. 40) ברכות ג, ט.
41) שמואל א, א, יג. 42) תענית ב, ב. 43) משנה ברכות ג, ה וה, א.

על כן יש להניח, שחכמי יבנה לא חלקו על „תפלה בצבור" אלא על „תפלת יחיד", שהיחיד היה מתפלל בלחש לפני חזרת הש"ץ. רבן גמליאל דרש, שתפלת יחיד לא תשאר תפלה בלתי קבועה אלא שתהיה כמו תפלה בצבור תפלה של י"ח ברכות ולפי הנוסח הקבוע. וחבריו התנגדו לדרישה זו.

והברייתא[44] מאשרת הנחה זו: „חכמים אומרים: שואל צרכיו ב„שומע תפלה". רבי יהושע אומר: יתפלל ואחר כך ישאל צרכיו. ורבי אליעזר אומר: שואל אדם צרכיו ואחר כך יתפלל". פירוש הדבר, שרבן גמליאה דרש לתפלה בלחש י"ח ברכות. ואם אחד רוצה לבקש בקשות, שואל צרכיו ב„שומע תפלה". רבי יהושע, שהסתפק לתפלה בלחש באמירת „מעין י"ח" אומר, שישאל את צרכיו אחרי התפלה. ורבי אליעזר דורש, שישאל צרכיו בתפלה בלחש, שהיא „תפלת תחנונים".

ורבי שמעון סובר כרבי אליעזר, שכן הוא אומר: „הוה זהיר בקריאת שמע ובתפלה. וכשאתה מתפלל, על תעש תפלתך קבע אלא רחמים ותחנונים לפני המקום"[45]. רבי שמעון מדבר כנראה על שתי תפלות. הוה זהיר בתפלה בצבור על כל מלה ומלה כנוסחתה, כמו בקריאת שמע. אבל כשאתה מתפלל את תפלתך — תפלת יחיד — לא תהא תפלתך קבע אלא „רחמים ותחנונים" לפי רחשי לבך.

אבל כל התנאים היו בדעה אחת, ש„תפלה בצבור" שבבית הכנסת יתפלל הש"ץ לפי הנוסח הקבוע ואסור לשנות ממטבע, שטבעו חז"ל. גם מכמה מקומות אחרים מוכח, שכל התנאים — אפילו רבי אליעזר — מחייבים לתפלה בצבור את הסדר הקבוע של שמונה עשרה ברכות ודועתיהם מחולקות רק באיזה מקום בברכות להכניס את ההוספות.

הרי לשון התוספתא[46]: „כל שיש בו מוסף, כגון ר"ח וחוש"מ, שחרית ומנחה מתפללין שמונה עשרה ואומר „קדושת היום" ב„עבודה". רבי אליעזר אומר: ב„הודאה". פירוש הדבר: אינם חלוקים בזה, שתפלה בצבור היא בת שמונה עשרה ברכות אלא רבי אליעזר חולק על מקומה של תפלת „יעלה ויבוא"[47].

אחרי שקבעו חז"ל חובה לכל אחד להתפלל תפלת שמונה עשרה, התעוררה השאלה, אם יש עוד צורך בשתי תפלות: תפלה בלחש וחזרה על ידי הש"ץ בקול. והגמרא[48] שואלת, לפי רבן גמליאל, שמחשיב בעיקר את התפלה בצבור, הרי הקהל יצא ידי חובתו, כששמע את התפלה מפי הש"ץ והתפלה בלחש מיותר היא. ולפי החכמים, שדרשו ש„כל אחד מוציא את עצמו" בתפלתו, למה חוזר הש"ץ על תפלה זו?[49]

אולם לפי רבן גמליאל נחוצה התפלה בלחש, כדי שהש"ץ יוכל בינתים לסדר את תפלתו הוא. ולפי החכמים חוזר הש"ץ על התפלה בלחש, כדי „להוציא

---

44) עבודה זרה ז: 45) משנה אבות ב, יג. 46) ברכות ג, יד.
47) ראה גם משנה תענית א. 48) ראש השנה לד: 49) ראה משנה ר"ה ד, ט ותוספתא שם ב, יד.

את זה שאינו בקיא"[50]. רבי יוחנן בשם רבי יוחנן בן זכאי מביא עוד טעם: „התפלה בלחש היא, כדי שלא לבייש את עוברי עבירה — המתוודים בתפלתם על עבירות שבידם (רש"י)"[51].

האם גם אחרי קביעת התפלה על ידי חכמי יבנה, נשארה התפלה בצורה זו בזמן האמוראים? ואם כן, איך להבין את הגמרא[52]: אמר ר' אסי — שחי במאה הרביעית בנשיאותו של רבן גמליאל הרביעי — אמצעיות אין להן סדר"?

אלא דעתו של ר' אסי מתבארת, אם אנו קוראים את המאמר במלואו: „אמר ר' הונא: טעה בשלוש ראשונות חוזר לראש. באמצעיות חוזר ל„אתה חונן" ורבי אסי אומר: אמצעיות אין להן סדר". מכאן ברור, שהדברים אמורים „בדיעבד". כלומר, שלכתחלה דורשים גם רב הונא וגם רבי אסי תפלת י"ח כפי סדר קבוע. אלא במקרה, שטעה בסדרן של הברכות, חולקים הם, אם צריך לחזור או לא. יאם צריך, לאיזו ברכה. רב הונא אומר: חוזר לברכה ראשונה של האמצעיות, היינו לברכת „אתה חונן". ר' אסי אומר: „אם דלג ברכה אחת ואחר כך נזכר בה, אומרה אף שלא במקומה" (רש"י). לפי תוספות[53] דעתו של ר' אסי: „יתחיל במקום שדלג את הברכה ומשם ואילך יאמר את הכל על הסדר".

אך ברור, ששניהם — ר' הונא ור' אסי — סוברים, שקיים סדר קבוע, שלפיו חייבים להתפלל.

הברכה התשע עשרה

הגמרא[54] שואלת: „הני תמני סרי? תשסרי הווין. אמר רבי לוי: ברכת הצדוקים ביבנה תיקנוה", לפי זה הברכה הי"ט היא ברכת הצדוקים. ואת הברכה הזו תיקנו ביבנה. אמנם בירושלמי[55] נזכרה בין י"ח הברכות, שאנשי כנסת הגדולה תיקנו, גם ברכה זו בנוסח „הכנע קמינו"?

במדור „מלחמתנו נגד המינים בתפלה" הסברנו, שאנשי כנסת הגדולה תיקנו ברכת המינים נגד הכותים, שהפריעו בבנין ירושלים ובנין בית המקדש. אך בתקופה שלאחרי הסופרים נשתנה היחס בין היהודים לכותים והם אפילו התפללו ביחד, שכן מובא במשנה[56], שמצרפים אותם לברכת זימון והם היו מברכים ברכות[57]. „וכל מצוה, שהחזיקו בה הכותים, הרבה מדקדקין בה יותר מישראל"[58]. „ובנותיהם, בזמן שנהגו ללכת בדרכי אבותיהן, הרי הן ככותיות, פרשו ללכת בדרכי ישראל, הרי הן כישראליות"[59]. חלק מהכותים נהגו, אפוא, מנהגי ישראל וחלק מהם נעשו גוים גמורים. (ראה במדורים „בית הכנסת — התפתחותו ההיסטורית" ו„מלחמתנו נגד המינים בתפלה"). וכך נשמטה הברכה נגד הכותים.

כשעמדו הצדוקים והתנגדו לחכמים והלכו בדרך הכותים, „חזרו וסדרו"

---

50) גמ' ראש השנה לד: 51) סוטה לב: 52) ברכות לד.
53) ד"ה „מצעיות". 54) ברכות כח: 55) ברכות ב, ד.
56) ברכות ז, א. 57) משנה ברכות ח, ח. 58) גמ' ברכות מז:
59) משנה נדה ד, ב.

את הברכה. „שכחוה וחזרו וסדרוה". הפעם נוסח הברכה: „על הצדוקים אל תהי תקוה". וכן נקראת הברכה בגמרא „ברכת הצדוקים".

ברם, זמן הצדוקים עבר. ושוב שכחו את הברכה — ובימי רבן גמליאל השני, משרבו המינים החדשים: „היהודים־נוצרנים" (שהיו אז רק כיתה בקרב היהודים) היה עוד פעם צורך להכניס את הברכה. ואמר רבן גמליאל לחכמים ביבנה: „כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת הצדוקים?" רבן גמליאל לא דרש, לחבר ברכה חדשה אלא לתקן את הברכה הישנה: ברכת הצדוקים, ולהתאים אותה למינים חדשים. „עמד שמואל הקטן ותיקנה"[60], פירוש הדבר, ששמואל הקטן תיקן מחדש את ברכת הצדוקים. ולזה מתכוון רבי לוי בדבריו: „ברכת הצדוקים ביבנה תיקנוה".

ועתה למספר הברכות. לכתחילה היתה ברכת „בונה ירושלים" ו„את צמח" ברכה אחת: „כולל של דוד ב„בונה ירושלים" וחתימתה: „בא"י אלקי דוד ובונה ירושלים"[61]. בזמן התנאים הראשונים הפרידו ביניהן והיו לשתי ברכות: „בונה ירושלים" ו„מצמיח קרן ישועה", שכן אנו מוצאים[62], ש„חסידים ראשונים תיקנו „בונה ירושלים ברכה בפני עצמה בתפלה". יתכן, שהפרדה זו בא בעטיה של ההלכה „אין חותמין בשתים". (שהובאה בברייתא[63] בשם רבי, שהוא מהתנאים האחרונים). בגמרא[64] נזכרה „מצמיח קרן ישועה" כברכה בפני עצמה. על כן יש להניח, שבמקומה של „ברכת הצדוקים", שנשתכחה, באה ברכת „מצמיח קרן ישועה" ושוב היו י"ה ברכות. וכשתקנו ביבנה מחדש את ברכת הצדוקים היו, אפוא, תשע עשרה ברכות. לפיכך נאמר בגמרא[65], שאחרי תקנת ברכת הצדוקים ביבנה היו 19 ברכות.

בארץ ישראל נהגו לברך עוד בימי האמוראים „אלקי דוד ובונה ירושלים" — ביחד, — שלא הקפידו על הדין: „אין חותמין בשתים". (ראה במדור „מקור הברכות"). לכן נשארו בארץ ישראל — אחרי ששכחו את ברכת הצדוקים — רק 17 ברכות וכשתקנו ביבנה מחדש את ברכת הצדוקים, היו להם רק 18 ולא 19 ברכות. ובאמת כתוב כך בגמרא ירושלמי[66]: „אמר ר' חונה: אם יאמר לך אדם שבע עשרה אינון, אמור לו: של מינין כבר קבעו חכמים ביבנה". כלומר, אחרי תיקון ברכת המינים ביבנה, יש לנו 18 ברכות. וכן במדרש[67]: „טוב" בגימטריא שבעה עשר. אם תאמר, תפלה תשעה עשר ברכות? הוציא משם ברכת המינים, שתיקנוה ביבנה ו„את צמח", שתיקנו אחריו", לאמור: בארץ ישראל תיקנו את ברכת „את צמח" כברכה מיוחדת רק בזמן מאוחר ואחרי, שתיקנו ביבנה את ברכת המינים.

אליעזר קליר, שחיבר פיוט לכל ברכה, לא חיבר פיוט ל„את צמח", משמע,

---

60) גמ' ברכות כח: 61) ירושלמי ברכות ד, ג—ד. ותענית ב, ב.
62) מדרש תהלים יז, ד. 63) ברכות מט. 64) פסחים קיז:
65) ברכות כח: 66) ברכות ד, ג. 67) במדבר רבה יח, יז.

ש„את צמח" לא היתה אז ברכה בפני עצמה. ובסידורו של רב סעדיה גאון נמצאו רק י"ח ברכות ו„ירושלים" ו„את צמח" ביחד.

הרי שבסיכום ניתן לומר: אנשי כנסת הגדולה תיקנו י"ח ברכות, ביניהן גם ברכת המינים. והיות ש„ירושלים" ו„את צמח" היתה ברכה אחת, היו להם י"ח ברכות. ברכת המינים נשתכחה. לעומת זה הפרידו את „ירושלים" ו„את צמח" ועשון לשתי ברכות. על ידי זה שוב היו להם י"ח ברכות (בלי ברכת המינים). וכשתיקנו ברכת המינים ביבנה מחדש, היו להם י"ט ברכות.

בארץ ישראל היו, אחרי שנשתכחה ברכת המינים שבע עשרה ברכות, מפני שברכת „אלקי דוד ובונה ירושלים" לא הפרידו. ואחרי תיקון ברכת המינים ביבנה, היו בארץ ישראל שמונה עשרה ברכות. כך נשאר בארץ ישראל בימי התלמוד עד זמן הגאונים.

תפלה „מעין י"ח"

על דברי רבי יהושע במשנה[68]: „בכל יום מתפלל אדם „מעין שמונה עשרה", שואלת הגמרא[69]: „מאי „מעין שמונה עשרה"? ומשיבה שתי תשובות: „רב אמר: מעין כל ברכה וברכה, ושמואל אמר: „הבינינו ד' אלקינו וכו'". תפלת „הבינינו" היבר שמואל בעצמו, שכן בירושלמי[70] נקראת התפלה „מעין י"ח דשמואל", והיא כוללת תוכן של שתים עשרה הברכות האמצעיות[71]. נוסח של „הבינינו" בירושלמי שונה במקצת מבבלי[72].

על נוסח תפלת „מעין י"ח" כותב בעל האשכול[73]: „בידי רב צמח גאון היתה קבלה מרב יהודאי גאון, שקבלה מרבו ורבו מרבו עד רבי יהושע, וזו תפלה „מעין י"ח": אחרי אמירת „אבות" ו„גבורות" אמרו: „גדלך תקדש בנו. בא"י הא־ל הקדש. דעת וחכמה למדנו. בא"י חונן הדעת. הדור אצלך תשיבנו. בא"י הרוצה בתשובה. וכן בשאר הברכות". (באוצר הגאונים[74] נזכר נוסח שונה מזה).

„אביי לייט אמאן דמצלי „הבינינו" — שמדלג את הברכות וכוללן בברכה אחת (רש"י). — אבל רב ביבי בר אביי אמר: כל השנה כולה מתפלל אדם „הבינינו", חוץ מימי גשמים, מפני שצריך לומר שאלה בברכת השנים"[75].

כל זה נאמר לברכות האמצעיות, אבל את שלוש הברכות הראשונות ואת שלוש הברכות האחרונות היו אומרים תמיד במלואן.

אבל חז"ל תקנו תפלה עוד יותר מקוצרת והיא ברכה „מעין שבע", ששליח הצבור אומר אותה בליל שבת. הברכה הזו כוללת את תוכנן של הברכה האמצעית של שבת ושל הברכות הראשונות והאחרונות גם יחד. (ראה במדור „תפלת ליל שבת").

---

68) ברכות ד, ג. 69) ברכות כט. 70) ברכות ד, ג.
71) ראה גם ירושלמי תענית ב, ב. 72) גמ' ברכות כט.
73) א, כה. 74) מס' ברכות סי' קפד. 75) גמ' ברכות כט.

מדור ל"ז

תפלת שמונה עשרה — נוסחתה

וזהו הסדר של י"ח ברכות: שלוש ראשונות — „אבות, „גבורות", „קדושת השם". שתים עשרה ברכות אמצעיות — בקשות לצרכי הפרט והכלל. שלוש אחרונות — „עבודה", „הודיה", „ברכת הכהנים"[1]. „שמונה עשרה לא פתחו בצרכם של ישראל תחילה עד שפתחו בשבחו של מקום, שנאמר[2]: „האל הגדול הגבור והנורא", „מתיר אסורים", „אתה קדוש ונורא שמך" ואחר כך „רפאנו" ואחר כך „מודים אנחנו לך"[3].

אבות: „מנין שאומרים אבות? שנאמר[4]: „הבו לד' בני אלים"[5]. הברכה נקראת „אבות", הואיל ומזכירים בה את הפסוק[6]: „אלקי אברהם, אלקי יצחק ואלקי יעקב". לפי המדרש נזכרה המלה „אלקי" אצל כל אחד, מפני שכל אחד מהאבות הכיר את קונו מעצמו. והגמרא[7] מפרשת: „כתיב „ואעשך לגוי גדול" זהו שאומרים „אלקי אברהם". „ואברכך" זהו: „אלקי יצחק". „ואגדלך שמך" זהו: „אלקי יעקב". „והיה ברכה": בך חותמין ואין חותמין בכולן".

חתימת הברכה: „מגן אברהם", שנאמר[8]: „אל תירא אברם, אנכי מגן לך". „מגן אברהם" נזכר אצל בן סירא[9], שחי בזמן הסופרים.

בזכות אבות תפלתנו מתקבלת, שכן בגמרא[10]: „כשחטאו ישראל במדבר, עמד משה לפני הקב"ה ואמר כמה תפלות ותחנונים לפניו לא נענה, וכשאמר: „זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך"[11], מיד נענה". לכן תפלתנו: „וזוכר חסדי אבות — ומביא גואל לבני בניהם".

גבורות: „מנין שאומרים גבורות? שנאמר[12]: „הבו לד' כבוד ועוז"[13]. „מה גבורות? גשמים שיורדים בגבורה"[14]. גם במדרש[15] מתוארת גבורתו של הקב"ה בהורדת הגשמים ובתחיית המתים. „וכשם שתחיית המתים חיים לעולם, כך ירידת גשמים חיים לעולם"[16]. לכן „מזכירים את הגשמים" בברכה זו, שהגשם מחיה ומחדש פני האדמה (ראה במדור „תפלת שמונה עשרה — „תוספות").

חתימתה של הברכה: „מחיה מתים"[17].

קדושת השם: „מנין שאומרים „קדושת השם"? שנאמר[18]: „הבו לד' כבוד שמו, השתחוו לד' בהדרת קדש"[19]. הנוסח: „קדוש אתה ונורא שמך"

---

1) משנה ראש השנה ד, ה. 2) דברים י, יז.
3) ספרי דברים לג, ב.
4) תהלים כט, א. 5) גמ' ברכות לב.
6) שמות ג, טו.
7) פסחים קיז: 8) בראשית טו, א.
9) נא, ב.
10) שבת ל. 11) שמות לב, יג.
12) תהלים כט, א.
13) גמ' ברכות לב. 14) גמ' תענית ב.
15) בראשית רבה יג.
16) ירושלמי ברכות ה, ב ותענית א, א.
17) משנה ברכות ה, ב ופרקי דר' אליעזר לה.
18) תהלים כט, ב.
19) גמ' ברכות לב.

נזכר בספרי[20] ובפרקי דרבי אליעזר[21] ונשאר בשמונה עשרה של ראש השנה. ובירושלמי[22] „אדיר המלוכה". גם זה נמצא בתפלת ראש השנה.

ואנו חותמים: „הא־ל הקדוש"[23].

הברכות האמצעיות: הסדר של י"ב הברכות האמצעיות הוא — לפי הגמרא[24] — כדלקמן: בינה (אתה חונן), תשובה (השיבנו), סליחה (סלח נא), גאולה (ראה בעניינו), רפואה (רפאנו), ברכת השנים (ברך עלינו), קיבוץ גלויות (תקע בשופר), דין ברשעים (השיבה שופטינו), ברכת הצדוקים (ולמלשינים), ברכת הצדיקים (על הצדיקים), בונה ירושלים (ולירושלים), ברכת דוד (את צמח דוד) ותפלה (שמע קולנו).

בגמרא ירושלמי[25] נמצא אותו הסדר, אלא ש„ברכת דוד" אינה מופיעה כברכה מיוחדת ונכללת ב„בונה ירושלים". (ראה במדור הקודם).

וסדר י"ב הברכות פותח בבקשות רוחניות ומוסריות (חונן הדעת, תשובה, סליחה). אחר כך בא תוכן של בקשות גשמיות (גאולה, רפואה, ברכת השנים). ומ„קיבוץ גלויות" מתחילות בקשותיה של האומה. גם „ועל הרשעים" ו„על הצדיקים" הן מסוג הברכות הללו, שכן הרשעים מסכנים את קיום האומה ותפלת הצדיקים מביאה ישועה לכל עם ישראל.

חונן הדעת: הברכה נקראת „חונן הדעת"[26]. „בינה"[27], „חכמה"[28], „דיעה"[29]. בתפלת שלמה המלך[30] נאמר כבקשתו ראשונה: „עתה חכמה ומדע תן לי". לפי זה גורסים רב סעדיה גאון והרמב"ם: „דעה וחכמה". ולפי ירושלמי[29] מתחילה הברכה: „חננו דעה". „אמר ר' אמי: גדולה דעה, שנתנה בתחילת ברכות חול"[31].

תשובה: הברכה מתחילה: „רצה תשובתנו"[32] וחותמת „בא"י הרוצה בתשובה"[33].

סליחה: „אחרי תשובה סליחה, דכתיב[34]: „וישוב אל ד' וירחמהו ואל אלקינו, כי ירבה לסלוח"[35]. בהתאם לפסוק זה החתימה היא: „המרבה לסלוח"[36], ולפי מדרש תהילים[37]: „חנון המרבה לסלוח".

גאולה: לפי הירושלמי[38] היא מתחילה „גאלינו" וחותמת לפי המשנה[39] „גואל ישראל". „אמר רבא: בק"ש ובהלל אומרים „גאל ישראל" — על שעבר — ובתפלה חותמים „גואל ישראל" — שמתפללין על העתיד"[40].

---

20) דברים לג, ב. 21) סוף לה.
22) ראש השנה ד, ו.
23) גמ' ברכות יב: וירושלמי סנהדרין ב, ב.
24) מגילה יז:
25) ברכות ב, ד. 26) משנה ברכות ה, ב.
27) גמ' מגילה יז:
28) גמ' ברכות לג. 29) ירושלמי ברכות ב, ד.
30) מלכים א, ג: ט—יא ודברי הימים ב, א, י. 31) גמ' ברכות לג.
32) ירושלמי ברכות ד, ג וד, ד.
33) מדרש תהלים כט, ב. 34) ישעיה נה, ז.
35) גמ' מגילה יז:
36) ירושלמי ראש השנה ד, ו. 37) כט, ב.
38) ברכות ב, ד.
39) תענית ב, ד. 40) גמ' פסחים קיז:

רפואה: ברכה זו נקראת גם „ברכת החולים"[41]. היא מתחילה „רפא חיילנו" וחותמת „רופא חולים"[42]. „אמר רבי חנינא: מי שיש חולה בתוך ביתו, צריך שיערבנו בתוך חולי ישראל"[43], לכן נוהגים לחתום: „רופא חולי עמו ישראל".

ברכת השנים: ברכה זו נזכרה במשנה[44] ותוקנה „כנגד מפקיעי שערים"[45]. היא מתחילה — לפי הירושלמי[46] — „ברך שנותינו" וחותמת „מברך השנים".

קיבוץ גלויות: היא מתחילה: „קבצינו" וחותמת: מקבץ נדחי ישראל"[47]. אין להסיק משם הברכה: „קיבוץ גלויות", שהברכה תוקנה אחרי חרבן הבית השני. ידוע, שגם אחר חרבן הבית הראשון נתפזרה שארית ישראל לא לבבל לבד אלא גם למצרים ולארצות אחרות, וכשעלו מבבל, עלה רק חלק מהם. לפיכך קבעו אנשי כנסת הגדולה ברכה מיוחדת ל„קיבוץ גלויות". וכן מזכיר בן סירא „מקבץ נדחי ישראל".

דין ברשעים: או — לפי רבינו חננאל[48]: ברכת משפט. „וכיון שנתקבצו גלויות נעשה דין ברשעים, שנאמר[49]: „ואשיבה שופטיך כבראשונה"[50]. הברכה מתחילה[51]: „שופטינו בצדק" וחותמת[52]: „מלך אוהב צדקה ומשפט".

ברכת הצדוקים: היא תוקנה „נגד הפושעים והזדים"[53] או „כנגד מינים ורשעים"[54] או „כנגד מינים ופושעים"[55]. ומתחילה — לפי ירושלמי[56]: „הכנע קמינו" וחותמת: „מכניע זדים". (ראה גם המדור הקודם).

ברכת הצדיקים: „וכיון שכלו פושעים, מתרוממת קרן צדיקים"[57]. שם הברכה „ברכת הצדיקים"[58]. לפי התוספתא[59] כוללת הברכה גם זקנים. הברכה מתחילה: „צדקינו במשפט" וחותמת „מבטח לצדיקים"[60].

בונה ירושלים: „קרן הצדיקים מתרוממת ב„ירושלים"[57]. נוסח החתימה הוא: „הבוחר בציון"[61] או „השוכן בציון"[62]. אחרי חורבן הבית בא במקומה הנוסח „בני ביתך" עם החתימה „אלקי דוד ובונה ירושלים"[63]. (ראה במדור הקודם).

ברכת דוד: זה שם הברכה לפי רבינו חננאל[58] ובגמרא שמה בקצור „דוד". „וכיון שנבנת „ירושלים" בא „דוד"[57]. וחתימתה: „מצמיח קרן ישועה"[64]. (ברכה זו לא נמצאת בירושלמי. ראה במדור הקודם).

---

41) עבודה זרה ח. 42) ירושלמי ברכות ב, ד. 43) גמ' שבת יב:
44) ברכות ה, ב. 45) גמ' מגילה יז: 46) ברכות ב, ד.
47) שם. 48) גמ' מגילה יז: 49) ישעיה א, כו.
50) גמ' מגילה יז: 51) ירושלמי ברכות ב, ג. 52) גמ' ברכות יב:
53) גמ' ברכות כח: 54) ירושלמי ברכות ב, ד. 55) שם ד, ג.
56) שם ב, ד וד, ג. 57) גמ' מגילה יז: 58) רבינו חננאל שם.
59) ברכות ג, כה. 60) ירושלמי ברכות ב, ד. 61) בן סירא נא, יב.
62) ירושלמי יומא ז, א. 63) תוספתא ברכות ג, כה. וירושלמי ברכות ב, ד וד, ה וראש השנה ד, ה. ומדרש תהלים כט, ב ומדרש שמואל רבה.
64) משנה ברכות ד, ד ותענית ב, ד.

תפלה: „וכיון שבא „דוד" באה „תפלה"[65]. היא מתחילה: „שמע עתירתנו"[66] וחותמת „שומע תפלה"[67]. „הקב"ה מביט בכל אחד ואחד מישראל, שנאמר[68]: „אנכי ד' אלקיך". תפלות כל בריה הוא שומע כולם כאחת. משום כך לא כתוב „שומע תפלות" אלא „שומע תפלה", כדכתיב[69]: „שומע תפלה אליך כל בשר יבואו"[70].

הברכות האחרונות: עבודה": „וכיון שבאת „תפלה" באת „עבודה"[63]. הברכה הזו נזכרה בין הברכות, שאמרו הכהנים בכל בקר בהקרבת התמיד כתפלה להקב"ה, שיקבל ברצון את הקרבן[71]. (ראה במדור „תפלת הכהנים בקרבן התמיד"). בזמן שביה המקדש היה קיים נוסח הברכה היה: „רצה ד' אלקינו עבודת עמך ישראל ואשי ישראל ותפלתם תקבל ברצון. ברוך המקבל עבודת עמך ישראל ברצון". או „רצה בעמך ישראל ותרצה העבודה בדביר ביתך וכו', שאותך לבדך ביראה נעבוד"[72]. החתימה: „שאותך לבדך ביראה נעבוד" נזכרה במקומות שונים[73]. אחרי החרבן התקינו להתפלל כך: „אנא רחום ברחמיך הרבים השב שכינתך לציון וסדר העבודה לירושלים"[74]. או נוסח אחר[75]: „רצה אלקינו, שכון בציון מהרה יעבדוך בניך".

הודאה או תודה: „הודאה" נזכרה במשנה[76] ובגמרא[65]: „תודה". „וכיון שבאת „עבודה", באת „תודה". הברכה מתחילה ב„מודים"[77], וכן בספרי[78]: „מודים אנחנו לך". וחותמת: „הטוב לך להודות"[79] או „הטוב שמך להודות"[80].

שים שלום: בבית המקדש בשעות הבקר, כשהתאסף העם בלשכת הגזית, לשמוע מפי הכהנים קריאת שמע ולענות „בשכמל"ו", „ברכו הכהנים את העם" בברכות מיוחדות וביניהן „ברכת הכהנים"[81]. ברכת הכהנים זו לא היתה ברכת „יברכך ד' וכו'", שברכו הכהנים בתום העבודה באולם, אלא ברכת „שים שלום"[82] (ראה במדור „תפלת הכהנים בקרבן התמיד").

בברכת „יברכך" עד „וישם לך" נתברך על ידי הכהנים הפרט, כל אחד ואחד בישראל. את העם, את כלל ישראל, ברכו בברכת „שים שלום". כך מפרש הרמב"ם את המשנה[83]: „שים שלום" תפלה על ישראל ועליה אמרו „וברכו את העם".

וכמו שהיה נהוג במקדש, כך נהגים בבית הכנסת, לומר שתי הברכות. אחרי נשיאת הכפים חוזר הש"ץ בברכת „שים שלום" וברכה זו קשורה בברכת

65) גמ' מגילה יח.
66) ירושלמי ברכות ב, ד.
67) משנה ברכות ד, ד.
68) שמות כ, ב.
69) תהלים סה, ג.
70) פסיקתא כא, ו.
71) משנה ראש השנה ד, ה; יומא ז, א; סוטה ז, ז; תמיד ה, א; תענית כז:
72) רש"י לברכות יא: ורש"י יומא סח:
73) ירושלמי יומא ז, א וסוטה ז, ו; ילקוט שמואל; רבינו חננאל — יומא ע.
74) מדרש תהלים יז, ד.
75) ויקרא רבה ז.
76) משנה ראש השנה ד, ה; יומא ז, א וסוטה ז, ז.
77) משנה ברכות ה, ג.
78) דברים לג, ב.
79) ירושלמי יומא ז, א.
80) מדרש תהלים כט, ב.
81) משנה תמיד ה, א.
82) רמבם, הלכות תמידין ומוספין ו, ד.
83) תמיד ה, א.

הכהנים והיא סיומה. לכן אומרת הגמרא[84]: „אין הכהנים רשאים להחזיר פניהן מן הצבור עד שיתחיל הש"ץ „שים שלום" ואינן רשאין לעקור רגליהן ולילך עד שיגמור הש"ץ „שים שלום". והגמרא[65] שואלת: „ומה ראו לומר „שים שלום" אחרי ברכת הכהנים? ומשיבה: משום דכתיב: „ושמו את שמי על בני ישראל שנאמר[85]: „ד' יברך את עמו בשלום". לאמור, לאחר שנתברך הפרט בברכת הכהנים: „ד' יברכך", מוסיפים ברכת „שים שלום", ברכה לכלל ישראל, שכן כתוב: „ושמו את שמי על בני ישראל וד' יברך את עמו בשלום".

הניחה זו מתאמתת מהנוסח המקורי של „שים שלום", שכתב ידו נתגלה בגניזה בקהיר והוא נוסח מימי הבית[86]. בנוסח זה כתוב במפורש: „שים שלומך על ישראל עמך ועל עירך ועל נחלתך וברכנו כולנו כאחד. בא"י עושה השלום".

לפי תעודה זו הברכה היתה נחתמת ב„עושה השלום". חתימה זו נזכרה גם במקורות אחרים: „רבי לוי אמר: גדול השלום, שכל הברכות הטובות חותמות בשלום וכו' בתפלה: עושה שלום" וכו'"[87]. — „עושה השלום בשלוש תפלות של שמונה עשרה" . — „אמר רבי יהושע בן לוי: „כששליח הצבור אומר „עושה שלום" אחרי גמירת התפלה וכו'"[89].

במריצת הזמן הרחיבו את ברכת „שים שלום" וחתמו: „המברך את עמו ישראל בשלום" (שנזכר גם בגמרא[65]). כך מצאנו גם בסידורו של רב עמרם ורב סעדיה גאון. וכשהרחיבו תפלה זו הכניסו לתוכה גם את התוכן של ברכת הכהנים. וכן מזכיר בעל סידור „הגיון לב" בשם החכם פירשנטל, שבברכת „שים שלום" נרמזו שלוש ברכות של ברכת הכהנים. כאילו הכהנים פתחו ואמרו: „יברכך ד' וישמרך" והעם ענה: „שים שלום טובה וברכה". ובאמרם: „יאר ד' פניו אליך ויחונך", השיבו: „ברכנו אבינו כולנו כאחד באור פניך". ועל חתימתם: „וישם לך שלום", סיים העם: „וטוב בעיניך לברך את עמך ישראל בכל עת ובכל שעה בשלומך".

מדור ל"ח
תפלת שמונה עשרה — תוספות

„ד' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך": „אמר רבי יחנן: בתחילה — לפני תפלת י"ח — הוא אומר[1]: „ד' שפתי תפתח וכו'". ובסוף — אחרי גמר תפלת י"ח[2]: — „יהיו לרצון אמרי פי וכו'"[3].

---

84) סוטה לט: 85) תהלים כט, יא. 86) ראה מאמרו של פרופ' שכטר ב J.Q.R. X656 ופרופ' פינקלשטין ב"Development of Amidah" עמוד 169.
87) ויקרא רבה ט בסוף וטו. 88) מס' סופרים י, ז. 89) רי"ף מגילה פרק ד (יד:).
1) תהלים נא, יז. 2) שם יט, טו. 3) גמ' ברכות ט:

הזכרת הגשמים ושאילת הגשמים: „מזכירין גבורות גשמים ב„תחיית המתים"[4] ממוסף שביום טוב האחרון של החג (שמיני עצרת) עד שחרית שביום טוב הראשון של חג הפסח. ונוסחתה: „משיב הרוח ומוריד הגשם"[5]. ובקיץ מזכירים „ומוריד הטל", ש„הטל סימן יפה לעולם"[6].

„ושואלין הגשמים בברכת השנים"[7]. „מתי שואלין את הגשמים? רבן גמליאל אמר: בז' מרחשון — ט"ו יום אחר החג, — כדי שיגיע האחרון שבישראל לנהר פרת"[8]. והברייתא[9] מוסיפה: „אימתי, בזמן שהשנים כתיקונן וישראל על אדמתם, אבל בזמן הזה, הכל לפי השנים, הכל לפי המקומות, הכל לפי הזמן". „בגולה עד ששים יום בתקופת תשרי — שבבבל אינן צריכים לגשמים כמו בארץ ישראל (רש"י)"[10]. ובמקומות, שהם צריכים לגשמים בימות החמה, שואלים את הגשמים בעת צרכם ב„שומע תפלה"[11]. „איך שואלים? ותן טל ומטר"[12].

„משיב הרוח" כהזכרה מכניסים בברכות הראשונות, אבל „ותן טל ומטר" כבקשה מכניסים בברכות האמצעיות"[13]. שכן „אמר רב יהודה: לעולם אל ישאל אדם צרכיו בשלוש ראשונות ולא בשלוש אחרונות אלא באמצעיות"[14].

בקשות אחרות: „אבל אם בא אדם לומר בסוף כל ברכה וברכה מעין כל ברכה וברכה, אומר — אם הוא משכח תלמודו, מאריך ב„חונן הדעת". אם בעל תשובה הוא, מאריך ב„הרוצה בתשובה" (רש"י). אם יש לו חולה בתוך ביתו, אומר בברכת חולים. ואם צריך פרנסה, אומר ב„ברכת השנים"[15]. ואמר רבי חנינא: מי שיש לו חולה בתוך ביתו, צריך שיערבנו בתוך חולי ישראל — שמתוך שכוללן עם האחים, תפלתו נשמעת בזכותן של רבים (רש"י)"[16].

הבדלה: ברכת הבדלה קבועה ב„חונן הדעת"[17] „מ"ט? אמר רב יוסף: מתוך שהיא חכמה, קבועה בברכת חכמה. ורבנן אמרו: מתוך שהיא חול, קבועה בברכת החול"[18], ש„חונן הדעת" ראשונה לברכות החול.

ביום טוב שחל להיות במוצאי שבת מוסיפים בתפלת ערבית לפני „ותתן לך" הבדלה והיא תפילת „ותודיענו". עליה נאמר בגמרא[19]: „מדרב ושמואל ידענא, דתקינו לן מרגניתא בבבל: „ותודיענו ד' אלקינו את משפטי צדקך ותלמדנו לעשות חוקי רצונך וכו'". (ראה במדור „הבדלה").

יעלה ויבוא: „אמר רבי אושיעא: ימים, שיש בהן קרבן מוסף, כגון ראש חודש וחולו של מועד ערבית ושחרית ומנחה אומר „מעין המאורע" ב„עבודה"[20]. ובעלי התוספות[21] מפרשים: „משום ד„יעלה ויבוא" תפלה להשיב ישראל לירושלים

---

4) משנה ברכות ה, ב. 5) משנה תענית א, א—ב. 6) ירושלמי תענית א, א.
7) משנה ברכות ה, ב. 8) משנה תענית א, ג. 9) תענית יד:
10) ברייתא תענית י: 11) גמ' תענית יד: 12) גמ' תענית י.
13) רש"י למשנה ברכות ה, ב. 14) גמ' ברכות לד. 15) עבודה זרה ח.
16) גמ' שבת יב: 17) משנה ברכות ה, ב. 18) גמ' ברכות לג.
19) שם לג: 20) תוספתא ברכות ג, יג וגמ' שבת כד.
21) ד"ה „בבונה".

היא, תיקנוה ב„עבודה". וזה הכלל: — לפי ירושלמי ברכות ד, ג — כל דבר שהוא לבוא אומרו ב„עבודה", לשעבר ב„הודאה", וכן במשנה (ברכות ט, ב): „נותן הודאה לשעבר וצועק לעתיד".

מס' סופרים [22] מזכירה את תחילת התפלה בנוסח זה: „אנא אלקינו שם יעלה ויבוא". „ובה מזכירין את החג: „מקרא קודש הזה ביום חג המצות הזה" וכדומה" [23]. (וכן נוסח הספרדים). „ובחולו של מועד אין אומרים: „מקרא קודש הזה" אלא „חג פלוני הזה". וביום שביעי של פסח אומרים: „ביום שביעי העצרת הזה". ואין מזכירין בו חג, לפי „שאין חג בפני עצמו" [23]. (ראה במדור „חג הפסח").

מודים דרבנן: „בזמן ששליח הצבור אומר: „מודים", העם מה הם אומרים? אמר רב: „מודים אנחנו לך" [24]. שמואל אמר: „אלקי כל בשר". רבי סימא: „יוצרנו יוצר בראשית". הנהרדעי בשם רבי סיווא: „ברכות והודאות". ור' אחא בר יעקב מסיים בה הכי: „כן תחיינו ותחננו וכו'". אמר רב פפא: „הלכך נימרינהו לכולהו" [25]. בירושלמי [26] מובאים עוד מאמרים אחרים. שם מובא כחתימה: „בא"י הא־ל ההודאות". „והכל שוחחין עם הש"ץ בהודאה" [26].

ומשום שתפלה זו מורכבת מכמה תפלות, שאמרו רבנן, נקראת התפלה: „מודים דרבנן", שכן בירושלמי [26]: „נהגין רבנין אמרין כולהון".

על הנסים: „בחנוכה ובפורים מוסיפין ב„הודאה" „מעין המאורע" [27] „משום פרסומי ניסא" [28]. ובעלי התוספות [29] מפרשים, שמזכירין „על הנסים" בברכת הודאה, ש„על הנסים" הודאה היא ולא תפלה. נוסח מקוצר של „על הנסים" מובא במס' סופרים [30]: „ואומרים בהודייה והודאת פלאות ותשועת כהניך, אשר עשית בימי מתתיהו בן יוחנן כהן גדול וחשמונאי ובניו, כן יעשה עמנו ד' אלקינו ואלקי אבותינו נסים ונפלאות, ונודה לשמך לנצח. בא"י הטוב ונסים". וכן גם מזכירין את מרדכי ואסתר בהודייה בפורים" [30]. הנוסח הידוע של „על הנסים" נמצא בסידורו של רב עמרם גאון ונזכר ב„שאלתות של ר' אחא גאון" [31].

[תוספות לימי תענית — ראה במדור „תעניות". תוספות לעשרת ימי התשובה — ראה במדור „עשרת ימי התשובה". קדושה — ראה במדור „קדושה". ברכת הכהנים — ראה במדור „ברכת הכהנים"].

אלקי נצור: „מר בריה דרבינא, כי הוה מסיים צלותיה, אמר הכי: „אלקי נצור לשוני מרע וכו'" [32]. התפלה נמצאת בסידורו של רב עמרם ורב סעדיה גאון. ולפי אבודרהם יש לאומרה אחר התפלה, קודם שיפסיעו שלוש פסיעות. „אמר רבי יהושע בן לוי: המתפלל צריך שיפסיע שלוש פסיעות לאחוריו ואחר כן יתן שלום. ומשום רב שמעיה אמרו: שנותן שלום לימין — כלומר „לשמאל דידך שהוא ימין

---

22) יט, ז.
23) שם ג.
24) ראה דברי הימים א, כט, יג.
25) גמ' סוטה מ.
26) ירושלמי ברכות א, ח.
27) תוספתא ברכות ד, יד.
28) גמ' שבת כד.
29) ד"ה „מזכיר".
30) כ, ח.
31) פ' „וישלח".
32) גמ' מגילה יז.

של הקב"ה" — ואחר כך לשמאל. ואביי ורבא פסעי להו שלוש פסיעות בכריעה אחת"[33]. ובשום כך התרגלו להוסיף את הפסוק[34]: „עושה שלום במרומיו", „הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל". וכשיאמר „עושה שלום" משתחוה לשמאלו, וכשהוא אומר „יעשה שלום עלינו" משתחוה לימינו ומסיים „על כל ישראל" והורגלו להשתחות לפניהם כעבד הנפטר מרבו"[35]. ורב נחשון[36] כיתב: „למה חוזרין שלוש פסיעות? מפני שכשאדם עומד בתפלה, עומד במקום קדושה ושכינה למעלה מראשו, שנאמר[37]: „שויתי ד' לנגדי תמיד". וכיון שנפטר אדם מתפלתו, צריך לפסוע שלוש פסיעות לאחריו, שיצא ממקום קדושה".

מדור ל"ט
קדושה

„אמר רבי יוחנן: אנשי כנסת הגדולה תיקנו להם לישראל ברכות ותפלות, קדושות והבדלות"[1].

בחזרת הש"ץ הוא והקהל מקדשים את השם. הש"ץ קורא והקהל עונה[2]. וקדושה נאמרת במעמד עשרה, ש„כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה, שנאמר[3]: „ונקדשתי בתוך בני ישראל", ו„אין יחיד אומר קדושה"[4].

שלוש „קדושות" הן: שליח הצבור והקהל מתפללים תפלת י"ח בעמידה[5], לכן נקראת קדושתה: „קדושה דעמידה". ועוד קדושה תיקן עזרא והיא „קדושה דישיבה", שאומרים בברכת „יוצר אור", שכן „שמע" וברכותיה נאמרו בישיבה. ואחר תפלת י"ח הוסיפו בזמן מאוחר קדושה שלישית והיא „קדושה דסידרא", שאחרי התפלה נהגו לקרוא עוד ב„סידרא דנביאים" ואמרו בסופו קדושה, שנקראת אפוא „קדושה דסידרא".

קדושה דעמידה: הקדושה כוללת מתחילה רק פסוקים, כמו כמה תפלות ראשונות: „וקרא זה על זה ואמר קדוש, קדוש, קדוש ד' צבאות, מלא כל הארץ כבודו"[6]. „ותשאני רוח ואשמע אחרי קול רעש גדול ברוך כבוד ד' ממקומו"[7]

„רבי יהודה היה עונה עם המברך: קדוש, קדוש, קדוש ד' צבאות מלא כל הארץ כבודו", ו„ברוך כבוד ד' ממקומו"[8], מכאן ששליח הצבור אומר את הקדושה והקהל עונה. מי ששומע את הקדושה, עונה עם הצבור, אבל לא מפסיקים את

---

33) גמ' יומא נג: 34) איוב כה, ב. 35) מרדכי גמ' ברכות פרק ה בסוף.
36) תשובות הגאונים חמדה גנוזה ד. 37) תהלים טז, ח.
1) גמ' ברכות לג. 2) תוספתא ברכות א, יא. 3) ויקרא כב.
4) גמ' ברכות כא: 5) משנה ברכות ה, א ותענית ב, ב.
6) ישעיה ו, ג. 7) יחזקאל ג, יב. 8) תוספתא ברכות א, יא.

התפלה, לענות עם הצבור. „רבי יהושע בן לוי אמר: אם יכול להתחיל ולגמור עד שלא יגיע הש"ץ לקדושה, יתפלל, ואם לאו, אל יתפלל"[9]. ורש"י[10] מוסיף: „וכן למתפללין בצבור והש"ץ אומר את הקדושה, ישתקו מתפלתן וישמעו בכוונה והרי הן כעונין — שהשומע כעונה — וכשיגמור הקדושה, יחזרו לתפלתן. וכן יסד רב יהודאי גאון, בעל „הלכות גדולות".

את הקדושה מתחילים לפי מס' סופרים[11] ב„נעריצך ונקדישך". וכן גם בסידור של רב סעדיה גאון. אבל לפי סידורו של רב עמרם גאון הנוסח הוא כדלקמן: „כתר יתנו לך המוני מעלה וקבוצי מטה. יחד כולם קדושה לך ישלשו כמו שנאמר: ק' ק' ק' ד' צבאות מלא כל הארץ כבודו. ממקומך מלכינו תופיע ותושיענו ותמלוך עלינו, כי מחכים אנחנו לך. מתי תמלוך בציון, בקרוב בימינו ובחיינו תשכון. תתגדל ותתקדש בתוך ירושלים עירך, לדור ודור ולנצח נצחים. ועינינו תראינה מלכותך, כדבר האמור בשירי עוזך מפי דוד משיח צדקך. ימלוך ד' לעולם אלקיך ציון לדור ודור הללויה". וכן בגמרא[12]: „אין מלאכי השרת אומרים שירה למעלה עד שישראל אומרים שירה למטה". רב נטרונאי גאון כותב, ש„כתר" נוהג בשתי ישיבות (סורא ופומבדיתא).

כנראה „נעריצך ונקדישך" מנהג ארץ ישראל הוא ו„כתר" מנהג בבל, שכן מס' סופרים מוסרת לנו מנהג ארץ ישראל וגם רב סעדיה גאון, שבא ממצרים לבבל, הביא אתו מנהג מצרים, שהושפע ממנהג ארץ ישראל.

קדושה דישיבה: בקריאת שמע וברכותיה ישב העם, רק אחד מהקהל קם ועמד במקומו לברך ברכת „יוצר אור" לפני הקהל. את הברכה הזו תיקנו אנשי כנסת הגדולה נגד השקפת הפרסיים ומשום חשיבותה הכניסו בה את הקדושה.

את הקדושה אמרו „אופנים ושרפים וחיות הקדש ומלאכי השרת לפני הקב"ה במרום, להודיע שלא נמסרה הממשלה לשמש ולשאר המאורות או למלאכים, אלא הוא לבדו ברא את הכל והוא מושל בכל, שהוא יוצר המאורות"[13].

קדושה דסידרא: „אמר רבא: קדושה דסידרא אחד מהדברים היא, שהעולם קיים בו"[14]. „אמר רב נטרונאי גאון, שמנהג ראשונים, לקרוא אחרי התפלה עשרה פסוקים בנביאים עם תרגום ולאמור אחר כך קדושה. וכיון שרבתה עניות, עקרו לקרות בנביאים בכל יום ואמרו לפני קדושה רק שני פסוקים מנביאים[15]: „ובא לציון" ו„ואני זאת"[16]. (ראה במדורים „סיום התפלה" ו„ההפטרה"). ורש"י[17] מפרש: „סדר קדושה, שלא תיקנוהו אלא שיהו כל ישראל עוסקין בתורה בכל יום דבר מועט, שאומר קריאתו ותרגומו, והן כעוסקין בתורה.

---

9) גמ' ברכות כא: 10) סוכה לח: 11) טז, יב.
12) גמ' חולין צא: 13) שם, חגיגה יד.; אבות דרבי נתן יב, ו; פרקי דרבי אליעזר פ"ד; פסיקתא דרב כהנא כ, ג ותוספית חגיגה יג: ד"ה „מזיעתן".
14) גמ' סוטה מט. 15) ישעיה נט, כ—כא. 16) תשובות הגאונים „ליק" סי' ד ואוצר הגאונים מס' שבת סי' שכ. 17) סוטה מט.

ונוהג בכל ישראל בתלמידים ובעמי הארץ ויש כאן שתים: קדושת השם ותלמוד תורה". תלמידי החכמים לא רק תירגמו דברי הנביאים אלא גם הסבירו אותם לקהל — „שכולם בנחמות"[18]. ואחרי קריאת סדר הנביאים אמרו „קדושה דסידרא". (גם קריאת כ"א פסוקי תורה נקראת „סדר"[19] וכן „סידרא בכתובים"[20]).

לפי דעתו של אבודרהם תקנו סדר הקדושה בסוף התפלה בשביל עמי הארץ, שמאחרים לבוא לתפלה, שלא יפסידו שמיעת הקדושה. ובשבילם, שאינם מכירים לשון הקודש, תירגמו סדר הקדושה לארמית. הרוקח מביא עוד טעם: הקדושה נתקנה בשעת השמד ובסוף תפלת שחרית ובתרגים, כדי שהאויבים יחשבו, שהם עסוקים בקריאה, שבקריאה גם חוזרים ומתרגמים. כך מפרש גם אור זרוע[21].

קדושה רבה: קדושה בצורה מורחבת עם „שמע ישראל" נזכרה בפרקי דרבי אליעזר[22]. מתי הוסיפו „שמע" לקדושה? „כשגזרו גזירה בימי יזדגיר השני, מלך פרס — בשנות 456—455 אה"ס — שלא יקראו קריאת שמע, תיקנו חז"ל להבליע בין הקדושות את „שמע ישראל" ואת סופו „אני ד' אלקיכם", כדי שלא תשתכח קריאת שמע. אחרי הצלחת בטולה, לא ביטלו את ההוספה הזו, כדי שיתפרסם הנס לדורות" (רבי עמרם גאון בשם רבי נטרונאי גאון).

ספר העתים[23] מביא בשם ר' שר שלום גאון, שבשעת הגזירה אמר הש"ץ „שמע" בהבלעה בכל תפלה, בין בחול בין בשבת וכיון שביטלו את הגזירה והיו פורסין על שמע כתיקונה, קבעו אותה חז"ל במוסף שבת, שאין בה ק"ש, כדי שיתפרסם הנס לדורות[24]. גם רב שרירא גאון כותב, שאין אומרים קדושה רבה אלא בחגים ובשבתות במוסף, אבל לא בשחרית ובמנחה[25]. כך סוברים גם גאוני סורא (כמו ר' שר שלום, ר' נטרונאי ור' עמרם). אבל רב האי גאון (מפומבדיתא) כותב, שלא נהגו לומר „שמע" בקדושה. הקדושה בצורה מורחבת נקראת „קדושה רבה" או „קדושה עלאה"[26].

קדושה בכל יום: בספרי החוקרים[27] נשמעה הדעה, שבני ארץ ישראל — בזמן הגמרא עד זמן הגאונים — לא אמרו קדושה אלא בשבתות ובחגים, אבל לא בימות החול. הם מסתמכים על המקורות האלה: במס' סופרים[28]: „כל יום שאין בו מוסף, אין בו קדושה". וכן במדרש „ויכולו". ובעלי תוספות[29] אומרים בשם תשובות הגאונים, „שאין בני ארץ ישראל אומרים קדושה אלא בשבת".

אך אין זה מתקבל על הדעת, שבחזרת הש"ץ בימות החול לא אמרו קדושה, כיון שאנשי כנסת הגדולה, שתיקנו את התפלה בצבור תיקנו גם את הקדושה. והיתכן, שאת הקדושה, שהיא החלק החשוב ביותר בתפלה, לא אמר הש"ץ בימות

---

18) תשובות הגאונים חמדה גנוזה סי' צה.
19) מס' סופרים יא, ד.
20) גמ' שבת קטז:
21) הלכות שבת סי' נ.
22) ד בסוף.
23) עמוד 280.
24) אוצר גאונים מס' מגילה סי' קלז—קנב.
25) טור אורח חיים רפו. עמוד 62.
26) זוהר פ' „ויקהל" צב.
27) ראה ר"י אלביגן "J. G.
28) יט, ז.
29) סנהדרין לז: ד"ה „מכנף.

החול? ועוד: כשהגמרא מזכירה „קדושה", אינה מבדילה בין שבת לחול, אלא אומרת סתם: „אם יכול להתחיל ולגמיר עד שלא יגיע הש"ץ לקדושה, יתפלל וכו'"[30], משמע, שאמרו קדושה תמיד — גם בימות החול.

אכן בספר „גנזי שכטר"[31] מצאנו „תשובה" המפיצה אור על השאלה. התשובה נמצאת ב„פירקי בן באבוי", תלמידו של ראבא, שהוא תלמיד של רב יהודאי גאון. והוא כותב: „שחוץ מירושלים וכל מדינה שיש בה בבלאיין שעשו מריבה ומחלוקת עד שקיבלו עליהם בני ארץ ישראל לומר קדושה בכל יום. אבל בשאר מדינות ועיירות שבארץ ישראל, שאין בהם בבליים, אין אומרים קדושה אלא בשבת ובימים טובים, שגזרו שמד על בני א"י, שלא יקראו קריאת שמע ונהגו לזמר מעמדות בשבת והבליעו בזמירות את הקדושה ואת קריאת שמע, וזו עשו באונס. עכשיו שכילה הקב"ה מלכות אדום ובאו ישמעאלים והניחום לעסוק בתורה ולקרוא קריאת שמע ולהתפלל, אסור לומר אלא דבר דבור במקומו".

מתמצית התשובה הזאת אנו מבינים את התפתחות הענינים: כשגזרו גזירה, שלא לעסוק בתורה ולא לקרוא ק"ש ולא להתפלל, לא יכלו להתאסף כלל בימות החול לתפלה — ומובן שלא אמרו קדושה בימות החול — והיו מתאספים רק בשבת, לזמר זמירות ובין הזמירות הבליעו תפלה עם קדושה וקריאת שמע. גם אחרי ביטול הגזירה החזיקו בני א"י במנהג זה, שבא מתוך אונס, ואמרו קדושה רק בשבת. אבל בני בבל התנגדו להמשכת המנהג מתוך אונס ודרשו לשוב למנהג הקודם לומר קדושה בכל יום גם בא"י. ברור, שאילו היה תמיד מנהג א"י לומר קדושה רק בשבת, בודאי שלא היתה פורצת „מריבה ומחלוקת" זו בא"י. עכשיו, שאנו יודעים, שרק מחמת אונס ביטלו אמירת קדושה בימות החול, אנו מבינים, שהבבליים רצו להחזיר את העטרה ליושנה. מכאן ברור, שלפני הגזירות התפללו בכל מקומות כל ימות החול תפלת י"ח עם הקדושה.

גם על יהודי בבל עברו ימי השמד וגם הם הבליעו ק"ש בקדושה ואת המנהג של הוספת ק"ש בקדושה החזיקו גם בבבל. כך קבע ר' שר שלום גאון לומר „שמע ישראל" בקדושה של מוסף, הואיל ולתפלת מוסף אין ק"ש. וחכמי פומבדיתא כמו רב האי גאון התנגדו להחזיק במנהג השמד.

אגב: לאחר שבזמן השמד זמרו זמירות והבליעו בתוכן את התפלה בעצמה, התפשט המנהג, להוסיף פייטים בכל התפלות וגם בברכות של שמונה עשרה. וכך מובא בספר העתים[32] „שפיוטין אלו לא נתקנו אלא בשעת השמד, שהאויבים גזרו שלא לעסוק בתורה. לכן תיקנו החכמים להזכיר את הלכות שבתות וחגים בדרך שבחות והודיות וחרוזות ופיוטים".

ורב נטרונאי גאון כותב, „שאמרין פיוטין באבות ובגבורות ובכל התפלה

---

30) גמ' ברכות כא: 31) „קטעים מכתבי הגאונים מן הגניזה", שהיציא לאור פרופ' גינזבירג, עמוד 551, 55 והערת 524. 32) עמוד 252.

ותפלה דלכל רגל ורגל מעניינו ומרבין בו דברי אגדה. ובחנוכה ובפורים אומרין בכל ברכה וברכה מעין אותה ברכה. ובראש השנה וביום הכפורים דברי רצוי וסליחות ובתשעה באב דברי חורבן הבית. ועיקר שאומרין בכל ברכה וברכה מעין פתיחתה וחתימתה של הברכה. ובאמצע אומרים דברי אגדה ודברי שבח של הקב"ה" [33].

מדור מ'
ברכת הכהנים

התורה מחייבת את הכהנים לברך את בני ישראל, שנאמר [1]: „דבר אל בני אהרן ואל בניו לאמר: כה תברכו את בני ישראל, אמור להם: „יברכך ד' וכו'". „לעמוד לשרת בשם ד', הוא ובניו כל הימים" [2]. התורה אינה מסתפקת בזה, שצותה על הכהנים לברך את ישראל אלא היא קבעה גם את נוסחתה של ברכת הכהנים. ובנוסח זה מברכים אהרן ובניו את ישראל עד ימינו אנו.

חובת הכהנים לברך: „כל כהן שמברך, מתברך. ושאינו מברך, אינו מתברך, שנאמר [3]: „ואברכה מברכיך" [4]. „ואמר רבי יהושע בן לוי: כל כהן, שאינו עולה לדוכן, עובר בשלושה „עשה": „כה תברכו", „אמור להם" „ושמו שמי" [4].

„ואני אברכם": „שלא יהיו הכהנים אומרים: אנו נברך את ישראל, כתוב [5]: „כי ד' אלקיך ברכך בכל כאשר דבר לך". והכהנים מברכים „בשם ד'" [6]. „ושלא יהיו ישראל אומרים, ברכותיהם תלויות בכהנים, ת"ל: „ואני אברכם" [7]. „בשעה, שאמר הקב"ה לאהרן ובניו: „כה תברכו", אמרו ישראל לפני הקב"ה: רבון העולמים, לכהנים אתה אומר, שיברכו אותנו. אין אנו צריכים אלא לברכתיך ולהיותנו מתברכים מפיך. הדא הוא דכתיב: „השקיפה" [8]. אמר להם הקב"ה: אע"פ שאמרתי לכהנים, שיהו מברכים אתכם, אני עומד עמהם ומברך אתכם" [9].

ברכת הכהנים בבית המקדש: בכל יום, אחרי שהקריבו הכהנים את קרבן התמיד והקטירו את הקטורת, עלו על מעלות האולם וברכו „ברכת הכהנים" [10]. יש לציין,שגם המשנה תמיד ה, א מזכירה „ברכת הכהנים". אבל היא לא מתכוונת ל„נשיאת כפים" אלא לברכת „שים שלום". (ראה במדור „תפלת הכהנים בקרבן התמיד").

---

33) שבלי הלקט כח.

1) במדבר ו, כב—כז. 2) דברים יח, ה. 3) בראשית יב, ג.
4) סוטה לח: ראה גם ירושלמי ברכות ה, ה. 5) דברים טו, ו.
6) שם כא, ה. 7) ספרי במדבר ו, כז. 8) דברים כו, טו.
9) במדבר רבה יא ותנחומא „נשא" ח. 10) משנה תמיד ז, ב ותוספתא סוטה ז, ה.

ברכת הכהנים בגבולין בזמן הבית: „כשם שנשיאת כפים במקדש, כך נשיאת כפים בגבולין"[11]. במדור „משמרות ומעמדות" ציינו, שאנשי המעמד התכנסו בעריהם לתפלה וזה היה עוד בזמן הבית הראשון ובתפלות האלו בכל תפוצות הארץ ברכו הכהנים את ברכתם[12].

ברכת הכהנים בגבולין אינה כמו זו שבמקדש. ובמשנה[13] אנו מוצאים את ההבדלים האלה:

במקדש — אומרים שלושת הפסוקים של „ברכת הכהנים" כברכה אחת — ולא אמרו „אמן" אחרי כל פסוק, שאין עונין „אמן" במקדש[14]. ובמדינה — מברכים שלוש ברכות ועונים „אמן" אחרי כל פסוק ופסוק. במקדש — מזכירים את השם ככתבו ובגמר שלושת הפסוקים עונין: „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". ואילו במדינה מזכירים את השם בכינויו, ש„בגבולין אס"ר לומר את השם המפורש"[15]. במקדש — נושאים הכהנים את ידיהם על גבי ראשיהם והכהן הגדול למעלה מן הציץ. ובמדינה — נגד כתפיהם.

שינויים שחלו בבית השני: בזמן הבית השני אחרי מותו של שמעון הצדיק „נמנעו אחיו הכהנים לברך בשם"[16]. והגמרא[17] מסבירה לנו את התקנה הזו: „כשרבו הפרוצים היו מוסרים את השם לצנועים שבכהנה והצנועים מבליעים אותו בנעימת אחיהם הכהנים". (במדור „יום הכפורים" ביארנו, למה הבליעו הכהנים את השם אחרי מותו של שמעון הצדיק). וכן בברייתא[18]: „אמר רבי טרפון: פעם אחת עליתי אחר אחי אמי לדוכן והטיתי אזני אצל כהן גדול ושמעתי, שהבליע את השם בנעימת אחיו הכהנים"[19]. בירושלמי[20] מובא. שמעשה זה של רבי טרפון היה ביום הכפורים, כשהכהן הגדול אמר את השם המפורש בשעת העבודה.

לשתי תפלות: עבודת יום הכפורים וברכת הכהנים היה דין אחד: הזכרת השם המפורש וענית העם „בשכמל"ו". ויש להניח, כשם שסדר העבודה ביום הכפורים בהזכרת השם וענית „בשכמל"ו" היה בבית הראשון, כך גם הזכרת השם וענית „בשכמל"ו בברכת הכהנים היתה בבית הראשון. (ראה במדור „יום כפורים").

זמן ברכת הכהנים: במקדש ברכו ברכת הכהנים רק בבקר אחרי הקטרת הקטורת[21]. „ובין הערבים" לא ברכו „משום שכרות"[22] ש„שכור אל יתפלל ואם התפלל, תפלתו תועבה"[23]. אבל „בתעניות ובמעמדות וביום הכפורים" — שאין בהם חשד שכרות — ברכו ארבע פעמים ביום ברכת הכהנים: בשחרית, במוסף, במנחה ובנעילת שערים"[24]. (ראה במדור „משמרות ומעמדות").

אחרי חורבן הבית נזכרו שני מנהגים: של בני ארץ ישראל ושל בני בבל.

---

11) תוספתא סוטה ז, ה. 12) משנה תענית ד, א. 13) סוטה ז, ו ותמיד ז, ב.
14) גמ' תענית סז: 15) ספרי במדבר ו, כג וגמ' סוטה לח.
16) תוספתא סוטה יג, ח וגמ' יומא לט: 17) קידושין עא.
18) שם. 19) ראה גם במדבר רבה יא בסוף.
20) יומא ג, ז. 21) משנה סוטה ז, ו ותמיד ז, ב.
22) גמ' תענית כו: 23) גמ' עירובין סד. 24) משנה תענית ד, א.

בני ארץ ישראל נהגו לברך ברכת הכהנים רק בשחרית ואפילו בימי תענית. חוץ מיום הכפורים, שבו ברכו ארבע פעמים ברכת הכהנים[25]. אבל בני בבל ברכו ברכת הכהנים גם במנחה אבל ביום הכפורים רק שלש פעמים: שחרית, מוסף, נעילה. „מפני שיש נשיאת כפים בנעילה, אין נשיאת כפים במנחה"[26]. במנהג בבל זה החזיקו בימי הגאונים, כך מעיד רב עמרם גאון, שכן היה מנהג בשתי הישיבות: „כל תעניות כולן יש בהן נשיאת כפים במנחה, חוץ מיום הכפורים, שבמקום מנחה נושאים כפים בתפלת נעילה". וגם הרמב"ם[27] פוסק כמנהג בבל[28].

„קורא: כהנים": הט"ז[29] מוצא את המנהג לקרוא את הכהנים, בתרגום אונקלוס, שמתרגם „אמור להם": „כד תימרון להון". פירושו, שבני ישראל יקראו את הכהנים. אבל ר' נתן אדלר, בעל „נתינה לגר" מביא בשם הגאון מהר"ז מרגליות, שתיבת „כד" נכנס בטעות לפנים התרגום. „כד" היה רק ציון בצד לפסוק כ"ד. עלינו, אפוא, לקרא רק: „תימרון להון", כלומר: צווי לכהנים לברך. ה„ספרי" מפרש: „אמור להם", שיהיה כל הקהל שומע והחזן צריך לומר להם ואסמכנהו ב„אמור להם"[30].

גם בגמרא[31] נשמעה הדעה, שיש לקרוא את הכהנים. „אמר אביי: לשנים קורא „כהנים" ולאחד אינו קורא „כהן". אבל רב חסדא אמר: „רק כהן קורא כהנים" — ורש"י מפרש: „אם שליח הצבור כהן הוא קורא ומזהיר את חביריו, העומדים לפניו להחזיר פניהם ולברך את ישראל", — אבל אם הוא ישראל אינו קורא כהנים".

ודעתו של רב חסדא, שרק כהן קורא כהנים, תמוה היא, לאחר שבירושלמי[32] רב חסדא דורש, שהחזן יהיה דווקא ישראל.

אולם לפי רבינו תם[33] חזן ושליח הצבור אינם היינו הך. ולא היה זה תפקידו של שליח הצבור, לקרוא את הכהנים, שיעלו לדוכן, מכיוון שאינו רשאי להפסיק את תפלתו. תפקיד זה היה מיטל על החזן. הוא שמש בית הכנסת והוא קרא את הכהנים. כן מובא[34]: „שיאמר להן החזן: כהנים". הוא נקרא גם „הקורא". כך אמר רב חסדא: „אין הקורא רשאי לקרות כהנים עד שיכלה אמן מפי הצבור"[35]. ומשום כך אמר רב חסדא, — בירושלמי — שהחזן יהיה דווקא ישראל, כדי שיוכל לקרוא „כהנים". לעומת זה דרש רב חסדא, שרק אם שליח הצבור כהן הוא, רק אז הוא רשאי להקריא את הפסוקים לכהנים, שדרש: „ושמו את שמי", שאסור לאדם לשים את השם, אלא אם כן הוא כהן.

---

25) ירושלמי תענית ד, א וגמ' תענית כו:
26) שם (כפי רבי יוסי).
27) הלכות תפלה יד, ב.
28) ראה תוספות סוטה לט: ד"ה „במנחה" וסוטה מ. ד"ה „בנעילה" וראה "חלוף מנהגים" סי' נה.
29) אורח חיים קכח.
30) ראה תוספות ברכות לד. ד"ה „לא".
31) סוטה לח.
32) ברכות ה, ה.
33) תיספות ברכות לד. ד"ה „לא" ומנחות מד. ד"ה „כל".
34) במדבר רבה יא.
35) גמ' סוטה לט: וראה פירושו של הראש ברכות פרק ה סי' יז ומגילה פרק ג סי' כא.

לפי הגמרא[36] „הלכה כאביי". לכן נהגו בני בבל כאביי. אבל בני ארץ ישראל נהגו כרב חסדא והקפידו, שרק כהן יקריא לכהנים את הברכות.

ובוה מסתברת גם המשנה[37], המציינת את המקומות, שבקריאת התורה רק „קורין ולא מתרגמין" או בכלל „לא קורין". לפי הגמרא[38] נוסח המשנה: „ברכת הכהנים נקראת ולא מתרגמת" (וכך גם ברי"ף). אבל בירושלמי[39] נמצא נוסח אחר של המשנה: „ל א נקראת ולא מתרגמת"[40]. והירושלמי מפרש, למה לא קורין ברכת הכהנים, שכתוב: „כה תברכו" — לברכה ניתנה ולא ניתנה לקריאה", כלומר, רק לכהן מותר לבטא את הפסוקים האלה, לכן „לא קורין". כן נהגו בני ארץ ישראל, שרק שליח הצבור כהן מקריא את הפסוקים לכהנים[41].

הכנת הכהנים לנשיאת כפים: „אמר רבי יהושע בן לוי: כל כהן, שלא נ ט ל י ד י ו — לפני עליתו לדוכן — לא ישא את כפיו, שנאמר[42]: „שאו ידיכם קודש וברכו את ד'"[43]. וכמו שהיה אסור לכנס להר הבית במנעלו[44], כך תיקן רבי יוחנן בן זכאי, — אחרי חורבן הבית — „שאין הכהנים רשאים לעלות לדוכן בסנדליהם"[45]. וכן „עולה לדוכן קודם שיסיים שליח הצבור „רצה"[46]. „ועוקר את רגליו ב„עבודה" ממקומו ובא לפני התיבה, מתפלל: „יהי רצון מלפניך ד' אלקינו, לברך את עמך ישראל, לא יהא בה מכשול ועון". ומאריך בה, עד שיאמרו אמן על „הודאה" מפי הצבור, והחזן קורא „כהנים", והוא מחזיר את פניו מאליו"[47].

ברכת הכהנים נקראת „נשיאת כפים", מפני שהכהנים נושאים את כפיהם בברכה, שנאמר[48]: „וישא אהרן את ידיו אל העם ויברכם"[49]. „וכשמברכין פשטו את אצבעותיהם ולאחר שגמרו סגרו את האגרוף שלהם כשאר בני אדם"[50]. לכן „כהן שיש בידיו מומין, לא ישא את כפיו"[51]. „ופוחח" — שבגדיו קרועים — אינו נושא את כפיו"[52]. „ואמר רבי יוחנן: מי שהרג את הנפש לא ישא את כפיו, דכתיב[53]: „ידיכם דמים מלאו"[54].

הברכה ומנהגיה: „הכהנים מברכים: „אשר קדשנו בקדושתו של אהרן וצונו לברך את עמו ישראל באהבה"[55]. „אין הכהנים רשאין להתחיל בברכה עד שיכלה דבור מפי הקורא". ואין הצבור רשאין לענות „אמן", עד שיכלה ברכה מפי הכהנים. ואין הכהנים רשאין להתחיל בברכה אחרת, עד שיכלה „אמן"

---

36) גמ' סוטה לח: 37) מגילה ד, י. 38) מגילה כה:
39) מגילה ד, יא. 40) ראה רבינו חננאל מגילה כה:
41) ראה ר"מ מרגליות על החילוקים שבין אנשי מזרח ובני א"י עמוד 145 הערה 1 פירושו של פרופ' אפשטין.
42) תהלים קלד, ב. 43) גמ' סוטה לט. ותוספות ד"ה „כל".
44) משנה ברכות ט, ה. 45) גמ' ראש השנה לא: וסוטה
46) גמ' סוטה לח: ורש"י. 47) גמ' סוטה לט. ולט: רש"י ד"ה „לעקור".
48) ויקרא ט, כב. 49) גמ' סוטה לח. 50) גמ' סוטה לט: ורש"י.
51) משנה מגילה ד, ז. 52) שם ד, ו. 53) ישעיה א, טו.
54) גמ' ברכות לב: 55) גמ' סוטה לט.

מפי הצבור[56]. את ברכת הכהנים מברכים רק בלשון הקודש ובעמידה[57]. והכהנים שרו את ברכותיהם „בנעימה", שכן בברייתא[58]: „הבליע את השם בנעימת הכהנים".

העובר לפני התיבה, לא יענה אחר הכהנים „אמן", מפני הטירוף. ואם אין שם כהן אלא הוא, לא ישא את כפיו"[59]. (ראה במדור „פורס על שמע"). „אמר רב שמלאי: בית הכנסת, שכולו כהנים, כולן עולין לדוכן. למי מברכין? אמר ר' זירא: לאחיהם שבשדות"[60].

הקהל בברכת הכהנים: „אמר רבי יצחק: לעולם תהא אימת צבור עליך, שהרי הכהנים פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי השכינה"[61]. „עם שאחורי הכהנים אינן בכלל ברכה[62]. „אבל העומדים בצדדין של הכהנים בכלל ברכה הם"[63].

לפי הגמרא[64] העם היה אומר פסוקים בזמן שהכהנים ברכו את ברכתם. אבל יש מתנגדים למנהג זה. כך אמר רבי חייא בר אבא: „כל האומרין בגבולין אינו אלא טועה". אמר רבי חנינא בר פפא: „תדע, שבמקדש נמי לא מיבעי למימרינהו. כלום יש לך עבד, שמברכין אותו ואינו מאזין?"[65] ובעלי התוספות[66] מביאים בשם רבינו חננאל את ההלכה, שאין אומרים.

„אמר רב חסדא: חלמא, דלא מפשר, כאגרתא דלא מקריא". לכן מי שחלם חלום ולא יודע, מה חלם, יעמוד לפני הכהנים, כשנושאים כפיהם ואומר: „רבש"ע, אני שלך וחלומתי שלך וכו'", ומסיים עם הכהנים בזמן שהקהל אומרים „אמן"[67].

„דרש ר' יהודה ברבי נחמני, מתורגמניה של ריש לקיש: כל המסתכל בכהנים בזמן שבית המקדש קיים, שהיו עומדים על הדוכן ומברכים את ישראל בשם המפורש, עיניו כהות"[68]. וגם מחוץ למקדש, שלא אמרו את השם המפורש, „אין מסתכלין מפני היסח הדעת"[69].

הכהנים אחרי הברכה: „אחרי ברכת הכהנים, משכלה „אמן" האחרון מפי הצבור, מחזיר הכהן את פניו וכופף קשרי אצבעותיו. וכששליח הצבור מתחיל „שים שלום", הוא מתפלל: „רבש"ע, עשינו מה שגזרת עלינו וכו'"[70]. „ואין עוקרין רגליהם לילך עד שיגמור הש"ץ „שים שלום"[71].

לפי רב עמרם ורב האי גאון, אם אין כהן בבית הכנסת, אומרים: „אר"א ברכנו וכו'" וישם לכם שלום ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם".

---

56) שם לט:
57) שם ברייתא לח.
58) ברייתא יומא לט:
59) משנה ברכות ה, ד.
60) גמ' סוטה לח:
61) שם מ.
62) שם לח:
63) ירושלמי ברכות ה, ה.
64) סוטה לט: וירושלמי ברכות א, א.
65) גמ' סוטה מ.
66) ד"ה „כל".
67) גמ' ברכות נה:
68) ירושלמי מגילה ד, ח.
69) ירושלמי מגילה ד, ח.
70) גמ' סוטה לט.
71) שם לט:

מדור מ"א
קדיש

תפלת „קדיש" מורכבת מחלקים שונים. החלק הקדום ביותר הוא המענה מצד הקהל: „יהא שמיה רבא מברך, לעלם ולעלמי עלמיא".

מקורו בתרגום ירושלמי[1], המתרגם את הפיסוק: „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" שאחרי „שמע ישראל" ל„יהא שמה רבא מברך לעלמי עלמין". וזו נותנת, ש„יהא שמיה רבא וכו'" ו„בשכמל"ו" הם היינו הך.

עוד בימי הבית הראשון הקהל ענה בשכמל"ו על ברכות ותפלות, ששמע בבית המקדש. בכל יום בשעת העבודה בבקר ענה הקהל פעמים בשכמל"ו: כשקראו הכהנים לפני הקהל „שמע ישראל"[2]. (ראה במדורים „קריאת שמע" ו„תפלת הכהנים בקרבן התמיד"), וכשנתברכו העם בברכת הכהנים[3]. וביום הכפורים בשעת העבודה, כל פעם כשהיה יוצא השם המפורש מפי הכהן הגדול, ענו „בשכמל"ו"[4]. ועשר פעמים הזכיר הכהן הגדול את השם[5]. נוסף לזה, כשאמרו בבית המקדש בסוף כל ברכה: „ברוך ד' אלקי ישראל מן העולם" (ובבית השני: „מן העולם ועד העולם"), ענה הקהל כל פעם „בשכמל"ו", במקום „אמן", שלא אמרו בבית המקדש „אמן"[6]. (ראה במדור „מקור הברכות").

וגם דניאל, בגלות בבל, התפלל תפלה זו בשפה הבבלית ואמר: „להוא שמה די אלהא מברך מן עלמא ועד עלמא"[7].

„בשכמל"ו" אינו הקילוס היחידי של מענה הקהל. קילוס דומה מצאנו ב„הלל"[8], שכן על הקריאה: „הללו עבדי ד', הללו את שם ד'", ענה הקהל בקילוס: „יהי שם ד' מברך מעתה ועד עולם". (ראה במדור „הלל"). עוד קילוס נזכר בתפלת דוד המלך[9]: „ויברך דויד את ד' לעיני כל הקהל ויאמר דויד: ברוך אתה ד' אלקי ישראל אבינו מעולם ועד העולם". הנוסחאות של הקילוסים האלה אינם אלא תפלה אחת. והנה מזה, שדניאל התחיל את תפלתו באותו הקילוס, שבו התחיל — 500 שנה לפניו — דוד המלך את תפלתו. אנו למדים, אפוא, שתפלת דוד הוא המקור של קילוסנו. אבל בתפלת דוד — וגם בתפלת דניאל — הקילוס שלנו אינו מופיע כ„מענה" אלא כתפלה ובו היו מתחילים את תפלתם.

בזמן הבית הוסיפו בסוף כל ברכה את קילוסו של דוד המלך: „ברוך ד' אלקי ישראל מן העולם". והקהל ענה על קילוס זה בקילוס „בשכמל"ו". הרי שלפנינו: שני קילוסים, אחד בפי המברך ואחד בפי העונה. ופעם — אחרי החורבן — מובא הקילוס שלנו בעצמו מחולק בין המברך לעונה: „אמר רבי יוסי: מנין לאומר:

---

1) לבראשית מט, ב ולדברים ו, ד.
2) משנה תמיד ה, א.
3) שם ז, ב.
4) משנה יומא ו, ב.
5) ברייתא יומא לט:
6) ברייתא תענית טז:
7) דניאל ב, כ.
8) תהלים קיג, א—ב.
9) דברי הימים א, כט, י.

„יהא שמיה רבא מברך", שעונים אחריו: „לעולמי ולעולמי עולמים"? ת"ל: „הבו גודל לאלקינו"[10].

וכך התפתח הקילוס, במרוצת הזמן, מתפלה למענה.

אחרי חורבן הבית נלחמו היהודים נגד גזירות הרומאים, שגזרו על התפלה ועל למוד התורה, וחז"ל הקהילו את העם במסתרים. שם התפללו כתפלת מלחמה[11] את הברכות מלכיות, זכרונות ושופרות ותקעו תקיעותיהן. הם ברכו את הברכות כפי שנהוג היה במקדש — בקילוס: „ברוך ד' אלקי ישראל מן העולם ועד העולם" — וסיימו כל ברכה במענה „ברוך שם כבוד מוכותו לעולם ועד".

הקילוס הזה הזכיר אותם את הזמן שבית המקדש קיים, כשהשתתפו בעבודה בענית מענה זה. המענה נשאר שגור בפיהם של המוני העם וחרות בלבם. כך התרגלו לסיים את תפלתם ואת למודם במענה „בשכמל"ו", או בצורה יותר עממית ובארמית: „יהא שמיה רבא מברך וכו'".

וחז"ל לא רק הכירו והוקירו את הקילוס כסיום התפלה וכסיום למוד תורה[12] אלא עודדו את העם להחזיק בו. רבי יהושע בן לוי — שחי בערך 230 אה"ס — אמר: „כל העונה אמן, יהא שמיה רבה מברך בכל כחו — בכל כוונתו (רש"י) — קורעין לו גזר דינו"[13]. „וכל העונה „ישר"מ" מובטח לו, שהוא בן העולם הבא"[14]. „ויהא שמיה רבא דאגדתא אחד מהדברים, שהעולם קיים בו"[15]. (ראה במדור „מעשה בימי ר' חלפתא וכו'").

מקורו של „יתגדל ויתקדש" נעוץ בדברי יחזקאל[16]. וגם דברי יחזקאל אלה היו לקילוס. כשירד גשם — מאורע חשוב בחיי עם האיכרים — ברכו: „יתגדל ויתקדש ויתרומם שמך מלכינו על כל טיפה וטיפה, שאתה מוריד לנו"[17].

מתעוררת השאלה, כיצד צורפו דברי הקדושה — יתגדל ויתקדש — לדברי הקילוס — ישמר"מ — והיו לתפלת „קדיש"? בדברי רבי יהושע בן לוי — אחד מהאמוראים הראשונים בא"י — נזכר המענה: „אמן, יהא שמיה רבא"[18]. הנה צורף המענה שבגולין: „אמן" למענה שבמקדש: „בשכמל"ו" או „ישמר"מ". נראה, שהמענה „בשכמל"ו" התפתח במשך הזמן לתפלה, וזה, שהוסיפו „אמן" מוכיח, שאמרו לפניו דברי שבח להקב"ה, שעליהם ענה הקהל „אמן". בזמן האמוראים רווח המנהג לסיים את הדרשות לפני הקהל בדברי נחמה מהנביאים (ראה במדורים „סיום התפלה" ו„ההפטרה"). וכן הוסיפו דברי קדושה — „יתגדל ויתקדש" — ועליהם ענה הקהל אמן. שכן מצינו: „קלוסו של הקב"ה בקדושה, שנאמר[19]: „מי כמוך נאדר בקדש"[20]. וכך כותב האבודרהם, ש„הוסיפו בסוף הדרשה פסוקי דגאולה ודקדושה".

---

10) ספרי דברים לב, ג. 11) גמ' תענית יז. 12) גמ' ברכות ג. ומדרש משלי יד, כח. 13) גמ' שבת קיט: 14) ברייתא ברכות נז.
15) גמ' סוטה מט. 16) לח, כג וראה לו, כג. 17) ירושלמי ברכית ט, ג.
18) גמ' שבת קיט: 19) שמות טו, יא. 20) מדרש תנחומא „קדושים" ד.

אמנם התפלה נקראת עדיין „יהא שמיה רבא" ולא „קדיש", אבל היא כבר התחילה בדברי קדושה. וכשהגמרא[21] מדברת על דברי קדושה („וכל דבר שבקדושה וכו") היא מכוונת לקדושה שבתפלת י"ח ולקדושה של „יהא שמיה רבא". וקדושתו של קילוסנו יותר גדולה מהקדושה שבתפלה, ש„לכל אין מפסיקין — אפילו לקדושה שבתפלה לא, — אבל ל„יהא שמיה רבא" מפסיקין, „אפילו עוסק ב„מעשי מרכבה" פוסק"[22]. וכן נזכרו קדושה של קילוסנו יחד עם קדושה אחרת כשתי קדושות מחשיבות יתירה: „העולם מקיים א„קדושה דסידרא" וא„יהא שמיה רבא" דאגדתא"[23].

ויש, אפוא, להסיק, שבזמן הגמרא היתה להם תפלה של קדושה, שהתחילה ב„יתגדל ויתקדש" ועליה ענה הקהל „אמן, יהא שמיה רבא". ואת התפלה הזו אמרו אחרי סיום התפלה ואחרי סיום הדרשה[24].

בימי הסבוראים היתה תפלת „קדיש" תפלה רגילה ושמה „קדיש" נזכר בכמה מקומות במס' סופרים[25]. וכן נהגו לומר „קדיש" אחרי קריאת התורה ותפלות אחרות. רב נטרונאי גאון כותב בשם רבנן סבוראי, שאומרים קדיש אחרי קריאת התורה לפני ברכת המפטיר[26]. והרא"ש[27]: „שאחר השלמת הגמרא תיקנו לומר קדיש קודם תפלת ערבית, להודיע שתפלת ערבית רשות. וכן נמי תיקנו לומר קדיש בין שביעי למפטיר לומר, שהוא אינו ממנין השבעה. אבל בימים טובים וארבע פרשיות, שמוציאין שני ספרים ואין מפטיר חוזר וקורא, „אומר קדיש אחר שקראו שבעה בשבת וחמשה ביום טוב".

ל„קדיש דאגדתא", שאמרו „אחרי התלמוד והדרש" הוסיפו לפי מס' סופרים[28]: „בעלמא דעתיד לחדתא", כלומר „בעולם הבא", מפני שהעוסק בתלמוד תורה זוכה לחיי העולם הבא[29]. וזהו מקורו של „קדיש דרבנן".

ה„קדיש" המורחב מובא במס' סופרים[30], שאמרוהו לפני הגבהת התורה — כלומר לפני קריאת התורה: — „על הכל יתגדל ויתקדש וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתעלה ויתהדר ויתקלס שמו של מלך מלכי המלכים וכו'".

ה„קדיש" המורחב והמיוחד במינו נמסר לנו בספר יוחסין בשם ר' נתן הבבלי: „שאם נתמנה ראש גלות, הולך הוא לבית הכנסת ביום השבת וגם שני ראשי ישיבות באים לשם. ראש ישיבת סורא דורש בענין הפרשה ומתורגמן עומד עליו ומשמיע דבריו לעם, ואחר כך עומד החזן ואומר קדיש. וכשמגיע ל„בחייכון וביומיכון" אומר: „בחיי נשיאנו ראש גלות ובחייכון ובחיי דכל בית ישראל".

קדיש אבלים: במס' סופרים[31] נזכר, שהאבלים אומרים „קדיש" בבית הכנסת. בגמרא[32] רק מובא, שהיו מתענים ביום שמת בו אביהם. לקדיש כתפלת

21) ברכות כא: 22) שם. 23) גמ' סוטה מט.
24) בראשית רבה נז, תנחומא „בא" יד, „ויקרא" ד, משלי רבה י, ג, קהלת רבה קט.
25) סז, יב; יט, א; יט, יב; כא, ו. 26) ספר העתים 272.
27) מגילה. 28) יט, יב. 29) גמ' עבודה זרה ג: ועוד.
30) יד, יב. 31) יט, יב. 32) גמ' שבועות כ.

אבלים יש שני טעמים: במדור „תפלות וידוי" ציינו, כשהביאו „עגלה ערופה", התפללו הכהנים: „„כפר לעמך ישראל, אשר פדית וכו'"[33]. ולפי ה„ספרי"[34] תפלת הכהנים „כפר לעמך" אינה רק תפלת כפרה לחיים אלא גם לאלה, שכבר מתו, — ליוצאי מצרים — שכן כתוב „אשר פדית". וזה מלמדנו שהמתים צריכים כפרה"[35]. כן מסופר בספר החשמונאים ב', שבגמר מלחמתם הביאו קרבן בעד המתים לכפר עליהם. ובעל „אור זרוע"[36] מביא בשם תנא דבי אליהו, „דקטן האומר „יתגדל" מציל אביו מן הפורעניות"[37].

ב„קדיש" יש גם משום צידוק הדין. שכן בתהלים[38]: „צרה ויגון אמצא ובשם ד' אקרא". ואיוב[39] אמר: „ד' נתן וד' לקח, יהי שם ד' מבורך". ומטעם זה מברכים בבית האבל „ברוך דיין האמת" ו„ברוך הטוב והמטיב". (ראה במדור „ברכת אבלים"). וכן מצדיק האבל את הדין באמרו „יתגדל ויתקדש שמיה רבא". ורב עמרם גאון כותב, כשמסיימין לקבור את המת, אומר שליח הצבור לאחר „צידוק הדין" „יתגדל". קדיש זה דומה ל„קדיש דרבנן" („בעלמא דעתיד לחדתא").

הגאונים מזכירים גם „קדיש קצר" או „חצי קדיש", שאומרים אחרי פסוקי דזמרא ותחנון וכו'. ולפי רב סעדיה גאון, עונים „אמן" אחרי „יתגדל ויתקדש שמיה רבא", „יהא שמיה רבא", „שמיה דקודשא בריך הוא", „דאמרינן בעלמא ואמרו".

מקורות לנוסח ה„קדיש": אמרנו, שמקור של „יתגדל ויתקדש" נעוץ ביחזקאל[40]. ומקורן של „יתברך ויתרומם" מצינו בנחמיה[41], שבו כתוב „ויברכו שם כבודך, ומרומם על כל ברכה". זה גם המקור של „לעלא מן כל ברכתא".

במדרש[42] מצינו: „הקב"ה שמח ומתעלה בעולמו ומלבישין אותו הוד והדר, לכן נאמר: „ברוב עם הדרת מלך". הנה היסוד ל„יתעלה ויתהדר". ובסדר אליהו רבה[43]: „ויברך וישבח ויגדל וירומם ויקדש" ובאיוב[44]: „עושה שלום במרומיו". וכמו שסיימו את תפלת שמונה עשרה ב„עושה שלום" (ראה במדור „תפלת שמונה עשרה — תוספות"), כן סיימו — כנראה — גם את הקדיש, שאמרו אחרי תפלת י"ח, ב„עושה השלום"[45].

---

33) דברים כא, ח. 34) דברים כא, ח. 35) גמ' הוריות ו.
36) הלכות שבת. 37) מס' כלה רבתי פ"ב. ומחזור ויטרי סי' קמד.
38) קטז, ד—ה. 39) א, כא. 40) לח, כג.
41) ט, ה. 42) משלי יד: 43) הוצאת פרידמן עמוד 31.
44) כה, ב. 45) ראה ספר של ר' צבי קארל „קדיש" (השלוח, אידסא 1918).

מדור מ"ב
תחנונים

בשעת ניסוך היין „דברו הלוים בשיר וכשהגיעו לפרק — כל שיר נחלק לשלושה פרקים — תקעו והשתחוו העם. ועל כל פרק תקיעה ועל כל תקיעה השתחויה"[1]. ובהשתחויה זו בתום העבודה התפלל כל אחד את תפלתו, שד' יענה לו ברחמים.

וכמו שהיו נוהגים להתפלל תחנונים בבית המקדש בסיום העבודה, כך גם מתפללים בבית הכנסת תחנונים אחרי התפלה בצבור.

בתנ"ך מוצאים אנו תפלת תחנונים של דניאל, ושל עזרא, שתפלתם דומות זו לזו. וזוהי תפלתו של דניאל[2]: „ואתנה את פני אל ד' האלקים, לבקש תפלה ותחנונים... ואתפללה לד' אלקי ואתודה... חטאנו ועוינו והרשענו ומרדנו.. לך ד' הצדקה ולנו בושת הפנים... לד' אלקינו הרחמים והסליחות... ועתה שמע אלקינו אל תפלת עבדך ואל תחנוניו... כי לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך, כי על רחמיך הרבים... הקשיבה ועשה, אל תאחר, למענך אלקי, כי שמך נקרא על עירך ועל עמך".

ועזרא „כשהתפלל וכהתודותו בוכה ומתנפל לפני בית האלקים", אמר[3]: „ואכרעה על ברכי... ועתה מה נאמר אלקינו... כי עזבנו מצותיך... הננו לפניך באשמתינו, כי אין לעמוד לפניך על זאת"[4]. מכאן שבתפלת תחנונים היו נופלים על פניהם, התודו חטאתם ובקשו סליחתו של א־ל רחום וחנון.

תחנונים של חסידים וחכמים: החסידים הראשונים נהגו לזמר זמירות לפני התפלה ולומר תחנונים אחרי התפלה. „אמר רבי יהושע בן לוי: המתפלל צריך לישב שתי ישיבות, אחת עד שלא יתפלל ואחת משיתפלל"[5]. „אחרי התפלה החסידים הראשונים חוזרין ושוהין שעה אחת, שנאמר[6]: „אך צדיקים יודו לשמך, ישבו ישרים את פניך"[7]. (מכאן המנהג לשבת לפני היציאה מבית הכנסת ולומר את הפסוק הזה).

בגמרא מוצאים אנו כמה תפלות, שהתפללו חז"ל אחרי „התפלה" והן התפלות של ר' אלעזר, רבי, ר' חייא, ר' יוחנן, ר' זירא, ר' אלכסנדרי, רבא, ר' ששת, ר' תנחום ועוד[8]. אחדות מהן מצאו מקומן בסידור תפלתנו, כמו תפלת רבי: „יהי רצון, שתצילנו מעזי פנים" בתפלת השחר. ותפלת רב: „יהי רצון" בברכת החודש.

תחנונים של הקהל: לא רק החסידים והחכמים התפללו תחנונים, אלא

---

4) שם פרק ט. 2) דניאל פרק ט. 3) עזרא י, א.
7) ברייתא ברכות לב: 5) ירושלמי ברכות ה, א. 6) תהלים קמ, יד.
1) משנה תמיד ז, ג. 8) גמ' ברכות טז: ויז, ירושלמי ברכות ד, ב.

גם הקהל. כך בתוספתא[9]: „אחר התפלה אומרים ד ב ר י ם", כלומר: דברי תחנונים. (ראה הושע[10]: „קחו עמכם דברים ושובו אל ד'"). ובגמרא[11] צוין, שהצבור „היה ר ג י ל לומר תחנונים אחר התפלה" והיה נוהג להתודות. ואמר רב: „אם אחד יגיד אחרי י"ח אפילו כסדר וידוי של יום הכפורים, אומר"[12]. בשעת התחנונים נופלים על פניהם: „כי אתא רב לבבל בתענית צבור, נפול כולי עלמא אאנפייהו"[13]. „אמר רבי אלעזר: אין אדם חשוב רשאי ליפול על פניו"[14]. וכך מובא[15], שרבי אליעזר בן הורקנוס לא נפל על אפיו. וכן רב[16]. „אמר ר' חייא בר אבין: אני ראיתי אביי ורבא דמצלי אצלויי — שנטו על צידיהן ולא נפלו על פניהם ממש (רש"י)[17]. —

מרבים תחנונים ביום ב' וביום ה': בזמן הבית צמו אנשי מעמד בזמן מעמדם מיום ב' עד יום ה' והאריכו בימים האלה בתפלתם. (ראה במדור „משמרות ומעמדות"). ולזכר התעניות האלו צמו אחרי חורבן הבית ביום ב' וביום ה' „מפני שאבל הוא להם"[18] והרבו בתחנונים. בסוף מגילת תענית כתוב, שהיו מתענין ביום ב' וביום ה' מפני שלושה דברים: „על חורבן הבית, על התורה שנשרפה ועל חילול השם"[19].

בכתבי הגאונים אנו מוצאים תפלות, שתוקנו לזמן נפילת אפים. לפי סידורו של רב סעדיה גאון אומרים: „רחום וחנון חטאנו לפניך. רחם עלינו וישא עון ועובר על פשע. חטאנו לפניך, רחם עלינו. עשה למען שמך הגדול והגבור והנורא, שיתקדש בעולם כולו. רחם עלינו וכפר על חטאתינו למען שמך. אבל חטאנו, עוינו, הרשענו, פשענו ומרדנו וסרנו ממצותיך וממשפטיך הטובים ולא שוה לנו. אתה צדיק על כל הבא עלינו, כי אמת עשית ואנחנו הרשענו. ועכשיו באתי ועמדתי על פתחיך. יהי רצון מלפניך ד' אלקינו, שתפתח לי שערי רחמים ושערי תשובה, ואחזור בתשובה שלמה לפניך. תשובה, שאתה רוצה בה. תשובה, שאתה חפץ בה. תשובה, שתמחול ותסלח לכל עונותי בשבילה". החלק הראשון של התפלה לקיח מתפלות דניאל ועזרא. „אחר כך עומד החזן ואומר: אבינו מלכנו אלקינו, חננו וענו ואין בנו מעשים, עשה עמנו למען שמך צדקה". ראה תפלת רבי עקיבא בגמרא[20]. „אחר כן הוא יושב ואומר: „ואנחנו לא נדע וכו'". הצבור עונין אחריו מה שהוא אומר: „זכור רחמיך ד' עלינו, כאשר ינחלו לך וכו'" עד „למען שמך".

וביום ב' וביום ה' מתחילין — לפי סידורו של רב עמרם גאון — ב„אם עונינו ענו בנו ד', עשה למען שמך וכו'", „א־ל מלך יושב", „י"ג מדות", „וידוי", „אבינו מלכנו".

„בכל ימי ניסן אין אומרים תחנונים, מפני שרוב החודש עובר בשמחה.

---

9) ברכות ג, ו. 10) יד, ג. 11) ברכות כט:
12) שם לא. 13) גמ' מגילה כג: 14) שם כב: ראה תוספות ד"ה „אין".
15) גמ' בבא מציעא נט: 16) גמ' מגילה כב: 17) שם.
18) תוספתא תענית ב, ה. 19) כך גם במס' סופרים כא, ג. 20) תענית כה:

באחד לחודש הוקם המשכן וי"ב נשיאים הקריבו קרבנם לי"ב יום, וכל אחד עושה ביומו יום טוב ואחרי זה חג הפסח"[21].

מדור מ"ג
סיום התפלה

במדור „קדושה" הוכחנו, שבזמן האמוראים נהגו לומר תפלת „קדושד דסידרא" כסיום התפלה. ורב נטרונאי גאון כותב[1], שהיה מנהג ראשונים, במקום שיש שם תלמידי חכמים, לקרוא בכל יום אחרי גמר התפלה ואחרי נפילת אפים עשרה פסוקים בנביאים ומתרגמין אותם. ואחר כך אומרים: „וקרא זה אל זה ואמר" ומתרגמין גם אותם ואומרים „ותשאני רוח" ומתרגמין, כדי לסיים בשבחו של הקב"ה. ואחר כך אומרים „קדיש" ועוסקים בתורה. וכיון שרבתה עניות ולא היו יכולין לעסוק בתורה תמיד, עקרו לקרות בנביא בכל יום אחרי התפלה, רק שני פסוקים של קדושה לא עקרו אותם" („ובא לציון", „ואני זאת"[2]). ותלמידי חכמים לא רק תירגמו את הפסוקים אלא הסבירו לקהל את דברי הנביאים — שכולם בנחמות[3]. ואחר כך אמרו „קדושה דסידרא", כלומר: קדושה אחרי „סידרא בנביאים". (ראה במדור „קדושה").

הגמ"א[4] מפרשת למה אומרים „ובא לציון": „גדולה תשובה, שמביאה לגאולה, שנאמר[5]: „ובא לציון גואל ולשבי פשע ביעקב". מה טעם „ובא לציון גואל"? משום „דשבי פשע ביעקב".

ורש"י[6] מוסיף „שתיקנו סדר קדושה, שיהיו כל ישראל עוסקין בתורה בכל יום מועט, שאומר קריאתו ותרגומו והן כעוסקין בתורה. ויש כאן שתים: קדושת השם ותלמוד תורה". וכן אמר רבא[7], שקדושה דסידרא אחד מהדברים, שהעולם קיים בו. (טעמים אחרים לאמירת „קדושה דסידרא" ראה במדור „קדושה").

לפי רב סעדיה גאון אין אומר היחיד „קדושה דסידרא" אלא מתחיל: „ברוך אלקינו, שבראנו לכבודו וכו'". וב„מנין" אומר שליח הצבור אחרי „אשרי" ו„למנצח מזמור לדוד"[8]: „ובא לציון גואל" ועונין אחריו „ואתה קדוש יושב תהלות ישראל" ואומר „וקרא זה על זה ואמר" ועונין ק' ק' ק' וכו'. (ראה במדור „תפלות יחיד ותפלות רבים"). ואחרי „קדיש" נוהגין לומר „מי כאלקינו" ו„פטום הקטרת"[9].

---

21) מס' סופרים כא, ב וג.

1) תשובות הגאונים „ליק" סי' צ.
2) ישעיה נט, כ—כא.
3) תשובות הגאונים חמדה גנוזה סי' צה.
4) יומא פו:
5) ישעיה נט, כ—כא.
6) סוטה מט.
7) שם.
8) תהלים כ.
9) ברייתא כריתות ו.

ואומר „השיר, שהיו אומרים הלוים", ו„אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: תלמידי חכמים וכו'". (מאמר זה גם סיום המסכתות ברכות, יבמות, נזיר, תמיד וכריתות).

יש לציין, שבזמן הגאונים עדיין לא נהגו לומר „עלינו" בסיום התפלה (ראה במדור „ראש השנה").

שיר של יום: בסוף עבודת התמיד, בשעת ניסוך היין, שרו הלויים בבית המקדש שיר של יום[10]. וב„שיר, שהיו הלוים אומרים בבית המקדש", גם אנו גומרים את תפלתנו.

הברייתא[11] מפרשת, מדוע אומרים את המזמורים האלה: „רבי יהודה אומר משום רבי עקיבא: בראשון מה היו אומרים? „לד' הארץ ומלואה"[12]: על שם שקנה והקנה ושליט בעולמו. בשני — „גדול ד' ומהולל מאד"[13]: על שם שחילק מעשיו ומלך עליהן. בשלישי — „אלקים נצב בעדת א־ל"[14]: על שם שגילה ארץ בחכמתו והכין תבל לעדתו. ברביעי — „א־ל נקמות ד'"[15]: על שם שברא חמה ולבנה ועתיד ליפרע מעובדיהן. בחמישי — „הרנינו לאלקים עוזנו"[16]: על שם שברא עופות ודגים לשבח לשמו. בששי — „ד' מלך גאות לבש"[17]: על שם שגמר מלאכתו ומלך עליהן. בשביעי — „מזמור שיר ליום השבת"[18]: ליום שכולו שבת — שכל ששת הימים נאמרין הפרקים הללו על שם שעבר, ושל שבת על שם להבא" (רש"י) —".

והמשנה[19] מסיימת בזה הלשון: „בשבת היו אומרים „מזמור שיר ליום השבת", מזמור שיר לעתיד לבוא, ליום שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים".

מדור מ"ד
תפלת מנחה

תפלת מנחה היא במקום קרבן שבין הערבים[1]. ותמוה, למה נקראת תפלה זו „מנחה"? הן „מנחה" היא רק חלק מקרבן תמיד והיו מביאים אותה גם בבקר, (וראה תוספות[2], ששואלים: „אמאי קרי ליה מנחה?").

לפי הרמבן[3] „מנחה" פירושו „מנוחת השמש" (פועל „נוח"). לפי ר"י בנט[4] בא „מנחה" מפועל „נחה", כמו „פנה": „כי פנה היום, כי ינטו צללי ערב"[5].

---

10) משנה תמיד ז, ד וראש השנה ד, ד וגמ' ראש השנה ל.
11) גמ' ראש השנה לא. 12) תהלים כד, א. 13) שם מח, ב.
14) שם פב, א. 15) שם צד, א. 16) שם פא, ב.
17) שם צג, א. 18) שם צב, א. 19) משנה תמיד ז, ד.
1) גמ' ברכות כו: 2) פסחים קז. ד"ה „סמוך". 3) בביאורו לשמות יב, ו.
4) בביאורו למשנה פסחים י, א. 5) ירמיה ו, ד.

אבל לפי דקדוק השפה המ"ם של המלה „מנחה" חלק מן השורש הוא, כי ברבים קוראים „מִנְחוֹת" והשורש אפוא „מנח", בערבית „נתן"[6].

אולי טעם הדבר היא, מפני שקרבן בין הערבים עצמו נקרא בכמה מקומות[7] בתנ"ך „מנחת הערב". וזו לעומת „מנחת הבקר"[8]. וכן מצאינו בגמרא[9]: „אמר רבי יוסי: לא הוקשה תפלת מנחה אלא לקטורת. מה טעם? „תכון תפלתי קטורת לפניך, משאת כפי מנחת ערב"[10]. אכן קרבן בין הערבים נקרא גם „מנחה" בלבד. כשהתפלל אליהו הנביא בזמן הקרבת קרבנו בהר הכרמל, כתוב[11]: „ויהי בעלות מנחה ויגש אליהו הנביא וכו'"[12]. וכך נקראת התפלה במשנה[13] „ותפלת מנחה".

זמן תפלת מנחה נקבע לפי זמן הקרבת הקרבן. קרבן התמיד שבין הערבים קרב שעתים וחצי לפני הלילה[14]. אבל מותר היה להקדים מחצות היום, שכן אם חל להיות ערב פסח בשבת, שחטו את קרבן התמיד חצי שעה אחרי הצהרים[15]. זמן מנחה קטנה מתחיל, אפוא, שעתים וחצי לפני הלילה וזמן מנחה גדולה חצי שעה אחרי הצהרים. וסיום הזמן הוא ב„ערב" ולפי רבי יהודה ב„פלג המנחה (חצי זמן מנחה קטנה וזה שעה ורבע לפני הלילה)[16]. (ראה במדור „זמני התפלה").

את התפלה מתחילים ב„אשרי", שמצותו לומר שלוש פעמים ביום[17]. (ראה במדור „פסוקי דזמרא"). „החסידים הראשונים שוהין שעה אחת לפני התפלה[18], על כן נוהגין לומר „אשרי" קודם תפלת מנחה"[19].

(על תפלת שמונה עשרה ראה במדור „תפלת שמונה עשרה").

במנחה אינם נושאים הכהנים את כפיהם .(ראה במדור „ברכת הכהנים").

ואחרי התפלה — לפי סידורו של רב עמרם גאון — נופלים על פניהם ואומרים: „ואנחנו לא נדע מה נעשה". (ראה במדור „תחנונים").

תפלת מנחה זמנה באמצע היום, בזמן שבני אדם טרודים. ומחשש, שמא יבאו לידי שכחה, הזהירו חז"ל להקפיד ביותר על תפלת מנחה. „אמר ר' חלבו אמר רב הונא: לעולם יהא אדם זהיר בתפלת מנחה, שהרי אליהו לא נענה אלא בתפלת מנחה, שנאמר[20]: „ויהי בעלות מנחה ויגש אליהו הנביא ויאומר"[21]. ולפי המשנה[22]: „לא ישב אדם לפני הספר סמוך למנחה עד שיתפלל. וגם לא יכנס למרחץ ולא לבורסקי ולא לאכול ולא לדין — שמא ישכח ולא יתפלל (רש"י)". —

---

6) ראה מלונו של פרופ קניג. 7) מלכים ב, טז, טו; תהלים קמא, ב; דניאל ט, כא; עזרא ט, ד.
8) שמות כט, מ ובמדבר כח, ה.
9) ירושלמי ברכות ד' א.
10) תהלים קמא, ב.
11) מלכים א, יח, לו. ראה גם מלכים ב, ג, כ.
12) ראה בברכות ו: ובמדרש במדבר רבה יג.
13) ברכות ד, א ועוד.
14) תוספתא ברכות ג, א.
15) משנה פסחים ה, א.
16) משנה ברכות ד, א.
17) גמ' ברכות ד:
18) משנה ברכות ה, א.
19) מרדכי לברכות לב.
20) מלכים א, יח, לו.
21) גמ' ברכות ו:
22) שבת א' ב.

„אם היו לפניו שתי תפלות, אחת של מוסף — שזמנה כל היום — ואחת של מנחה, מתפלל מנחה ואחר כך מוסף"[23]. „ואם טעה ולא התפלל מנחה, מתפלל ערבית פעמים"[24].

אמר ר' אבן הירחי: „תמיד של שחר מכפר על עבירות שבלילה, תמיד של בין הערבים על עבירות שביום, לפיכך נופלים גם במנחה על פניהם, שהוא עת רצון".

מדור מ"ה
תפלת ערבית

מקורות רבים מוכיחים, שנהגו בזמנים הקדומים להתפלל שלוש פעמים ביום: בערב, בבוקר ובצהרים. וכך במדרש[1]: „משה התקין לישראל, שיהו מתפללין שלוש פעמים בכל יום". ובתהלים[2]: „ערב ובוקר וצהרים אשיחה וכו'". ובדניאל[3]: „וזמנין תלתא ביומא הוא ברך על ברכוהי ומצלא". „אנשי כנסת הגדולה תיקנו להם לישראל ברכות ותפלות קדושות והבדלות. בתחילה קבעוה בתפלה"[4]. מכאן, שאנשי כנסת הגדולה תיקנו גם תפלת ערבית כתפלה בצבור בבית הכנסת ובה קבעו קידוש והבדלה.

אחרי חורבן הבית, כש„עבודת ד'" התרכזה בבית הכנסת, תיקן רבן גמליאל השני ביבנה, שתפלת ערבית חובה היא[5], וכל אדם מחויב ללכת לבית הכנסת גם בערב, שהש"ץ מוציא אותו ידי חובתו[6]. רבי יהושע התנגד ואמר, שתפלת ערבית רשות, מפני שסכנה ללכת בערב יחידי. שכן אמר אבא בנימין: „שנים שנכנסו להתפלל וקדם אחד מהם להתפלל ולא המתין את חבירו ויצא, טורפין לו תפלתו"[7]. והרי"ף מוסיף: „הא פירשוה רבנן ואוקמוה בתפלת ערבית, שחוששין, שמא יבוא לידי סכנה". אבל הנשיא, רבן גמליאל השני, עמד על דעתו וקבעו הלכה כמותו, שתפלת ערבית חובה. וכך בברייתא[8]: „חז"ל תיקנו, אדם שבא מן השדה, יכנס לבית הכנסת וקורא ק"ש ומתפלל וכל העובר על דברי חז"ל חייב מיתה. למה אמרו חייב מיתה? לאפוקי ממאן דאמר: תפלת ערבית רשות, קמ"ל דחובה". וכן אמר רבי מאיר: „אין לך אדם מישראל, שאינו עושה מאה מצות בכל יום וקורא שמע ומתפלל שלוש פעמים שמונה עשרה וכו'"[9].

וכמו בתפלת שחרית ומנחה, כן גם בתפלת ערבית, התפלל הקהל את התפלה

---

23) ברייתא ברכות כז. 24) גמ' ברכות כו.

1) תנחומא „כי תבא א. 2) נה, יח. 3) ד, א.

4) גמ' ברכות לג. 5) שם כז: 6) משנה ראש השנה ד, ט.

7) ברייתא ברכות ה: 8) שם ד: 9) ירושלמי ברכות ט בסוף.

ראה תוספתא ברכות ב, ח; ג, יד; ו, לא; ברייתא שבת כד.; ביצה יז.; עירובין מ: ועוד.

בלחש והש״ץ חזר עליה ואמר „קדושה״. שכן מסבירה הברייתא[10]: „ישראל אומרים שירה בכל שעה״ (שירה היא „קדושה״). ובעל „הילכות רבתי״[11] מפרש את דברי הברייתא: „בכל שעה״ כדלקמן: „בתפלת שחרית ובתפלת מנחה וערבית בכל יום ובכל שעה ושעה, שישראל אומרים לפני „קדושה״. וכך בתרגום שני לאסתר[12]: „דאין ישראל יבדון מן עלמא מן יימר קדמך „קדוש, קדוש, קדוש״ בכל יומא תלת זמנין״.

לפי הלכה זו, שתפלת ערבית חובה, נהגו בארץ ישראל גם בימי האמוראים. רבי יוחנן — מהאמוראים הראשונים בארץ ישראל — אמר: „איזהו בן העולם הבא? זהו, שסומך גאולה של ערבית לתפלה של ערבית״[13]. והרא״ש מסביר: „אם כן, רבי יוחנן דמצריך לסמוך, סבירא ליה, דתפלת ערבית חובה״. ואמר רבי יוחנן: „יהא אדם זהיר בתפלת ערבית״[14], „שאם טעה ולא התפלל ערבית, מתפלל בשחרית שתים, אבל בטל במזיד, זה מן הדברים, שאומרים[15]: „מעוות לא יוכל לתקן״[16]. ורבי שמואל בר נחמן — אמורא דארץ ישראל של הדור השלישי — אמר: „מאיכן למדו ג׳ תפלות — ערבית, שחרית ומנחה? — כנגד שלוש פעמים, שהיום משתנה על הבריות״[17].

אבל בבבל לא יכלו לקיים את ההלכה הזו, הואיל ובבבל הפריעו גזירות המלכות להתאסף לתפלת ערבית בצביר. הפרסיים לא התירו להם לבנות בתי כנסיות בעיר ובני בבל מוכרחים היו לבנות אותם מחוץ לעיר. (ראה במדור „בית הכנסת — בנין״). ובהליכה לבית הכנסת מחוץ לעיר ולשוב בחושך, היה משום סכנת נפשות. ואף על פי שהיו הולכים בלילה כשאבוקה בידם, שאמר רב: „אבוקה כשני בני אדם״[18], הרי לא סולקה בכך הסכנה.

תחת לחץ הגזירות התעוררה בבבל מחדש השאלה, אם תפלת ערבית חובה היא או רשות. אביי אמר חובה. רב ורבא אמרו רשות[19]. וקבעה הלכה, שתפלת ערבית רשות היא. [השווה את המחלוקת בשאלה, אם תפלת נעילה פוטרת את תפלת ערבית. רב — בבבל — אמר, שהיא פיטרת, מכיון שתפלת ערבית רשות היא. ורבי יהושע בן לוי — בארץ ישראל — אמר: אין נעילה פוטרת[20]].

זמן תפלת ערבית: המשנה[21] קובעת את זמני התפלה: תפלת השחר עד חצות, תפלת המנחה עד הערב ו„תפלת הערב אין לה קבע״, היינו: אין לזמנה קבע. כך גם בברייתא[22]: „ומפני מה אמרו תפלת הערב אין לה קבע? שהרי אברים ופדרים, שלא נתעכלו מבערב, קרבים והולכים כל הלילה — וכנגדן תיקנו תפלת ערבית (רש״י)״. — כלומר, לתפלת ערבית אין זמן קבוע, אלא זמנה כל הלילה

---

10 חולין צא:
12) ה, א.
13) גמ׳ ברכות ד: וט:
14) שם ו:
15) קהלת א, טו.
16) גמ׳ ברכות כו.
17) ירושלמי ברכות ד, א.
18) גמ׳ ברכות מג:
19) שם כז:
20) שם כז:; יומא פז:; ירושלמי ברכות ד, א ותענית ד, א.
21) ברכות ד, א.
22) ברכות כו:

והחובה היא להתפלל ערבית במשך הלילה. ובמדרש [23]: „רבנן אמרו: תפלת הערב אין לה קבע. ורבי תנחומא אמר: אפילו תפלת הערב יש לה קבע, כנגד אברים ופדרים, שהיו מתעכלים באור של המזבח".

אבל אחרי שנקבעה בימי האמוראים ההלכה, שתפלת ערבית רשות היא, מפרשת הגמרא את דברי המשנה: „אין לה קבע" באופן אחר: ש ל ת פ ל ה ע צ מ ה אין קבע, כלומר תפלת ערבית רשות היא. ובזה „המשנה לא זזה ממקומה" [24]. וזו לשון הגמרא [25]: „מאי אין לה קבע? כמאן דאמר תפלת ערבית רשות". והרי"ף מוסיף: „חובה היא דליכא, אבל מצוה איתא והאידנא נהוג עלמא לשוייה כחובה".

בסיכום ניתן לומר: אנשי כנסת הגדולה תיקנו תפלת ערבית כתפלה בצבור בבית הכנסת. ואחרי חורבן הבית תיקנה רבן גמליאל כחובה לכל אחד. לפי הלכה זו נהגו בני ארץ ישראל גם בימי האמוראים. אבל בבבל, שהתרבו הקשיים לקיים את התפלה בערב, תיקנו חכמי בבל, שתפלת ערבית רשות היא.

ועוד תקנות בבחינת הוראת שעה תקנו חז"ל לתפלת ערבית בבבל: בימות החול אין שליח הצבור יורד בתפלת ערבית לפני התיבה, כלומר, שהתפללו רק תפלה בלחש. לעומת זה — בליל שבת, כשכל הקהל בא לבית הכנסת לתפלה, האריכו בה. וגם זה „משום סכנה", כדי שהכל — גם המאחרים — יוכלו לשוב ביחד העירה [25]. (ראה במדור „תפלת ליל שבת"). רש"י [25] מזכיר מנהג, שבימות החול בכלל לא באו לבית הכנסת. ויותר מאוחר תיקנו לומר במקום י"ח ברכות של „התפלה" י"ח פסוקים שבפרק „ברוך ד' לעולם אמן ואמן". ועל זה כותב הרא"ש [26]: „בימיהם הראשונים היו בתי כנסיות בבבל בשדות. והיו יראים להתעכב שם עד אחר תפלת ערבית. ותיקנו לומר „ברוך ד' לעולם", שיש בהן שמונה עשרה אזכרות כנגד י"ח ברכות של שמונה עשרה ותיקנו אחר כך ברכת „יראו עינינו" ו„קדיש". והשתא נמי, שמתפללין ערבית בבית הכנסת, לא נתבטל המנהג הראשון".

הרי שאלו הן התקנות, שניתקנו מחמת סכנה בבבל לתפלת ערבית: עתים נהגו לא ללכת בערב לבית הכנסת שבשדה אלא בערב שבת בלבד; עתים קצרו את התפלה והתפללו רק תפלה בלחש ושליח הצבור לא ירד לפני התיבה, כדי לחזור עליה; עתים — בזמן יותר מאוחר — התאספו בבית הכנסת במוקדם לפני הלילה „שהיו יראים להתעכב כדי לבוא לעיר לפני החושך" ואמרו „שמע" וברכותיה ובמקום התפלה י"ח פסוקי „ברוך ד' לעולם".

התפלה: לפי רב עמרם גאון פותחים תפלת ערבית ב„והוא רחום" [27]. המקור לכך נמצא במשנה [28], שהדיין אמר „והוא רחום" בזמן שמלקין. (ראה במדור „תפלות וידוי — וידוי חייבי מלקות). ולפי תשובות הגאונים „בערבין שעת הדין לחייבים בגהינם". הרב אבן ירחי כותב, שפותחים בבקשת כפרה של „והוא רחום", מפני שתפלת ערבית לא נוסדה כנגד קרבן.

---

23) בראשית רבה סח. 24) גמ' יבמות ל. ועוד. 25) גמ' שבת כד: ורש"י.
26) ברכות א, ה. 27) תהלים עח, לח. 28) מכות ג, יד.

תפלת ערבית מורכבת משתי תפלות: „שמע" עם ברכותיה ו„שמונה עשרה". וחז"ל איחדו אותן ודרשו „לסמוך גאולה לתפלה", כלומר, שתיכף אחרי ברכת „גאל ישראל" יתפללו תפלת י"ח. (ראה במדור „ברכות קריאת שמע").

„שמע וברכותיה": „בערב מברך שתים לפניה ושתים לאחריה"[29]. הברכה הראשונה היא „גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור"[30], וחתימתה „המעריב ערבים"[31]. (על הברכה השניה „אהבת עולם" התעכבנו במיוחד במדור „ברכות קריאת שמע"). שתי הברכות לאחריה הן: „אמת ואמונה" ו„השכיבנו". „אמת ואמונה" וחתימתה „גאל ישראל" נזכרו בגמרא[32]. וכן „השכיבנו"[33] וחתימתה „שומר עמו ישראל". ובני ארץ ישראל חותמים: „פורש סוכת שלום עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלים"[34]. בני בבל התפללו „ושמור צאתנו ובואנו... שומר עמו ישראל", מפני שבהליכתם לבית הכנסת שמחוץ לעיר היתה משום סכנה[35].

הגמרא שואלת, אם אנו מוסיפים אחרי „גאל ישראל" עוד ברכה (השכיבנו), הן איננו סומכים גאולה לתפלה? ומשיבה: „כיון דתקינו רבנן „השכיבנו", כגאולה אריכתא דמיא"[36]. מכאן, שבתחילה היתה רק ברכה אחת לאחריה (אמת ואמונה) והברכה השניה (השכיבנו) היא הוספה מאוחרת. וגם לפניה היתה בזמן הבית רק ברכה אחת. (ראה במדור „תפלת הכהנים בקרבן התמיד").

על הזמן, בו תיקנו לומר את הפסוקים „ברוך ד' לעולם וכו'" יש לנו ידיעות ברורות. לפי סידורו של רב עמרם גאון, אמר ר' נטרונאי גאון: „וכיון דהלכתא כותיה דרב, דאמר תפלת ערבית רשות, אתו בתראי — הסבוראים — ותקינו לומר פסוקי דאית בהו שבחות ושמירות בתר „שומר ישראל". וכיון דאמר פסוקי, תקינו בתרייהו ברכה". ובעל האשכול[37]: „וכיון דתקון רבנן בתראי „ברוך ד' לעולם" ו„יראו עינינו" ומחתים עלייהו „המולך בכבודו תמיד", היינו משום דהלכה „תפלת ערבית רשות" ולהכי מפסיקין בקדיש, דמשמע שנגמר הכל. ומי שרוצה לילך ילך. אבל השתא אקבע עליהו חובה להתפלל תפלת ערבית, וכיון שכבר קבעו „ברוך ד'" ו„יראו עינינו" לא הוי הפסק וכגאולה אריכתא דמי"[38]. לפי דברי בעלי התוספות תיקנו „יראו עינינו", כדי להמתין לחבריהם בבית הכנסת וללכת ביחד העירה"[39]. (על תפלת „שמונה עשרה" ראה במדור „שמונה עשרה").

„אמר רב שר שלום גאון: אחרי תפלת ערבית מותר לפול על פניו ולבקש רחמים ואפילו בצבור. וכך מנהג בבית רבינו שבבבל, שנופלים על פניהם ערבית חוץ מבערב שבת"[40]. ורב סעדיה גאון כותב: „ואין הכרח בנפילת אפים אחרי תפלת הלילה, אלא שרבים מבני עמנו עושים כך כתוספת ואין רע בדבר".

---

29) משנה ברכות א, ד. 30) גמ' ברכות יא:
31) שם יב.
32) שם. 33) שם ד:
34) ירושלמי ד, ה.
35) מחזור ויטרי סי' קב. 36) גמ' ברכית ד:
37) סי' ט.
38) וכן בראש מגילה ג, ד ומחזור ויטרי סי' קב.
39) ברכות ב. ד"ה „מברך".
40) פרדס. ראה גם בספר האשכול א, כו.

מדור מ"ו
יום השבת

בורא שמים וארץ הכתיר את בריאתו בנזר קודש והיא השבת. „השבת אות היא לעולם, כי ששת ימים עשה ד' את השמים ואת הארץ וביום השביעי שבת וינפש"[1]. „על כן ברך ד' את יום השבת ויקדשהו"[2]. „אמרה השבת לפני הקב"ה: לכולן יש זוג ולי אין זוג. אמר הקב"ה: כנסת ישראל היא בת זוגך, שנאמר: „זכור את יום השבת לקדשו"[3]. קדושת עם ישראל משלימה את קדושת השבת „ושבת קודש לד'"[4].

לפי הרמב"ם[5]: „מצות עשה מן התורה, לקדש את השבת בדברים, שנאמר: „זכור את יום השבת לקדשו", כלומר, זכרהו זכירת שבח וקידוש". ובכל הזמנים קידשו בני ישראל את השבת ב„זכירת שבח" בתפלות ובלימוד תורה וקיום מצותיה, שנצטוה עם ישראל עוד לפני מתן תורה[6]. (ראה במדור „קידוש").

משה רבינו הקהיל את בני ישראל בשבתות ובחגים לקרוא לפניהם בתורה. לכן נקראו בתורה שבתות וחגים „מקראי קודש"[7]. (ראה במדור „קריאת התורה"). וכן במלכים[8]: „מדוע את הולכת אליו — לנביא אלישע, — היום לא חודש ולא שבת". ובישעיה[9]: „חודש ושבת קרוא מקרא".

בזמן הבית השני: „היו משכימין לתמיד של שחר, משם לבית הכנסת, משם לבית המדרש, משם לתפלת מוספין ומשם לאכילה ושתייה וכו'"[10]. „והיו יושבים בבית המדרש בשבת עד הלילה. כשהביאו אור לפניהם, בית שמאי אומרים: כל אחד ואחד מברך לעצמו מפני ביטול בית המדרש — שבזמן שאחד מברך לכולם, הם צריכים לשתוק מגירסתם (רש"י)"[11]. —

ויוסף יוספוס, שחי בזמן הבית השני, כותב: „שהיהודים היו פורשים את ידיהם בבתי מקדשיהם ומתפללים כל השבת עד בא הערב"[12].

בתקופה שאחרי חורב הבית: „רבי מאיר היה דורש בכנישתא דחמתא כל ליל שבתא, וגם נשים באו לשמוע דרשותיו בעזרת נשים"[13]. „ונהגו ללכת כל לילי יום טוב לבית המדרש"[14]. וכן מסופר בגמרא[15], שדרשו בבית הכנסת בשבת קודם אכילה ובזמן מנחה. „ואמר רבה: בהני תלת מילי נחתי בעלי בתים מנכסיהן... ודקבעי סעודייהו בעידם בי מדרשא"[16]. „בשבת מקדימין לבוא ומאחרין לצאת מבית הכנסת. מקדימין לבוא, כדי לקרות ק"ש כותיקין עם הנץ החמה. ומאחרין לצאת, שישמעו פירוש על הסדר"[17].

---

1) שמות לא, יז. 2) שם כ, יא. 3) בראשית רבה יא, ח
ופסיקתא דרב כהנא כג, ו. 4) שמות טז, כג. 5) הלכות שבת כט, א.
6) ברייתא סנהדרין נו: 7) ויקרא כג, ב—ג. 8) ב, כג.
9) א, יג. 10) תוספתא סוכה ד, ג. 11) ברייתא ברכות נג.
12) בספרו „נגד אפיון" בתר־גומו של ד"ר י' נ' שמחוני. 13) ירושלמי סוטה טז, ד.
14) תוספתא ביצה ב, ד. 15) שבת קטז: ורש"י. 16) גמ' גיטין לח.
17) מס' סופרים יח, ד.

רב סעדיה גאון כותב, שבשבת עמדו חצי יום בתפלה וקריאת התורה וביאור מה ששייך לאותו יום".

הדוגמאות הללו, ממשה רבינו עד ימי הגאונים, מעידות שבשבתות ובחגים היו היהודים מתאספים בבתי הכנסיות להתפלל תפלה ולשמוע דברי תורה ש„הלכות שבת מקרא מועט והלכות מרובות הן"[18].

לכבוד השבת: בערב שבת מצוה לרחוץ ידים ורגלים בחמים ולהחליף בגדיו לכבוד שבת. „אמר רב יהודה אמר רב: כך היה מנהגו של רבי יהודה בר אלעאי. ערב שבת מביאים לו עריבה מלאה חמין ורוחץ פניו ידיו ורגליו ומתעטף ויושב בסדינין המצוייצין ודומה למלאך ד' צבאות"[19]. ומשום כך תיקן עזרא, „לכבס ביום חמישי מפני כבוד השבת"[20].

הדלקת נרות: לפני קבלת השבת מדליקים נרות „לכבוד השבת"[21]. המצוה הזו מוטלת על הנשים. (ראה במדור „נשים בעבודת ד'"). והמשנה[22] דורשת מהאנשים לדאוג, שנשיהם ידליקו את נרות השבת בזמנם. ולא רק שלא יאחרו אלא גם שלא יקדימו — דלא מינכרא שהיא של שבת (רש"י)[23]. חשיבותה של מצוה זו מודגשת במשנה[24]: „על שלוש עבירות נשים מתות, על שאינן זהירות בנדה, בחלה ובהדלקת נרות". המרדכי[25] וה„אור זרוע"[26] מביאים מהגמרא ירושלמי[27], שהמדליק נר שבת צריך לברך. (בירושלמי שלנו לא מצאנו זאת, אבל גם הגר"א מזכיר את המקור הזה[28]). לפי רב נטרונאי גאון מברכים „להדליק נר שבת"[29]. „רבי אלעזר אמר: כתיב „ויברך אלקים את יום השביעי": ברכו בנר"[30]. „וקראת לשבת עונג"[31]: זו הדלקת הנר בשבת"[32]. „מפני מה ניתנה מצות נר שבת? אמר רבי יוסי: על ידי שכבתה נשמתו של אדם הראשון"[33].

נשמה יתירה: „אמר רבי שמעון בן לקיש: נשמה יתירה נותן הקב"ה באדם בערב שבת ולמוצאי שבת נוטלין אותה הימנו, שנאמר[34]: „שבת וינפש": כיון ששבת ווי אבדה נפש"[35].

שלוש סעודות: „עזרא תיקן, שאופין פת בערבי שבתות, שתהא פרוסה מצויה לעני"[36]. ולשם כך „אשה משכמת ואופה — בערב שבת —"[37]. „רבי יהושע אמר — ביום טוב — חציו לד' וחציו לכם"[38]. ורבה הוסיף: „הכל מודים בשבת דבעינן נמי לכם"[39]. „ואסור להתענות עד שש שעות בשבת"[40]. „רבי עקיבא

---

18) משנה חגיגה א, ח. 19) גמ' שבת כה: וקיג:
20) גמ' בבא קמא פב.
21) משנה שבת ב, ב וגמ'פסחים נג:
22) שבת ב, ז.
23) גמ' שבת כג:
24) שבת ב, ו.
25) פרק ב של שבת.
26) הלכות ערב שבת סי' יא.
27) ברכות פרק ט.
28) באורח חיים הלכות שבת סי' רסג, ה.
29) תוספות שבת כה: ד"ה „חיבה" ואוצר הגאונים שבת סי' פג.
30) בראשית רבה יא.
31) ישעיה נח, יג.
32) מדרש תנחומא „נח".
33) בראשית רבה יז בסוף.
34) שמות לא, יז.
35) גמ' ביצה טז. וספרא ויקרא כי, ג.
36) ירושלמי מגילה ד, א.
37) בבא קמא פב.
38) ברייתא ביצה טו:

אמר: „אף על פי שהדין הוא: „עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות", עושה עני דבר מועט בתוך ביתו"[41]. „ור' אמי אמר, אפילו דבר מועט ולכבוד שבת עשהו, הרי זה עונג, שנאמר[42]: „וקראת לשבת עונג"[43]. „כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה ועד יום הכפורים. חוץ מהוצאות שבתות והוצאת יום טוב והוצאת בניו לתלמיד תורה, שאם פחת, פוחתים לו, ואם הוסיף, מוסיפין לו"[44]. כי „ויברך אלקים את יום השביעי". וכתיב[45]: „ברכת ד' היא תעשיר"[46].

ובמשנה[47] אנו מוצאים, שבשבת חייבים לסעוד שלוש סעודות. „ואמר ר' אבא: בשבת חייב אדם לבצע על שתי ככרות — שלמות (רי"ף). — מה הטעם? כתיב[48]: „לחם משנה"[49].

מוסיפים מחול על הקודש: מצוה להוסיף מחול על הקודש, בין בכניסתו בין ביציאתו[50]. „עיולי יומא, כמה דמקדימין ליה, עדיף. אפוקי יומא, כמה דמאחרין ליה, עדיף, כי היכי דלא להוי עלן כמשוי"[51]. „אמר רבי יוסי: יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריא — שעמוקה ומחשכת מבעוד יום — וממוצאי שבת בצפורי — שבהר, כשהחמה שוקעת, נראת שם אור (רש"י)[52]. (הטעם להוסיף לקידוש „ויהי ערב ויהי בקר יום הששי" או רק „יום הששי" הוא משום תוספות שבת[53]).

„מלוה מלכה": „אמר ר' חנינא: לעולם יסדר אדם את שולחנו במוצאי שבת, אף על פי שאינו צריך אלא לכזית וכו'" — שנמי כבוד שבת הוא, ללוותו ביציאתו דרך כבוד, כאדם המלוה את המלך בצאתו מן העיר (רש"י)[54]. „מנהג כשר, לאמור זמירות במוצאי שבת וללוות את השבת בשמחה ובשירים, שהיא כלה מלכה"[55].

מדור מ"ז
תפלת ליל שבת

בזמן הסופרים התפללו תפלת י"ח בשבת כמו בימות החול עד שחז"ל השמיטו את י"ב הברכות האמצעיות „שלא אטרחוהו משום כבוד שבת"[1]. וכך אמר רב:

---

39) גמ' פסחים סח: 40) ירושלמי תענית ג, יא. 41) גמ' פסחים קיב.
42) ישעיה נח, יג. 43) גמ' שבת קיח: 44) גמ' ביצה טז.
45) משלי י, כב. 46) בראשית רבה יא. 47) משנה פאה ח, ז ושבת טז, ב. 48) שמות טז, כב. 49) גמ' ברכות לט: ושבת קיז:
50) גמ' ראש השנה ט. ויומא פא: 51) גמ' ברכות נב. ופסחים קה:
52) גמ' שבת קיח: 53) בראשית רבה ט בסוף והגר"א הלכות שבת סי' רעא, י וראה בגמ' שבת פח: „יום הששי" ה' יתירה למה לי?" 54) גמ' שבת קיט:
55) מחזור ויטרי ק"ן בשם ר' יוסף עלם ב"ר שמואל.
1) גמ' ברכות כא.

„תמוה אני, היך ביטלו „חונן הדעת" בשבת. אם אין דיעה, תפלה מניין?"[2]. ולפי ירושלמי[3] המשיטון, מפני ש„אסור לאדם לתבוע צרכיו בשבת", שכן כתוב[4]: „ממצוא חפצך"[5].

בימי הלל נהגו להתפלל בשבת שבע ברכות, דהיינו שלוש ברכות ראשונות ושלוש ברכות אחרונות ובאמצע „קדושת היום". (ראה במדור „שלוש רגלים").

כמו שהסברנו במדור „תפלת ערבית" נהגו בבבל בזמן האמוראים לא לבוא לבית הכנסת שמחוץ לעיר בערב כל ימית החול אלא רק בליל שבת ואז הקדימו בתפלתם: „רב צלי של שבת בערב שבת. וגם שמואל אמר: מתפלל אדם של שבת בערב שבת"[6]. מאידך הוסיפו לתפלותיהם, כדי שכל המתפללים יגמרו את תפלותיהם ויחזרו ביחד העירה[7]. ומשום זה היה יורד הש"ץ לפני התיבה בליל שבת, אבל לא חזר על שבע הברכות אלא התפלל ברכה אחת, שהיא „מעין שבע". (ראה במדור „תפלת שמונה עשרה — התחוותה" בסוף). ועל יום טוב, שחל להיות בשבת אמר רבא: „שליח הצבור אינו צריך להזכיר „של יום טוב", שאילמלא שבת, אין שליח הצבור יורד ערבית"[7].

ברכת „מעין שבע": ברכת „מעין שבע" מורכבת משתי תפלות: „אלקינו ואלקי אבותינו" עם החתימה: „מקדש השבת", ו„מגן אבות בדברו". ולכל אחת מהן מקור משלה.

בבבל, במקום שאין יין, ברך הש"ץ ברכת „מעין שבע" בבית הכנסת בליל שבת כברכת קידוש, להוציא בה כל הקהל ידי חובתו. כן „אמר רבי יוסי בי רבי בון: נהגין תמן — בבבל — במקום, שאין יין, ששליח הצבור יורד לפני התיבה ואומר ברכה מעין שבע וחותם „מקדש ישראל ויום השבת"[8]. (התנא של ארץ ישראל מזכיר את הברכה לפי מנהג ארץ ישראל, אף על פי שבבבל ברכו „מקדש השבת"). ורב עמרם מפרש: „קדושתא, שהיא אחת מעין שבע". הברכה מתחילה „אלקינו אלקי אבותינו" והיא הברכה האמצעית של תפלת ליל שבת, ושתיהן חותמות ב„מקדש השבת". לפי רב זירא[9], ההבדל בין שתי הברכות הוא בזה: בקידוש אומרים: „אשר קדשנו במצותיו" ואילו בתפלה אומרים: „קדשנו במצותיך". הקידוש הוא כהודיה על העבר והתפלה בקשה היא לעתיד.

ותפלת „מגן אבות בדברו" תיקנו רבנן „משום סכנה"[10]. ורש"י מפרש: „משום סכנת מזיקין". כשבאו בליל שבת לבית הכנסת שמחוץ לעיר „חששו שיש שאין ממהרין לבוא ושוהין לאחר התפלה, לכך האריכו תפלה בצבור והש"ץ מתפלל ברכת „מעין שבע", קונה שמים וארץ, מגן אברהם בדברו". ורב עמרם:

---

2) ירושלמי ברכות ד, ג וה, ב.
3) שבת טו, ג.
4) ישעיה נח, יג.
5) וכן במדרש ויקרא רבה לד יתנחומא „ויראו" א. תוספית ברכות כא: ד"ה „עד".
6) גמ' ברכות כז: וירושלמי תענית ד, א.
7) גמ' שבת כד: ורש"י ד"ה „משום סכנה". ופסחים י, ב.
8) ירושלמי ברכות ח, א
9) גמ' פסחים קיז:
10) גמ' שבת כד:

„דבי שמשא — בין השמשות" — דשכיחי מזיקין". המרדכי אומר בפירוש, שהקדימו לברכת „אלקינו ואלקי אבותינו", תפלת „מגן אבות" „משום סכנה". וכך דבריו: „היורד לפני התיבה אומר „מגן אבות" ואחר כך „רצה במנוחתנו" וחותם „מקדש השבת". ו„מגן אבות" לא נתקן אלא מפני הסכנה"[11]. ושתי תפלות אלו מצאו את מקומן בסידור תפלתנו בברכת „מעין שבע" בליל שבת.

התנא רבי צדוק — שחי בזמן חורבן הבית — התפלל בשעת סכנה בלילי שבת תפלה קצרה וזו נוסחתה: „ומאהבתיך ד' אלקינו, שאהבת את ישראל עמך, ומחמלתך מלכנו, שמחלת על בני בריתך, נתת לנו ד' אלקינו את יום השביעי הגדול והקדוש הזה באהבה"[12]. גם תפלה זו מצאה מקומה בתפלת ליל שבת כהוספה לברכה האמצעית לפי סידורו של רב עמרם גאון.

„ויכולו": לתפלת ליל שבת הוסיפו, בין בבבל ובין בארץ ישראל" את אמירת „ויכולו". וחז"ל מדגישים בהרבה מאמרים את חשיבותה של אמירת „ויכולו": „אמר רב — בבבל — ואיתימא רבי יהושע בן לוי — בארץ ישראל —: אפילו יחיד המתפלל בערב שבת צריך לומר „ויכולו", דאמר רב המנונא: כל המתפלל בערב שבת ואומר „ויכולו", מעלה עליו הכתוב, כאילו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית"[13]. ואמר רב: ג' פעמים חייב אדם לומר „ויכולו": אחד בתפלה, אחד אחרי התפלה ואחד על הכוס"[14]. „אמר מר עוקבא: כל המתפלל בערב שבת ואומר „ויכולו", שני מלאכי השרת, המלוין לו לאדם, מניחין ידיהן על ראשו ואומרים לו[15]: „סר עונך וחטאתך תכופר"[16].

מהו הטעם לאמירת „ויכולו" ולמה מכפרת אמירתו על העונות?

במדור „משמרות ומעמדות" ציינו, שאלה מהמעמדות, שלא עלו לירושלים לעמוד על הקרבן, התכנסו בעריהם לתפלה ולקריאה ב„מעשה בראשית"[17]. ולפי התוספתא[18] קראו „בענין קרבנות ובענין מעשה בראשית". אחרי חורבן הבית ולזכרו תיקנו חז"ל לומר: א) „סדר הקרבנות" — זכר להקרבת הקרבן. יכך אמר רבי אסי: „אמר אברהם, תינח בזמן הבית — החוטאים לפניך מביאים קרבן, — בזמן שאין בית המקדש קיים, מה תהא עליהם? אמר לו: כבר תיקנתי להם סדר קרבנות. בזמן שקוראים בהן לפני, מעלה אני עליהם, כאילו הקריבום לפני, ואני מוחל להם כל עונותיהם"[19]. ב) „ויכולו" — ש„מעשה בראשית" מחולק היה לששה חלקים לששת ימות החול ובערב שבת גמרו המעמדות את קריאתם ב„ויכולו". ועל הקריאה ב„מעשה בראשית" אמר רבי אסי[20]: „אלמלא מעמדות לא נתקיימין שמים וארץ, ומשום כך קורין ב„מעשה בראשית". בעצם שייך

---

11) שבת פרק ב. 12) תוספתא ברכות ג, יא. 13) גמ' שבת קיט:
14) רוקח סי' מט בשם מדרש „ויכולו". 15) ישעיה ו. ז.
16) גמ' שבת קיט: 17) משנה תענית ד, ב. 18) רבינו חננאל תענית כז:
19) גמ' תענית כז: 20) שם.

„ויכולו" ליום השבת. אבל ביום השבת לא קראו המעמדות כלל ולכן קראו „ויכולו" ביום הששי. אבל ב„סדר המעמדות"[21] נמצא „ויכולו" ב„מעמד של יום השבת".

הרי שאמרית „ויכולו" בליל שבת היא זכר לקריאת המעמדות ב„מעשה בראשית". וכמו, שאמרית „סדר הקרבנות" מביאה „מחילה על עונותיהם", כך מתברר לנו, שגם אמירת „ויכולו" מכפרת. ובברכת „מעין שבע" אומר הש"ץ: „א־ל עליון קונה שמים וארץ... זכר למעשה בראשית".

והנה עוד תיקון זכר ל„מעשה בראשית": בימי הגאונים קבעו, שאחרי תפלת „העבודה" ביום הכפורים, שהיא זכר לעבודה בבית המקדש, יקראו בתפלת מנחה בעל פה „מעשה בראשית". וזה כזכר ל„מעמדות", שגם הם קראו ב מ נ ח ה ב ע ל פ ה במעשה בראשית[22]. (ראה במדור „יום הכפורים").

זכירת המעמדות ובית המקדש חיזקה את אמונתם של המוני העם. בבבל כששבו בליל שבת הביתה מבית הכנסת שמחוץ לעיר הלכו בלי אבוקת אור בידיהם (ראה במדור „תפלת ערבית"), באמונה, שהשבת משמרתם ומלאכיה ילום עד לביתם. וכך בברייתא[23]: „ר' יוסי בר יהודה אומר: שני מלאכי השרת מלוין לו לאדם בערב שבת מבית הכנסת לביתו, אחד טוב ואחד רע. וכשבא לביתו ומצא נר דלוק ושולחן ערוך ומטתו מוצעת, מלאך טוב אומר: יהי רצון, שתהא לשבת אחרת כך. ומלאך רע עונה „אמן", בעל כרחו. ואם לאו, מלאך רע אומר: יהי רצון, שתהא לשבת אחרת כך. ומלאך טוב עונה „אמן", בעל כרחו". (את מלאכי השרת האלה אנו מקבלים בשיר: „שלום עליכם, מלאכי השרת").

הוספות בזמן הגאונים: לפי סידורו של רב עמרם גאון מתחילין תפלת ליל שבת כמו בחול באמירת: „והוא רחום" וכך נוהגים הספרדים. במדור „תפלת ערבית" הזכרנו, שלפי „אבן הירחי" אומרים „והוא רחום", מפני שבלילה אין קרבן שמכפר, לכן מתחילין בלילה בבקשת כפרה. והוא הדין גם בליל שבת.

לעומת זה הוסיפו הגאונים הזכרת השבת בברכות. כך הוסיף רב סעדיה גאון בברכת „אמת ואמונה": „אמת אמונך בשביעי קיימת וכו'". ורב עמרם גאון בברכת „אבות" שבתפלה: „ורצה והנחל לפני ישראל שבתות למנוחה למען שמו באהבה, מלך עוזר ומושיע ומגן. בא"י מגן אברהם". וקצרו ב„השכיבנו", שאין מזכירים בשבת בקשות. וזו הברכה בשבת לפי סידורו של רב סעדיה גאון: „השכיבנו ד' אלקינו לשלום והעמידנו לחיים ולשלום ופרוס עלינו סוכת שלום, שנאמר: „וישב עמי בנוה שלום ובמנוחות שעננות"[24]. בא"י פורס סוכת שלום על עמו ישראל". לפי הגאונים חותמים חתימה זו רק בשבת, אבל בני ארץ ישראל חותמים גם בימות החול „פורס סוכת שלום"[25]. אחרי „השכיבנו" אומרים — לפי רב סעדיה

---

21) ראה בסידור רב עמרם גאון.
22) משנה תענית ד, ג.
23) שבת קיט:
24) ישעיה לב, יח.
25) ירושלמי ברכות ד, ה.

גאון — „ושמרו בני ישראל", אבל גאוני סורא התנגדו לאמירת „ושמרו"[26], שלא להפסיק בין „גאולה" ל„תפלה". (ראה במדור „תפלת ערבית").

הברכה האמצעית של התפלה היא בערב — לפי רב נטרונאי ורב משה גאון — „אתה קדשת" (סמ"ג), ולפי רב סעדיה גאון „ומאהבתך". („ומאהבתך", כמו שהזכרנו, נוסח התוספתא). ובעל ספר העתים[27] כותב: „קרוב להיות „ומאהבתך" חובה יותר מ„אתה קדשת", מפני שהוזכר בתוספתא. וכך מנהג בשתי הישיבות". נוסח „ומאדבתך" נקבע גם במחזור רומא.

בעל „כל בו"[28] מביא בשם הגאונים, „לומר במה מדליקין[29], כדי להמתין מאן דלא מצלי, משום סכנה". לפי רב עמרם גאון אומרים „במה מדליקין" אחר הקידוש בבית הכנסת ומוסיפין „אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא"[30].

בימי הגאונים לא אמרו מזמורים לקבלת השבת. בזמן חסידי צפת (בערך 1500 אה"ס) התחילו לשיר: „לכה דודי", שחיבר המקובל ותלמידו של ר' יצחק לוריא ר' שלמה בן משה הלוי אלקבץ, בעל ספר „מנחות הלוי" ו„שרש ישי"[31]. שיר „לכה דודי" יש סמוכין בגמרא, שכן: „ר' חנינא מיעטף וקאי אפניא דמעלי שבתא ואמר: בואו ונצא לקראת שבת המלכה. ור' ינאי לביש מאניה מעלי שבת ואמר: בואי כלה, בואי כלה"[32].

מדור מ"ח
קידוש

„מצית עשה מן התורה לקדש את יום השבת בדברים, שנאמר[1]: „זכור את יום השבת לקדשו", כלומר: זוכרהו זכירת שבח וקידוש. וצריך לזכרהו בכניסתו בקידוש היום וביציאתו בהבדלה"[2].

„קידוש בדברים" הוא ב„ברכה" (מכילתא) ואת נוסחתה תיקנו אנשי כנסת הגדולה. „ואמר רבי יוחנן: בתחילה קבעוה בתפלה, העשירו קבעוה על הכוס — ואז נשתכחה תקנת עזרא (רש"י) — וכשחזרו והענו, קבעוה שוב בתפלה — ונחלקו היאך יאמרוה (רש"י)"[3]. וכמו ניסוך היין בעבודת בית המקדש, כך קידוש על היין ב„עבודת ד'" בבית הכנסת. ש„אמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן: אין שירה אלא על היין"[4]. „וכמו שדברו הלוים בשיר במקדש רק בניסוך היין, כך

---

26) עמוד 193. 27) עמוד 138. 28) סי' לה.
29) משנה שבת פרק ב. 30) סוף גמ' ברכות, יבמות, נזיר, תמיד וכריתות.
31) פירושים על אסתר ורות. 32) גמ' שבת קיט.
1) שמות כח. 2) רמבם, הלכות שבת כט, א. 3) גמ' ברכות לג.
4) שם לד. וערכין יא.

אומרים קידוש רק על היין"[5]. „ואמר רב: אין אומרים קידוש היום אלא על היין הראוי ליגסך על גבי מזבח"[6]. וחז"ל סמכו את תקנתם: „זכרהו על היין" על הפסוק בהושע[7]: „זכרו כיין לבנון"[8].

תחילה — בימי הסופרים — אמרו, אפוא, קידוש היום בתפלה בבית הכנסת, ש„עיקר תקנתא בתפלה"[9], וכשקבועו על הכוס, קידשו על הכוס בבית הכנסת.

והטעם שבדבר היה, שבזמן הבית השני היו אורחים מרובים, שאכלו ולנו בבית הכנסת. שם התכנסו כל אלה, שעלו בסך לרגל, מביאי בכורים או אנשי מעמד. „כגון יהויריב — מהמשמר הראשון — ומכיריו וילינו בבית הכנסת"[10]. (ראה במדורים „משמרות ומעמדות" ו„תפלות וידוי — וידוי בכורים").

ואף שהברייתא[11] אומרת, שאכילה ושתיה אסורה בבית הכנסת, הרי הכוונה רק לאכילה „בקלות ראש", אבל לשלוחי מצוה התירו חז"ל להתארח בבית הכנסת[12]. וסעודת שבת מצוה היא, שכן מצינו בירושלמי[13], שאכלו בבית הכנסת בשבתות ובראשי חדשים. (ראה במדור „ראש חודש").

ואחרי התפלה, כשהיו מקדשים על היין בבית הכנסת, התחילו האורחים בסעודתם. במשך הזמן הצטרף ה„קידוש" לסעודת האורחים. אבל בעל „אור זרוע" כותב: „כי תקנת התנאים והאמוארים לקדש השבת ולהעיד עליו ב„קידוש", שיום קדוש הוא, לא נתקן עיקר כלל בעבור האורחים אלא לקידוש היום ברבים נתקן". מכאן שלדעתו עיקר הקידוש בבית הכנסת היה, כדי „לקדש את יום השבת ברבים".

ומאחר שה„קידוש" היה סמוך לפני סעודת האורחים בבית הכנסת, התחילו לקדש על הכוס לפני הסעודה בבית. ובימי הלל כבר נהגו לקדש על הכוס בסעודה[14]. וכך קידשו, בזמן התנאים, בין בבית הכנסת ובין בבית. וכן נהג רב בבבל ואמר: „אותם בני אדם, שקידשו בבית הכנסת יצאו ידי קידוש". וכששאלו אותו, למה מקדשים גם בבית? ענה: „כדי להוציא בניו ובני ביתו"[15], שגם האשה מחויבת בקידוש (ראה להלן). אבל שמואל תיקן תקנה חדשה ואמר: „אין קידוש אלא במקום סעודה", ובקידוש בבית הכנסת לא יוצאים. ועל השאלה: למה מקדשין בבית הכנסת? הוא ענה: „כדי להוציא את האורחים ידי חובתן, שאכלו ולנו בבית הכנסת"[15]. לפי רב חובה לקדש בבית הכנסת, אולם לפי שמואל מקדשים בבית הכנסת, רק אם נמצאים שם אורחים[16]. והלכה כשמואל (רי"ף). כך ניתן ל„קידוש" טעם נוסף: לקדש את סעודתנו. וכן אמר רבא: „יום השביעי שבת היא לישראל, אוכלין ושותין ומתחילין בדברי תורה ובדברי תשבחות"[17] — וזהו הקידוש.

כל זמן, שישבו בני ישראל בארצם, היה להם יין בשפע — ומים בצמצום,

---

5) מחזור ויטרי קז. 6) גמ' בבא בתרא צז. 7) יד, ח.
8) גמ' פסחים קו. וראה תוספות ד"ה „זכרהו" ונזיר ד. ותוספות ד"ה „מאי".
9) גמ' ברכות לג. 10) ירושלמי בכורים ג, ב. 11) מגילה כח.
12) תוספות פסחים קא. ד"ה „דאכלו" והג"מ להלכות תפלה יא, ו.
13) פסחים א, א. 14) משנה ברכות ח, א. 15) גמ' פסחים קא.
16) תוספות פסחים קא. ד"ה „ולשמואל". 17) גמ' מגילה יב:

לכן נתעוררה השאלה, אם מותר ליטול ידים ביין[18] — והברייתא אומרת, אפוא, ש„אין מקדשין אלא על היין"[19]. וגם אמוראי ארץ ישראל נהגו, ש„אין מקדשין אלא ביין"[20]. לא כן בבבל. שם היו להם מים בשפע, אבל היה מחסור ביין. וכתחליף ליין יצרו כל מיני משקה (שכר תאנים, תמרים, תותין, שעורין[19]). והשאלה, אם מותר לקדש בהם, לא נפתרה: „דבעאי מיניה מרב, ורב מרבי חייא, ורבי חייא מרבי ולא פשט ליה"[19]. בכל זאת, היו שקידשו על שכר, מפני שזה „חמר מדינה"[20], והיו שקידשו על לחם[21].

מענינת תשובתו של רב נטרונאי גאון: „אם אין תקנה כל עיקר להביא יין, ישרה ענבים צימוקין במים, שלפי הגמרא[22] זה בדיעבד כשר לקרבן .וכיון דכשר בדיעבד לקרבן, כשר לקידוש ולהבדלה לכתחילה. ובמקום שאינו מוצא כל עיקר לא זה ולא זה, יקדש על משקה של דבש"[23].

וכך — מחוסר יין — פשט המנהג בבבל, לקדש על היין בבית הכנסת ובזה להוציא את כל הקהל. ואף על פי ש„אין קידוש אלא במקום סעודה", יצא הקהל ידי חובת קידוש בתוקף מנהג חדש: המקדש על היין בבית הכנסת היה נותן לכל אחד ואחד מהקהל קצת מהיין וכל אחד היה מורח ממנו על עיניו לשם רפואה. והגמרא מספרת, ש„מלח סדומי מסמה את העינים"[24], ו„פסיעה גסה נוטלת אחת מחמש מאות ממאור עיניו של אדם". והיא שואלת: ובמאי מהדרא ליה? ומשיבה: „בקדושי דבי שמשי — בקידוש ליל שבת"[25]. ואמרו אביי ורבא: „כל דבר שיש בו משום רפואה, אין בו משום דרכי האמורי"[26]. „הילכך זימנא, דאיכא צבור דלית ליה חמרא ומקדש בבית אריפתא, תיקנו חכמים לקדש על היין בבית הכנסת משום רפואה"[27].

ויתר על כן: בבבל היו קהילות, שבכלל לא היה להם יין, אפילו לצורך קידוש בבית הכנסת. ובמקומות אלה נהגו לפי תקנת עזרא לקדש בתפלה, ש„עיקר תקנתא בתפלה". כך מובא בירושלמי[28]: „אמר רבי יוסי בי רבי בון: נהגין תמן — בבבל — במקום שאין יין, שליח הצבור יורד לפני התיבה ואומר ברכה אחת „מעין שבע" וחותם „מקדש ישראל ויום השבת". (האמורא מארץ ישראל מוסר את החתימה של ארץ ישראל, על אף שבבבל אמרו „מקדש השבת").

הרי לפנינו מנהג שנהגו בבבל, מחוסר יין, לקדש בבית הכנסת בתפלה כבימי אנשי כנסת הגדולה. ולמרות שנתקבלה ההלכה כשמואל, שאין קידוש אלא במקום סעודה, נוכחנו לדעת, שמחוסר יין חזרו בבבל לקדש על היין בבית הכנסת. ובמקומות, שבכלל לא היה יין, קדשו את השבת לקהל בברכת „מעין שבע".

---

18) גמ' ברכות נ: וירושלמי ברכות ו, א. 19) פסחים קז.
20) ירושלמי ברכות ח, א. 21) גמ' פסחים קו. ותוספות ד"ה „מקדש אריפתא".
22) בבא בתרא צז: 23) תשובות הגאונים מתוך הגניזה של הרב אסף סי' ב.
24) פסחים מב. 25) גמ' ברכות מג: 26) גמ' שבת סז.
27) תשובות הגאונים „ליק" סי' נב ומחזור ויטרי קו. ראה גם תוספות פסחים ק: ד"ה „ידי". 28) ברכות ח, א. ופסחים י, ב.

המנהג לקדש על היין בבית הכנסת נשאר בזמן הגאונים (רב עמרם), גם בזמן כשהטעם של חוסר יין בטל. בעל ה„כל בו" מבאר את המנהג לקדש בבית הכנסת, „שזה פרסום גדול לשם יתברך ודומה למה שנוהגים להדליק נרות בחנוכה בבית הכנסת לפרסומי ניסא".

בארץ ישראל, שבה אין חוסר יין, לא התקבל המנהג הזה, שכן כותב בעל „שולחן ערוך"[29] „שאין מנהג בארץ ישראל לקדש בבית הכנסת".

„נוסח הקידוש": מדברי הירושלמי[30]: „אשכחוה בתפלה", משמע שנוסח הקידוש בתפלה נשכח לאחר שתיקנו לקדש על הכוס. ואם אנו מוצאים בתוספתא[31], שהלל התפלל בשבת שבע ברכות ובאמצע ברכת „קדושת היום", יש להניח, שברכת „קדושת היום" שבתפלה היתה גם ברכת „קדושת היום" על הכוס". שכן חז"ל משוים את ברכת קדושת היום שבתפלה לקידוש על הכוס: „אמר רבי זירא: בקידושא „אשר קדשנו במצותיו וצונו" — כתודה על העבר, — בצלותא „קדשנו במצותך" — כבקשה לעתיד"[32]. — ותלמידי רב מוסיפים: „בין דצלותא בין בקידושא חותמים „מקדש השבת". (ובני ארץ ישראל חותמים: „מקדש ישראל ויום השבת"[33]), לאמור: קדושת היום היא הברכה לתפלה וגם לקידוש וחותמת „מקדש השבת".

ובזמן האמוראים, כשבליל שבת שליח הצבור לא חזר על שבע הברכות אלא ברך ברכה אחת „מעין שבע", היתה ברכת „מעין שבע" לברכת קידוש.

נוסח קצר של קידוש על הכוס נזכר בתוספתא[34] בשם רבי צדוק, שחי עוד בזמן הבית. הוא היה אומר על הכוס: „אשר קדש את יום השבת ואינו חותם". בזמן האמוראים הוסיפו הוספות לקידוש, שכן אמר רב אחא בר יעקב (שחי 450 אה"ס), שמוסיפים לקידוש זכר ליציאת מצרים[35]. ועל הוספת „ויכולו"[36] ראה במדור „תפלת ליל שבת".

מנהגים בקידוש: „עיקר קדושה בלילה"[37]. „אבל מי שלא קידש בערב שבת, מקדש והולך כל היום כולו"[38]. וחכמים תיקנו לקדשו גם ביום, שנאמר: „זכור את יום השבת לקדשו"[39]. וזו רק אסמכתא[40]. „ומאי מברך? אמר רב יהודה: בורא פרי הגפן". והגמרא[39] קוראת את הקידוש של הבקר: „קדושא רבה", מפני שבכל קידוש אומרים ברכה זו[39]. ולפי הר"ן קדושא רבה לשון „סגי נהור" היא „שזוטר שיעוריה".

לפני הקידוש מכסים את הלחם, הואיל ולפי הדין היה עליו לברך קודם על הלחם, שהתורה מקדימה „חטה" ל„גפן"[41]. „ומכסים את הלחם מלמעלה ולמטה זכר למן, שכתוב בו „טל מלמעלה וטל מלמטה"[42].

---

29) אורח חיים רסט, יא. 30) ברכות ה, ב. 31) ברכות ג, טו.
32) גמ' פסחים קיז: 33) ירושלמי ברכות ח, א ופסחים י, ב.
34) ברכות ג, יא. 35) גמ' פסחים קיז: 36) גמ' שבת קיח:
37) גמ' פסחים קו. 38) שם קה. 39) שם קו.
40) רמבן, שמות כ, ח. 41) גמ' ברכות מא. 42) גמ' יומא עה: תוספות פסחים ק: ד"ה „שאין" וראה מחזור ויטרי מד (עמוד 138).

„אמר רבא: נשים חייבות ב„קידוש היום", אף על פי שזו מצות עשה שהזמן גרמא ובהן נשים פטורות. ולמה זו? אצל שבת כתוב „זכור"[43] ו„שמור"[44]. כל שישנו בשמירה, ישנו בזכירה. הני נשי, הואיל ואיתנהו בשמירה, ישנו בזכירה — שכל מצות לא תעשה, בין שהזמן גרמא, בין שלא הזמן גרמא, נשים חייבות (רש"י)[45]. — (ראה במדור „נשים בעבודת ד").

קידוש ביום טוב: „קידוש ליום טוב מנין? תלמוד לומר „אלה מועדי ד"[46]. בחגים מזכירים „מקרא קודש הזה ביום חג פלוני הזה"[47]. ומוסיפים ברכת „שהחיינו", ש„כל שכתוב „מקרא קודש" צריך להזכיר זמן"[48]. לפי רב סעדיה גאון, מתחילין ביום טוב: „אשר בחר בנו מכל עם" ומסיימין „בא"י מקדש ישראל והזמנים" ואחר כך „שהחיינו". ואם חל החג בליל שבת, פותח ב„ויכולו", ברכת הגפן, אשר בחר בנו, וכולל את השבת עם החג, ותתן לנו וכו'. בא"י מקדש השבת וישראל והזמנים, ושהחיינו".

רב שר שלום גאון כותב, שנהוג בשתי הישיבות בין בתפלה בין בקידוש לומר בראש השנה: „מועדים לשמחה, חגים וזמנים לששון וכו'", משום ד„אלה מועדי ד'" קאי אכולהו"[49] — גם על ראש השנה. — לפי המכילתא[50] „לוקחים גם ביום טוב שתי ככרות, שגם ביום טוב לא ירד מן"[51].

מדור מ"ט

תפלות יום השבת

את השבת חגגו בבית המקדש בהבאת קרבן מוסף ובשירים מיוחדים, ששרו הלויים לכבוד היום. חגיגת השבת בבית הכנסת כמו בבית המקדש: במקום קרבן מוסף התפללו תפלת מוסף והוסיפו מזמורים לכבוד היום.

שירי שבת בבית המקדש: בחגים קראו הלויים פרקי „הלל" וכל העם השתתף בעניתו ובהם הביעו את רגשי שמחת החג. (ראה במדורים „הלל", ו„שלוש רגלים").

בשבת, שאין קורים בה „הלל" — מפני „שלא נקראת מועד"[1], — באיזה פרקי שירה הביעו את קדושת השבת ושמחתה? בכל יום שרו הלויים בזמן הקרבת קרבן התמיד מזמורים „להודות ולהלל לד'": „שירות החול"[2]. ובשבת שרו בזמן

---

43) שמות כ, ח. 44) דברים ה, יב. 45) גמ' ברכות כ:
46) מכילתא, שמות כ, ח. 47) מס' סופרים יט, ג. 48) ירושלמי פסחים י, ה.
49) מרדכי ראש השנה בסוף. 50) שמות טז, כו. 51) ראה מחזיר ויטרי קיא והלכות פסח נה.
1) גמ' ערכין י: 2) גמ' ראש השנה ל:

הקרבת התמיד של שחר „שיר השבת": „מזמור שיר ליום השבת"[3]. שיר ליום השבת עולה על שירי ימות החול, שכן השירים הללו נאמרו על שעבר ושיר השבת נאמר על העתיד: „מזמור שיר לעתיד לבוא"[4]. (ראה במדור „סיום התפלה").

הגמרא[5] שואלת: „ומה הם שרו במוספי שבת ובמנחת שבת — בתמיד של בין הערבים (רש"י) —? ומשיבה, שבמקדש שרו בשבת כל השירות, שנכתבו בתורה, ובסדר זה: „שירת האזינו מחולקת לששה חלקים. ובכל שבת שרו לקרבן מוסף חלק אחד ואחרי שש שבתות חזרו חלילה. וזו „שירת המוספין". ולתמיד של בין הערבים היה להם מחזור של שלוש שבתות, בשבת הראשונה שרו הלויים חצי „שירת הים (עד „מי כמוכה"), בשבת השניה את סוף השירה, ובשבת השלישית שרו „שירת הבאר"[6], וזו „שירת המנחה". וכל השירות הללו הושרו בחגיגיות מיוחדת. כמו „שיר של יום"[7], כן שירי שבת מחולקים היו לשלשה פרקים. „וכשהגיעו לפרק, הכהנים היו תוקעים בחצוצרות והעם משתחוה". „וכל תקיעה תרועה באמצע ופשוטה לפניה ולאחריה". כך היו תוקעים תשע תקיעות בשיר של שחרית וכן בשיר של מוסף וכן בשיר של בין הערבים[8].

שירי שבת בבית הכנסת: במדור „פסוקי דזמרא" הוכחנו, שכשם ששרו הלויים בבית המקדש שירים ומזמורים לפני הקהל שהתאסף בעזרה, כך שרו „החסידים ואנשי מעשה" בבית הכנסת פסוקי דזמרא בהשתתפותו של הקהל. וכך היה גם בשבת. כשם שהרבו הלויים בבית המקדש שירים לכבוד השבת, כך הרבו בבית הכנסת לזמר פסוקי דזמרא לכבוד השבת, והוסיפו לפסוקי דזמרא „הלל הגדול"[9] ותפלת „נשמת". (ראה במדורים „הלל", „פסוקי דזמרא" ו„הסדר"). בראש ובראשונה הכניסו לתוך פסוקי דזמרא שיר השבת: „מזמור שיר ליום השבת"[10], וגם שרו — בארץ ישראל — שירת הים. אבל בבבל נהגו רק בזמן הגאונים לשיר שירת הים בשבתות ובחגים. וכן אמר רב נטרונאי גאון, שבשבת נהגו בבתי כנסיות בבבל לומר „שירת הים"[11], וזה כזכר למקדש, ששרו בשבת כל השירות, שנכתבו בתורה. (ראה במדור „פסוקי דזמרא — שירת הים").

„התפלה" שביום השבת: בזמן התנאים הראשונים — בימי הלל — כל תפלות שביום השבת היו שוות, דהיינו שלוש ראשונות ושלוש אחרונות ו„קדושת השבת" באמצע[12]. וכך דברי המדרש: „השבת נתנה לישראל לקדושה, לעונג ולמנוחה, לפיכך מתפללים שלוש ברכות ראשונות ושלוש ברכות אחרונות והמנוחה באמצע[13]. הברכה של „קדושת היום" מתחילה — לפי הגמרא[14] — „קדשנו במצותך" יחותמת „מקדש השבת". ובני ארץ ישראל חותמים „מקדש ישראל ויום השבת"[15]. נגד נוסח זה טוען רבינא[16]: „אטו שבת ישראל מקדשי ליה? והא שבת

3) תהלים צב. 4) משנה תמיד ז, ד. 5) ראש השנה לא.
6) במדבר כא, יז—כ. 7) משנה תמיד ז, ג. 8) משנה סוכה ה, ה וגמ' סוכה נג: רש"י. 9) מס' סופרים יח, ב. 10) שם יח, א.
11) ספר העתים עמוד 249. 12) משנה ראש השנה ד, ה ותוספתא ברכות ג, יד.
13) מדרש תנחומא „וירא" א. 14) פסחים קיז: 15) יר' פסחים י, כ. 16) גמ' ביצה יז.

מקדשא וקיימא" — משמת ימי בראשית (רש"י). וכך במס' סופרים[17]: „בשבת אין מזכירין ישראל, שהשבת קדמה לישראל".

תפלת מוסף: בזמן האמוראים הוסיפו הוספות לברכה האמצעית. רב הוסיף הוספה לתפלת מוסף ואמר „שצריך לחדש בה דבר מה, אפילו אמר: „ונעשה לפניך את חובתינו תמידי יום וקרבן מוסף יצא"[18]. כך הכניס רב לתפלת מוסף „סדר הקרבנות" זכר למקדש. (ראה במדור „משמרות ומעמדות").

תפלת מנחה: כפי שהסברנו במדור „ההפטרה", נהגו בימי האמוראים במנחה בשבת „ללמוד ולדרוש בכתבי הקודש". רב נהג בסורא לקרוא ולדרוש בנביא ושמיאל בנהרדעא בכתובים — כגון מדרש שיר השירים וקהלת (רש"י) —[19]. כך המשיכו גם בזמן הגאונים. בספר העתים[20] נזכר, שהיה מנהג לקרוא לפני התפלה „בסדרא ובנביא, מה דניחה להו, וגם פסקי סידרא בכתובים". ואבודרהם כותב, שלפני מנחה היה מנהג, לדרוש דרשות והתרגלו בסוף הדרשה להגיד פסוקי דגאולה ודקדושה וכך נהגו לומר לפני מנחה „ובא לציון גואל". לפי רב שרירא גאון ורבינו האי גאון, הטעם לאמירת „ובא לציון גואל" במנחה הוא, שבשבת בבקר לא אומרים אותה[21]. (ראה במדור „קדושה"). ואין אומרים „ובא לציון גואל" בבקר, משום שכבר קראו בנביא בהפטרה[22].

ב„תפלה" נהגו בזמן הגאונים להוסיף: „והנחילו כי אתה אבינו". ויש שנהגו לומר „אתה אחד". ולפי רב סעדיה גאון „הראשונה היא הנהוגה"[23]. בעלי התוספות[24] מסבירים, למה אומרים בתפלת מנחה „ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ"[25], שאינו מענינא דיומא של שבת: לפי המדרש מעידים שלושה זה על זה: ישראל, שבת והקב"ה. ישראל והקב"ה מעידים על השבת, שהוא יום מנוחה. ישראל ושבת מעידים על הקב"ה, שהוא אחד. והקב"ה ושבת מעידים על ישראל, שהם יחידים באומות. „לכן סמכינן לומר „אתה אחד" במנחה בשבת". „ואף החכמים הראשונים קבעו שלושתן בתפלת מנחה, שסמכו על מדרש זה. ושלושה „אחדים" הם: הקב"ה, ישראל ושבת. „ד' אחד", „גוי אחד בארץ", „ימים יוצרו ולא אחד בהם"[26].

צדקתך צדק: „במנחה בשבת אומרים „צדקתך צדק" מפני שהוא כמו צידוק הדין על משה רבינו, שמת בשבת בזמן מנחה" (רב עמרם גאון בשם רב שר שלום גאון)[27]. „ומפני פטירתו של משה אנו יושבים ולומדים ב„פרקי אבות" במנחה בשבת, שמתחילים: „משה קבל את התורה וכו'"[28]. רב פלטוי גאון אמר: „חכם שמת, כל בתי כנסיות ובתי מדרשות שבעירו בטלים"[29], לכן גורסין במנחה

---

17) ג, יד.
18) ירושלמי ברכות ד, ו.
19) גמ' שבת קטז:
20) עמודים 290—289.
21) אוצר הגאונים שבת סי' מג.
22) שבולי הלקט מד.
23) אוצר הגאונים שבת סי' שיד.
24) חגיגה ג: ד"ה „ומי".
25) דברי הימים א, יז, כא.
26) מחזיר ויטרי קלח—קלט.
27) תוספות מנחות ל. ד"ה „מכאן" וראה בגמ' ערכין ח: פירוש לפסוק: „צדקתך כהררי א־ל" (תהלים לו, ז).
28) אוצר הגאונים שבת סי' שיד.
29) ברייתא מ"ק כב:

בשבת אבות ולא תלמוד״ [30]. חשיבותם של פרקי אבות מצאה את בטויה במאמר של רבא: „האי מאן דבעי למהוי חסידא, לקיים מילי דאבות״ [31].

„וכתבו הגאונים: כל יום שאומרים „הלל״ אין אומרים במנחה „צדקתך״, לפי שהלל הוא על השמחה וצדקתך הוא לשון צער, שהוא כמו צידוק הדין״ [32]. לפי אבן ירחי „צדקתך״ הוא צידוק הרין על הפושעים, שחוזרין לגיהינם במוצאי שבת״.

מדור נ׳
תפלת מוצאי שבת

במדור „תפלת ליל שבת״ הזכרנו, שבזמן האמוראים פחדו בבבל להתאסף לתפלה בערב בבתי הכנסיות שמחוץ לעיר. אבל בשבת — בערב שבת ובמוצאי שבת — בא כל הקהל להתפלל בבית הכנסת.

בערב שבת הקדימו בתפלה, כדי לבוא העירה לפני שיחשך. במוצאי שבת אי אפשר היה להקדים, שכן מצוה להוסיף מחול על הקודש [1]. (ראה במדור „יום השבת״). אף על פי כן אמר שמואל [2]: „מתפלל אדם של מוצאי שבת בשבת״, היינו מתפלל תפלת ערבית של מוצאי שבת לפני הלילה. ובעלי התוספות [3] שואלים, איך להבין את דברי שמואל, הלא מצות „תוספת שבת״ היא מדאורייתא? והם מסבירים, שמדובר בבן אדם, שצריך ללכת למצוה ולא יהיה לו יין להבדלה, אם לא יקדים. ורב האי גאון כותב, שרבי יאשיה היה מתפלל של מוצאי שבת בשבת לדבר מצוה, כגון על עסקי המת [4].

מתוך דברי רב נטרונאי גאון [5] מוסברת דעתו של שמואל אחרת, ששמואל פסק הלכתו במקרה מיוחד: מעשה ותשעה באב חל במוצאי שבת ומשום תענית אין מבדילין על הכוס בלילה, הילכך אמר שמואל: מתפלל של מוצאי שבת בשבת, ובאופן זה יוכל להבדיל על הכוס לפני הלילה [6]. (בעל „הלכות גדולות״ פוסק, להבדיל במוצאי תשעה באב). אך בדרך כלל נהגו לאחר בתפלת מוצאי שבת, משום להוסיף מחול על הקודש. וכן מצאנו בירושלמי [7], שהנשים נהגו לא לעבוד במוצאי שבת, עד שישלימו סדר התפלה. היינו: השלימו סדר התפלה מאוחר והנשים לא התחילו בעבודתן לפני כן. (ראה במדור „נשים בעבודת ד״״).

במוצאי שבת מוסיפים הבדלה („אתה חוננתנו״) בברכת „חונן הדעת״ [8],

---

30) תשיבות הגאונים „ליק״ ז, ומחזיר ויטרי קמא. 31) גמ׳ בבא קמא ל.
32) אבודרהם סוף סדר מנחה של שבת.

1) גמ׳ יומא פא: 2) גמ׳ ברכות כז: 3) ד״ה „צלי״.
4) מרדכי ברכות. 5) מחזיר ויטרי רסז. 6) ירושלמי תנית ד, א, הרא״ש תענית פרק ד, סי׳ מ, והר״ן פסחים פרק י (כא:). 7) פסחים ד, א.
8) משנה ברכות ה, ב.

ואמר שמואל: „כל השנה כולה מתפלל אדם „הביננו" חוץ ממוצאי שבת, מפני שצריך לומר הבדלה ב„חונן הדעת"[9]. „טעה ולא הזכיר הבדלה ב„חונן הדעת" אין מחזירין אותו, מפני שיכול לאומרה על הכוס"[10].

ביום טוב שחל להיות במוצאי שבת תיקנו רב ושמואל, להוסיף בתפלה הבדלה ולומר „ותודיענו ד' אלקינו" עד „הבדלת וקדשת את עמך ישראל בקדושתך" לפני „ותתן לנו"[11]. על תפלה זו אמר רב יוסף: „רב ושמואל תקינו לן מרגניתא בבבל"[11].

לפי רב סעדיה גאון מצרפים את זכר ההבדלה בכל ברכותיה של „שמע" ואומרים: „בא"י אלקינו מלך העולם, המבדיל בין קודש לחול ומצרפין לנוגה חמה וכו'. בא"י המעריב ערבים". „אותנו הבדלת להיות לך לעם, כי אהבתנו וכו'. בא"י אוהב עמו ישראל, אמן". וכן ב„אמת ואמונה".

אחרי התפלה אומרים „ויהי נועם" ו„קדושה דסידרא", „כדי להאריך מנוחה לרשעים, מלחזור ל„גיהינם" (רב עמרם גאון). לפי רב שר שלום גאון אומרים „ויהי נועם" רק במוצאי שבת לחול, משום שאומרים „ומעשה ידינו כוננהו"[12], „עד דאיכא לפנינו שבעה ימים של חול". ומשום כך — אמר רב עמרם גאון — אין אומרים „ויהי נועם" במוצאי שבת ליום טוב, „שליכא מעשה ידינו ביום טוב". „וכל היכא דלא אמרינן „ויהי נועם" לא אמרינן קידושה דסידרא".

„אמר רבי חייא בר אמי משמיה דעולא[13]: „גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים. דאילו גבי ירא שמים כתיב[14]: „אשרי איש ירא את ד'". ואילו גבי נהנה מיגיעו כתיב[15]: „אשריך וטוב לך": אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא". וכשחוזרים במוצאי שבת לעבודת חול, אומרים את שיר המעלות[15] כתפלת העבודה: „אשרי כל ירא ד' ההולך בדרכיו, יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך. יברכך ד' מציון וראה בטוב ירושלים כל ימי חייך".

מדור נ"א

הבדלה

במדור „קידוש" הבאנו, שהרמב"ם פוסק, שגם הבדלה מצות עשה מן התורה היא. וזו לשונו: „לזכור את יום השבת בכניסתו וביציאתו". ואנשי כנסת הגדולה תיקנו לישראל נוסח ההבדלה[1]. „בתחילה קבועה בתפלה, העשירו — לקנות יין —

---

9) גמ' ברכות כט. 10) תוספתא ברכות ג, יג. 11) גמ' ברכות לג:
12) תהלים צ, יז. 13) גמ' ברכות ח. 14) תהלים קיב, א.
15) שם קכח, א—ה.
1) גמ' ברכות לג.

קבעוה על הכוס — ואז נשכחה תקנת עזרא (רש"י) —, חזרו והענו קבעוה בתפלה — ונחלקו היאך יאמרוה (רש"י)—"[2], כלומר: בתחילה הבדילו רק בתפלה ו„תפלה עיקר תקנתא היא". ואחר כך נהגו להבדיל רק על הכוס ונוסח הבדלה שבתפלה נשכח. וכן בירושלמי[3]: „על ידי שעיקרה בכוס, שכחוה בתפלה"

בימי הסופרים הבדילו, אפוא, רק בבית הכנסת או בחפלה או על הכוס.

בימי התנאים הראשונים ערכו סעודות בשבת, שנמשכו עד הלילה וכן נהגו להבדיל על הכוס בבית[4]. וגם אלה, ששמעו הבדלה בבית הכנסת, נהגו להבדיל בבית „בשביל לזכות את התינוקות — שלא ידעו להתפלל —"[5]. ואחר שנהגו להבדיל בתפלה וגם על הכוס ו„עיקרה כאן וכאן"[6], קבעו חז"ל חובה, להבדיל בתפלה ואחר כך שוב על הכוס. „שאל רבי יוסי את רבי יוחנן בצידון ואמרי ליה רבי שמעון בן יעקב דמן צור את רבי יוחנן והוא אמר: המבדיל בתפלה, צריך שיבדיל על הכוס"[7]. וגם שמואל קבע בבבל: „המבדיל בתפלה, צריך שיבדיל על הכוס"[8].

נוסח ההבדלה בתפלה: במשנה[9] אנו מוצאים, שאומרים הבדלה ב„חונן הדעת". „אם אין דעה, הבדלה מנין?"[10]. (ראה במדור „תפלת שמונה עשרה — תוספות").

בסידורו של רב עמרם גאון נמצא נוסח זה: „אתה הבדלת בין קודש לחול, בין ישראל לגוים ובין יום השביעי לששת ימי המעשה. כשם שהבדלתנו מגוי הארצות וממשפחות האדמה, כן תטהרנו ותקננו מכל חטא ועון". סיום ההבדלה שבתפלתנו לוקח מירושלמי[11], מדברי רבי חייא בר אשי: „החל עלינו את הימים ששת ימי המעשה הבאים לקראתנו לשלום".

אם יום טוב חל להיות במוצאי שבת „תקנו לנו רב ושומאל מרגניתא בבבל — כהבדלה בתפלה —: ותודיענו ד' אלקינו את משפטי צדקך ותלמדנו לעשות חוקי רצונך ותנחילנו זמני ששון וחגי נדבה ותורישנו קדושת שבת וכבוד מועד וחגיגת הרגל. בין קדושת שבת לקדושת יום טוב הבדלת, ואת יום השביעי מששת ימי המעשה קדשת, הבדלת וקדשת את עמך ישראל בקדושתך"[12].

נוסח ברכת ההבדלה: „אמר רבי יהודה אמר רב: „המבדיל בין קודש לחול" זהו הבדלתו של רבי יהודה הנשיא"[13]. „אבל נהגו העם לומר שלוש"[14]: „המבדיל בין קודש לחול, בין ישראל לעמים ובין יום השביעי לששת ימי המעשה"[15] „אמר רבי יהושע בן לוי: המבדיל צריך שיאמר מעין הבדלות האמורות בתורה" וכך בברייתא: „המבדיל בין קדש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים, בין יום השביעי לששת ימי המעשה, בין טמא לטהור, בין מים העליונים למים התחתונים,

---

2) שם.
3) ירושלמי ברכות ה, ב.
4) משנה ברכות ח, ה.
5) ירושלמי ברכות ה, ב.
6) שם.
7) גמ' ברכות לג.
8) גמ' שבת קן:
9) ברכות ה, ב.
10) ירושלמי ברכות ה, ב.
11) שם.
12) ברכות לג:
13) גמ' פסחים קג:
14) שם קד.
15) גמ' חולין כו:

בין כהנים ללוים ולישראלים. וחותם בסדר בראשית". רב חתם „מקדש ישראל" ושמואל: „המבדיל בין קודש לחול"[14].

סדר ההבדלה על הכוס: וזהו סדר ההבדלה לפי בית הלל אליבא דרבי יהודה: „בשמים" ואחר כך „מאור" ואחר כך „הבדלה", דכתיב[61]: „וירא אלקים את האור, כי טוב". והדר כתיב: „ויבדל אלקים"[17].

למה מברכים על הבשמים? „אמר ריש לקיש: נשמה יתרה ניתנה בו באדם בערב שבת ובמוצאי שבת נוטלין אותה ממנו, שנאמר[18]: „שבת וינפש". כיון ששבת וי אבדה נפש"[19]. „ומפני שהנפש דואגת ליציאת שבת, משמחין אותה ומיישבין אותה בריח טוב"[20].

בזמנם יחסו לבשמים חשיבות מיוחדת, שכן הובא[21], שבימי בית הלל היו רגילין להביא מוגמר אחרי הסעודה ולברך על הבשמים. („מוגמר" פירושו: בשמים, שמשימים על הגחלים להריח בהם"[22]). ומצינו בתוספתא[23]: „הביאו לפניו שמן ויין. בית שמאי אומרים: אוחז כוס יין בימינו ושמן ערב בשמאלו, מברך על היין ואחר כך מברך על השמן". נהגו גם „לגמר את הכלים — כדי ליתן ריח בכלים — וכך עשו בערבי שבתות בטבריא ובמוצאי שבתות בצפורי"[24]. וגם נהגו לבשם את עצמם[25]. יכך בתוספתא[26]: „אל יצא תלמיד חכם לשוק כשהוא מבושם". והתבשמו במוצאי שבת, שזה אסור היה בשבת, וכן במס' סופרים[27]: „אין מברכין על הירח אלא במוצאי שבת כשהוא מבושם ובכלים נאים". (ראה במדור „קידוש הלבנה").

ובטרם שהשתמשו בבשמים במוצאי שבת, לקחו בשמים לשם מצוה: להבדלה וברכו עליהם ברכת הבשמים.

למה מברכים על האור? בדברי חז"ל אנו מוצאים, „כשאדם הראשון נברא ביום הששי, שמשה לו החמה כל השבת. כיון ששקעה החמה במוצאי שבת והחושך בא, נתיירא אדם הראשון. מה עשה הקב"ה? נתן לו דיעה והביא לו שתי אבנים, הכה זו בזו והוציא מהן אור ובירך עליה „בורא מאורי האש". ושמואל אמר, לפיכך מברכין על האש במוצאי שבת, שהיא תחילת ברייתה[28].

וכיון שבשבת אסור להדליק אור, מדליקין במוצאי שבת את הנר הראשון לשם מצוה — להבדלה. והואיל ומדליקין לשם מצוה, לוקחים „אבוקה" — שני גרות קלועים יחד —, ש„אבוקה מצוה מן המובחר"[29].

על האור מברכים — לפי בית שמאי — „שברא מאור האש" בלשון „עבר", שבששת ימי בראשית ברא בורא העולם את האש המקורית, ולפי בית הלל: בורא

---

16) בראשית א, ד. 17) משנה ברכות ח, א ובריתא ברכות נב.
18) שמות לא, יז. 19) גמ' תענית כז: 20) רמבם, הלכ' שבת כט, כט.
21) משנה ברכות ו, ו. ובריתא ברכות מג: 22) אורח חיים רטז, יב.
23) ברכות ה, ל. 24) גמ' ברכות נג. 25) שם מג:
26) ברכות ה, ל. 27) כ, א. 28) גמ' פסחים נד; ירושלמי ברכות ו, ז ובראשית רבה יא ויב. 29) גמ' פסחים קג.

מאורי האש"[30] (בלשון „הוה"), שהקב"ה נתן לנו בינה ודעת להשתמש באש זו ומתוך כך ליצור תמיד מחדש כל מיני מאורות ואנו מודים במתת אלקים זו ומברכים, שד' מלך העולם הוא הוא שבורא כל המאורות האלה.

„כיצד אדם מבדיל"? אמר רב מונא: מביא כוס יין ומקרב ידיו לאור הנר ואומר „בורא מאורי האש". וכיון שמרחיק ידיו מן האש, אומר ברכת המבדיל"[31]. „רבי חזקיהו אמר בשם רבי ירמיה: העונין אמן, צריכין ליתן עיניהם בכוס ועיניהן בנר"[32]. רב נטרונאי גאון כותב, שמסתכלין לכפות ידים, כדי שנהנה מן האור"[33]. לפי רב סעדיה גאון „פושט המברך וכל היושבים את ידיהם וניאותין לאור הנר, שברך עליה"[34]. לפי רב האי גאון נהגו ראשונים להביט בשרטוטי כפיו ועוד מנהג להביט בצפרנים"[35].

סדר הקידוש ביום טוב שחל להיות במוצאי שבת: לפי הגמרא[36] הסדר לקידוש (של החג) ולהבדלה (של שבת) הוא כך: קידוש, נר, הבדלה, זמן (שהחיינו). וחותמים „המבדיל בין קודש לקידש"[37]. בהבדלה שבמוצאי יום טוב אין מברכים „בורא מאורי האש", כי בחג מותר להשתמש באש לאפיה ולבישול. אבל אומרים „בין יום השביעי לששת ימי המעשה", שכן „סדר הבדלות הוא מונה"[38].

חז"ל בארץ ישראל החשיבו להבדיל על היין בבית. שאמר רבי יוחנן: „שלושה מנוחלי העולם הבא, ואלו הן: הדר בארץ ישראל, המגדל בניו לתלמוד תורה ומבדיל על היין במוצאי שבתות"[39]. בארץ ישראל, שבה היה להם יין בשפע, יכלו לדייק ביותר במלוי מצות הבדלה על כוס יין גם בבית. אבל בבבל, כל אלה, שאין להם יין, הסתפקו בהבדלה בבית הכנסת, שכן אמר רב נטרונאי גאון: „מבדילין בבתי כנסיות ויצא כל הצבור, והרוצה לחזור ולהבדיל בביתו, הרשות בידו" (בסידור רב עמרם).

„אמר רבא: מי שלא הבדיל במוצאי שבת, מבדיל והולך עד יום רביעי"[40], ולפי ירושלמי[41] „אפילו בחמישי בשבת".

מדור נ"ב
ראש-חודש

ברכת החודש

שבת שלפני ראש־חודש מברכים את החודש הבא ומכריזים את היום, בו הוא חל.

---

30) משנה ברכות ח, ה. 31) פרקי דרבי אליעזר. 32) ירושלמי ברכות ה, ב.
33) פרקי דרבי אליעזר ב, ומחזור ויטרי קנה. 34) ר' יצחק אבן גיאת ח"א עמ' טז.
35) תשובות הגאונים „ליק" מט. 36) גמ' פסחים קג.
37) משנה חולין א, ז. 38) גמ' חולין כ:. 39) גמ' פסחים קיג.
40) שם קו. 41) ברכות ה, ב.

המנהג לברך את החודש ולהכריז עליו, נזכר בסידורו של רב עמרם גאון ונוסד בימי הגאונים, כשהקראים — ענן וסיעתו — ביטלו חשבון העיבור וקביעת המועדים על פיו ודרשו להנהיג שוב קידוש החודש על פי הראייה. וכדי להוציא מליבם של הקראים, הנהיגו חז"ל להכריז לפני הקהל על קביעת החודש לפי החשבון המקובל. וכך נמצא בנוסח של מחזור לבני רומא: „כך גזרו רבותינו, שנזכיר בפני הקהל הקודש הזה, שיהיו יודעים גדולים וקטנים, שיש לנו ראש־חודש פלוני יום פלוני בחשבון רבותינו".

על פי סידורו של רב עמרם גאון נוהגים לומר לפני ברכת החודש: „יהי רצון מלפני אבינו שבשמים, לקיים לנו את חכמי ישראל, הם ובניהם ותלמידיהם ותלמידי תלמידיהם בכל מקומות מושבותיהם". גם תפלה זו תוקנה נגד הקראים, שמרדו בחכמי ישראל [1].

אחרי „יהי רצון" אומרים — לפי נוסח רב עמרם גאון בסידורו: — „מי שעשה נסים לאבותינו וממצרים גאלם, הוא יגאל אותנו וישיב בנים לגבולם, בסימן טוב יהא לנו ראש־חודש פלוני יום פלוני, הוא יעשה עמנו נסים ונפלאות בכל עת ובכל שעה, לנו וכל עמו ישראל. הקב"ה יחדשהו עלינו ועל כל עמו ישראל בכל מקום שהם לטובה ולברכה, לששון ולשמחה, לישועה ולנחמה, לפרנסה ולכלכלה, לחיים ולשובע, לשמועות טובות ולבשורות טובות, ולגשמים בעתם ואמרו אמן".

חגיגת ראש־חודש

לפי התורה ראש־חודש הריהו חג, שכן הוא נמנה בין החגים: „וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם" [2]. גם בהרבה מקומות בנ"ך נזכר ראש־חודש כחג, כמו: „היום לא חודש ולא שבת" [3]; „חדשיכם ומועדיכם" [4]; „מדי חודש בחדשו ומדי שבת בשבתו" [5]; „חגה חדשה ושבתה וכל מועדה" [6]. „בשבתות ובחדשים" [7]. וכמו בשבת, כן בראש־חודש אין עושים מלאכה, שבנביא עמוס כתוב [8]: „מתי יעבור החודש ונשבירה שבר, והשבת ונפתחה בר". ומדברי יחזקאל משמע, שעוד בגלות בבל ראש־חודש נחשב לחג.

הדת הפרסית, ששלטה בבבל, ראתה באור השמש והירח רוחות עליונים, שבידם מסור גורל העולם. לכן תיקנו אנשי כנסת הגדולה במלחמתם נגד חדירת השקפות פרסיות ללב העם [9], ברכה מיוחדת לפני קריאת שמע, לפרסם ברבים, ש„ד' אלקינו יוצר אור ובורא חושך, עושה שולם ובורא את הכל". (ראה במדור „מלחמתנו נגד המינים בתפלה").

חז"ל חששו, שחגיגה מופרזת של ראש־חודש יכולה להתפרש כנטיה לדת זו ולהשפיע על העם, שיעדיפו ראש־חודש על השבת. („שבת לא נקראת „מועד"

---

1) ראה ב„קובץ רבי משה בן מימון", חלק שני עמוד כג, הערות של רב י. ל. פישמן.
2) במדבר י, י.
3) מלכים ב, ד, כג.
4) ישעיה א, יד.
5) שם סו, כו.
6) הושע ב, יג.
7) יחזקאל מו, ג.
8) ח, ה.
9) ראה משנה סוכה ה, ד.

וראש־חודש נקרא „מועד"[10]). לכן קבעו, שראש־חודש אינו חג כשבת וחגים אחרים „ואינו איקדש בעשיית מלאכה"[10]. וכן בפירוש במשנה[11]. : „ובראשי חדשים ובחולו של מועד קורין ארבעה, שכל שיש בו מוסף ואינו יום טוב קורין ארבעה", „ואין בו ביטול מלאכה לעם"[12].

ומפני שראש־חודש אינו מקודש בעשיית מלאכה, לא קראו בארץ ישראל „הלל" כלל. מסופר בגמרא[13], כשבא רב מארץ ישראל לבבל, ראה, שקורים הלל בראש־חודש ורצה להפסיק אותם. כששמע, שהם „מדלגים" — ואמרו חצי הלל — אמר: „שמע מינה, מנהג אבותיהם בידם".

גם בהזכרת ראש־חודש בברכת המזון מצאנו אותה הפלוגתא בין בני ארץ ישראל לבני בבל: „מהו להזכיר ראש־חודש בברכת המזון? אולי מפני שלא אסור בעשיית מלאכה לא מזכירין? רב — בבבל — אמר: „מזכירין". ורבי חנינא — בארץ ישראל — אמר: „אין מזכירין"[14].

על הזכרת ראש־חודש בתפלה אין מחלוקת. הכל מודים, שמזכירים ראש־חודש בתפלה: „אמר רבי אושעיא: ימים שיש בהן קרבן מוסף, כגון ראש־חודש וחולו של מועד ערבית, שחרית ומנחה מתפלל שמונה עשרה ואומר „מעין המאורע" ב„עבודה"[15]. ונוסחתו — לפי מס' סופרים[16]: — „אנא אלקינו שם יעלה ויבוא". ולמה מזכירים דווקא בעבודה? „היא תפלה להשב ישראל לירושלים"[16]. „במוספין מתפלל שבע ואומר „קדושת היום" באמצע"[17]. וחותם „מקדש ישראל מחדש חדשים" או „מקדש ישראל וראשי חדשים"[18]. „ובשבת שחל להיות בראש־חודש ערבית, שחרית ומנחה מתפלל שבע ואומר „מעין המאורע" ב„עבודה" — יעלה ויבוא בברכת העבודה (רש"י). — רבי אליעזר אומר: ב„הודאה" — כמו „על הנסים" בחנוכה ובפורים (רש"י) — ובמוספין מתחיל בשל שבת ומסיים בשל שבת ואומר קדושת היום באמצע"[19]. ולפי רב עמרם גאון מוסיפים במוסף „אתה יצרת".

בראש השנה — שהוא ראש־חודש — אין צריך להזכיר של ראש־חודש, כך אמר רבי יוסי[20]. אבל רבי דוסא בן הרכינס אמר, שמזכירים ראש־חודש בראש השנה ואומרים „החליצנו ד' אלקינו את יום ראש החודש הזה"[21]. (ראה במדור „ראש השנה").

המזמור של ראש־חודש הוא לפי מס' סופרים[22] תהלים צ"ח ולפי הטור[23] תהלים ק"ד.

---

10) גמ' ערכין י:, שבת כד. וחגיגה יח.
11) מגילה ד, ב.
12) גמ' מגילה כב:
13) תענית כח:
14) שבת כד.
15) ברייתא שבת כד.
16) יט, ז.
17) תוספתא ברכות ג, יד. ראה ראש ברכות פרק ג, סי' יח.
18) גמ' ברכות מד. וירושלמי ברכות ט, ג ומס' סופרים יט, ט.
19) שם ורש"י ביצה יז.
20) ירושלמי עירובין ג בסוף ושבועות א, ד.
21) משנה עירובין ג, ט.
22) יז, יא (גירסת הגר"א).
23) אורח חיים קלג.

אבל במידת מה נשאר ראש־חודש יום טוב, שכן נקרא „מועד"[24], והביאו בו קרבן מוסף והתפללו תפלת מוסף. משום כך אמר שמואל, „שצריך לומר בתפלת מוסף של ר"ח: „והשיאנו ד' אלקינו את ברכת מועדיך", ולפי רב גם „צריך להזכיר בו זמן"[25].

וכמו שציינו במדור „שלוש רגלים", שהחמירו בני ארץ ישראל בביטול מלאכה בחולו של מועד, כן החמירו בני ארץ ישראל בראש־חודש. כך מסופר בירושלמי[26], שנהגו הנשים לא לעבוד עבודה בראש־חודש.

בעיקר חגגו את ראש־חודש כיום שמחה ותודה למלך העולם, ש„מחדש חדשים". לכן „אין גוזרין תענית בראש־חודש"[27]. ושמחה זו מצאה ביטויה ב„סעודת ראש־חודש".

סעודת ראש־חודש

סעודת ראש־חודש היתה נהוגה עוד בזמן הבית הראשון, שכן כתוב[28]: „ויאמר דוד, הנה חודש מחר ואנוכי ישב עם המלך לאכול". ובירמיה[29]: „ויהי בחודש השביעי ובאו המצפתה... ועשרה אנשים אתו... ויאכלו שם לחם יחדיו".

במשנה[30] נזכרה סעודת עיבור החדש, שנערכה אור ליום עיבורו, ודרושים עשרה בני אדם, כדי לפרסם ברבים שעברוהו"[31]. „וסעודות גדולות עשו לעדי קידוש החודש בחצר גדולה בירושלים, בשביל שיהו רגילין לבוא"[32]. וסעודת ראש־חודש סעודת מצוה היא. „ואמר רבי יחנן: לווין ברבית לחבורת מצוה ולקידוש החודש"[33]. ואבל, שאסור לילך לסעודה, מותר לילך לסעודת מצוה וקידוש החודש[34].

במרוצת הזמן גדלה והלכה חשיבותה של חגיגה זו בארץ ישראל. בזמן חתימת התלמוד ירדה השפעתם של חכמי ארץ ישראל. בכל זאת נשאר בידיהם קידוש החידש והם הודיעו לגולה סדר המועדות. „קובעים חדשים ומעברין שנים רק בארץ ישראל, שנאמר[35]: „כי מציון תצא תורה ודבר ד' מירושלים"[36]. וחכמי ארץ ישראל שמרו על זכויותיהם אלו והקפידו לקבוע את החודש בטקס מיוחד. אחרי שהודיעו על קביעת החודש בבית הועד, התאספו כל החכמים בבית הכנסת יחד עם כל הקהל וערכו שם סעודה גדולה. פתחו את הסעודה בברכת היין, ברכו ברכה מיוחדת בחתימתה „מקדש ישראל וראשי חדשים" והיא מעין קידוש ואמרו תפלה, ש„אליהו הנביא יבוא אלינו, המלך המשיח מהרה יצמיח בימינו וכו'. ויענו כל העם אמן"[37].

---

24) גמ' ערכין י: ורש"י.
25) ירושלמי ברכות ט, ג.
26) תעניות א, ו.
27) משנה תענית ב, י.
28) שמואל א, כ, ה.
29) מא, א.
30) סנהדרין ח, ב.
31) ראה ירושלמי פסחים א, א; מגילה א, ד; וסנהדרין ח, ב.
32) משנה ראש השנה ב, ה.
33) ירושלמי מועד קטן ב, ג.
34) ירושלמי תענית ד, ה.
35) ישעיה ב, ג.
36) גמ' ברכות סג: ורמבם, הלכות קידוש החודש א, ח וה, א.
37) מס' סופרים יט, ט.

מדור נ"ג
הלל

שלוש תפלות נקראו בשם „הלל": „הלל של כל יום", „הלל הגדול" ו„הלל המצרי".

הלל של כל יום

במדור „השיר בתפלה" הזכרנו, שהלויים בבית המקדש — עוד בימי הבית הראשון — עמדו בזמן הקרבת קרבן התמיד „בבקר וכן בערב" „להודות ולהלל לד"[1].

וכמו בבית המקדש, כן בבית הכנסת שרו הלולים ב„פסוקי דזמרא" והם נקראו בגמרא[2] „הלל של כל יום". להלל זה הקדשנו מדור מיוחד: „פסוקי דזמרא".

הלל הגדול

בחגיגיות מיוחדת — בחנוכת בית המקדש בימי שלמה המלך — שרו הלויים „הלל הגדול": „הלוים בכלי שיר ד' להודות לד', כי לעולם חסדו, בהלל דויד בידם"[3]. והוא „הודו לד' כי טוב, כי לעולם חסדו"[4], שנקרא הלל הגדול[5]. הלויים שרו: „הודו לד' כי טוב" והקהל ענה: „כי לעולם חסדו".

כך שרו את ההלל הגדול בשבתות ובחגים[6], ובזמן אכילת הפסח[7]. וגם ביום תענית בגלל עצירת גשמים, כשירד גשם שרו בתוך שמחה את ההלל הגדול[8].

חז"ל הוסיפו להלל הגדול עוד מזמורים[5]. „מהיכן הלל הגדול? ר' יהודה אמר: מ„הודו"[9] עד „נהרות בבל"[10]. ולפי רב אחא בר יעקב מ„כי יעקב בחר לו"[11] עד „נהרות בבל"[10]. (ראה במדור „הסדר"). לפי הירושלמי הוסיפו מזמור קל"ה „מפני שירידת גשמים כלולה בו" („ברקים למטר עשה"). גם בימי הגאונים קראו בשתי הישיבות הלל הגדול בליל פסח מ„הודו" עד „נהרות בבל". (רב עמרם גאון).

חז"ל אף תיקנו ברכה להלל הגדול, שנקראת „ברכת השיר" והיא נזכרה בשני מקרים מיוחדים: באכילת הפסח[12] ובירידת הגשם[13]. היא מתחילה ב„נשמת כל חי" וחותמת — לפי רבי יוחנן: — „בא"י רוב ההודאות" ולפי רבא: „הא־ל ההודאות". ורב פפא מוסיף: „הילכך נימרינהו תרוייהו"[13]. (ראה במדורים „פסוקי דזמרא" ו„הסדר").

למה נקרא שמו הלל הגדול? „אמר רבי יוחנן: מפני שהקב"ה יושב ברומו של עולם ומחלק מזונות לכל בריה, שנאמר: „נותן לחם לכל בשר, כי לעולם

---

1) דברי הימים א, כג, ל.
2) שבת קיח:
3) דברי הימים ב, ז, ו; ה, יג; ז, ג.
4) תהלים קלו.
5) משנת תענית ג, ט; מדרש תהלים קלו, א; גמ' פסחים ד: וקיח.; ירושלמי פסחים ה, ז ותענית ג, יד.
6) מס' סיפרים יח, ב.
7) משנה פסחים י, ז.
8) משנה תענית ג, ט.
9) תהלים קלו.
10) שם קלז.
11) שם קלד.
12) משנה פסחים י, ז. וגמ' פסחים קיח.
13) גמ' ברכות נט:

חסדו"[14]. בני ישראל, שברובם איכרים, עולים לירושלים בשלוש רגלים, להודות לד': בפסח על התבואה, בעצרת על פירות האילן ובחג על גשמי שנה[15], ש„גשמים היינו פרנסה"[16].

הלל המצרי

במשנה[17] נזכר הלל סתם והוא הלל המצרי, ופעם נקרא הלל המצרי במשנה „הללויה"[18]. הלשון „הלל המצרי" נמצא רק בגמרא[19]. הלל זה כולל את המזמורים קי"ג עד קי"ח ונקרא הלל המצרי בגלל המזמיר „בצאת ישראל ממצרים". ו„נביאים שביניהם" — כלומר אנשי כנסת הגדולה, ולפי הרא"ש[20] „הנביאים הראשונים" (שמואל ודוד) — תיקנו להם לישראל, שיהו אומרים אותו על כל פרק ופרק ועל כל צרה, שלא תבוא עליהם לישראל. ולכשנגאלים אומרים אותו על גאולתם"[21].

והגמרא[22] שואלת: „יכי מאחר דאיכא הלל הגדול אנן, מ"ט אמרינן האי? כלומר, אזרי שיש לנו כל זמן הבית הראשון הלל הגדול, למה תיקנו את הלל המצרי? ומשיבה: „משום שיש בו חמשה דברים אלה: יציאת מצרים, קריעת ים סוף, מתן תורה, תחיית המתים וחבלו של משיח". „ויש בו לשעבר (בצאת ישראל ממצרים[23]), ויש בו לדורות („לא לנו ד' לא לנו"[24]), ויש בו לימות המשיח („אהבתי כי ישמע ד'[25]), ויש בו לימות גוג ומגוג („אסרו חג בעבותים"[26]), ויש בו לעתיד לבוא („אלי אתה ואודך"[27]), ויש בו לחיי העולם הבא („הודו לד' כי טוב"[28])"[29].

ימי קריאת ההלל: „אמר רבי יוחנן בשם רבי שמעון בן יהוצדק: שמונה עשר ימים בשנה יחיד גומר בהן את ההלל: שמונה ימי החג, שמונה ימי חנוכה, יום טוב ראשון של פסח ויום טוב של עצרת. ובגולה עשרים ואחד"[30]. והגמרא בירושלמי[31] מונה גם את ליל פסח. כך גם במס' סופרים[32]: „יום טוב ראשון של פסח ו ל י ל ו".

כל זמן ש ח י ט ת ה פ ס ח שרו הלויים הלל. הפסח נשחט בשלוש כיתות והלויים חזרו וקראו בפעם שניה ובפעם שלישית[33]. את ההלל שרו בהתלהבות, כשהעזרה היתה מלאה ו„החליל הכה". ובכל קריאתו תקעו שלוש תקיעות וביחד כ"ז תקיעות[34].

ו ב א כ י ל ת ה פ ס ח שרו שוב את ההלל המצרי — מלבד ההלל הגדול, —

---

14) גמ' פסחים קיח.
15) משנה ראש השנה א, ב וברייתא ראש השנה טז.
16) גמ' תענית ב:
17) פסחים ה, ז וי, ז; סוכה ד, א ותענית ד, ד.
18) פסחים י, ה.
19) ברכות נו.
20) ברכות, פרק ב ופסחים, פרק א.
21) גמ' פסחים קיז. (שם עוד דעות שונות).
22) שם קיח.
23) תהלים קיד.
24) שם קטו.
25) שם קטז.
26) שם קיח, כז.
27) שם קיח, כח.
28) שם קיח, כט.
29) ויקרא רבה ל. ומדרש תהלים כו, ז.
30) גמ' ערכין י.
31) סוכה ד, ה.
32) כ, ט.
33) משנה פסחים ה, ה—ז.
34) סוכה נד: רש"י ד"ה „ערב פסח".

„שלילה המקודש לחג טעון הלל" [35]. „והיה מנהג בליל פסח, שאחד מקריא את ההלל. ואם בעיר רק אחדים, שיוכלו לקרוא, הולכין אצלם. ואם אין בני העיר יכולין לקריא, הולכין לבית הכנסת וקוראים פרק ראשון והולכין ואוכלין ושותין וחוזרין וגומרין את כל ההלל. ואם אי אפשר להם כן, גומרין קודם אכילה את כל ההלל" [36]. וכן נהגו בארץ ישראל בימי האמוראים לקרוא הלל בליל פסח בבית הכנסת, שאמר רבי יוחנן: הלל אם שמעו בבית הכנסת יצא" [37]. (וזהו מקורו של המנהג לקרוא הלל בבית הכנסת בליל פסח).

בחנוכה קוראים הלל משום „פרסומי ניסא" [38].

בכל ימי הפסח, חוץ מיום הראשון, אין גומרין את ההלל. „כשבקשו מלאכי השרת לומר שירה לפני הקב"ה, השיב להם: מעשי ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה?" [39].

בראש החודש לא אמרו בארץ ישראל הלל כלל ובבבל „חצי הלל" (שנקרא גם „הלל זוטא"), מפני שראש החודש „לא איקדש בעשיית מלאכה" [40]. ורבא אמר: זאת אומרת הלל של ראש החודש לאו דאורייתא הוא — אלא מנהג (רש"י) [41]. (ראה במדור „ראש־חודש").

בימים, שאין גומרין בהם את ההלל, מדלגים את המזמורים קט"ו, א—י"א וקט"ז, א—יא. „ויש מדלגין דילוג אחר" [42].

בשבת אין קורין הלל, מפני ששבת לא נקראת מועד [40].

בראש השנה וביום הכפורים אין קורין הלל, שכן אמר רבי אבהו: „אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה: רבש"ע, מפני מה אין אומרים שירה לפניך בראש השנה וביום הכפורים? אמר להן: אפשר המלך יושב על כסא הדין וספרי החיים וספרי המתים פתוחים לפניו וישראל אומרים שירה לפניו?" [40].

בפורים אין קורין הלל, מפני שאין אומרים שירה על נס שבחוצה לארץ. והגמרא שואלת: ויציאת מצרים, הרי גם היא נס שבחוצה לארץ? ומשיבה, כדתניא: עד שלא נכנסו ישראל לארץ, הוכשרו כל הארצות לומר שירה. משנכנסו ישראל לארץ, לא הוכשרו כל הארצות לומר שירה". ולפי רבי יוחנן, קריאת מגילה היא במקום הלל [41].

ברכות הלל: „מקום, שנהגו לברך אחריו, יברך אחריו" [43]. מזה לומד אביי: „אבל לפניו מצוה לברך" [44].

יש, שמברכים בראש חודש ובימים שאין גומרים בהם את ההלל „לקרוא את ההלל" ובימים שגומרים מברכים „לגמור את הלל" (רב עמרם ורב סעדיה

---

35) משנה פסחים י, ז וגמ' פסחים צה: וקיח. 36) תוספתא פסחים י, ד—ה.
37) ירושלמי פסחים י, א; ראה תוספות ברכות יד. ד"ה „ימים".
38) גמ' שבת כא. 39) כל בו סי' נב, ראה בגמ' ערכין י:
40) גמ' ערכין י: 41) גמ' תענית כח: 42) רמבם, הלכות מגילה וחניכה כה, ג, ח. 43) משנה סוכה ג, יא. 44) גמ' סוכה לט.

גאון). ויש, שמברכים תמיד „לקרוא את ההלל" (כמו פרדס [45], ראש [46], מחזור לבני רומא). ויש, שאינם מברכים כלל בראש חודש „שאין מברכים על המנהג" (רמבם [47]). ובליל פסח, יש מברכים פעמים, אחת לפני הסעודה „לקרוא את ההלל" ואחת לאחר הסעודה „לגמור את ההלל" (אבודרהם), ויש שאין מברכים כלל, שאינם אומרים הלל בסעודה בתורת קריאת הלל אלא בתורת שיר והודיה. (רב עמרם, רב צמח, רב האי גאון) [48].

אחרי ההלל מברכים: „יהללוך ד' אלקינו" וחותמים: „בא"י מלך מהולל בתשבחות" [49].

איך שרו את ההלל? במדור „השיר בתפלה" הסברנו, שבתחילה שר הש"ץ את כל ההלל והקהל ענה אחרי כל פסוק „הללויה" [50], „ומאה ועשרים ושלוש פעם ענה הקהל „הללויה" [51].

במשך הזמן למד הקהל את המזמורים ובבית הספר לימדו את ה„הלל" [52]. בזמן הגמרא גדלה השתתפות הקהל באמירת התפלות ובימי רבא פתח הקורא ב„הללויה" והקהל ענה „הללויה" ואמרו עם הקורא כל הלל עד „הודו". הוא אמר „הודו לד' כי טוב" והקהל חזרו. וכן ב„אנא ד' הושיע נא" וב„אנא ד' הצליחה נא". הוא אמר „ברוך הבא" והם ענו „בשם ד'" וכו' [53]. (על מנהגים אחרים ראה בגמרא [54] ועל מנהגים בימי הגאונים באוצר הגאונים [55]).

במשנה [56] נאמר: „מקום שנהגו לכפול יכפול, לפשוט יפשוט, לברך אחריו יברך אחריו. הכל כמנהג המדינה". ולפי אביי מנהג לכפול מ„אודך" ולמטה [57]. הרמב"ם [58] מוסיף: „אבל בזמנים האלה ראיתי בכל מקימות מנהגים שונים בקריאתו ובעניית העם. ואין אחד מהם דומה לשני".

מדור נ"ד
שלוש רגלים

„שלוש פעמים בשנה יראה כל זכורך את פני ד' אלקיך במקום אשר יבחר, בחג המצות ובחג השבועות ובחג הסוכות [1]. חגים אלה נקראו „שלוש רגלים" על פי הפסוק: „שלוש רגלים תחוג לי בשנה" [2].

---

45) מד. 46) פסחים, פרק א. 47) הלכות מגילה וחנוכה ג, ז.
48) ראה תוספות ברכות יד. ד"ה „ימים". 49) גמ' פסחים קיז: ורשבם.
50) משנה סוכה ג, י וסוטה ה, ד. 51) ירושלמי שבת טז, א.
52) תוספתא סוטה ו, ב וגמ' סוטה ל: וירושלמי סוטה ה, ו. 53) גמ' סוכה לח: ורש"י.
54) סוטה ל: 55) תענית סי' פט. 56) סוכה ג, יא.
57) גמ' סוכה לט. 58) הלכות מגילה וחנוכה ג, יד.
1) שמות כג, יז ודברים טז, טז. 2) שם כג, יד.

„בשלושה מקומות מזכירין פרשת מועדות: ב„תורת הכהנים" (ויקרא) מפני סדרן, ב„חמש הפקודים" (במדבר) מפני הקרבן וב„משנה תורה" (דברים) מפני הצבור"[3].

במשנה נקראו החגים: פסח, עצרת וחג. „בארבעה פרקים העולם נדון: בפסח על התבואה, בעצרת על פירות האילן ובחג נידונין על המים"[4]. ורבי עקיבא מפרש: „הבא „עומר" שעורים בפסח, שהוא פרק שעורים וכדי שתתברך עליך תבואה. הבא חיטים „בכורים" בעצרת, שהוא פרק אילן, כדי שיתברכו עליך פירות אילן. הבא „ניסוך המים" בחג, כדי שיתברכו עליך הגשמים"[5].

מצות החגים: „שלוש מצות נוהגות ברגל. ואלו הן: ראיה, חגיגה ושמחה"[6]. שכן „העולין שלוש פעמים ברגלים רואין פני השכינה"[7]. „ורבי יהושע אמר: חציי לשם וחציו לכם — ביום טוב חלקהו חציו לבית הכנסת ולבית המדרש וחציו לאכילה ושתיה —, ששמחת יום טוב נמי מצוה היא"[8]. „וחייב אדם לשמח בניו ובני ביתו ברגל, שנאמר[9]: „ושמחת בחגך, אתה ובנך ובתך וכו'"[10]. „ואין שכינה שורה אלא מתוך דבר שמחה של מצוה"[11]. „שאמר רבי יצחק: כשיהא אדם עושה מצוה, יהא עושה „בלב שמח"[12].

„משה תיקן להם לישראל, שיהיו שואלין ודורשין בענינו של יום, הלכות פסח בפסח, הלכות עצרת בעצרת, הלכות חג בחג"[13]. „ורבי אליעזר בן עזריה אמר: כל המבזה את המועדות כאילו עובד עבודת כוכבים"[14].

תפלה: שמחת החג אנו חוגגים באמירת ה„הלל", שבכל יום שנקרא „מועד" אומרים את ההלל[15]. (ראה במדור „הלל"). שכן אנו מוצאים על זמן הבית הראשון: „ויעשו את חג המצות ומהללים לד' יום ביום, הלוים והכהנים בכלי עוז לד'"[16].

בחגים — כמו בשבת — אין אומרים את י"ב הברכות האמצעיות בתפלה, „מפני שאסור לאדם לתבוע צרכיו בשבת"[17]. וטעם נוסף ציינו חז"ל: „רבנן לא אטרחוהו משום כבוד שבת"[18]. (ראה במדור „תפלת ליל שבת"). לפי התוספתא[19] אומרים בין שלוש הברכות הראשונות לשלוש הברכות האחרונות ברכה שביעית באמצע והיא: „קדושת היום". הברכה הזו מתחילה ב„אתה בחרתנו", שכן „פתח עולא בר רב ב„אתה בחרתנו"[20]. ואחר כך אומרים — לפי דברי שמואל — „ותתן לנו"[21], ו„השיאנו"[22] וחותם „מקדש ישראל והזמנים". גם ביום טוב שחל להיות בשבת מתפללים — לפי בית הלל — שבע ברכות. מתחילים בשבת ואומרים קדושת היום באמצע, מזכירים של שבת תחילה: „ותתן לנו את יום המנוחה הזה" ומוסיפים:

---

3) ספרי דברים טז, א. 4) משנה ראש השנה א, ב. 5) תוספתא סוכה ג, ז.
6) תוספתא חגיגה א, ה. 7) פסיקתא דרב כהנא א, א. 8) בר' ביצה טו: ופסחים סח:
9) דברים טז, יד. 10) גמ' פסחים קט. 11) גמ' שבת ל:
12) ויקרא רבה לד. 13) ברייתא מגילה לב. 14) גמ' פסחים קיח:
15) גמ' ערכין י: 16) דברי הימים ב, ל, כא. 17) ירושלמי שבת טו, ג
ומדרש תנחומא „וירא" א. 18) גמ' ברכות כא. 19) ברכות ג, יד וביצה יז.
20) גמ' יומא פז: 21) גמ' ברכות לג: 22) גמ' ביצה יז.

„ואת יום חג פלוני הזה"[23]. לפי רבי מסיימים: „מקדש השבת ישראל והזמנים". לפי רבינא: „מקדש ישראל והשבת והזמנים". והגמרא[24] מוסיפה: „הלכה כרבינא". (על רבינא שבא מארץ־ישראל לבבל, אמר רב אש": „חד מינייהו כתרי מינן"[25]).

„ביום טוב אומרים: „מקרא קודש הזה, ביום חג פלוני הזה", אבל בחולו של מועד רק: „חג פלוני הזה"[26]. לפי רב האיי גאון אין אומרים בבבל אלא: „ביום חג פלוני הזה" ואין מזכירין „מקרא קודש" בברכת העבודה. אבל במוסף שבחול המועד יש אומרים: „ויום פלוני זמן חירותינו" (בפסח), „זמן שמחתנו" (בסוכות) „מקרא קודש זכר ליציאת מצרים". וכן גם בסידורו של רב עמרם גאון[27]. „אמר רבי יוחנן: גם בחולו של מועד אומרים „והשיאנו[28]. לתפלות ערבית, שחרית ומנחה הי' להם נוסח אחד לשבע הברכות[29]. לשחרית היה שליח צבור לחוד ולתפלת מוסף שליח צבור לחוד[30].

תפלת מוסף: בזמן התנאים נהגו להתפלל גם תפלת מוסף בנוסח של שאר התפלות, כלומר, שבע ברכות ובאמצע קדושת היום[31]. (ראה במדור „תפלות יום השבת"). רק בזמן האמוראים „חידשו דבר" בתפלת מוסף והוסיפו הזכרת קרבן מוסף". וכך בירושלמי[32]: „רב אמר: צריך לחדש בה דבר. אפילו אמר „ונעשה לפניך את חובותיני תמידי יום וקרבן מוסף, יצא". את התקנה הזו תיקנו זכר לבית המקדש וזכר למעמדות. (ראה במדור „משמרות ומעמדות"). והוסיפו: „אלקינו ואלקי אבותינו, גלה כבוד מלכותך עלינו" ואחריו: „אנא אלקינו שם נעשה לפניך כו'", וחתמו: „ברוך מקדש עמו ישראל ומועד שמחה והזמנים ומקראי קודש"[33].

„רבי אלעזר אמר: לעולם יסדיר אדם תפלת מועדים ואחר כך יתפלל"[34].

חולו של מועד: הגמרא[35] מביאה ברייתות אחדות, לפיהן איסור המלאכה בחול המועד הוא מדאורייתא. אבל ביניהן גם ברייתא, שלפיה „אין ימי חול המועד עצורין בכל מלאכה" „אלא הכתוב מסר לחכמים, איזו מלאכה אסורה ואיזו מלאכה מותרת". „וקראי אסמכתא בעלמא הם".

במשנה ובברייתות במס' מועד קטן נקבעו המלאכות המותרות והאסורות בחול המועד. הכלל הוא, שמתירים בדבר האבוד ולצורך המועד ולצרכי הרבים ולמי שאין לו מה לאכול. (ראה גם במשנה[36]: „עד ימי יוחנן כהן גדול היה פטיש מכה בירושלים — בחול המועד").

בני ארץ ישראל החמירו וקבלו את הדעה הראשונה ולא היו עושים מלאכה בחול המועד כל עיקר, „אלא אוכלין ושותין ויגיעין בתורה"[37]. אבל בני בבל הקילו,

23) תוספתא ברכות ג, טו וביצה יז.
24) גמ' ביצה יז.
25) גמ' מנחות מב.
26) מס' סופרים יט, ג—ד.
27) אוצר הגאונים חגיגה סי' כו—כז.
28) פסיקתא דרב כהנא א, א.
29) תוספתא ברכות ג, יד.
30) משנה תענית א, ב.
31) תוספתא ברכות ג, טו.
32) ברכות ד, ו.
33) מס' סופרים יט, ז.
34) גמ' ראש השנה לה.
35) חגיגה יח.
36) סוטה ט, י.
37) ירושלמי מועד קטן ב, ג ופסחים ד, א.

שסמכו על הברייתא האחרונה והתירו אפילו בהפסד מועט — „שיכרא נמי אית ביה פסידה"[38].

ישנה גם מחלוקת הקשורה בשאלת העבודה בחוש"מ, אם מניחין תפילין בחוש"מ או לא. (בשבתות ובימים טובים שהן גופן „אות" אין מניחין תפילין[39]). במשנה[40] כובר התנא קמא „שאין כותבין תפילין במועד" — שזו מלאכה שאינה לצורך המועד —, כלומר, שאין מניחין תפילין בחוש"מ. ורבי יהודה: „כותב אדם תפילין לעצמו — לקיים המצוה —, שכן מניחין תפילין בחוש"מ. רב — בבבל — התיר להניח תפילין בחוש"מ: „דליכא שמור בעשיית מלאכה חייב בתפילין"[41]. לכן יש להניח, שבני ארץ ישראל, שהחמירו בעשיית מלאכה, לא הניחו תפילין בחוש"מ, ובני בבל, שהקילו בעשיית מלאכה, נהגו להניח תפילין בחוש"מ.

מחלוקת זו נמשכה בזמן הגאונים. בין המקילים במלאכה בחוש"מ נמצאים רב נטרונאי, רב פלטוי, רב כהן צדק[42], אבל בעל הלכות הגדולות אסר עשיית מלאכה והנחת תפילין בחוש"מ[43]. ומן הפוסקים היה הרמב"ם בין המקילים ואמר, שאסרו חז"ל מלאכות מסוימות בחוש"מ, „כדי שלא יהיה כיום חול לכל דבר"[44]. והרמב"ן בין המחמירים: „עיקר חוש"מ ודאי דבר תורה היא, לכן כל מה שאסור בחוש"מ — שאינו לצורך המועד ואינו דבר אבוד — אסור מן התורה"[45].

ר' יהושע בעז לבית ברוך, בעל „שלטי הגבורים" על הרי"ף כותב בפירוש[46]: „מי שלומד איסור מלאכה בחוש"מ דאורייתא, לומד גם „אין מניחין תפילין", אבל מי שלומד דמלאכה דחוש"מ דרבנן, לומד „יש להניח בו תפילין". וכן פוסק הרמב"ם[47]: „כותב במועד תפילין לעצמו" — כדי לקיים את המצוה[48] —. והרי"ף שבין אלה, שלומדים „איסור מלאכה בחוש"מ דאורייתא הוא", לומד „אין מניחין תפילין"[46]. והרא"ש מוסיף: „יש שמניחין תפילין בחוש"מ בלא ברכה והמברך לא מפסיד".

המנהג בארץ ישראל לא להניח תפילין בחוש"מ מסתמך על דעתם של בני ארץ ישראל, שהחמירו בעשיית מלאכה בחוש"מ ומשום כך אין מניחין בו תפילין.

מדור נ"ה

שבת הגדול

לפי הגמרא[1] היתה יציאת מצרים ביום החמישי בשבת. ברביעי שחטו את הפסח ולקחו פסחיהם בעשור לחדש וזה היה בשבת[2]. ובשבת זו לקחו את הצאן,

---

38) גמ' מועד קטן יב. 39) ברייתא מנחות לי: 40) מועד קטן ג, ד.
41) ירושלמי מועד קטן ג, ד, תוספות מועד קטן יט. ד"ה „רבי יוסי" ורי"ף „הלכות תפילין" ח: 42) תשובות הגאונים מזרח ומערב סי' פו, קמט וקן.
43) ספר העתים. 44) הלכות יום טוב ז, א. 45) ראה שם מגיד משנה.
46) מועד קטן פרק שלישי יא. 47) הלכות יום טוב ז, יג. 48) טור אורח חיים סי' תקמה.
1) גמ' שבת פז: 2) תוספות שם ד"ה „ואותו".

שהוא למצריים אליל, והם לא הפריעו[3]. ועל ידי שנעשו לישראל נסים באותה השבת שלפני פסח, נקראה שבת זו שבת הגדול[4].

וטעם אחר: לפי התוספתא[5] „שואלים ודורשים בהלכות הפסח קודם לפסח שלושים יום ולפי רבי שמעון בן גמליאל שתי שבתות". ובעיקר היו דורשים בדיני הפסח בשבת לפני חג הפסח. „פעם אחת חל י"ד להיות בשבת, שאלו את הלל הזקן... בו ביום מנו את הלל נשיא והיה מורה להם בהלכות הפסח"[6]. „ושבת שלפני הרגל הכל נאספין לשמוע הלכות הרגל"[7]. ושבת זו נקראת „שבתא דריגלא"[8] או „שבת הגדול", מפני שגדול הדור דורש בה.

בפירוש של ר' שלמה בן היתום (בן דורו של רש"י) על מס' מועד קטן[9] נזכר: „שבת הגדול שלפני פסח, עצרת וראש השנה וסוכות". ובמחזור בני רומא: „יוצר ואזהרות לשבת הגדול של שבועות".

ועוד טעם, שגם פסח נקרא בתורה שבת: „ממחרת השבת"[10]. (ראה במדור „ספירת העומר"). ולעומת „שבת של פסח" נקראת השבת שלפני הפסח שבת הגדול.

מדור נ"ו
חג הפסח

„בחודש הראשון בארבעה עשר לחודש בין הערבים פסח לד'. ובחמשה עשר יום לחודש הזה חג המצות לד', שבעת ימים מצות תאוכלו"[1].

החג מובא בנ"ך בכמה מקומות: בימי יהושע „חגגו את חג הפסח בגלגל"[2]. בימי חזקיהו המלך חגגו „את חג המצות שבעת ימים בשמחה גדולה"[3]. בימי יאשיהו המלך „לא נעשה פסח כמוהו בישראל מימי שמואל הנביא. וכל מלכי ישראל לא עשו כפסח אשר עשה יאשיהו"[4]. בימי יחזקאל[5] ובימי עזרא[6]: „ויעשו חג המצות שבעת ימים בשמחה".

כפי שאפשר לראות מהפסוקים הנ"ל נקרא החג פעם „חג המצות" ופעם „חג הפסח" — מדוע? ועוד: את קרבן הפסח הרי הביאו יום לפני החג, ביום ארבעה עשר בניסן, למה לא הביאוהו בחג גופא? ושוב: כתוב[7]: „אך ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם". למה לא כתוב: „יום לפני החג תשביתו"? ובשמות[8] כתוב:

---

3) שמות רבה טז. 4) שמות רבה טז, מדרש תהלים קלו, ילקוט ר"פ „בא", פסיק תא שם ומחזור ויטרי רנט. 5) מגילה ג, ב. 6) תוספתא פסחים ד, יא.
7) גמ' ברכות ו: רש"י. ד"ה„אגרא דכלא". 8) גמ' מנחות לז:
9) הוצאת ר' צבי פרץ חיות(ברלין תר"ע) עמוד 15. 10) ויקרא כג, טו.
1) ויקרא כג, ה—ח. ראה שמות יב, א—כ; לד, יח ודברים טז, א—ח.
2) יהושע ה, י—יא. 3) דברי הימים ב, ל, כא. 4) שם לה, יח.
5) יחזקאל מה, כא. 6) עזרא ו, יט—כב. 7) שמות יב, טו. 8) לד, יח.

„שבעת ימים תאוכל מצות". ובדברים[9]: „ששת ימים תאוכל מצות"? וכן לא ברור הפסוק[10]: „אשר תזבח בערב ביום הראשון לבוקר". ל„בוקר" של איזה יום מדובר, של יום חמישה עשר או של יום ששה עשר? „בחמשה עשר יום לחודש הראשון, ממחרת הפסח, יצאו בני ישראל"[11]. והלא „ממחרת הפסח" הוא היום הששה עשר?

כל זה אומר „דרשני".

ואכן בחז"ל[12] מצינו שני חגים: „פסח מצרים („בארץ מצרים"[13]) ו„פסח לזורות" („לדורותיכם"[14]).

פסח מצרים היה נהוג — לפי המשנה — לילה אחד, ופסח לדורות — שבעת ימים. פסח מצרים מתחיל ביום ארבעה עשר בצהרים ונגמר בסוף לילו, שזמן שחיטת קרבן הפסח הוא „בין הערבים"[15], וזמנו מתחיל בצהרים „מעידנא דמתחיל שמשא למערב"[16] וזה לפי ירושלמי[17] „משש שעות ולמעלה".

פסח לדורות מתחיל ביום חמשה עשר ונמשך „עד יום האחד ועשרים לחדש בערב, שבעת ימים"[18]. פסח מצרים נקרא חג הפסח, שבו הקריבו את קרבן הפסח במצרים. ופסח לדורות נקרא חג המצות, שאכלו בו מצות שבעת ימים. ועל פסח מצרים כתוב[19]: „והיה לכם למשמרת עד ארבעה עשר יום לחודש הזה". „ואכלתם אותו בחפזון, פסח הוא לד'". „והיה היום הזה לכם לזכרון וחגותם אותו חג לד'". כלומר: ביום ארבעה עשר לחודש תחוגו חג לד', חג הפסח, ובמרכזו „זבח חג הפסח"[20].

וכן ב„ויקרא"[21]: „אלה מועדי ד'.. בחודש הראשון בארבעה עשר לחודש בין הערבים פסח לד'. ובחמשה עשר לחדש הזה חג המצות לד'". וכן גם ביחזקאל[22]: „בראשון בארבעה עשר יום לחודש יהיה לכם הפסח, חג שבועות ימים מצות יאכל." (אבל לפי רש"י: „פסח הוא לד'"[23] ו„פסח לד'"[24], פירושו: קרבן פסח).

וכשם שבמשנה[25] מדובר על שני חגים, כך גם אמר יוסף יוספוס[26]: „ביום יד' בניסן הקריבו קרבן פסח כמו שהקריבו במצרים וחגגו ביחד את היום הזה, שקוראים פסח. וביום ט"ו מתחיל חג המצות שבעת ימים".

נמצאנו למדים, שפסח למצרים התחיל בצהרים. האם מצינו, שחג מתחיל באמצע היום? שאלה זו נשאלה בתוספתא[27]: „היכן מצינו שמקצת היום אסור במלאכה ומקצת היום מותר? אמר רבי יהודה: ערב פסח עצמו מוכיח, שמקצתו

9) טז, ח.
10) דברים טז, ד.
11) במדבר לג, ג.
12) משנה פסחים ט, ה.
13) שמות יב, א.
14) שם יב, יד.
15) שם יב, ו.
16) גמ' פסחים נח.
17) פסחים ה, א.
18) שמות יב, יח.
19) שמות יב, ו—יד.
20) שם לד, כה.
21) ויקרא כג, ה.
22) מה, כא.
23) שמות יב, יא.
24) ויקרא כג, ה.
25) פסחים ט, ה.
26) „קדמוניות היהודים" ג, י, ג.
27) פסחים ג, יא.

מותר באכילת חמץ ומקצתו אסור". ולמה הוא מתחיל באמצע היום? מפני שכל עיקרו אינו אלא הקרבת קרבן הפסח ושחיטתו היא אחרי הצהרים.

בגמרא[28] מובאת דעתו של התנא בן בתירא, שמותר לשחוט את הפסח בבוקר, „שכל היום ראוי לפסח", ו„בין הערבים" — לפי דעה זו —, פירושו: „בין ערב דאתמול לערב של היום", והחג התחיל עוד ביום י"ג בערב.

והנה עוד סמני־חג לחג הפסח שביום ארבעה עשר: זולת קרבן הפסח הביאו ביום ארבעה עשר — כמו בכל חג — קרבן חגיגה[29] ובגמרא[30] מדובר בפירוש על שתי חגיגות: „חגיגת ארבעה עשר וחגיגת חמשה עשר". ומצות „ושמחת בחגך" מצותה גם ביום יד', שכן בירושלמי[31]: „שבזמן שאתה מתחייב בחגיגה, אתה מתחייב בשמחה". וכמו בכל חג, כך בחג הפסח שביום ארבעה עשר קוראים הלל: בשחיטתו של פסח[32] ובעת אכילתו[33]. (ראה במדור „הלל"). לכן אומר הרמב"ם[34]: „יום י"ד אינו כשאר ערבי ימים טובים, מפני שיש בו חגיגה ושחיטת קרבן". „ואיסור אכילת חמץ מצהרי ארבעה עשר הוא מדאורייתא"[35].

לשני החגים האלה ניתנו בתורה טעמיהם: חג הפסח — ביום ארבעה עשר, משום „שפסח ד' על בתי בני ישראל במצרים"[36]. חג המצות — ביום חמשה עשר, „כי בעצם היום הזה הוצאתי את צבאותיכם מארץ מצרים"[37]. חג הפסח — חגגו על שם המאורע שאירע במצרים (שפסח ד' על בתי בני ישראל בזמן מכת הבכורות), ומשום כך חגגוהו לפני יציאתם: ביום ארבעה עשר. את חג המצות — חגגו אחרי יציאתם ביום חמשה עשר, על שום שהוציאם ממצרים.

ומן הראוי לציון, שחג הפסח נחוג, בהיותם עוד בעבדות מצרים, בשמחה מיוחדת: באכילת פסח „צלי אש"[38] ו„בחבורה"[39], באמונה, שהגאולה תהא שלמה, וכך ישבו אבותינו: „מתניכם חגורים ומקלכם בידכם"[40], ושרו „הלל" בשמחה מיוחדת „והגגים היו מתבקעים מקול שירתם" א[40].

את שם החג הזה, שעיקרו בלילה, קוראת התורה „ליל שמורים"[41]. והנביא ישעיה[42] קורא אותו „ליל התקדש חג" והגמרא[43] מפרשת: „לילה שמקודש לחג". ועל החג הזה אומרת התורה[44]: „והיה היום הזה — יום ארבעה עשר — לכם לזכרון וחגותם אותו חג לד' לדורותיכם, חוקת עולם תחגוהו". כך נעשה „פסח מצרים" ל„פסח לדורות" ושני החגים האלה התמזגו לחג אחד. ומכאן שעיקר חגיגתו בליל פסח.

ב„סדר" שבליל הפסח אומרים אנו לפני חצות — לפני זמן יציאת

---

28) פסחים קח.
29) משנה פסחים ו, ג.
30) פסחים ע.
31) ירושלמי סוכה ד, ה.
32) משנה פסחים ה, ז וט, ג.
33) שם י, ז.
34) הלכות יום טוב ח, יז.
35) הלכות חמץ ומצה א, ח וב, א.
36) שמות יב, כז.
37) שם יב, יז ולד, יח.
38) שם יב, ח.
39) משנה פסחים ח, ז.
40) שמות יב, יא.
א 40) גמ' פסחים פה: ורשבם.
41) שם יב, מב.
42) ל, כט.
43) גמ' פסחים צה:
44) שמות יב, יד.

מצרים — את מזמור ההלל: „בצאת ישראל ממצרים" ואת ברכת גאולה ובידינו הכוס של הגאולה. כאילי הגאולה כבר באה. לכן אומרת הגמרא[45]: „הגאולה התחילה כבר מבערב". וזה מודגש גם במשנה[46]: „מזכירין יציאת מצרים — לא רק ביום היציאה — אלא גם בלילות". (ראה פירוש המשנה במדור „קריאת שמע" ובמדור „הסדר").

האמונה בגאולה העתידה מושרשת עמוק בלבנו, שאמר רבי יהושע: „בניסן נגאלו ובניסן עתידין ליגאל"[47].

הזכחנו, שהתורה מדברת על שני חגים: חג ארבעה עשר וחג חמשה עשר. ובזה נוכל לבאר את הפסוקים שהזכרנו:

„אך ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם"[48]. פירושו: ביום ארבעה עשר, שהוא יום הראשון של החג, תשביתו שאור מבתיכם. וכן בגמרא[49]: „מצינו י"ד שנקרא ראשון, שנאמר: „בראשון בארבעה עשר יום לחודש". ורש"י: „אך מיעוט הוא „מקצת היום מותר ומקצתו אסור". תשביתו אפוא את החמץ ביום ארבעה עשר בבוקר, הואיל ובצהריו מתחיל החג. ובירושלמי[50]: „אמר רבי יודה: „אך ביום הראשון" זה ארבעה עשר, חצי היום לחמץ וחצי היום למצה".

„„לא ילין מן הבשר אשר תזבח בערב ביום הראשון לבוקר"[51]. פירושו: לא ילין ביום הראשון שהוא ארבעה עשר לבוקר של חמשה עשר. וכך גם ברש"י: „ויום ראשון האמור כאן הוא י"ד בניסן"[52].

„בחמשה עשר יום לחדש הראשון ממחרת הפסח יצאו בני ישראל"[53], פירושו: חג הפסח הוא ביום ארבעה עשר ו„ממחרת הפסח" הוא ביום חמשה עשר.

„ששת ימים תאוכל מצות"[54] ובשמות[55] ל„שבעת ימים תאוכל מצות". כלומר: התורה צותה שתי מצות באכילת מצה: א) בחג הפסח: מצות אכילת מצה רק יום אחד, שכן בתוספתא[56]: „לא נאסר חמץ במצרים אלא יום אחד", וחובה לאכול מצה יחד עם קרבן פסח בליל פסח, ככתוב[57]: „על מצות ומרורים יאכלוהו". ב) בחג המצות: „שבעת ימים מצות תאוכלו". לכן אכלו מצה יום אחד משום חג הפסח ונשארו ששה ימים, שאכלו בהם מצה רק משום חג המצות. (פירושים אחרים ראה בגמרא[58]).

מצוות הפסח: „מצוות הפסח הן ארבע: ביעור החמץ, אכילת מצה, ספור הגאולה והתפלות" (רב סעדיה גאון).

ביעור חמץ — „בדיקת חמץ מדרבנן, דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי". (גמ' פסחים ד:). ובדיקת חמץ תיקון עתיק הוא, שכבר התנאים הראשונים — הלל

---

45) ברכות ט.
46) ברכות א, ה.
47) גמ' ראש השנה יא.
48) שמות יב, טו.
49) פסחים ה.
50) פסחים א, ד.
51) דברים טז, ד.
52) ראה גם פסחים עא:
53) במדבר לג, ג.
54) דברים טז, ח.
55) לד, יח.
56) פסחים ח, ח בסוף.
57) במדבר ט, יא.
58) פסחים צה: יקב; חגיגה יח. ומנחות סו.

ושמאי — נחלקו על פרטי הבדיקה (במשנה ראשונה של פסחים). „ובודקים ביום י"ג בערב את החמץ לאור הנר וזכר לדבר[59]: „והיה בעת ההיא אחפש את ירושלים בנרות"[60]. ומברכים „על ביעור חמץ"[61] ולפי ירושלמי[62] „על מצות ביעור חמץ".

„ביום י"ד בבקר מבערים את החמץ ש„אך ביום הראשון תשביתו" (ראה למעלה). ואם אין לו אפשרות לבערו, מבטלו בלבו"[63]. „ורב אמר: צריך לומר „כל חמץ שיש לי בתוך ביתי ואיני יודע בו יבטל"[64]. לפי תקנת הגאונים אומרים את הביטול בלשון ארמית („כל חמירא וכו'"), כדי שיבינו העם ו„פיו ולבו שוין"[65]. [לפי תקנת הגאונים, שצריכים „פיו ולבו שוין", אולי מותר לאלה, שאינם מבינים לשון ארמית ושולטים בשפת הקודש לומר את הביטול בעברית כרב, שביטול של רב הוא הביטול המקורי שבגמרא].

מנהגים בערב פסח: „הבכורות מתענין בערב פסח"[66], שבזמן מכת הבכירות הקב"ה „פסח על בתי בני ישראל". והתורה דורשת: „ושמרתם את הדבר הזה לחק לך ולבניך עד עולם"[67]. וכן היו נוהגים בזמן התנאים, שכן „רבי לא אכל בערב פסח, משום דהוה בכור"[68].

„משום חיובא דמצה וכדי ליכנס ליום טוב כשהוא תאוה", „לא יאוכל אדם סמוך למנחה בערב פסח עד שתחשך"[69]. רב ששת בכלל לא אכל בערב פסח, „דאי טעים צפרא מידי, לאורתא לא הוה מהני ליה מיכלא"[70]. „וגם הצנועין מתענין בערב פסח, כדי שיכנסו ליום טוב בתאוה"[71]. (על מצות אכילת מצה וספור הגאולה ראה במדור „הסדר").

תפלות: התפלה המרכזית בחג הפסח היא ה„הלל". הלויים שרו את ההלל בזמן שחיטת הפסח. „אפשר ישראל שוחטין את פסחיהן ואין אומרים הלל ז" (פסחים קיז.). ומפני שרבו הפסחים ושחטו אותם בשלוש כתות, חזרו וקראו את ההלל שנית ושלישית[72]. ושוב שרו את ההלל בסדר ליל פסח בעת אכילת הפסח[73]. ו„גמרו" את ההלל בליל פסח וביום ראשון של פסח[74] ובימים האחרונים של פסח אמרו רק „חצי הלל"[75]. (ראה במדור „הלל").

ה ש י ר, שהיו אומרים בבית המקדש בפסח ובחוש"מ הוא „הללויה, הללו את שם ד'"[76]. ויש אומרים „אלקים אל דמי לך"[77]. וביום טוב האחרון של פסח[78]: „הודו לד' כי טוב"[79]. ולפי מס' סופרים[80] קורים בחג הפסח „ש י ר ה ש י ר י ם".

---

59) בצפניה א, יב. 60) תוספתא פסחים א, א. 61) גמ' פסחים ז:
62) פסחים ב, ב. 63) משנה פסחים ג, ו—ז. 64) ירושלמי פסחים ב, ב.
65) ראה רי"ף ור"ן פסחים פרק ראשון ואורח חיים תלד, ב ורמ"א.
66) מס' סופרים כא, ג. 67) שמות יב, כג—כד. 68) ירושלמי פסחים י, א.
69) משנה פסחים י, א וגמ' קח. 71) מס' סופרים כא, ג. 72) משנה פסחים ה, ז.
73) שם ט, ג. 74) ירושלמי סוכה ד, ה ומס' סופרים כ, ט.
75) גמ' תענית כח: 76) תהלים קלה. 77) שם פג.
78) שם קלו. 79) מס' סופרים יד, יח. 80) יד, יח.

שביעי של פסח נקרא „עצרת"[81]. ומשום כך מובא במס' סופרים[82], שאומרים ביום השביעי ב„יעלה ויבוא": „ביום השביעי העצרת הזה", אבל אינו חג בפני עצמו, לכן „אין אומרים זמן (שהחיינו) בשביעי של פסח"[83].

מדור נ"ז
„הסדר"

„מצות עשה של התורה לספר בנסים ונפלאות, שנעשו לאבותינו במצרים בליל חמשה עשר בניסן, שנאמר „זכור את היום הזה, אשר יצאתם ממצרים"[1]. כמו שנאמר[2]: „זכור את יום השבת"[3].

בזמן שבית המקדש קיים היתה חגיגת „הסדר" בליל הפסח מחשיבות יתירה, שבו אכלו בני ישראל את קרבן הפסח. אכילה זו נערכה ב„חבורה"[4], וקשורה היתה בקיום מצות שונות: אכילת מצה ומרור, ככתוב[5] „על מצות ומרורים יאכלוהו"; שתיית ארבע כוסות[6]; ואמירת „אגדתא והלילא"[7]. [המלה „הגדה" לא נזכרה במשנה אלא בגמרא[8] ובארמית „אגדתא"[9]. כנראה לקוחה המלה מהפסוק: „והגדת לבנך ביום ההוא"[10]]. כלומר: „הגדה" על יציאת מצרים[11] וקריאת הלל בעת אכילת הפסח[12], כדי לתת „שבח והודאה"[13] לד', שגאל ישראל מארץ מצרים.

גם אחרי חורבן הבית אנו עירכים את „הסדר", שיש בו משום קיום מצות מצה ומרור, ארבע כוסות והגדה והלל, אף שהעיקר חסר: קרבן הפסח.

נראה שהסדר שנהוג אצלנו אינו כזה, שהיה נהוג בזמן שבית המקדש היה קיים. בזמננו נהוג, שאחרי הקידוש הילד שואל „מה נשתנה". ואיך יכול הילד לשאול בתחילת הסדר על דברים, שטרם ראם?

אבל בזמן בית המקדש נערך הסדר בצורה אחרת, שכן בתוספתא[14]: „החגיגה הבאה עם הפסח, היא נאכלת תחילה, כדי שיהא הפסח נאכל על השובע". (לכן גירסת המשנה[15]: „ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים" ולא „מן הפסחים ומן הזבחים"[16]). לאמור: בזמן הבית אכלו את קרבן הפסח „על השובע" בסוף הסעודה. ואם אכלו את הפסח בסוף הסעודה, בוודאי אכלו אז גם המצה והמרור

---

81) דברים טז, ח. 82) יט, ג. 83) גמ' סוכה מז.
1) שמות יג, ג. 2) שם כ, ח. 3) רמבם, הלכות חמץ ומצה ז, א. 4) משנה פסחים ח, ז. 5) במדבר ט.
6) משנה פסחים י, א. 7) גמ' פסחים קטו: 8) שם.
9) שם. 10) שמות יג, ח. 11) משנה פסחים י, ד.
12) משנה פסחים ט, ג וי, ז. 13) גמ' פסחים קטז. 14) פסחים ה, ג.
15) פסחים י, ו. 16) ראה תוספית פסחים קטז: ד"ה „ונאמר".

של מצוה, שנאמר: „על מצות ומרורים יאכלוהו". ממילא שאלת הבן ואמירת ההגדה, שהיו בזמן אכילת פסח, מצה ומרור, היו בסוף הסעודה, שכן בגמרא[17]: „לחם עוני"[18]: לחם שעונין עליו דברים הרבה — שגומרים עליו את ההלל ואומרים עליו הגדה (רש"י)". —

הנהה זו מתאמתת בדברי מרדכי בשם ר' מאיר מרוטנבורג: „בזמן שבית המקדש היה קיים ושהיו אוכלין הפסח על מצות ומרורים לאחר הסעודה, עושין כל הסדר אחר הסעודה, ולא היו אוכלין מצות מצה אלא לאחר שמילאו כרסן מקמח ובצקת ושאר דברים"[19].

„הסדר" בזמן הבית היה, אפוא, לפי הסדר דלקמן: קידוש, טיבול ירקות, אכילת חגיגה וכל שאר הסעודה. ובסוף הסעודה הביאו גופו של פסח — כבש בשלימותו[20] — וחילקו את הפסח ואכלוהו על מצות ומרורים. „וכאן הבן שואל את אביו והאב מתחיל בהגדה"[21]. ולפי סדר זה סמכו את הסעודה לקידוש, מה שמסתבר ביותר, ומתרצת השאלה, איך יכול הילד לשאול על שינויים, שראה אחר כך.

הסדר שאחרי החורב: הסדר שלנו — באין קרבן פסח — הוא רק זכר ל„סדר" שבזמן הבית. לכן הדגישו חז"ל ביותר את דברי הזכירה, כלומר את ההגדה, יהקדימו אותה — יחד עם שאלת הבן — לתחילת הסדר מיד אחרי הקידוש. נוסף לזה יחסו חז"ל חשיבות מיוחדת להשתתפות הילדים בסדר וקבעו את „מה נשתנה" בתחילת הסדר, בזמן שהילדים עוד ערים ועשויים לקלוט את ספורי יציאת מצרים, שכן היה מנהגו של רבי עקיבא „לחלק קליות ואגוזין לתינוקות, כדי שלא ישנו"[22].

ובהעדר קרבן פסח אין צורך עוד לאכול מצה ומרור בסוף הסעודה, ש„אחרי שמילא כריסו הימנו חוזר ומברך עליה?"[23] לכן מתחילים את הסעודה באכילת מצה ומרור של מצוה. (התורה דורשת אכילת מצה ומרור יחד עם קרבן פסח — „על מצות ומרורים יאכלהו", — ואף שהיום אין קרבן פסח, בכל זאת אכילת מצה היא גם היום מדאורייתא, שהפסוק חזר ואמר[24]: „בערב תאוכלו מצות"[25]. אבל אכילת מרור היום היא רק מדרבנן, שתיקנו אכילתו „משום שמררו המצרים את חיי אבותינו במצרים"[26]).

ברצוננו להראות, שהסדר במשנה[27] הוא הסדר בזמן שבית המקדש קיים, בצרוף הוספות אחדות מהסדר שלאחרי חורבן הבית, ומן הראוי להתעכב במשנה ופירושה:

---

17) פסחים לו.
18) דברים טז, ג.
19) ב„סדר בקצרה" סוף מס' פסחים.
20) תוספתא פסחים ה, י.
21) משנה פסחים י, ד.
22) גמ' פסחים קט.
23) שם קטו.
24) שמות יב, יח.
25) גמ, פסחים קכ.
26) משנה פסחים י, ה ותוספתא פסחים ב, טו.
27) פסחים פרק עשירי.

במשנה א׳ לא נאמר „ערב פסח" אלא „ערבי פסחים", שיום י"ד היה להם כבר חג. (ראה במדור „חג הפסח"). הילכך נאמר „ערבי פסחים, שהמשנה מכוונת ליום שב„בין הערבים" שלו הביאו את „הפסחים"[28].

ונאמר: „לא יפתחו לעני — אפילו מן התמחוי — מארבע כוסות": בזמן הבית רגילים היו בני ישראל לשתות יין בסעודה. שתו יין לפני הסעודה — כדי להגביר את התאבון — „חמרא מגרר גריר"[29] — באמצעיתה ולאחריה[30] — ודרכו של אדם מישראל לקדש ולברך על היין. ובליל פסח: „כוס ראשון אומר עליו קידוש היום. כוס שני קורא עליו את ההגדה. כוס שלישי מברך עליו ברכת המזון"[31]. „וכוס רביעי גומר עליו את ההלל"[32]. והמשנה אומרת, שבלילה הזה אפילו עני מישראל מחויב בארבע כוסות של יין. ו„ארבע כוסות הן כנגד ארבע לשונות הגאולה[33]: „היצאתי, הצלתי, גאלתי, לקחתי"[34]. והמדרש[35] מוסיף, „תיקנו חז"ל ד׳ כוסות לקיים מה שנאמר[36]: „כוס ישועות אשא ובשם ד׳ אקרא".

לפי רבי טרפון חובה לשתות כוס חמישית. ועליה אומרים הלל הגדול[37]. אבודרהם מוסיף, לכוס חמישית יש סמך בפסוק: „והבאתי אתכם". רב סעדיה כותב: „המוסיף מרצונו כוס חמישית, יאומר עליה הלל הגדול". אבל גאוני פומבדיתא התנגדו לכיס חמישית.

משנה ב: „מזגו לו כוס ראשון, בית הלל אומרים: מברך על היין ואחר כך מברך על היום". מכאן שהסדר התחיל בקידוש. ובסידורו של רב סעדיה גאון ניתן לערב זה „קידוש" מורחב (קידוש זה נתקבל בתימן).

משנה ג: „הביאו לפניו מטבל בחזרת". לפי הירושלמי כך נוסח המשנה: „הביאו לפניו ירקות מטבל בחזרת". (כך גם ב„דקדוקי סופרים"). רבינו חננאל מפרש: „הביאו לפניו את השולחן. ובמה מטבילין? בחרוסת".

„מטבל" כלומר „אוכל". ולפי שכל אכילתם על ידי טיבול היתה, נקראת „אכילה": „טיבול" (רשב"ם). ולמה אכלו ירקות לפני הסעודה? „משום דגריר" — כדי שיוכלו לאכול הרבה (רש"י)[38]. —

„עד שמגיע לפרפרת הפת. הביאו לפניו מצה וחזרת וחרוסת וכו׳". את המשנה מפרשים (רבינו חננאל, ערוך, רמבן) כאילו כתוב „עד שמגיע לאכול מצה". ואחרים (רשבם, תוספות) מפרשים, כאילו כתוב „עד שמגיע לאכול מרור". לפי הפירושים האלה המלים „עד שמגיע לפרפרת הפת" מיותרות הן. אלא המשנה מדברת על הסדר בזמן שבית המדרש קיים, שהתחילו אחרי הקידוש בסעודה והמלים האלו („עד שמגיע לפרפרת הפת") מתיחסות לסעודה: „הפת" היא הסעודה. (למשל:

28) ראה תוספות פסחים צט: ד"ה „ערבי פסחים". 29) גמ׳ פסחים קז:
30) משנה ברכות ו, ה. 31) רמבם, הלכות חמץ ומצה ז, י.
32) משנה פסחים י, ז. 33) שמות ו, ו—ז. 34) ירושלמי פסחים י, א, בראשית רבה פח ומדרש תהלים עה.
35) שמות רבה ו.
36) תהלים קטז, יג. 37) רי"ף פסחים פרק י. 38) גמ׳ שבת קמ:

„כי אכלינן רפתא בריש גלותא" — „פת" בארמית „רפתא"[39]). והסעודה התחילה באכילת פרפרת. כן במשנה[40]: „פרפרת שלפני המזון" — כגון פרגיות ודגים להמשיך אכילה (רש"י). — כוונת המשנה היא: עד שהתחילו באכילת פרפרת שלפני הסעודה[41].

אחרי אכילת הפרפרת נהגו לעקור את השולחן, „כדי שיכירו תינוקות וישאלו". „אביי שאל: למה עוקרים את השולחן, עדיין לא אכלנו? ענה רבה: פטרתן מלומר „מה נשתנה"[42]. ואחרי הסעודה הביאו לפניו שולחן עם מצה, חזרת (מרור) וחרוסת (זכר לטיט, שמהם עשו לבנים במצרים[43] — ולפי רבי אלעזר בר צדוק, שחי עוד בזמן הבית, חרוסת מצוה היא —), וגופו של פסח.

והלל — בזמן הבית — היה נוהג, לכרוך פסח, מצה ומרור ולאכול ביחד, שנאמר: „על מצות ומרורים יאכלוהו"[44]. וכזכר למקדש נהגו אחרי חורבנו, ש„מברך על אכילת מצה ואכיל והדר מברך על אכילת מרור ואכיל והדר אכיל מצה וחסא בהדי הדדי בלא ברכה זכר למקדש כהלל"[45].

במשנה נמצאה הגירסא „מצה וחזרת וחרוסת ושני תבשילין", לפי „דקדוקי סופרים" המלים „ושני תבשילין" אינן נמצאות בכתבי יד של המשנה אלא בברייתא[46], שאמר רבי יוסי — שחי אחרי החורבן —: „מצוה להביא לפניו חזרת וחרוסת ושני תבשילין". ורב יוסף הוסיף: „אחד זכר לפסח ואחד זכר לחגיגה"[47]. גם הגירסא „היו מביאין" לא נמצאה בתוספתא[48], בירושלמי וברי"ף.

משנה ד: „הבן שואל: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות וכו'". שלוש הן השאלות: שבכל הלילות אנו מטבילין פעם אחת, בלילה הזה שתי פעמים; שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה, בלילה הזה כולו מצה; שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי, שלוק ומבושל, בלילה הזה כולו צלי. (בירושלמי הובאו רק שלוש שאלות אלו. גם לפי „דקדוקי סופרים" לא נמצאת בכתבי יד השאלה הרביעית על המרור).

מלשון השאלה השלישית „בלילה הזה כולו צלי" מוכח, שהמשנה מדברת על הסדר בזמן בית המקדש, שצלו את קרבן הפסח — ולפי בן תימא גם את החגיגה[49].

נוסח „מה נשתנה" אחרי חורבן הבית נמצא בסידורו של רב עמרם גאון. ובו חסרה השאלה „כולו צלי" ובמקומה נוספה השאלה „כולנו מסובין". ואמנם בזמן הבית, כשהיה נהוג תמיד „להסב" בסעודה[50], אין מקום לשאלה „כולנו מסובין", אבל בתקופה אחרי החורבן, כשהתחילו לשבת בלי הסבה ורק בליל פסח היו הכל מסובין — דרך חירות — הוסיפו שאלת „כולנו מסובין". השאלה על

39) גמ' ברכות נ.
40) משנה ברכות ו, ה ותוספתא ברכות ד, ח. ראה גם כתובות ח: רש"י ד"ה „קודם אכילה".
41) ראה ברכות מב: ומג. וירושלמי ברכות ו, ו.
42) גמ' פסחים קטו: ד"ה „צריך" וירושלמי פסחים ב, ה.
43) גמ' פסחים קטז. ותוספות
44) ברייתא פסחים קטו.
45) שם.
46) פסחים קיד:
47) שם.
48) פסחים י, ז.
49) גמ' פסחים ע.
50) תוספתא ברכות ה, ה.

הסבה ראויה היא שתהיה השאלה הראשונה, שמתחילים להסב עוד לפני הקידוש. וכיון ששאלה זו נוספת היא, היא באה בסוף כל השאלות.

ועוד שינויים חלו בנוסח השאלות אחרי החורבן. בימי האמוראים שינו את השאלה הראשונה: „שבכל הלילות אנו מטבילין פעם אחת" ואמרו: „אין אנו מטבילין אפילו פעם אחת, בלילה הזה שתי פעמים"[51]. ועוד הוסיפו: „אנו אוכלים שאר ירקות, בלילה הזה מרור". (רב עמרם גאון).

„מתחיל בגנות ומסיים בשבח ודורש מ„ארמי אובד אבי"[52] עד שגומר כל הפרשה כולה". „מתחיל בגנות" זו פרשת „ארמי אובד אבי" („שאביהן לבן הארמי היה רשע" ומספר על „צרת לבן הארמי וצרות מצרים"[53]). „ומסיים בשבח": „שגומר כל הפרשה כולה", שבה כתוב: „ויבאנו אל המקום הזה"[54] — בית המקדש.

אבל הגמרא[55] שואלת מחדש: „מאי בגנות?" (או לפי לשונו של רבינו חננאל: „מתחיל בגנות מאי היא?"). ומשיבה שתי תשובות אחרות. ונשאלת השאלה: מדוע לא קיבלה הגמרא את ביאור המשנה: „מתחיל בגנות ומסיים בשבח" זו פרשת „ארמי אובד אבי"?

הטעם שבדבר הוא, שתשובתה של המשנה מתאימה רק לזמן שבית המקדש קיים. אבל אחרי חורבן הבית אי אפשר לומר: „את כל הפרשה כולה" עם הפסוק „ויבאנו אל המקום הזה" — בית המקדש. (ואמנם גם בנוסח האגדה שלנו אין אומרים את הפרשה כולה אלא אומרים רק עד הפסוק „ויבאנו"). לכן נותנים האמוראים תשובות אחרות. „מתחיל בגנות ומסיים בשבח". לפי רב: „מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו... ואחר כך הוצאתי אתכם"[56]. ולפי שמואל: „עבדים היינו לפרעה במצרים ויוציאנו ד' ממצרים ביד חזקה"[57]. אין הם חולקים אחד על השני אלא ששמואל מוסיף פסוק מן התורה. בירושלמי[58] נזכר רק מאמרו של רב ואפשר, שבארץ ישראל לא אמרו אלא הגדה של רב בלי הוספת שמואל[59]. אנו נוהגים כבני בבל ואומרים את שני המאמרים של רב ושמואל גם יחד (רי"ף). ומתחילין ב„עבדים היינו" לפי שמואל, שהוא פסוק בתורה ואחר כך אומרים דברי רב, שהם ביהושע.

משנה ה: „רבן גמליאל אומר: כל שלא אמר שלושה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו ואלו הן: פסח, מצה ומרור". רבן גמליאל זה הוא רבן גמליאל הזקן — נכדו של הלל —, שחי בזמן הבית[60]. אחרי חורבן הבית הוסיפו בהגדה: „פסח, שהיו אבותינו אוכלין בזמן שבית המקדש קיים". המשפט: „בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים" לא נמצא ברי"ף.

---

51) גמ' פסחים קטז. 52) דברים כו, ה. 53) גמ' סוטה לב: ורש"י ד"ה „צערו". 54) דברים כו, ט. 55) גמ' פסחים קטז.
56) תוכן הפסוקים יהושע כד, ב—ו. 57) דברים ו, כא.
58) פסחים י, ה. 59) ראה רד"צ הופמן בספר „מלמד להועיל" (מחברת שלישית) עמוד 117. 60) ראה תוספות נדה ו: ד"ה „בשפחתו".

„לפיכך אנחנו חייבים להודות ולהלל וכו׳ ונאמר לפניו הללויה״. „הללויה״ — כלומר „הלל״. וזה בהתאם למה שהזכרנו למעלה, שמצוה היא, לקרוא את ההלל בזמן אכילת הפסח.

משנה ו: „עד היכן הוא אומר — את ההלל בסעודה — ? בית שמאי אומרים עד „אם הבנים שמחה״ [61]. בית הלל אומרים עד „חלמיש למעינו מים״ [62] וחותם בגאולה״. המחלוקת בין בית שמאי לבית הלל מבוארת בתוספתא [63] ובירושלמי [64]. לפי בית שמאי אין אומרים בסעודה „בצאת ישראל ממצרים״ [65], מפני שזמן יציאת מצרים היה אחרי חצות, אבל לפי בית הלל עלינו להזכיר את יציאת מצרים גם לפני חצות. (במדור „חג הפסח״ הסברנו, מדוע חוגגים את הסדר לפני חצות, כלומר: לפני זמן יציאת מצרים).

„וחותם בגאולה״, שברכת גאולה חתימת הלל היא, שכן בגמרא: „והלל גאל ישראל״ [66]. „וחותם בגאולה״ לא רק לפי בית הלל אלא גם לפי בית שמאי, שרבי טרפון, שברך את הברכה, מתלמידי בית שמאי היה [67].

רבי טרפון, שחי עוד בימי הבית, ברך ברכה קצרה על גאולת מצרים. ורבי עקיבא הוסיף אחרי חורבן הבית לברכתו של רבי טרפון תפלה לבנין ירושלים ובית המקדש: „כן ד׳ אלקינו ואלקי אבותינו, יגיענו למועדים ולרגלים אחרים הבאים לקראתינו לשלום, שמחים בבנין עירך וששים בעבודתך ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים וכו׳. בא״י גאל ישראל״.

וכדי לגמור את אכילת פסח לפני חצות, אין גומרים את ההלל בסעודה.

משנה ז: „מזגו לו כוס שלישי מברך על מזונו״ — שהוא כוס של ברכת המזון — „רביעי גומר עליו את ההלל״ והברייתא [68] מוסיפה: „ואומר „הלל הגדול״, דברי רבי טרפון״. ונהגו להוסיף עוד מזמורים. לפי רבי יוחנן התחילו במזמור קלד׳. ולפי רב אחא בר יעקב בפסוק ד׳ של מזמור קלה׳: „כי יעקב בחר לו״ [68]. המזמור קלד׳ והפסוקים הראשונים של מזמור קלה׳ מדברים על „עבדי ד׳ העומדים ב ב י ת ד׳״ וכנראה נאמרו בזמן הבית. ואחרי חורבן הבית נהגו לומר כרב אחא בר יעקב והתחילו בפסוק ד׳ [69].

„ואומר עליו ברכת השיר״. הגמרא [68] שואלת: „מאי ברכת השיר? רב יהודה אמר: „יהללוך״ ורבי יוחנן אמר „נשמת כל חי״. לדעתו של רבי יוחנן — לפי פירושו של הרשב״ם — יש לומר אף „נשמת כל חי״, שב„יהללוך״ גומרים את ההלל ומוסיפים עוד ברכה על ה„הלל הגדול״ וזו ברכת „נשמת״. היא נקראת ברכת השיר, שכתוב ב„נשמת״: „מלא ש י ר ה כים״. (ראה במדורים „פסוקי דזמרא״ ו„תפלות יום השבת״).

---

61) תהלים קיג. 62) שם קיד. 63) פסחים י, ו.
64) פסחים י, ו. 65) תהלים קיד. 66) גמ׳ פסחים קיז:
67) יבמות טו. רש״י ד״ה „רבי טרפון״ ומשנה ברכות א, ג.
68) גמ׳ פסחים קיח. 69) ירושלמי פסחים ה, ה ותענית ג, יד ומדרש תהלים קיג.

משנה ח: „אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". אף משנה זו מדברת על הסדר שבזמן בית המקדש, שאחרי אכילת הפסח „אין מפטירין אפיקומן". אחרי חורבן הבית אכלו בסוף הסעודה במקום פסח חתיכת מצה. לכן אמר שמואל [70]: „אין מפטירין אחרי מצה אפיקומן". מאי אפיקומן? אמר רב: שלא יעקרו מחבורה לחבורה. ואחרים מפרשים, שאפיקומן הוא כל מיני אוכל. ולפי ירושלמי [71]: „מיני זמר". פירוש הדבר: לא יתפטר אדם מחבריו ואומר: „נלך לחבורה אחרת, לשתות שם ולזמר" [72].

לפי בעל המאור „בזמן הבית היו אוכלים בני ישראל את הפסח בירושלים לפנים מן החומה, המקום שם צר היה. ומפני הדוחק היו צריכין לזוז ממקומן מיד אחרי אכילתן ועולים לראש גגותיהם, לומר את ההלל. לפיכך חששו להם החכמים, שלא ישכחו מלומר את ההלל ואסרו להפטיר אפיקומן שלא לפכח טעם פסח".

גם במשנה ט' מדובר על הסדר שבזמן הבית, שבה מובאים דיני קרבן פסח והחיוב לברך על הפסח ועל החגיגה. מברכים על הפסח „לאכול את הפסח" ועל החגיגה „לאכול את הזבח" [73].

להלן נביא אילו מקורות על חלקי הגדתנו:

„מעשה ברבי אליעזר וכו'" נזכר רק בתוספות [74], אבל מעשה דומה נזכר בתוספתא [75]: „מעשה ברבי גמליאל וזקנים, שהיו מסובין בלוד, והיו מספרין על יציאת מצרים כל הלילה עד קרות הגבר".

„כנגד ארבעה בנים דברה תורה". ראה במכילתא [76] ובירושלמי [77]. הירושלמי מביא את הפסוק שבפי החכם בשינוי ואומר „אותנו" במקום „אתכם", כך גם בהגדה של הרמב"ם. במכילתא עונים לתם, מה שעונים בירושלמי לחכם, וכן להיפך.

„וירא את ענינו" [78] „זו פרישת דרך ארץ" ראה בגמרא [79].

„ועברתי בארץ מצרים" „אני ולא מלאך" ראה במכילתא [80].

ספורי הגדה עד „ר' יהודה היה נותן סימנים דצ"ך עד"ש באח"ב", מובאים בספרי [81]. „אמר רבי יהודה: י' מכות חקוקות במטה. נוטריקון: דצ"ך עד"ש באח"ב" [82]. (גם במשנה [83] נותן רבי יהודה נוטריקון „שלא תטעה").

„רבי יוסי הגלילי אומר" ראה במכילתא [84].

„כמה מעלות טובות" ראה בספרי [85]. רבי סעדיה גאון מביא בסידורו הוספות,

---

70) גמ' פסחים קיט: „פטר".
71) פסחים י, ו.
72) ראה מלון ר"י לוי, ערך „אמר" וכתובות קה. ד"ה „דחשיב".
73) תוספתא פסחים י, ח.
74) עבודה זרה מה. ד"ה „בא" פרשה יח.
75) פסחים פרק י בסוף.
76) „בא" פרשה יח.
77) פסחים י, ד.
78) דברים כו, ז.
79) גמ' יומא עד:
80) „בא" פרשה ז.
81) דברים כו, ה—ח.
82) שמות רבה ח.
83) מנחות יא, ד.
84) „בשלח" פרשה ו.
85) „האזינו", דברים לב, ג.

כמו: „ומנין שנתן לנו את ממונם וכו׳״. בני תימן אומרים „כמה מעלות טובות״ בשמחה רבה ונוהגים להגביה את השולחן בכל פעם, כשאומרים „דיינו״ [86].

עלינו להזכיר גם את המנהג, שבעל הסדר לובש לבנים. המנהג הזה יסודו במנהג אבותנו, ללבוש בגדים לבנים לכבוד החג. „בני ישראל לובשין לבנים, אוכלין ושותין ושמחים, יודעין, שהקב״ה עושה להן נסים״ [87]. ומספרא [88] יוצא, שהמנהג מתיחס לכל החגים ולא רק לראש השנה ויום הכפורים [89]. (ראה במדור „יום הכפורים״) [90].

מדור נ״ח

ספירת העומר

בתורה כתוב [1]: „כי תבואו אל הארץ.. וקצרתם את קצירה והבאתם את עומר ראשית קצירכם אל הכהן. וספרתם לכם ממחרת השבת, מיום הביאכם את עומר התנופה שבע שבתות תמימות תהיינה. עד ממחרת השבת השביעית תספרו חמשים יום״. מכאן, שמצות עשה לספור מיום הבאת העומר שבע שבתות תמימות.

„אמר רבי עקיבא: מפני מה אמרה תורה: הביאו עומר בפסח? מפני שהפסח זמן תבואה הוא. אמר הקב״ה: הביאו לפני עומר בפסח, כדי שתתברך לכם תבואה שבשדות״ [2].

היום שאין עומר וספירת העומר, אפוא, רק זכר למקדש [3], בכל זאת חלה מצותה גם עלינו, שכן הרמב״ם [4]: „מצוה זו על כל איש ובכל מקום ובכל זמן״. וכמו בכל מצוה „צריך אדם לברך קודם שיספור „על ספירת העומר״ [5]. ומ„וספרתם לכם״ מוכיחה הגמרא [6], „שתהא ספירה לכל אחד ואחד״. (כך גם בספרא). „ומצוה למימני יומי ומצוה למימני שבועי״ [7]. רב האיי גאון כותב, שספירת העומר בעמידה היא, דכתיב [8]: „מהחל חרמש בקמה״, ללמדך שבקימה ובעמידה תספור״ [9].

„ממחרת השבת״: מתי מתחילין לספור? התורה [10] אומרת: „וספרתם לכם ממחרת השבת״. וזהו לפי הגמרא [11]: יום אחרי יום הראשון של פסח, כלומר:

---

86) ראה מבוא של הרב אסף לסידור רב סעדיה גאון (הוצאת „מקיצי נרדמים״, ירושלים תש״א). 87) ירושלמי ראש השנה א, ג. 88) ויקרא כג, לט.
89) ראה גם שמות רבה לא בסוף. 90) ראה „הגדה של פסח״ של ר׳ מאיר איש שלום (וינא תרנ״ד).
1) ויקרא כג, ט—טז. 2) ברייתא ראש השנה טז. 3) גמ׳ מנחות סו.
4) הלכות תמידין ומוספין ז, כד. 5) שם כה.
6) מנחות סה: 7) שם סו. 8) דברים טז, ט.
9) ראה בספר „האשכול״ א, כג. 10) ויקרא כג, טו.
11) גמ׳ מנחות סה:

ביום ששה עשר בניסן. ולפי הרמב"ם [12] „למדו מפי השמועה, שהיו מניפין את העומר בששה עשר בניסן".

ומדוע לא אמרה התורה „ממחרת הפסח" (אף שהכונה ליום שאחרי יום הראשון של פסח)? אין זאת אלא כדי להוציא מליבם של הצדוקים, שלפי דעתם שבת פירושה שבוע. ו„ממחרת השבת" לדעתם זהו יום הראשון של השבוע, וחג השבועות, לדידם, חל תמיד ביום הראשון של השבוע. (ובעקבותם הלכו הנוצרים והקראים). „שלא לקיים דברי האומרים, עצרת אחר שבת" [13]. „שבייתוסין היו אומרים עצרת אחר שבת" [14].

ועוד: לא יתכן, שהתורה תכתוב „ממחרת הפסח", שהרי את הפסח הקריבו ביום י"ד ויום י"ד נקרא חג הפסח, יוצא, ש„ממחרת הפסח" הוא ביום ט"ו, וכן נאמר [15]: „בחמשה עשר יום לחדש הראשון ממחרת הפסח יצאו בני ישראל". ומשום כך אין התורה קוראה את יום הששה עשר „ממחרת הפסח".

ומה הטעם, שבתורה נקרא יום הששה עשר „ממחרת ה ש ב ת"?

במדור „חג הפסח" הסברנו, שחג הפסח התחיל ביום י"ד בצהרים, אבל יום י"ד לא נקרא „שבתון", רק יום ט"ו שבתון הוא. וכן בגמרא [16], אם לגבי שבת או יום טוב כתוב „שבתון", הרי זה ללמדך, שאסור בעשיית מלאכה. בשבת כתוב [17]: „שבתון שבת קדש לד' מחר, את אשר תאופו, אפו". וביום טוב [18]: „ביום הראשון שבתון וביום השמיני שבתון". „שבתון — קדשהו בעשיית מלאכה" [19]. ומכיון שביום י"ד אין איסור מלאכה אלא מדרבנן [20], אין הוא „שבתון". לפיכך שבתון הוא רק ביום חמשה עשר בניסן, ומן הדין ש„ממחרת השבת" הוא יום הששה עשר.

נגד טענת הצדוקים, שהתורה בעצמה מכוונת ליום הראשון של השבוע ורק החכמים תיקנו, ש„ממחרת השבת" הוא ממחרת הפסח, ישנן הוכחות ברורות: יהושע, שקיבל את התורה ממשה, כותב בפירוש „ממחרת הפסח": „ויאוכלו ממחרת הפסח מצות" [21]. ותרגום השבעים [22] תירגם ליונית „ממחרת השבת": „ממחרת הפסח", שכן היתה המסורה בידיהם. ותרגום השבעים נכתב לכל הפחות 300 שנה לפני ספירת הגוים ולמעלה מ־100 שנה לפני זמן הצדוקים [23]. (ראה במדור „מלחמתנו נגד המינים בתפלה).

זמן הספירה: במשנה כתוב [24]: „כל הלילה כשר לקצירת העומר" והגמרא [25] מפרשת: „קצירה וספירה בלילה" [26]. אבל ישנה גם דעה אחרת: „מצותו לקצור בלילה, נקצר ביום כשר" [27]. לפי ירושלמי [28] דעתה של המשנה

---

12) הלכות תמידין ומוספין ז, יא.
13) משנה חגיגה ב, ד.
14) גמ' מנחות סה.
15) במדבר לג, ג.
16) גמ' חגיגה יח.
17) שמות טז, כג.
18) ויקרא כג, לט.
19) גמ' ראש השנה לב.
20) רמבם, הלכות יום טוב ח, יח.
21) יהושע ה, יא.
22) ראה במגילה ט. ובמס' סופרים א, ז—ח. הופמן ל„ויקרא" עמוד 193.
23) ראה בפירושו של רד"צ
24) מגילה ב, ו.
25) מגילה כא. ומנחות סו.
26) ראה גם משנה מנחות י, ג.
27) שם י, ט.
28) מגילה ב, ז.

ב„מגילה" — שרק לילה זמן לקצירה — היא דעת יחיד, אבל רבנן סוברים: „קצירת היום כקצירת הלילה". כך דעות שונות בברייתא[29]: לפי רבי אלעזר ברבי שמעון „נקצר ביום פסול" ולפי רבי „נקצר ביום כשר".

בני בבל סופרין ספירת העומר רק בלילה. אבל בני ארץ ישראל נהגו לפי הירושלמי לספור גם ביום.

ר"מ מרגליות[30] מצטט מספר „מנהגי מצרים"[31]: „פה במצרים המנהג לספור גם כן ביום אחר תפלת שחרית". וידוע, שמנהג מצרים מושפע ממנהג ארץ ישראל. גם בענין זה נטו הקראים אחרי בני ארץ ישראל והורו לספור ביום.

אבל גאוני בבל במלחמתם נגד הקראים הקפידו על מנהג בבל, שלא לספור אלא בלילה. (וגם ר"ת כותב: „שאי אתה מוצא „תמימות" אלא כשאתה מונה בלילה"[32]). אך רבי יהודאי גאון, בעל „הלכות גדולות", פסק, מי ששכח לספור בלילה, יספור ביום בלי ברכה. אבל אם שכח לילה ויום, לא ימנה עוד בברכה, דבעינן „תמימות"[33].

מדור נ"ט
ל"ג בעומר

בכל הזמנים חגגו חגיגת ל"ג בעומר, אבל חסרים לנו מקורות מספיקים לביסוס חגיגה זו.

ימי הספירה ימי אבל הם ול"ג בעומר הוא יום שמחה, בו נפסק האבל. בימי הספירה נוהג איסור תספורת ואיסור נשואין, ועל יום ל"ג בעומר האיסורים האלה אינם חלים. ל"ג בעומר מקובל בתולדות עמנו כיום שמחה. מדליקין בו מדורות, עולים למירון לקברו של רבי שמעון בר יוחאי. ושם חוגגים את „הלולא דרבי שמעון בר יוחאי" ברב עם.

מהראוי לחקור את הסיבות, שבגללן יום זה נתחבב כל כך על העם לכל שכבותיו. מה אירע בתולדות עמנו ביום זה? וטעמה של העליה למירון מהו? ומהו הקשר בין „הלולא דר' שמעון" לל"ג בעומר?

בידינו שני מקורות: בגמרא ובמדרש. „אמרו, שנים עשרה אלף זוגות תלמידים היו לרבי עקיבא מגבת עד אנטיפרס וכולן מתו בפרק אחד, מפני שלא נהגו כבוד זה לזה. והיה העולם שמם, עד שבא רבי עקיבא אצל רבותינו שבדרום ושנאה להם ר' מאיר ור' יהודה ור' יוסי ור' שמעון ור' אלעזר בן שמוע והם העמידו

29) מנחות עב. 30) ב„חלוף המנהגים" עמוד 167 הערה 1.
31) סי' נ (ירושלים תרל"ג). 32) תוספות מגילה כ: ד"ה „הכל" ומנחות סו. ד"ה „זכר".
33) שם ובראש סוף פסחים.

תורה אותה שעה. תנא, כולם מתו מפסח עד עצרת. אמר רב חמא בר אבא: כולם מתו מיתה רעה. מאי היא? אמר ר' נחמן: אסכרה"[1].

ובמדרש: י"ב אלף תלמידים היו לו לרבי עקיבא מעכו ועד אנטיפרס וכולם בפרק אחד מתו. למה? שהיתה עיניהם צרה אלו באלו. ובסוף העמיד שבעה: ר' מאיר וכו'. אמר להם: בני, הראשונים לא מתו אלא, שהיתה עיניהם צרה אלו באלו. תנו דעתכם, שלא תעשו כמעשיהם. עמדו ומלאו כל ארץ ישראל תורה"[2].

בשתי הנוסחאות לא נזכר כלל ל"ג בעומר כיום שנפסקה בו המגפה. בהן רק מסופר, שאחרי התמותה אירגן רבי עקיבא מחדש את תלמידיו.

ונראה שיש להבין את הדבר על הרקע המדיני של אותה תקופה. כידוע רבי עקיבא בראש תלמידיו תמך במרד של בר כוכבא — והיה „נושא כליו של בן כוזיבא"[3]. [בתנ"ך נזכר „כזיב"[4] ו„כוזבא"[5] בנגב ארץ ישראל בנפת חברון. ובגמרא נזכר „כזיב" גם בצפון הארץ בנפת עכו[6]].

במלחמתם נגד הרומאים, שעלו עליהם במספר, נפלו י"ב אלף תלמידי רבי עקיבא בין פסח לעצרת בשדה הקרב. וביום ל"ג בעומר הצליחו גבורי העם להתגבר על אויביהם. הנצחון הזה (שלזכרו הטביעו מטבעות „מעות כוזביות"[7]), לא נזכר בגמרא בשל הפחד מפני הרומאים, ששלטו בארץ. לכן מזכירים חז"ל את המאורע הזה רק ברמיזה ועלינו להבינו מתוך קריאה בין השיטין.

וכך — לדעתנו — יש להבין את הדבר: תלמידי רבי עקיבא נלחמו בחזית מעכו עד אנטיפרס שכם אחד עם כל העם, שנהגו כבוד זה לזה ועיניהם לא צרה אלו באלו. ובין פסח לעצרת מתו י"ב אלף תלמידי רבי עקיבא על קדושת השם. רבי עקיבא עודד את שאר התלמידים באמרו: תנו דעתכם, שתעשו כמעשיכם. ובכחות מאוחדים הצליחו ביום ל"ג בעומר לנצח את האויב.

הנחה זו מתאמתת מדברי ר' שרירא גאון באיגרתו[8]: „והעמיד רבי עקיבא תלמידים הרבה והיה שמדא על תלמידים של רבי עקיבא והות סמכא דישראל על התלמידים שניים של רבי עקיבא, דאמר רבנן: י"ב אלף תלמידים היו לו לרבי עקיבא וכו', כדאיתא ביבמות". (שהגמרא מוסרת לנו על דברים מדיניים ברמיזה מוכח גם מהגמרא בסנהדרין[9]: „זוג בא מרקת ותפשו נשר ובידם דברים הנעשה בלוז". נשר הוא הסמל של רומא והגמרא מרמזת, שהרומאים תפשו אותם. ראה במדור „קידוש הלבנה").

בזה גם נתברר הקשר שבין ר' שמעון בן יוחאי לל"ג בעומר, שכן רבי שמעון תלמידו של רבי עקיבא היה ונלחם בשורות תלמידיו. הרומאים פסקו את דינו: „שמעון שגינה יהרג"[10]. לפיכך נאלץ ר' שמעון להתחבא במערה במירון עם בנו

---

1) יבמות סב: 2) בראשית רבה סא. 3) רמבם, הלכות מלכים יא. ה.
4) בראשית לח, ה. 5) דברי הימים א, ד, כב. 6) גמ' עבודה זרה כה:
7) תוספתא מעשר שני א, ה וגמ' בבא קמא צז. 8) חלק א פרק א.
9) יב. 10) גמ' שבת לג:

רבי אלעזר. „אזלו טשו במערתא"[10]. אחרי הנצחון ביום ל"ג בעומר, כשהאויב נסג, „יצתה בת קול ואמרה: צאו ממערתכם"[10].

לכן הפך ל"ג בעומר ל„הלולא דרבי שמעון בר יוחאי" ומירון הוא מקום השמחה בל"ג בעומר ובו מדליקים גרות ומדורות נצחון. ומתוך זה, שרבי עקיבא בראש תלמידיו עמד בשורות הראשונות של הלוחמים, נחרת ל"ג בעומר עמוק בלב העם וזכר המאורע, שנמסר מפה לאוזן, מדור לדור נתחבב עליו מאד.

מדור ס'
חג השבועות

שלושה שמות לחג הזה בתורה: „חג הקציר"[1], „יום הבכורים"[2], „חג השבועות"[3]. גם שני השמות „יום הבכורים" ו„חג השבועות" מציינים את החג כיום הקציר: „יום הבכורים", שכן לאחר הקציר מביאים בכורים לד'; ו„חג השבועות", שכן כתוב בתורה: „שבעה שבועות תספר לך מהחל החרמש בקמה תחל לספור שבעה שבועות". „ועשית חג שבועות"[4]. „וביום הבכורים בהקריבכם מנחה חדשה לד' בשבועותיכם"[5], כלומר: יום הבכורים וחג השבועות הם חג הקציר.

ותמוה, שהתורה אינה מזכירה, שחג השבועות הוא יום מתן התורה? יש מסיקים מכאן מסקנה מוטעית, כי בזמן שישבו בני ישראל על אדמתם, היה החג הזה חג הקציר ובגולה מילאו חז"ל את החג תוכן חדש וכנוהו בשם חג מתן תורה.

אבל יסודה של הנחה זו מופרכת מעיקרא, שכן התורה אומרת בפירוש[6]: „כי תבואו אל הארץ... וקצרתם את קצירה". הרי שחגיגת חג הקציר התחילה רק כשבאו לארץ וקצרו את הקצירה, ואת חג השבועות חגגו עוד במדבר. (ראה רמבן[7]). וכך במשנה, שרק בארץ הביאו בחג השבועות „שתי לחם", אבל „כשהיו ישראל במדבר ארבעים שנה קרבו — בחג השבועות — כבשים בלא לחם"[8]. מכאן ברור, כי חג השבועות הוחג כחג הקציר, כשהתחילו לקצור אחרי בואם ארצה. ובמדבר חגגו אותו כיום מתן תורה.

התורה אינה קובעת את היום, שבו חל החג הזה, אלא ציותה לספור ממחרת הפסח. וביום החמישים — ו' סיון — הוא חג השבועות. על ידי כך קשור חג השבועות לחג הפסח. ולכן נקרא חג השבועות „עצרת של פסח"[9].

וחג השבועות נקרא בתורה גם „חג לד'". וגם על „חג לד'" אומרת התורה,

---

1) שמות כג, טז. 2) במדבר כח, כו. 3) דברים טז, י.
4) דברים טז, ט—י. 5) במדבר כח, כו. 6) ויקרא כג, י.
7) רמבן, ויקרא כג, ב. 8) מנחות ד, ג וה, א. 9) מדרש שיר השירים ז, ב ופסיקתא דרב כהנא, פיסקא ל.

שהוא קשור ביציאת מצרים: „שלח את עמי ויחגו לי במדבר"[10]. „כי חג לד' לנו"[11]. ו„חג לד'" הוא „יום הקהל — יום מתן תורה", שכן כתוב: „את עשרת הדברים אשר דבר ד' אליכם בהר מתוך האש ביום הקהל"[12]. הנה „חג לד'", „יום הקהל", „יום מתן תורה" הם ביום ו' בסיון בחג השבועות.

חז"ל לומדים מן התורה, שמתן תורה היה ביום ו' בסיון: „בחודש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים ביום הזה באו מדבר סיני"[13]. והוא — לפי המכילתא[14] — ביום ראש חודש סיון. וביום הששי בסיון קיבלו את התורה וביום אחרי קבלת התורה, ביום השביעי בסיון, עלה משה בהר לקבל את הלוחות: „ויקרא אל משה ביום השביעי, ויעל משה אל ההר ויהי משה בהר ארבעים יום וארבעים לילה"[15]. ואחרי ארבעים יום, שהוא ביום י"ז בתמוז, ירד משה ושיבר את הלוחות[16], מכאן שביום הששי בסיון היה יום מתן תורה[17]. (בברייתא[18] מובאת גם דעה, שהתורה לא נתנה ביום ו' אלא ביום ז' בסיון).

בזמן הבית הראשון — בתקופת מלך אסא, — כלומר: בזמן שישבו בני ישראל בארצם והיה להם חג השבועות לחג הקציר, גם אז חגגו את החג הזה כחג מתן תורה. שכן אנו מוצאים: „ויקבצו ירושלים בחודש השלישי. ויבאו בברית לדרוש את ד' אלקי אבותיהם בכל לבבם ובכל נפשם. וישבעו לד' בקול גדול ובתרועה ובחצוצרות ובשופרות"[19]. וכמו שכתוב בהר סיני במתן תורה „בחודש השלישי"[20], גם פה „בחודש השלישי". וכמו שם "קולות ולפידים וקול שופר"[21], גם פה „קול גדול ובתרועה ובחצוצרות ובשופרות". שכן בחג השבועות הזה חידשו את ברית לד' וחגגו את היום הזה כחג מתן תורה[22].

למעלה הבאנו, שחז"ל קראו את חג השבועות „עצרת של פסח", שבתורה „עצרת" הוא יום האחרון של חג: „וביום השביעי עצרת"[23]. במשנה נקרא חג השבועות סתם „עצרת" וגם התרגום מתרגם „בשבועתיכם"[24]: „בעצרתיכון".

„בעצרת נידון העולם על פירות האילן"[25]. „אמר רבי עקיבא: מפני מה אמרה תורה, הביאו שתי הלחם בעצרת? מפני שבעצרת זמן פירות האילן הוא. אמר הקב"ה: הביאו לפני שתי הלחם בעצרת, כדי שיתברכו לכם פירות האילן"[26]. (מכאן המנהג, לקשט את בתי הכנסת בחג השבועות בענפי אילנות ובפרחים).

ה„מזמור" לחג השבועות הוא[27]: „הבו לד' בני אלים"[28].

בזמן הגאונים נאמרו בחג השבועות פיוטים על תרי"ג מצות בשם

---

10) שמות ה, א. 11) שם כ, ט. 12) דברים י, ד.
13) שמות יט, א. 14) שמות טז, א. 15) שם כג, טז—יח.
16) משנה תענית ד, ו. 17) מכילתא שמות ט, א—י; תרגום יונתן יט, טז; גמ' שבת פו: יומא ד: תענית כח: עבודה זרה ג. ראה גם תוספתא ערכין א, ד ורמבן שמות כד, א.
18) שם. 19) דברי הימים ב, טו,י—טו. 20) שמות יט, א.
21) שם כ, ט. 22) ראה רד"צ הופמן ל„ויקרא" עמוד 224.
23) דברים טז, ח (בפסח); במדבר כט, לה (בסוכות). 24) במדבר כח, כו.
25) משנה ראש השנה א, א. 26) ברייתא ראש השנה טז. 27) תהלים כט.
28) מס' סופרים יד, יח.

„אזהרות" (אזהרת בגימטריה תרי"ג), ונזכרו אצל רב נטרונאי גאון. גם רב סעדיה גאון חיבר אזהרות[29].

בחג השבועות קוראים במגילת רות ולפי מס' סופרים[30] מברכים עליה „על מקרא מגילה", [לפי פרשנים אחדים קוראים בחג השבועות במגילת רות, מפני שיצא ממנה דוד המלך, ודוד מת בחג השבועות[31], לפי „המנהיג" קוראים רות, שכתוב בה: „בתחלת קציר"[32]. ועוד „שאבותינו שקבלו תורה נתגיירו וגם רות נתגיירה"[33]].

בחג השבועות חייבים בשמחת החג. „אמר רבי אלעזר: הכל מודים, בעצרת דבעינן נמי „לכם" — שמחת החג ועונג. — מ"ט? יום שנתנה בו תורה הוא". „אילמלא תורה, לא נתקיימו שמים וארץ"[34]. „מר בריה דרבינא ישב כל השנה בתענית לבר מעצרת, יום שניתנה בו תורה"[34].

מדור ס"א
תעניות

בימי קדם בעת צרה ומצוקה לפרט או לכלל היה העם שופך את לבו ומתנה את צרת נפשו בפני אלקיו תוך בכי וזעקה. „גם המלך וכל עבדיו בכו בכי גדול מאד"[1]. „ויזעקו בקול גדול אל ד' אלקיהם"[2]. ולא עוד אלא חסכו אוכל מפיהם וצמו, שהקב"ה ירחם עליהם ויחלצם מהצרה והמצוקה. וכך מצאינו: „דברי הצומות וזעקתם"[3].

בתורה נזכרה תענית אחת: יום הכפורים. „בעשור לחדש השביעי יום הכפורים הוא... ועינתם את נפשותיכם"[4]. (ומכאן השם: „תענית"). ולמה צותה התורה לענות את הנפש? „לדעת שבגלל מעשיהם הרעים הורע להם" ועינוי הנפש פותח דרכי התשובה, לפנות בתפלה לד', שירחם עליהם[5].

הואיל בדברי ימי ישראל גדושות צרות וסבלות, לכן רבו „דברי צומות וזעקה" לאביהם שבשמים.

עוד בימי השופטים, כשהפלשתים ובני עמון רעצו אותם ורוצצום, „ויזעקו בני ישראל אל ד' לאמר: חטאנו לך כי עזבנו את אלקינו"[6]. וכן במלחמת

---

29) ראה אבן עזרא, שמות כ, ב. 30) יד, ג.
31) גמ' ביצה ב, ד וסנהדרין קה: וירושלמי חגיגה ב, ג ותוספות חגיגה יז. ד"ה „אף עצרת". 32) רות א, כב. 33) ראה אבן עזרא, רות א, טו.
34) גמ' פסחים סח:
1) שמואל ב, יג, לו. 2) נחמיה ט, ד. 3) אסתר ט, לא.
4) ויקרא כג, כז. 5) ראה רמבם, הלכות תענית א, ב—ג.
6) שופטים י, י.

האחים שבין שבטי ישראל לבין בני בנימין. „ויבאו בית אל ויבכו וישבו שם לפני ד׳ ויצומו ביום ההוא עד הערב״ [7]. ובימי שמואל: „ויצומו ביום ההוא ויאמרו שם: חטאנו לד׳״ [8]. ואפילו בימי אחאב ואיזבל לא פסקו מצום. „ואיזבל שלחה לזקנים: קראו צום״ [9], גם באנשי נינוה כתוב: „ויקראו צום. ויקראו אל אלקים בחזקה וישובו איש מדרכו הרעה״ [10]. וביואל: „קדשו צום, קראו עצרה, אספו עם״ [11]. ונביא ישעיה הזהיר את העם לבלתי להסתפק בצום בלבד, אלא לשוב לד׳ במעשים טובים. „למה צמנו? הלוא פרס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית. אז תקרא וד׳ יענה, תשוע ויאמר הנני״ [12]. (ראה במדור „יום הכפורים״). וכן בירמיה: „כי יצומו, אינני שומע אל רנתם״ [13].

כשגלו בני ישראל לבבל וישבו על אדמת נכר בכו בזכרם את ציון [14] והרבו לצום ולהתפלל בימי תעניתיהם. „לבקש תפלה ותחנונים בצום״ [15]. ובנביא זכריה נזכר, שבימי גלותם צמו: „צום הרביעי, צום החמישי, צום השביעי וצום העשירי״ [16]. וכן בזמן העליה, כשנתקלו במתנגדים והכותים הפריעו להם בעבודת בנין בית המקדש, ובנין ירושלים, „נאספו בני ישראל בצום ובשקים ואדמה עליהם. ויעמדו ויתודו על חטאתיהם ועונות אבותיהם. מתודים ומשתחוים לד׳ אלקיהם״ [17]. וכן מצינו במשנה [18], שהתאספו המוני העם ברחובות העיר במעמדם של הזקנים ונתנו אפר בראשם ורבו להתפלל לד׳, שישמע בקול צעקתם.

שק ואפר: אצל יעקב: „ויקרע יעקב שמלותיו וישם שק במתניו״ [19]. אצל יהושע: „ויקרע יהושע שמלותיו... הוא וזקני ישראל ויעלו עפר על ראשם״ [20]. ואנשי נינוה: „ויקרו צום וילבשו שקים וישב המלך על האפר״ [21].

גם בימי בבל נזכר: „צום ושוק ואפר״ [22], וכן נהגו בימי הבית השני. במשנה [18], שהזכרנה, מצאינו פרטים על מנהגי תענית, שהיו נהוגים בימי הבית השני: הם התאספו ב„רחובה של העיר״ (מקום רחב, שכל העם נכנס לתוכו). לשם הוציאו את התיבה (ראה במדור „בית הכנסת — הפנים״), נתנו עליה אפר, במעמדם של הנשיא, אב בית דין והזקנים, וזקן אחד אמר לפניהם דברי כיבושים — דברים, שכובשים לבו של אדם. — ובתוספתא [23] נמצא תוכן דברי כיבושים. „וזקן ורגיל״ ירד לפני התיבה, להתפלל תפלה מיוחדת — שש ברכות נוספות לתפלת י״ח — ותקעו בשופר.

בתוספתא נזכרו עוד איסורים בתענית: „בתענית צבור אסורין במלאכה,

---

7) שם כ, כו.
8) שמואל א, ז, ו.
9) מלכים א, כא, ט.
10) יונה ג, ה—ח.
11) יואל ב, טו—טז.
12) ישעיה פרק נח.
13) ירמיה יד, יב.
14) תהלים קלז, ח.
15) דניאל ט, ג.
16) ז, ה וח, ט.
17) נחמיה ט, א—ג.
18) תענית ב, א—ד.
19) בראשית לז, לד.
20) יהושע ז, ו.
21) יונה ג, ה—ו.
22) דניאל ט, ג.
23) תענית א, ח.

ברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה"[24]. ובתשעה באב „ירדו מספסליהם למטה"[25].

„אגרא בתעניתא צדקתא" — שנותנין צדקה לערב לפרנסת העניים, שהתענו היום (רש"י) "[26]. — „ואמר רבי יצחק: כל תענית, שמלינין בו את הצדקה, כאילו שופך דמים"[27].

תקיעת שופר: בימי תענית תקעו, כדי לעורר את הלבבות"[28]. „על כל צרה, שלא תבוא על הצבור, מתריעין ותרועה זו היא מדאורייתא, שנאמר[29]: „על הצר הצורר אתכם והרעתם בחצוצרות"[30].

מהמשנה[31] משמע, שהשופר שתקעו בו בתענית „כפוף היה ופיו מצופה כסף ושתי חצוצרות באמצע". „שופר מקצר וחצוצרות מאריכות, שמצות היום בחצוצרות". „למה בשופר כפוף? כמה דכיף איניש דעתיה טפי, מעלי — שהוא כופף את פניו בתפלתו לארץ, טפי עדיף (רש"י)"[32]. — „שופר וחצוצרות רק במקדש היו, שנאמר[33]: „כחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ד'", אבל בגבולין בתענית חצוצרות בלבד[34].

במשנה נזכר „תענית צבור"[35], ו„תענית יחיד"[36].

תענית צבור: גזרו תענית על הצבור בעקב גזירות וצרות, שנגזרו על כלל האומה. בנביא זכריה[37] נזכרו ארבע תעניות צבור: צום בחודש הרביעי, בחודש החמישי, בחודש השביעי ובחודש העשירי, שמהם נמצאו במשנה[38]: י"ז בתמוז (צום הרביעי) וט' באב (צום החמישי). והגמרא[39] מפרשת, למה קבעו ארבע תעניות אלו.

אחרי מעשה אסתר, הוסיפו חז"ל תענית אסתר, ככתוב[40]: „לקיים את ימי הפורים האלה... בדברי הצומות וזעקתם"[41]. „ואחרי חורבן הבית החדו יום שני וחמישי לתענית צבור"[42]. וכן בסוף מגילת תענית: „עוד גזרו רבותינו, שיהו מתענין ביום ב' וביום ה' מפני שלושה דברים: על חורבן הבית, ועל התורה שנשרפה, ועל חילול השם. לעתיד לבוא, עתיד הקב"ה להפכם לששון ולשמחה".

גזירת תענית נגזרה גם על כל צרה, שלא תבוא. כגון סכנת רעב, מחמת עצירת גשמים וכדומה. לעם שרובו איכרים, עצירת הגשמים היתה עלולה להביא עליהם רעב. הפרק הראשון של המשנה בתענית עוסק בתענית לעצירת הגשמים. וגם צמו בכל צרה ומצוקה ובכל מיני פורעניות שקרו להם[43].

---

24) שם ב, ו. 25) מס' סופרים יח, ז. 26) גמ' ברכות ו:
27) גמ' סנהדרין לה. 28) משנה תענית א, ג. 29) במדבר י, ט.
30) ראה ברמבם, הלכות תענית א, א. 31) ראש השנה ג, ד.
32) גמ' ראש השנה כו: 33) תהלים צח. 34) גמ' ראש השנה כז.
35) תענית א, ה. 36) שם א, ד. 37) ח, ט.
38) תענית ד, ו ותוספתא סוטה ו, ז. 39) ראש השנה יח:
40) אסתר ט, לא. 44) מס' סופרים יז, ד. 42) תוספתא תענית ב, ה.
43) משנה תענית פרק ג, ברייתא תענית יד:

על החשיבות לצום עם כל הקהל בתענית צבור מצינו בברייתא[44]: „יצער אדם עם הצבור, שכן מצינו במשה רבינו, שציער עצמו, שנאמר[45]: „וידי משה כבדים וכו׳". וכך אמר משה: הואיל וישראל שרויין בצער, אף אני אהיה עמהם בצער. וכל המצער עצמו עם הצבור, זוכה ורואה בנחמת צבור. ומי שפירש מן הצבור, אל יראה בנחמת צבור".

„ונהגו בכל מקומות, שמכריז הש״ץ בשבת קודם התענית ואומר: צום פלוני ביום פלוני, שיהפך אותו הקב״ה עלינו ועל כל עמו ישראל לששון ושמחה". (רב עמרם).

תענית יחיד: יחיד שמקבל עליו תענית קובע תעניתו בתפלת מנחה בברכת „שומע תפלה" ואומר: „הריני למחר וכו׳ ותרציני, כי אתה שומע תפלת ישראל ברחמים. בא״י שומע תפלה"[46]. „ואמר שמואל: יחיד, שלא קיבל עליו את התענית מבעוד יום, לאו שמיה תענית"[47].

להלן אילו תעניות יחיד:

תענית שני וחמישי: במגילת תענית נזכר „יחיד שקיבל עליו שני וחמישי של כל שנה כולה"[48].

תענית חלום: „יפה תענית לחלום כאש לנעורת"[49]. „ואמר רב יוסף: אפילו בשבת — כדי שיתבטל צער גופו (רש״י) — „מאי תקנתיה? ליתיב תעניתא לתעניתא"[49].

תענית ביום שמת בו אביו: „מי שרגיל להתענות יום שמת בו אביו, אם אירע אותו יום בשבת או בראש חודש, אין לו להתענות"[50].

מה בין תענית צבור לתענית יחיד? והתוספתא[51] מפרשת: ת״צ אוכלין ושותין מבעוד יום, מה שאין כן בת״י. — ת״צ אסורין במלאכה, ברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה, מה שאין כן בת״י[52]. — ת״צ נכנסין לבתי כנסיות לקרוא. מה שאין כן בת״י. — ת״צ מוציאין את התיבה לרחובה של עיר. מה שאין כן בת״י[53]. — ת״צ מתפללין עשרים וארבע ברכות, מה שאין כן בת״י[54]. — ת״צ כהנים נושאים כפיהם ארבע פעמים, מה שאין כן בת״י[55]. — ת״צ אין מפסיקין לימים טובים הכתובים במגילה, מה שאין כן בת״י.

„אמר רבי אלעזר: גדולה תענית יותר מן הצדקה, שזה בגופו וזה בממונו"[56]. „וריש לקיש אמר: אין תלמיד חכם רשאי לישב בתענית, מפני שממעט במלאכת שמים" — חלש הוא ואינו יכול ללמוד (רש״י)[57]. — „וכל „היושב בתענית נקרא חוטא"[58].

---

44) גמ׳ תענית יא. 45) שמות יז, יב. 46) מחזור ויטרי תנה.
47) גמ׳ תענית יב. 48) שם. 49) שם יב:
50) אוצר הגאונים מס׳ ראש השנה סי׳ לו בשם תשובות הגאונים.
51) תענית ב, ו. 52) משנה תענית א, ב. 53) שם ב, א.
54) שם ב, ב. 55) שם ד, ד. 56) גמ׳ ברכות לב:
57) גמ׳ תענית יא: ועוד. 58) גמ׳ נדרים י.

תפלה: בתענית צבור לעצירת גשמים הוסיפו לי״ח ברכות של התפלה עוד שש ברכות ואלו הן: זכרונות — „מי שענה וכו׳״ וחותם „זוכר הנשכחות״; שופרות — „מי שענה וכו׳״ וחותם „שומע תרועה״; „אל ד׳ בצרתי לי קראתי ועננני״ — כל מזמור ק״כ וחותם „מי שענה וכו׳״. „בא״י שומע צעקה״; „אשא עיני אל ההרים״ — כל מזמור קכ״א וחותם „מי שענה וכו׳״. „בא״י שומע תפלה״; „ממעמקים קראתיך ד׳״ — כל מזמור ק״ל וחותם „מי שענה וכו׳״. „בא״י העונה בעת צרה״; „תפלה לעני כי יעטוף״ — כל מזמור ק״ב וחותם „מי שענה וכו׳״. „בא״י המרחם על הארץ״. לפי המשנה האריכו גם ב„ברכת גואל ישראל״ והוסיפו בה: „מי שענה וכו׳״. ועל ידי זה נזכרו „שבע ברכות מיוחדות״[59].

שש הברכות האלו — לפי דעתו של בעל המאור — תפלה בפני עצמה היא, כעין מוסף. לכן נזכרו במשנה[60] ארבע תפלות ביום תענית: שחרית, מוסף, מנחה, נעילה[61]. וכן בגמרא[62]: „איכא מוסף תפלה״. (ראה במדורים „משמרות ומעמדות״ ו„תפלה בחבר עיר״).

תפלת נעילה: בתענית מרבין בתפלה. „ואמר רבי לוי: כל המרבה בתפלה נענה״[63]. לכן מוסיפים — „בתעניות, במעמדות וביום הכפורים״ — אחרי מנחה עוד תפלת נעילה[64]. „אימתי היא נעילה? רב אמר: בנעילת שער שמים — עם חשיכה. — רבי יוחנן אמר: בנעילת שערי ההיכל — בעוד היום גדול״[65]. — ולפי הגמרא[66] „תפלת נעילה סמוך לשקיעת החמה היא״. (ראה במדורים „זמני התפלה״ ו„יום הכפורים״).

תפלת תענית: בימי התענית מוסיפים לתפלת י״ח תפלת „עננו״. הש״ץ בתענית צבור אומר תפלה זו כברכה מיוחדת בין „גואל״ ל„רופא״ וחותם בה „עונה בעת צרה״. היחיד מוסיף „עננו״ בברכת „שומע תפלה״[67]. (ראה את הפסוק[68]: „עננו ד׳ עננו״). „אמר רב נסים בר׳ יעקב: ראיתי בפירושי רבותינו הגאונים ובתשובותיהן, שאמרו: „אין אומרים „עננו״ אלא במנחה בלבד. אבל בערבית ובשחרית של תענית לא, שמע יארע לו אונס ויטעום כלום ונמצא שקרן בתפלתו״[69].

„רב ששת, כי הוה יתיב בתעניתא, אחרי התפלה אמר: רבון העולמים, גלוי לפניך בזמן שבית המקדש קיים, אדם חוטא ומקריב קרבן ואין מקריבין ממנו אלא חלבו ודמו ומתכפר לו. עכשיו ישבתי בתענית ונתמעט חלבי ודמי, יהי רצון מלפניך, שיהא חלבי ודמי שנתמעט כאילו הקרבתיו לפניך על גבי המזבח ותרצני״[70].

קריאת התורה: לפי המשנה[71] קורין בתעניות „ברכות וקללות״[72]. ומס׳

---

59) משנה תענית ב, ב—ד וגמ׳ תענית סז:
60) תענית ד, א.
61) ראה תוספתא תענית ב, ו וירושלמי תענית ד, א.
62) מגילה כב.
63) ירושלמי ברכות ד, א.
64) משנה תענית ד, א.
65) ירושלמי ברכות ד, א בסוף.
66) תענית כו:
67) שם יג:
68) מלכים א, יח, לז.
69) איצר הגאונים מס׳ מגילה סי׳ כד וטא״ח תקסה.
70) גמ׳ ברכות יז.
71) מגילה ג, ו.
72) ויקרא כו.

סופרים[73] מוסיפה, שדברי המשנה אמורים בתענית לעצירת גשמים ולט׳ באב, אבל בתעניות אחרות קורין „ויחל[74] ומפטירין „דרשו״[75]. וכך גם הגאונים מפרשים את המשנה: „זה אם גוזרין תענית צבור מפני צרות, אבל בתענית אחרת, קורין „ויחל״[76]. ולפי רב עמרם גאון קורין „ויחל״ בין בשחרית בין במנחה[77].

תשעה באב: „משנכנס אב ממעטים בשמחה״[78]. „ושבוע שחל ט׳ באב להיות בתוכו — מיום הראשון עד לאחר התענית — אסורין מלספור ומלכבס״[79]. בערב תשעה באב „בסעודה המפסקת״ — דשוב אינו אוכל עוד, מאותה הסעודה ואילך (רש״י), — לא יאוכל אדם שני תבשילין״[80]. „והני נשי דידן לא שתו חמרא משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב״[81]. „ויש מנהג, דלא למשתיא חמרא ודלא למיכל בשרא מן דאב עד אפוקי תעניתא״[82].

אמר רב נטרונאי גאון: „אם חל להיות ט״ב במוצאי שבת ואז אי אפשר להבדיל, יש תקנה — לפי שמואל — להתפלל של מוצאי שבת בשבת ולומר הבדלה על הכוס״[83]. (ראה במדור „הבדלה״).

בתשעה באב אומרים — לפי מס׳ סופרים[84] — שני מזמורים הללו: „אלקים באו גוים בנחלתך״[85] ו„על נהרות בבל״[86].

„את התפלה אומרים בקול נמוך ואין מזכירין קדושה וקדיש, אבל בתפלת מנחה אומרים קדושה וקדיש״[87]. ולפי הגאונים אין שרים פסוקי דזמרא, אלא אומרים אותם בלחש. וברומא לא אמרו שירת הים כלל[88]. (ראה במדור „פסוקי דזמרא — שירת הים״).

לפי הירושלמי[89] מוסיפים „רחם ד׳ אלקינו וכו׳״ (גירסת ירושלמי לפי הרי״ף „נחם ד׳ אלקינו״) ואומרים אותו בברכת „רצה״, ש„כל דבר שהוא לבוא אומרים אותו ב„עבודה״ ולשעבר ב„הודאה״, שכן במשנה[90]: „נותן הודאה לשעבר וצועק לעתיד״. והרי״ף מוסיף, שהעולם נוהג לאומרו ב„בונה ירושלים״. ולפי רב עמרם גאון מוסיפים „רחם ד׳ אלקינו״ בברכת „בונה ירושלים״ לתפלת ערבית, שחרית ומנחה[91]. לפי רב סעדיה גאון רק במנחה לבד. ואבודרם מוסיף, כבר פשט המנהג כדברי רבי סעדיה[92].

קריאת התורה: „בתשעה באב קורין שלושה והאחרון מפטיר״[93]. „אמר אביי: האידנא נהוג עלמא למיקרי: „כי תוליד בנים״[94], ומפטירין[95]: „אסוף

---

73) יז, ז.
74) שמות לב, יא—יד.
75) ישעיה נה, ו—יג; ונו, א—ח.
76) מחזור ויטרי רעב.
77) ראה רש״י תענית יב: ד״ה „בפלגא״ ותוספות מגילה לא: ד״ה „ראש״ ופסחים מ: ד״ה „אבל״ ותשובות הגאונים „ליק״ סי׳ עט.
78) משנה תענית ד, ו.
79) שם ד, ז.
80) שם.
81) ירושלמי פסחים ד, א ותענית א, ו.
82) מחזור ויטרי הערה ש.
83) שם רסז.
84) יח, ג.
85) תהלים עט.
86) שם קלז.
87) מס׳ סופרים יט, א.
88) מרדכי מועד קטן.
89) ברכית ד, ג.
90) ברכות ט, ד.
91) אוצר הגאונים מס׳ תענית סי׳ קכא.
92) פ׳ עא.
93) גמ׳ תענית כט:
94) דברים ד.
95) ירמיה ח.

אסיפם״[96]. לפי רב עמרם גאון קורין במנחה „ויחל״ ומפטירין „דרשו״. רב האיי גאון נהג להפטיר במנחה ב„שובה״[97] ואחריו לומר סדר קדושה (מנהיג).

איכה וקינות: „רבי ורבי ישמעאל ברבי יוסי היו יושבים ופושטין מגילת קינות (איכה) ערב תשעה באב, שחל להיות בשבת עם חשכה״[98]. לפי סידורו של רב עמרם גאון „קורין איכה בערב. „והקורא מברך „על מקרא מגילה״[99], „יש שקורין ספר קינות (איכה) בערב ויש מאחרין עד הבקר לאחר קריאת התורה. וקורא בבכיה ובילה. אם יודע הוא לתרגמו מוטב. ואם לאו, נותנו למי שיודע לתרגם בטוב ומתרגם לפי שיבינו בו שאר העם והנשים ותינוקות, שהנשים חייבות לשמוע קריאת ספר כאנשים״[100]. „בתשעה באב אסור לקרות בתורה, נביאים וכתובים ולשנות במשנה, בתלמוד, במדרש ובהלכות ובאגדות, אבל קורא בקינות (איכה), באיוב ובדברים הרעים שבירמיה״[101].

אבל: „כל מצות שנוהגות באבל, נוהגות בתשעה באב[101]. „ויש שיורדים מספסליהם למטה וכולן מתפלשין באפר ואין אומרים שלום זה לזה כל הלילה וכל היום עד שישלימו העם קינותיהם. בשעת הקינות אסור לספר דבר ולצאת לחוץ, כדי שלא יפסיק לבו מן האבלות״[102].

„מנהג לא להדליק נרות בתשעה באב בבית הכנסת, כי אם נר לצורך החזן. שלפי מדרש איכה רבתי, „אמר הקב״ה למלאכים בשעת חורבן בית המקדש: מלך בשר ודם מכבה את הפנסין, אף אני אעשה כן, דכתיב[103]: „שמש וירח קדרו״[104].

תענית צבור לעצירת גשמים, שנהוגה היתה כל זמן שישראל ישב על אדמתו, נתבטלה בבבל, מפני שהיו להם מים בשפע. „אמר שמואל: אין תענית צבור בבבל, אלא תשעה באב — דאסיר בנעילת הסנדל ועוד (רש״י) א[104].

לעומת זה מזכיר רב עמרם גאון (ממגילת תענית) הרבה תעניות, „שקיבלו ישראל על עצמן״: בניסן, באחד — שמתו בני אהרן; בעשרה — שמתה מרים; בששה ועשרים — שמת יהושע בן נון. באייר, בעשרה — שמת עלי הכהן; בעשרים ושמונה — שמת שמואל. בסיון, בעשרים ושלושה — בטלו מביאי קרבנות מלעלות לירושלים בימי ירבעם בן נפט; בעשרים וחמישה — נהרג רבן שמעון בן גמליאל, רבי ישמעאל בן אלישע ורבי חנינא סגן הכהנים; בעשרים ושבעה — נשרף רבי חנינא בן תרדיון וספר תורה עמו. בתמוז, בשבעה עשר — נשתברו הלוחות והועמד צלם בהיכל. באב, באחד — מת אהרן; בתשעה — נגזר על אבותינו, שלא יכנסו לארץ וחרבו הבית הראשון והשני ונלכדה ביתר; בשמונה עשר — כבה נר המערבי בימי אחז. באלול, בשבעה — מתו מוצאי

---

96) גמ׳ מגילה לא: רא רבה טו.
97) הושע יד.
98) מדרש איכה רבתי ד, ויק
99) מס׳ סופרים יד, ב.
100) שם יח, ד.
101) גמ׳ תענית ל.
102) מס׳ סופרים יח, ז.
103) יואל ב, י.
104) מרדכי מועד קטן.
104א) גמ׳ תענית יא:

דבת הארץ במגפה. בתשרי, בשלושה — נהרג גדליהו בן אחיקם; בחמשה — מתו עשרים אנשים מישראל ונחבש רבי עקיבא בבית אסורים ומת; בשבעה — נגזר על אבותינו שימותו בחרב וברעב ובדבר; בעשרה — מתו עושי עגל. במרחשון, בחמישה — עורו עיני צדקיהו ושחטו בניו לעיניו. בכסליו, בשמונה — שרף יהויקים את המגילה, אשר כתב ברוך מפי ירמיה. בטבת, בשמונה — נכתבה תורה בימי תלמי המלך יונית והחושך בא לעולם שלושה ימים; בתשעה — לא כתבו רבותינו על מה הוא; בעשירי — סמך מלך בבל ידו על ירושלים להחריבה. בשבט, בחמשה — מתו הצדיקים, שהיו בימי יהושע בן נון; בעשרים ושלושה — נתקבצו כל ישראל על שבט בנימין. באדר, בשבעה — מת משה; בתשעה — גזרו תענית על שנחלקו בית שמאי ובית הלל.

לפי מגילת תענית, אין מתענין בחודש ניסן „מפני שבאחד בניסן הוקם המשכן וי"ב נשיאים הקריבו קרבנם לי"ב ימים. יום לכל שבט ושבט וכל אחד היה עושה ביומו יום טוב", לכן אין אומרים תחנונים כל ימי ניסן ואין מתענין עד שיעבור ניסן אלא הבכורות מתענין בערב פסח"[105]. (ראה במדור „חג המצות — ערב פסח").

הנביא זכריה[106] נבא, שכל התעניות „יהיו לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים". והתוספתא מסיימת את המסכתא „תענית"[107] בדברים אלה: „וכל המתאבלים על ירושלים בעולם הזה, שמחים הם עמה לעולם הבא, שנאמר[108]: „שמחו את ירושלים וגילו בה כל אוהביה".

מדור ס"ב
סליחות

במדור „תעניות" הזכרני, שהנביאים דרשו מאת העם, שלא להסתפק בצום בלבד, אלא להתודות בפני המקום ברוך הוא על חטאתיהם ולבקש רחמים מאלקי הרחמים, „שלא יטוש את עמו" ו„ירבה לסלוח".

כשחטא העם חטא כבד מנשוא, התפלל בעדו הנביא או מנהיג הדור וביקש סליחה ורחמים על העם החוטא. כשחטא העם בעגל, „ויחל משה את פני ד'[1]: „ד' ד' א־ל רחום וחנון, ארך אפים ורב חסד ואמת"[2]. „וסלחת לעוונינו ולחטאתנו ונחלתנו"[3]. ובחטא המרגלים[4] שוב התפלל משה: „סלח נא לעון העם הזה כגודל חסדך, וכאשר נשאתה לעם הזה ממצרים ועד הנה"[5]. „ויאמר ד' סלחתי כדבריך"[6]. „סליחות בנביאים": „וישב אל ד' וירחמהו ואל אלקינו כי ירבה

105) ברייתא תענית יז: ומס' סופרים כא, ב—ג. 106) ח, יט.
107) ג, ג. 108) ישעיה סו, י.
1) שמות לב, יא. 2) שם לד, ו—ז. 3) שם ט.
4) במדבר יד. 5) שם ט. 6) שם כ.

לסלוח"[7]. „כי אסלח לעונם, ולחטאתם לא אזכור עוד"[8]. „ד' אלקים, סלח נא, מי יקום יעקב, כי קטן הוא"[9].

בגלות בבל מצינו תפלת דניאל, „לד' אלקי הרחמים והסליחות"[10]. „ד' שמעה, ד' סלחה, ד' הקשיבה"[11]. תפלות דומות לתפלת דניאל התפללו שבי ציון בימי עזרא ל„אלקי הסליחות"[12].

כשתקנו אנשי כנסת הגדולה את הנוסח של תפלת י"ח, קבעו בה ברכה מיוחדת והיא ברכת סליחה: „סלח לנו אבינו, כי חטאנו. מחל לנו מלכנו, כי פשענו, כי א־ל טוב וסלח אתה. בא"י חנון המרבה לסלוח". (נוסח זה של רב עמרם גאון הוא). החתימה לפי ישעיה[13]: „כי ירבה לסלוח".

בימי תעניות הוסיפו לי"ח ברכות של התפלה שש ברכות של תחנונים לא־ל „העונה בעת צרה" „ומרחם על הארץ"[14]. (ראה במדור „תעניות"). שש ברכות אלו בצורה עוד יותר רחבה ברכו עוד בימי הגאונים[15], והן מובאות בסידור בני רומא. במרוצת הזמן הכניסו עוד סליחות לברכת סליחה. הסליחות שבברכת „חנון המרבה לסלוח" כללו בעיקר „י"ג מדות"[16], שנקרא „י"ג מדות של רחמים"[17]. „אמר רבי יוחנן, שנתעטף הקב"ה כשליח צבור והראה לו למשה סדר תפלה, אמר לו: כל זמן שישראל חוטאין ויעשו לפני כסדר הזה, אני מוחל להם: „ד' ד' אני הוא קודם שיחטא האדם ואני הוא לאחר שיחטא האדם ויעשה תשובה„. „א־ל רחום וחנון" — אמר רב יהודה: ברית כרותה לי"ג מדות, שאינן חוזרות ריקם[18]. „ארך אפים" — לא כתוב „ערך אף", אלא כתוב „ארך אפים". ארך אפים לצדיקים וארך אפים לרשעים"[19]. „ונקה לא ינקה" — „מנקה הוא לשבים ואינו מנקה לשאינן שבים"[20]. „ואם ישראל יאומר לפני סדר סליחה ואני אענה אותם, שנאמר[21]: „ויעבור ד' על פניו ויקרא"[22].

רב עמרם גאון כותב: „יש שמתחילין „כי על רחמיך הרבים" ויש שמתחילין בפסוקי רצוי סליחה או „לא בחסד ולא במעשים באנו לפניך" או „אבינו מלכנו אבינו אתה". ויש מנהג בשתי הישיבות לומר שבע סליחות בתענית צבור בשחרית. ובמנחה שלוש, ואם יש פנאי אומרים חמש. ובענין יום הכפ־רים מנהג בשחרית ה', במוסף ז' ובמנחה ובנעילה ג'"[23].

תשעה באב: „בתפלת שחרית של תשעה באב אין מנהג בשתי ישיבות ולא בכל ארץ ישראל לומר סליחות ותחנונים ולא להזכיר י"ג מדות אלא מנהג לומר פזמונים של קינות. וכן אין קורין בשחרית „ויחל", שלא להזכיר י"ג מדות.

---

7) ישעיה נה, ז. 8) ירמיה לא, לד.
9) עמוס ז, ב.
10) דניאל ט, ט. 11) שם יט.
12) נחמיה ט, יז. ראה עזרא פרק ט וי ונחמיה פרק ט.
13) נה, ז. 14) משנה תענית ב, ג—ד.
15) אוצר הגאונים מס' תענית סי' מו.
16) שמות לד ובמדבר יד.
17) פסיקתא דרב כהנא טז, א. 18) גמ' ראש השנה יז:
19) גמ' עירובין כב.
20) מכילתא שמות כ, ז. 21) שמות לד, ו.
22) תנא דבי אליהו זוטא א,
23) אוצר הגאונים מס' תענית מט.

אבל במנחה יש מקומות, שאומרים סליחות ותחנונים ומזכירין י"ג מדות, לפי שהיא שעת נחמה וקורין „ויחל"[24].

עשרת ימי התשובה: לפי תשובות הגאונים אומרים סליחות בעשרת ימי התשובה, ואף בשבת שובה. (שהספרדים קוראים אותה „שבת בינתים" — בין ראש השנה ליום הכפורים). „בישיבת סורא היו נוהגין לומר בעשרת ימי התשובה „דברי רחמים ותחנונים מקריאת הגבר עד שחרית". ובסידורו של רב עמרם גאון נמצאו סליחות לליל שבת שובה וגם לליל ראש השנה. רב האיי גאון כותב, שמנהג בקצת מקומות פרס, להתפלל סליחות מראש חודש אלול, כי באותו יום עלה משה רבינו להר סיני, לקבל את הלוחות. וכל המוסיף לבקש רחמים, זכות היא לו. וכן מנהג הספרדים.

במחזור רומא נקראו ימי הסליחות: ימי המעמדות. „יש נוהגין להתענות כל ימי המעמדות ויש שמתענין ערב ראש השנה לבד. ואומרים סליחות ותחנונים לפי „סדר המעמדות שלפני ראש השנה". (ראה במדור „משמרות ומעמדות").

מדור ע"ג

עשרת ימי התשובה

„בראש־חודש אלול עלה משה להר סיני לקבל הלוחות האחרונים וירד ביום הכפורים. על כן קבעו חז"ל את ראש־חודש אלול לתחילת זמן התשובה"[1].

„תניא, בראש־חודש אלול אמר הקב"ה למשה: עלה אלי ההרה והעבירו שופר בכל מחנה. משה עלה להר, שלא יטעו עוד אחר עבודת אלילים. והקב"ה נתעלה באותו שופר, שנאמר[2]: „עלה אלקים בתרועה". ומשום כך התקינו חכמים, שיהיו תוקעין מראש־חודש אלול בכל שנה ושנה כל החודש"[3]. „אמר רב: מנין לגזר דין של כל אחד, שנחתם, נקרע? דכתיב[4]: „דרשו את ד' בהמצאו": אלו עשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים"[5]. „אמר רבי יצחק: אין להם לבני ישראל לא נביא ולא כהן ולא בית המקדש, שמכפר עליהם. אין להם אלא תפלה אחת, שנשתיירה להם, שהם מתפללים בראש השנה וביום הכפורים"[6].

זכרונות: „אמר רבא בר חיננא סבא, משמיה דרב: כל השנה כולה אדם מתפלל „הא־ל הקדוש" ו„המלך אוהב צדקה ומשפט", חוץ מעשרת ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים שמתפלל „המלך הקדוש" ו„המלך המשפט"—לפי שבימים הללו הוא מר אה מלכותו לשפוט את העולם" (רש"י)[7]. רב תיקן לימים הללו „המלך הוא מראה מלכותו לשפוט את העולם" (רש"י)[7]. רב תיקן לימים הללו „המלך

24) שם, סי' קיט.

1) סדר עולם. 2) תהלים מז, ו. 3) פרקי דרבי אליעזר מי, יאוצר הגאונים מס' ר"ה סי' לג. 4) ישעיה נה, ו.
5) גמ' ראש השנה יח. 6) מדרש תהלים קב, יז. 7) גמ' ברכות יב:

הקדוש" ו„המלך המשפט", אבל לא את ההוספות הראשונות והאחרונות, שכן אמר רב יהודה — תלמידו של רב: — „אל ישאל אדם צרכיו לא בשלוש ראשונות ולא בשלוש אחרונות"[8]. וכשהוסיפו — בזמן יותר מאוחר — את „הזכרונות": „זכרנו" ו„מי כמוך" בברכות הראשונות ו„כתוב" ו„בספר" לברכות האחרונות, הוסיפוך לראש השנה ויום הכפורים לבד ולא לימים בין ראש השנה ליום הכפורים. כן במס' סופרים[9]: „ואין מזכירין זכרונות בשלוש ראשונות ובשלוש אחרונות אלא בשני ימים טובים של ראש השנה וביום הכפורים בלבד, ואף באלו בקושי התירו".

רק בימי הגאונים התחילו לומר „זכרונות" גם בעשרת ימי התשובה. כך כותב הרא"ש[10], „שמוסיפין „זכרנו" וכו' בעשרת ימי התשובה, תקנת הגאונים היא". ועוד בעל הלכות גדולות מתנגד למנהג זה. והר"ן בשם ר' גיאות[11] אומר: „התירוך משום צרכי רבים". גם המרדכי[12] מביא בשם רב האיי גאון: „לא ישאל אדם צרכיו וכו'" דווקא ליחיד, אבל צרכי רבים שואלין, לכן אנו אומרים „זכרנו" וכו'".

גם בימי הרמב"ם לא היה מקובל בכל המקומות המנהג להוסיף זכרונות בימי עשרת ימי התשובה: „יש מקומות שנהגו להוסיף בעשרת הימים בברכה ראשונה „זכרנו" ובשנייה „מי כמוך" ובהודאה „זכור רחמך" ובברכה אחרונה „בספר חיים", אבל בראש השנה וביום הכפורים מנהג פשוט הוא"[13].

אבינו מלכנו: תפלת „אבינו מלכנו" נזכרה בגמרא[14]: „מעשה, שירד רבי עקיבא לפני התיבה — בזמן עצירת גשמים — ואמר: „אבינו מלכנו, אין לנו מלך אלא אתה; אבינו מלכנו, למענך רחם עלינו", וירדו גשמים". „ומשם ואילך קבעו לדורות" (כל בו). ובמדרש: „ואתה ד' אבינו אתה, אנחנו החומר ואתה יוצרנו. אמר הקב"ה לישראל: עכשיו אני אביכם, כשראיתם עצמכם בצרה, קראתם אותי „אבינו"[15].

לפי רב עמרם גאון נוהגים כל עשרת ימי התשובה להוסיף אחרי התפלה „אבינו מלכנו". היא מזכיר בסידורו 25 „אבינו מלכנו". „אבינו מלכנו" אומרים בקול רם ורק את האחרון: אבינו מלכינו, חננו וענינו, כי אין בנו מעשים, עשה עמנו צדקה וחסד והושיענו" אומרים בלחש. [רב יעקב מדובנא מסביר את המנהג הזה במשל: איש נכנס לחנות ודרש הרבה סחורות. בסוף ניגש לבעל החנות ואמר לו בלחש, שאין לו במה לשלם וביקש לתת לו את הסחורה בהקפה. כך גם אנו. אחרי כל בקשותינו אנו מודים בסתר, שאין לנו מעשים ומבקשים מאדון העולם, שיעשה עמנו צדקה וחסד ויושיענו]. בשבת אין אומרים „אבינו מלכנו", שאסור לתבוע צרכיו בשבת[16].

סליחות ותחנונים: „אמר רב כהן צדק, מנהג בשתי הישיבות — סורא ופומבדיתא — לומר תחנונים בעשרת ימים שבין ראש השנה ויום הכפורים. משכימין

---

8) שם לב.
9) יט, ח.
10) ברכות סוף פרק א.
11) ר"ה ריש פרק ד.
12) מס' ברכות.
13) רמבם, הלכ' תפלה ב, יט.
14) תענית כה:
15) שמות רבה כי.
16) ירושלמי שבת טו, ג.

בכל יום לבית הכנסת לפני עמוד השחר ומבקשים רחמים". וכן בתשובת רב האיי גאון [17].

צום: „רבי יונתן צם כל ערב ראש השנה" [18]. הגאונים, כמו רב נטרונאי גאון, התירו להתענות גם בשבת שובה. וזה לא משום עינוי אלא משום תשובה. וכן היה רבי עקיבא יושב ובוכה בשבת, אמרו לו תלמידיו: „רבינו „וקראת לשבת עונג"? אמר להם: „זה עונג שלי" [19]. אבל רב יהודאי גאון אסר תענית בראש השנה ובשבת שובה" [19].

הימים שבין ראש השנה ליום הכפורים בשנת היובל נזכרו במיוחד בברייתא [20]: „וקדשתם את שנת החמשים שנה" [21] מלמד, ששנת היובל מתקדשת מתחילתה. מכאן אמר רבי ישמעאל בנו של רבי יוחנן בן ברוקא: מראש השנה עד יום הכפורים לא היו עבדים נפטרים לבתיהן ולא משתעבדין לאדוניהן אלא אוכלין ושותין ושמחין ועטרותיהן בראשיהן — סימן לחירות — וכיון שהגיע יום הכפורים תקעו בית דין בשופר ונפטרו עבדים לבתיהן ושדות חוזרות לבעליהן". הימים שבין ראש השנה ליום הכפורים היו, אפוא, ימי הכנה לקראת החרות.

מדור ע"ד
ראש השנה

התורה קוראת את החג: „יום תרועה" [1] ו„זכרון תרועה" [2]. ובמשנה החג נקרא „ראש השנה", וכך גם שם המסכתא: ראש השנה.

רק לענין החגים קובעת התורה את החודש ניסן לחודש ראשון — „החודש הזה לכם ראש חדשים, ראשון הוא לכם לחדשי השנה" [3] — מפני שבחודש זה יצאו ממצרים, שכתוב [4]: „לחודש השני לצאתם מארץ מצרים". וכן [5]: „בחודש השלישי לצאתם בני ישראל מארץ מצרים" [6].

אבל בכלל נחשב בתורה חודש תשרי כחודש ראשון של השנה. לפי דברי התורה [7] התחיל המבול בחודש השני וזה לפי רבי אליעזר [8] חודש מרחשון, ששמו העתיק הוא „בול". וכן במלכים [9]: „בירח בול הוא החודש השמיני". ולפי ילקוט „בול" על שם מבול. גם יוספוס מזכיר, שהמבול היה בחודש „מרזונן" שהוא מרחשון. לפי תרגום יונתן [10] קראו הקדמונים את החודש השביעי חודש ראשון.

---

17) אוצר הגאונים מס' ר"ה סי' כז—לב. ונדרים ח, ב.
18) ירושלמי תענית ב, יג
19) ראה „גנזי שכטר" עמוד 542.
20) ר"ה ח:
21) ויקרא כה, י.

1) במדבר כט, א.
2) ויקרא כג, כד.
3) שמות יב, ב.
4) שם טז, א.
5) שם יט, א.
6) גמ' ר"ה ב: וירושלמי ר"ה א, א.
7) בראשית ז, יא.
8) גמ' ר"ה יא:
9) א, ו, לח.
10) שם ח, ב.

וכן, „מראשית השנה ועד אחרית שנה"[11], לאמור: בזמן התחלת הגשמים (תשרי) מתחילה השנה החדשה. על חג הסוכות נאמר[12]: „ובחג האסיף תקופת השנה". ורש"י מפרש: „שהוא בתחילת השנה הבאה". „וחג אסיף בצאת שנה"[13]. בצאת השנה כמו בתחילת השנה — כמו „כצאת השמש בגבורתו"[14]. לכן מסיקים חז"ל[15]: „כתוב[16]: „וחג האסיף בצאת השנה" וכתוב[17]: „וחג האסיף תקופת השנה". באיזהו חודש, שיש בו חג, תקופה ואסיף ושנה יוצאה בו? זהו תשרי". מכל המקורות האלה מוכח, שראשון לחודש השביעי (תשרי) הוא ראש השנה. וכן דברי חז"ל: „תקעו בחודש שופר, בכסה ליום חגנו"[18]. איזהו חג, שהחודש מתכסה בו? הוי אומר: זה ראש השנה". (לפיכך קוראים את הימים שבין ראש השנה ליום הכפורים: „בין כסה לעשור"). וכתיב[19]: „כי חק לישראל הוא, משפט לאלקי יעקב": מלמד, שאין בית דין של מעלה נכנסין לדין, אלא אם כן קידשו בית דין של מטה את החודש"[20]. „ואמר רבי אליעזר: בתשרי נברא העולם"[21]. „ובאחד בתשרי ראש השנה לשנים"[22]. „אמר רב נחמן בר יצחק: מה שכתוב במשנה: „ראש השנה לשנים" זהו לדין, דכתיב[23]: „מראשית השנה עד אחרית שנה". מראשית שנה נידון, מה יהא בסופה"[24]. „והכל נידונים בראש השנה ונגזר דינם נחתם ביום הכפורים"[25]. „ודרש ר"י ברבי שלום: כשם שמזונותיו של אדם קצובין לו מראש השנה, כן חסרונותיו של אדם קצובין לו מראש השנה"[26].

בתנ"ך נזכר השם „ראש השנה" רק פעם אחת — ביחזקאל[27]: „ראש השנה בעשור לחודש". וכוונת הפסוק היא ליום הכפורים, שביום הכפורים התחילה שנת היובל, שנאמר[28]: „והעברת שופר תרועה בחודש השביעי בעשור לחודש, ביום הכפורים וכו'". ויום הכפרים שבשנת היובל כעין ראש השנה הוא ובו היתה נהוגה אותה התפלה שבראש השנה: „שוה היובל לראש השנה לתקיעה ולברכות"[29]. כלומר: ביום הכפורים שבשנת היובל אמרו בתפלה „מלכיות, זכרונות ושופרות" עם תקיעותיהן כמו בראש השנה"[30].

התפלות: בראש השנה אין אומרים „הלל". „אפשר שהמלך יושב על כסא הדין וספרי החיים והמתים פתוחים וישראל אומרים שירה לפניו?"[31]. (ראה במדור „הלל").

שיר של יום: „מתיב רב אחא בר הונא: תמיד של ראש השנה קרב כהלכתן — והלוים אומרים על נסכיו שיר של יום. — במוסף מהו אומרים? „הרנינו

---

11) דברים יא, יב.
12) שמות לד, כב.
13) שם כג, טז.
14) שופטים ה, לא.
15) ירושלמי ר"ה א, ב.
16) שמות כג, טז.
17) שם לד, כב.
18) תהלים פא, ד.
19) שם פא, ה.
20) ברייתא ר"ה ח:
21) ברייתא ראש השנה י:
22) משנה ר"ה א, א.
23) דברים יא, יב.
24) גמ' ר"ה ח.
25) ברייתא ר"ה טז.
26) גמ' בבא בתרא י.
27) מ, א.
28) ויקרא כה, ט.
29) משנה ר"ה ג, ה.
30) ראה רד"צ הופמן ל„ויקרא" עמוד 242.
31) גמ' ערכין י:

לאלקים עוזנו, הריעו לאלוקי יעקב"[32]. במנחה מהו אומרים? „קול ד' יחיל מדבר"[33]. ובזמן שחל ראש השנה בחמישי, שהשירה שלו „הרנינו", לא היה אומר בשחרית „הרנינו", מפני שחוזר וכופל את הפרק, אלא אומר:[34]: „הסירותי מסבל שכמו"[35]. לפי מס' סופרים[36] אומרים בראש השנה את המזמור מ"ז: „כל העמים תקעו כף".

מלכיות, זכרונות ושופרות: הברכות האלו נזכרו במשנה פעמים: בין שש הברכות, שהוסיפו לשמונה עשרה בימי תעניות[37], וכהוספה לתפלת ראש השנה[38]. בתוספתא[39] מצינו מחלוקת התנאים הראשונים — הלל ושמאי — בענין הוספה זו. המחלוקת איננה לעצם ההוספה, שכן הכל מודים, שמוסיפים מז"ש, אלא חולקים במקרה, שראש השנה חל להיות בשבת, אם מזכירים של שבת בפני עצמה ושל יום טוב בפני עצמו, או שניהם ביחד, כלומר: אם התפלה כוללת עשר ברכות או תשע. מתוך שהתנאים הראשונים לא הזכירו כלל את שם הברכות „מלכיות, זכרונות, שופרות", נראה, שברכות אלו ידועות היו להם כתפלה נהוגה ומקובלת. ויש להסיק, שאנשי כנסת הגדולה תקנון.

מן הראוי לציין, שהמשנה[39] אינה מבדילה בין התפלות של ראש השנה אלא אומרת באופן סתמי, שמוסיפים לתפלה מז"ש. וכן גם בתוספתא[40]. וגם הגמרא[41] מזכירה סתם „תשע ברכות של ראש השנה: „י"ח ברכות של כל השנה, שבע של שבת ותשע של ראש השנה נגד מי תקנון?"[42].

מכאן מסיק בעל המאור[43], שבכל התפלות בראש השנה התפללו תשע ברכות, כלומר: שאמרו מז"ש בתפלת ערבית, שחרית, מוסף ומנחה.

במדור „תעניות" קבענו, שבימי תעניות התפלל הצבור י"ח ברכות והש"ץ הוסיף שש ברכות — ביניהן מז"ש[44]. הגם בראש השנה התפלל הקהל שבע ברכות והש"ץ הוסיף מז"ש? או גם הקהל התפלל בתפלה בלחש תשע ברכות?

במשנה[45] אומרים החכמים: „כשם ששליח צבור חייב, כך כל יחיד ויחיד חייב", והברייתא[46] מוסיפה, שזו מדברת על „ברכות של ראש השנה ושל יום הכפורים", משמע, שבזמן המשנה כל אחד ואחד התפלל תשע ברכות בראש השנה.

ברכות מז"ש היו תחילה קצרות, שלפי רבי יוחנן בן נורי[47] כולל נוסח המז"ש „שלושה פסוקי מלכיות, שלושה פסוקי זכרונות ושלושה פסוקי שופרות". וההלכה כמותו[48]. בירושלמי מובאה דעה, שאמרו ביחד שלושה פסוקים. ההוספה הקצרה הזו היתה שגורה בפי העם, לכן התפלל הצבור בראש השנה כל תשע ברכות בתפלה בלחש.

---

32) תהלים פא.
33) שם כט.
34) שם פא, ז.
35) גמ' ר"ה ל:
37) משנה תענית ב, ג.
38) משנה ר"ה ד, ה—ו.
39) ר"ה ד, ה.
40) ברכות ג, טו ור"ה ב, יג.
41) ברכות כח: וכט.
42) ראה גם במדרש תנחומא „וירא", א.
43) סוף ר"ה.
44) משנה תענית ב, ב.
45) ר"ה ד, ט.
46) ר"ה לה.
47) משנה ר"ה ד, ו.
48) גמ' ר"ה לב.

אחר כך, כשהרחיבו תפלת ראש השנה (ראה להלן „תקיעתא דבי רב"), הנהיגו, שרק הש"ץ מתפלל כל תשע ברכות והקהל רק שבע ברכות. אף הש"ץ זקוק היה „לסדר את תפלתו של ראש השנה", „משום דנפישי קראי"[49]. וכך נהגו — לפי בעל המאור — גם בימי הגאונים. ר' ריץ גיאות אמר, שנהגו בשתי הישיבות ובכולהו בבל, שהצבור מתפלל רק שבע ברכות. וכן נהגו רב נטרונאי גאון ורב עמרם גאון[50].

במשנה[51] אנו מוצאים סדר תפלת ראש השנה. לפי רבי עקיבא היה כך: „אבות", „גבורות", „קדושת השם" וכוללת „מלכיות" עם קדושת היום („אתה בחרתנו") ותוקע. „זכרונות" ותוקע. „שופרות" ותוקע. „עבודה", „הודאה" ו„ברכת הכהנים". אף על פי שהוסיפו שלוש ברכות — מז"ש — היו רק תשע ברכות, מפני ש„מלכיות" נכללת ב„קדושת היום".

ההוספה כוללת: עשרה פסוקים במלכיות, עשרה פסוקים בזכרונות ועשרה פסוקים בשופרות[52]. ולפי הברייתא[53] היו כל עשרה פסוקים מורכבים משלושה פסוקי תורה, שלושה פסוקי כתובים ושלושה פסוקי נביאים. „ומשלים בתורה". „אמר רבי עקיבא: ומה ראו לומר „מלכיות" תחילה ואחר כך „זכרונות ושופרות"? לומר לך, המליכוהו עליך תחילה ואחר כך ביקש ממנו, שיזכור לך". „מלכיות", כדי שתמליכוני עליכם. „זכרונות", כדי שיעלה זכרוניכם לפני לטובה. ו„שופר", כדי שאזכור לכם עקידת יצחק ומעלה אני עליכם, כאילו עקדתם עצמכם לפני"[54]. ושופר מרמז לעתיד לבוא: „שופר גדול של הגאולה", לכן תפלתו בסוף.

ונביאים חזונם לעתיד לבוא, הילכך אחרי כתובים הם. (ראה תוספות[55]: „פסוקי תהלים ומשלי קודמים לנביאים". ומס' סופרים[56]: „מכל מקום מקדימים דברי קדושה (כתובים) לדברי קבלה (נביאים). וראה משנה[57], ש„קבלה" דברי נביאים היא).

כשבא רב לסורא סידר תפלות וגם השלים תפלת ראש השנה. תפלה זו נקראת בירושלמי[58] „תקיעתא דבי רב". רב תיקן למלכיות, זכרונות ושופרות תפלות הקדמה. כן נזכרו: „אתה זוכר מעשה עולם, שזה היום תחילת מעשיך זכרון ליום ראשון". „כי חוק לישראל הוא, משפט לאלקי יעקב. על המדינות בו יאמר, איזו לחרב ואיזו לשלום ואיזו לרעב ואיזו לשובע. ובריות בו יפקדו להזכירם לחיים ולמות"[59].

„עלינו לשבח": תפלה זו היא הקדמה ל„זכרונות" ויש אומרים, שגם

---

49) שם לה.
50) ראה רא"ש סוף ר"ה.
51) ר"ה ד, ה—ו.
52) שם ד, ו.
53) ר"ה לב.
54) גמ' ראש השנה טז.
55) ר"ה לב. ד"ה „מתחיל".
56) יח, ג.
57) תענית ב, א.
58) ר"ה א, ג ועבודה זרה א, ב; ויקרא רבה כט.
59) שם וגמ' ר"ה כז. ויקרא רבה כט.

תפלה זו רב תיקנה. אחרים (כל בו, רוקח, ט"ז) סבורים, שיהושע בן נון תיקנה בכבשו את יריחו. לפי דעה שלישית התפללו „עלינו לשבח" בבית המקדש. ובשעה, שהיו כורעים ומשתחוים, אמרו: „ואנחנו כורעים ומשתחוים ומודים וכו'".

מחמת פחד מפני הנוצרים השמיטו את המלים לפני „ואנחנו": „שהם משתחוים להבל וריק ומתפללים אל א־ל לא יושיע". שכן הנוצרים ראו במלים אלו פגיעה באמונתם. (ראה במדור „מלחמתנו נגד המינים בתפלה").

לפי הירושלמי[60] מוסיפים בראש השנה לברכת „המלך הקדוש": „אדיר המלוכה". ושתי נוסחאות נזכרו בירושלמי: „אדיר המלוכה מלך כל הארץ מקדש ישראל" ו„אדיר המלוכה המלך הקדוש"[61]. (ראה סוף המדור „פסוקי דזמרא").

לפי תשובת רב מר שלום, אמרו בשתי הישיבות בראש השנה בין בתפלה ובין בקידוש: „ומועדים לשמחה, חגים וזמנים לששון וכו'", משום ד„אלה מועדי ד'" קאי אכולהו"[62].

הזכרת ראש חדש בראש השנה: במשנה[63] נזכרה דעתו של רבי דוסא בן הורקינוס, שמזכירין ראש חדש בתפלת ראש השנה: „העובר לפני התיבה ביום טוב של ראש השנה, אומר: החליצנו ד' אלקינו את יום ראש החדש הזה וכו'". וגם במס' סופרים[64] מובא, שמזכירים ראש חודש בראש השנה ואומרים: „ובראש החודש הזה". אבל רבי יוסי אמר: „העובר לפני התיבה בראש השנה, אין צריך להזכיר של ראש חודש"[65], „מפני שזכרון אחד עולה לכאן ולכאן"[66]. „ואין צריך להזכיר מוסף דראש חודש, שדי לו במה שאמר „מלבד עולת החודש ומנחתה"[67].

תקיעת שופר: ראש השנה נקרא בתורה „יום תרועה", לכן מסיק הרמב"ם[68], ש„מצות עשה של תורה היא, לשמוע תרועת השופר". (שכן בפסוק[69]: „שופר תרועה"). ותוקעין בשופר של איל זכר לעקידת יצחק[70].

במקדש היו תוקעים בשופר אחד ובשתי חצוצרות. „השופר מאריך והחצוצרות מקצרות, שמצות היום בשופר"[71]. „ולמה תוקעין עמו בחצוצרות? משום שנאמר[72]: בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ד'". רק במקדש „לפני המלך ד'" בעינן חצוצרות וקול שופר, אבל בעלמא לא"[73].

---

60) ר"ה ד, ו. 61) ראה „גנזי שכטר", עמוד 519.
62) מרדכי סוף ר"ה. 63) עירובין ג, ט. 64) יט, ה.
65) ירושלמי עירובין פרק ג בסוף ושבועות א, ד. 66) גמ' עירובין מ:
67) ראה פירושו של ר"ת בתוספות ר"ה לה. ד"ה „אילימא" ותוספות עירובין ט. ד"ה „זכרון" וביצה טז. ד"ה „איהו"ור"ה ח: ד"ה „שהחדש" והגהות מיימוניות הלכות תפלה ס' ד, וירושלמי שבועות א, ד — פני משה. 68) הלכות שופר א, א.
69) ויקרא כה, ט. 70) ר"ה טז. 71) משנה ר"ה ג, ג.
72) תהלים צח, ו. 73) גמ' ר"ה כז.

הגמרא [74] מזכירה, שמברכים על השופר, אבל אינה מביאה את נוסח הברכה וישנן דעות שונות על נוסחתה [75].

סדר התקיעות: סדר התקיעות — לפי המשנה [75]: במלכיות, בזכרונות ובשופרות כל פעם תקיעה, תרועה, תקיעה. ושיעור התרועה כשלוש יבבות. וחז"ל [76] היו מסופקים, אם זו שברים או תרועה או שניהם ביחד, הלכך תיקנו לתקוע תשר"ת תש"ת תר"ת [77].

בסידור רב עמרם גאון נמצא הסדר הזה: במלכיות: תשר"ת. בזכרונות: תש"ת. בשופרות: תר"ת, וכך גם לפי רבינו חננאל [78]. לאחר התפלה מריעין — בלא תקיעה — תרועה גדולה, כדי לערבב את השטן [79]. (וכך מנהג הספרדים).

זמן התקיעות: למעלה קבענו, שנהגו בימי התנאים להוסיף בכל תפלה ותפלה של ראש השנה ברכות מז"ש. תקנה זו גרמה לתקנה שניה: לתקוע אחר כל ברכה מברכות מז"ש. וכן במשנה [80]: „זכרונות ותוקע, שופרות ותוקע". והיות שאמירת ברכות מז"ש נהוגה היתה בכל תפלות ראש השנה, יש להניח, שתקעו בכל התפלות. (חוץ מתפלת ערבית, הואיל ואין תוקעין בלילה, שכן כתוב „יום תרועה" [76]).

על התקיעות במז"ש שבראש השנה אמר רבי עקיבא [81]: „אם אינו תוקע למלכיות, למה הוא מזכיר?" ולא רק בראש השנה אלא גם בימי תעניות, כשהוסיפו לתפלה ברכות נוספות וביניהן מז"ש, תקעו אחרי כל ברכה [82].

וכשם שברכות מז"ש דורשות תקיעה, כך גם לתקיעה דרושה ברכה מברכות מז"ש. וכך במשנה [83]: „שוה היובל לראש השנה לתקיעה ולברכות". והגמרא [84] מפרשת: „כל מה שאתה עושה בראש השנה, הוי עושה בעשור ביובל. מה כאן מז"ש, אף כאן מז"ש. מה כאן תוקע ומריע ותוקע, אף כאן תוקע ומריע ותוקע".

אולם אחרי חורבן הבית חל שינוי בכך. במדור „מעשה בימי רבי חלפתא וכו'" הסברנו, כי בזמן שבני ישראל נלחמו נגד הרומאים, הוסיפו לתפלת שחרית שש ברכות וביניהן מז"ש כ"תפלת מלחמה" [85] ותקעו בכל ברכה וברכה. אך הרומאים גזרו על תפלה זו עם תקיעותיה, כדי למנוע הסתת העם נגדם ושלחו שומרים לבתי כנסיות לזמן תפלת שחרית. „ומעשה, שאירע פעם אחת ותקעו בראשונה והיו השונאים סבורין, שמא עליהן והם הולכין ועמדו עליהן והרגו". ותוספות מוסיפים „שדמו האויבים, שנאספו לתקוע תרועת מלחמה", לכן

---

74) פסחים ז: מס' ר"ה סי' קב—קג.
75) ראה ראש פסחים פרק א ור"ה פרק ד. ואוצר הגאונים
76) גמ' ר"ה לד.
77) ראה תוספתא ר"ה ב, יב.
78) גמ' ר"ה לד.
79) אוצר הגאונים מס' ר"ה סי' פ.
80) ר"ה ד, ה.
81) משנה ר"ה ד, ה.
82) משנה תענית ב, ה.
83) ר"ה ג, ה.
84) ירושלמי ר"ה ג, ה.
85) גמ' תענית יז.

ביטלו חז"ל תקיעת שופר בתפלות ראש השנה[86]. ויחד עם זה ביטלו ברכות מז"ט. „אם אינו תוקע למה הוא מזכיר"? והסתפקו לומר מז"ש ולתקוע בתפלת מוסף לבד, ש„אחרי תפלת שחרית היו שומריהם הולכים לדרכם".

לפיכך העובר לפני התיבה במוסף, הוא תוקע[87], כלומר: רק במוסף תוקע. וכן תקנו לכל תפלות ראש השנה, חוץ ממוסף, שבע ברכות לתפלה. וגם משנתבטלה הגזירה, לא חזרו לתקוע בתפלת שחרית, הואיל ואין בה ברכות מז"ש. ו„משום טירחא דצבורא", שהקהל לא יאלץ לחכות עד תפלת מוסף בתקיעת שופר (רי"ף), קבעו לתקוע אחרי תפלת שחרית.

התקיעות שאחרי תפלת שחרית נקראו „תקיעות דישיבה", שתקעון „כשהן יושבין" אחרי תפלת שחרית, מה שאין כן בתקיעות, שתקעו בתפלת מוסף „כשהן עומדין" ונקראו, אפוא, „תקיעות דעמידה"[88].

תקיעת שופר בשבת: „יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת במקדש היו תוקעין, אבל לא במדינה. משחרב בית המקדש התקין רבי יוחנן בן זכאי, שיהו תוקעין בכל מקום, שיש בו בית דין"[89]. וכך בספרא[90]: „אין תקיעת ראש השנה דוחה שבת בכל ארצכם אלא בבית דין בלבד".

ופליגא בה הירושלמי והבבלי, אם הדין „אין תוקעין בשבת" הוא דין תורה או גזרת החכמים. לפי הירושלמי[91] זו דבר תורה, ש„כתוב[92]: „יום תרועה" וכתוב[93]: „זכרון תרועה", הא כיצד? בשעה שהוא חל בחול „יום תרועה" — ותוקעין, — בשעה שהוא חל בשבת „זכרון תרועה", מזכירין אבל לא תוקעין". אבל לפי הבבלי[94], מדאורייתא תוקעין בשבת, וחז"ל גזרו „גזירה של רבה": „שמא יטלנו בידו וילך אצל הבקי ללמוד ויעבירנו ד' אמות ברשות הרבים".

לפי דברי ירושלמי נקבע נוסח התפלה, שכן כתוב במס' סופרים[95]: „אם חל ראש השנה להיות בשבת, אינו אומר „יום תרועה" אלא „זכרון תרועה". כך נהג רבינו שמואל בן חפני הכהן, אבל רבינו האיי גאון נהג לומר „זכרון תרועה" בין בחול בין בשבת[96].

„מיני מתיקה בראש השנה": כשהקהיל עזרא את העם בראש השנה, אמר להם: „אכלו משמנים ושתו ממתקים ושלחו מנות לאין נכון לו, כי קדוש היום לאדונינו"[97]. מכאן המנהג, לאכול בראש השנה תפוחים מתוקים בדבש, „שתתחדש עלינו שנה טובה ומתוקה". ואביי אמר: „סימנא מילתא היא"[98]. ובעל „אור זרוע"[99] מביא בשם הגאונים את המנהג, לאכול דבש וכל מיני מתיקה[100].

---

86) גמ' ר"ה לב: ורש"י ותוספות ל. ד"ה „בשעת" וירושלמי ר"ה ד, ח.
87) משנה ר"ה ד, ז. 88) גמ' ר"ה טז. 89) משנה ראש השנה ד, א.
90) ויקרא כה, ט. 91) ר"ה ד, א. ויקרא רבה כט. 92) במדבר כט, א.
93) ויקרא כג, כד. 94) גמ' ר"ה כט. 95) יט, ח.
96) אוצר הגאונים מס' ר"ה סי' עז—עח. 97) נחמיה ח, י.
98) גמ' הוריות יב. וכריתות ו. 99) הלכות ר"ה רנז.
100) ראה גם מרדכי ריש ר"ה וריש יומא.

ראש השנה יום אחד או יומים? בענין זה אנו מצאינו מנהגים שונים בתקופות שונות. לפי התורה, ראש השנה יום אחד הוא, ככתוב[101]: „יום תרועה" וכן במשנה[102]: באחד בתשרי ראש השנה לשנים"[103].

עוד הנביאים הראשונים — שמואל ודוד — שינו וקבעו לראש השנה שני ימים[104]. את התקנה הזו נבין, אם נזכור, שבזמן דוד המלך היו גבולותיה של ארץ ישראל מורחבים והקיפו שטחים רחבים נוספים ועל השטחים האלה היה מפרזר עם ישראל. ובראותם, שאי אפשר להודיע לכל תושבי הארץ את קביעת החודש בזמנו, קבעו שני ימים טובים לראש השנה[105]. כך נהגו כל ימי הבית הראשון וזמן גלות בבל עד ימי עזרא. שכן בנחמיה[106]: „ביום אחד לחודש השביעי... קודש הוא לד'... וביום השני נאספו". ורש"י מפרש: „ביום השני של ר"ה"[107]. וגם בעלי תוספות[108] מסיקים: „משמע שעשו שני ימים טובים לר"ה".

ושוב שינוי בא, כשעזרא החזיר את העטרה ליושנה ושוב ישב בית הדין בירושלים לקדש את החודש על פי ראיית העדים, שכן במשנה[109]: „בראשונה — אם באו עדים ביום שלושים של אלול — היו משיאין משואות" ביום שלושים בערב בכל ההרים, „עד שהיה רואה כל הגולה לפניו כמדורת אש"[110]. ומראש חגגו את יום השלושים כראש השנה, שמא יקדשו את היום הזה. ונתברר, אפוא, בערב, כשהדליקו את המדורות, שחגגו ראש השנה כהלכתו. לא הודלקו המשואות, ידעו שהחודש מעובר וראש השנה למחרתו. הנה תקופה, שבה חגגו ר"ה פעמים יום אחד ופעמים שני ימים בין בארץ ישראל בין בחוצה לה.

אבל תיקון זה לא נמשך זמן רב. „משקלקלו הכותים והשיאו משואות שלא בזמן התקינו „שיהו שלוחין יוצאין"[111] ביום שלושים בערב. לכן יכלו השלוחים להודיע על זמן קביעת החודש רק בירושלים ובסביבתה, לאמור: בירושלים ובסביבתה חגגו פעמים יום אחד פעמים שני ימים ובמקומות רחוקים ובגולה תמיד שני ימים. וכשנתקלו עוד בדבר אחר, ש„פעם אחת נשתהו העדים מלבוא — ובאו לפנות ערב — ונתקלקלו הלוים בשיר, התקינו לקבל — את העדים — עד המנחה. ואם באו עדים מן המחנה ולמעלה, נוהגין אותו היום קדש ולמחר קודש"[112].

ומליל יום שלושים „היו נוהגים אותו יום קודש" ולא עושים בו מלאכה, שמא בו ביום יתקדש החודש ונמצא למפרע, שיום זה ר"ה הוא. כדי לצאת מספקות אלו ולאפשר לחוג ר"ה החל מאור לר"ה כהלכתו, סידרו חז"ל שני דברים: ראשית, לא עיברו חודש אלול. ושנית תיקנו, ש„השלוחין יוצאין על אלול מפני ראש השנה"[113]. ומענין לשון דברי חז"ל. לא נאמר, שלא עיברו חודש אלול אלא „מימות

101) במדבר כט, א. 102) ר"ה א, א. 103) וכן במשנה מגילה ג, ה וברייתא מגילה לא. 104) ירושלמי עירובין סוף פרק ג ומועד קטן ג, ה.
105) ראה תשובה לר' יוסף טוב עלם הגדול — גנזי קדם ח"ד עמוד 37 ו„אוצר חלוף מנהגים" של רב"מ לוין עמוד 82. 106) ח, ב—יג.
107) ראה גם רש"י ביצה ו. 108) ר"ה יט: ד"ה „מימות". 109) ר"ה ב, ב.
110) שם ב,ד. 111) שם ב, ב. 112) שם ד, ד. 113) שם א, ג.

עזרא ואילך לא מציני אלול מעובר"[114]. שכן החזיקו בעיבור החודש על פי ראיית העדים. אבל חז"ל קיבלו רק את העדים, שעדותם נראתה בעיניהם[115]. לכן הזכירו את העובדה, שמימות עזרא ואילך לא מצאו אלול מעובר וקבעו הלכה למעשה, שמכאן ואילך יהיה יום שלושים באלול ראש השנה. לקביעות זו יש חשיבות יתירה לקרבן, לשיר, לתפלה ולתקיעת שופר. ואחרי חורבן הבית ביטל רבי יוחנן בן זכאי את הגזירה, לקבל עדים רק עד מנחה[116], שטעמה בטל. בחודש אלול יצאו השלוחים והגידו בכל מקומות, מתי יחול להיות יום שלושים באלול והוא ראש השנה. וכך חגגו בכל ארץ ישראל ראש השנה יום אחד. לא כן בבבל. שם החזיקו ב„מנהג אבות" והמשיכו לחוג ר"ה — כמו כל החגים — שני ימים.

הנשיא הלל השני (בערך 350 אה"ס) פירסם חשבון הליח וקידוש החודש על פי הראייה בוטל. אבל חז"ל הנהיגו גם הלאה לחוג ר"ה בארץ ישראל יום אחד ובגולה שני ימים. ולמה בגולה שני ימים, הרי „דידעינן בקביעא דירחא"? מפני ששלחו בית הדין שבירושלם לבבל: „הזהרו במנהג אבותיכם בידיכם"[117], שראש השנה שני ימים בחוץ לארץ, כמו כל החגים, „אף על פי שכתבו לכם סדר מועדות"[118].

מדברי רבינו זרחיהו הלוי בר יצחק (הרז"ה), בעל „המאור", שחי במאה הי"ב, מוכח, שמנהג של יום אחד לראש השנה החזיקו בני ארץ ישראל עד סוף תקופת הגאונים. והוא כותב[119]: „כן נהגו לעשות בארץ ישראל כל הדורות, שהיו לפנינו". והוא מזכיר גם השאלה למר נסים מלפני רבינו האיי גאון: „ואנו רואין עד עתה, שאין תופסין ראש השנה אלא יום אחד".

ונשאלת השאלה, אם מנהג זה נהוג היה בארץ ישראל גם בזמן הגאונים, מי תיקן לראש השנה שני ימים בארץ ישראל?

גם על שאלה זו משיב בעל המאור: „עתה חדשים מקרוב באו לארץ ישראל מחכמי פרובינציאה והנהיגום לעשות שני ימים טובים בראש השנה על פי הלכות רי"ף". וכן בריי"ף[120]: „בני ארץ ישראל — בזמן הזה (ר"ן) — צריכי למעבד שני ימים טובים של ר"ה".

בעל „כפתור ופרח"[121] כותב: „במקומות של ארץ ישראל, שלא היה ישוב יהודי קודם, יש לעשות יום טוב שני. וכן נוהגים ברמלה. אבל בלוד, במרחק של אלף וחמש מאות אמה, עושים יום אחד". וגם ידוע, שהרבה בבליים עלו ארצה והביאו אתם מנהגם של שני ימי ראש השנה (ראה במדור „קדושה"). וכך החל לחדור מנהג שני ימים גם לארץ ישראל. והרמב"ם[122] כותב: „רק

---

114) גמ' ביצה ו. יר"ה יט: 115) משנה ר"ה ב, ח. 116) שם ד, ד.
117) גמ' ביצה ד: 118) ירושלמי עירובין סיף פרק ג.
119) פרק ראשון דביצה. 120) שם. 121) ר"פ נא (הוצאת לונץ עמיד תרפ"ג).
122) הלכות קידוש החודש ה, יא—יב.

במקום בארץ ישראל, שהיו שם ישראל בשעת הראייה בכיבוש שני, כגון אושא, שפרעם, לוז יבנה, נוב, טבריא וכו׳ עושים יום אחד בלבד... אבל עיר, שנתחדשה במדבר ארץ ישראל או במקום, ששכנו בו ישראל עתה, עושין שני ימים כמנהג רוב העולם״. יש לציין, שהרמב״ם — וגם בעל „כפתור ופרח״ — אינם מדברים רק על ראש השנה אלא על כל החגים[123].

מדור ס״ה
ערב יום הכפורים

מצוה לאכול בו: מצוה מיוחדת היא לאכול בערב יום הכפורים: „תני חייא בר רב מיפתי: „ועניתם את נפשותיכם בתשעה״[1]. וכי בתשעה מתענין? אלא לומר לך, כל האוכל ושותה בתשיעי, מעלה עליו הכתוב, כאילו התענה תשיעי ועשירי״[2]. ומצוה להרבות בסעודה[3].

חובה לרצות איש את חבירו: „עבירות שבין אדם לחבירו אין יום הכפורים מכפר, עד שירצה את חבירו״[4].

מצות וידוי: „מצות וידוי בערב יום הכפורים עם חשיכה״[5]. וחז״ל מפרשים, „שמתודה אדם קודם שיאוכל וישתה[6]. „אמר ר׳ ביבי בר אביי: כיצד אדם צריך להתודות בערב יום הכפורים? צריך לומר: מודה אני כל רע, שעשיתי לפניך, בדרך רע היתי עומד, וכל מה שעשיתי עוד, לא אעשה כמוהו. יהי רצון מלפניך, ד׳ אלקי, שתמחול לי על כל עונותי ותסלח לי על כל פשעי ותכפר לי על כל חטאתי״[7].

מנהגים לכבוד קדושת יום הכפורים

להדליק נר: „יש מקומות, שנהגו להדליק נר בלילי הכפורים ויש מקומות שאין נוהגין. — ומדליקין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות״[8].

ללבוש לבנים: כהן, שלא נמצא בו פסול וזכה לעבודה, היה לובש לבנים — הכתונת — ומתעטף לבנים — המצנפת על ראשו — והיו עושים לו יום טוב״[9]. וכך היו נוהגים בישראל, ללבוש לבנים בשבת ובמועד, וכן גם ביום הכפורים: „יום כפור, שאין בו לא אכילה ולא שתיה, אמרה התורה, כבדהו בכסות נקיה״[10]. „נוהג בעולם, אדם שיש לו דין, לובש שחורים ומתעטף שחורים, שאינו

---

123) ראה „חלוף מנהגים״ סי׳ מא ואוצר הגאונים מס׳ יום טוב סי׳ ד—ה.
1) ויקרא כג, לב. 2) גמ׳ יומא פא: ופסחים סח: עוד.
3) גמ׳ כתובות ה. ורש״י ד״ה „שחל״ ותוספות ד״ה „אלא״. 4) משנה יומא ח, ט.
5) תוספתא יומא ד, יג. 6) גמ׳ יומא פז: 7) ויקרא רבה ג.
8) משנה פסחים ד, ד. 9) משנה מדות ה, ד. 10) גמ׳ שבת קיט.

יודע, היאך דינו יוצא. אבל ישראל אינו כן, אלא לובשים לבנים ומתעטפים לבנים יודעים, שהקב"ה עושה להם נסים"[11]. והמדרש מוסיף: „כל ישראל באין ומתענין ביום הכפורים, לובשים לבנים ומתעטפין לבנים"[12]. „ולובשים לבנים כמלאכי השרת ועומדים יחפים כמלאכים והקב"ה מתמלא עליהם רחמים ומקבל תשובתם"[13].

כל נדרי

מקורו של „כל נדרי" מצינו במשנה[14]: „הרוצה, שיאוכל חבירו ומסרב בו ימדירו „נדרי זירוזין" — כדי לזרז אותו, — והרוצה, שלא יתקיימו נדריו כל השנה, יעמוד בראש השנה ויאומר: כל נדר, שאני עתיד לידור, יהא בטל. ובלבד שלא יהא זכור בשעת הנדר". והרא"ש מוסיף: „על פי הלכה זו נוהגים לומר „כל נדרי" בליל יום הכפורים, להתנות על נדרים של השנה הבאה, שאם ידור אדם בכעסו ויהיה שכוח התנאי, שלא יתקיימו נדריו. ונוהגים לומר ביום הכפורים, שבו כל העם מתקבצין בבית הכנסת. ומצינו ביחזקאל[15], דקרי ליום הכפורים ראש השנה".

רב נטרונאי גאון כותב: „יש מקומות, שאומרים „כל נדרי", אבל אנו לא שמענו מרבותינו". גם רב האיי גאון אומר: „שלא שמענו מרבותינו"[16]. אבל רב פלטוי גאון, ראש ישיבת פומבדיתא, מזכיר, „שאמירת „כל נדרי" מנהג דידן ובבית רבינו שבבל"[17]. בזמן הגאונים התפשט, אפוא, המנהג לומר „כל נדרי"[18].

מדור ס"ו

יום הכפורים

„אך בעשור לחודש השביעי הזה יום הכפורים הוא, מקרא קודש יהיה לכם, ועניתם את נפשותיכם"[1]. „וסמך אהרן את שתי ידיו על ראש השעיר החי והתודה עליו את כל עונות בני ישראל ואת כל פשעיהם לכל חטאתם"[2]. „והיתה זאת לכם לחוקת עולם לכפר על בני ישראל מכל חטאתם אחת בשנה"[3].

יום הכפורים מקודש על ידי שלושה דברים: חשבון הנפש — „ועניתם את נפשותיכם"; וידוי — הכהן הגדול כשליח עם ישראל מקריב קרבנות ומתפלל תפלת וידוי; כפרה וסליחה — „לכפר על בני ישראל מכל חטאתם". בסדר עולם מסרו, שמשה ירד מההר בי' תשרי. בו ביום נתרצה המקום לישראל, שנאמר[4]: „ויאמר ד' סלחתי כדברך". לפיכך סליחה ומחילה הוא לדורות"[5].

---

11) ירושלמי ר"ה א, ג. 12) מדרש תהלים יד, יא. 13) ויקרא רבה ל; קהלת רבה ט, ז; תנחומא „אמור" וראה אוצר הגאונים יום טוב סי' מח; וראה טא"ח תרי' ס"ק ד.
14) נדרים ג, א וגמ' נדרים כג: 15) מ, א.
16) אבודרהם. 17) מרדכי מס' יומא. 18) „גנזי שכטר" עמוד 120.
1) ויקרא כג, כג—לב ובמדבר כט, ז—יא. 2) ויקרא טז, כא.
3) שם לד. 4) במדבר יד. 5) גמ' בבא קמא פב. ותוספות ד"ה „כדי" ובבא בתרא קכא. ורשב"ם.

חשבון הנפש מביא לידי תפלת וידוי ותפלת וידוי מביאה לתשובה ולסליחה. וכך במשנה[6] „שיום הכפורים מכפר עם התשובה": ו„האומר אחטא ואשוב, אין מספיקין בידו לעשות תשובה. אחטא ויום הכפורים מכפר, אין יום הכפורים מכפר", „עבירות שבין אדם למקום, יום כפור מכפר — ככתוב[7]: „מכל חטאתיכם לפני ד' תטהרו" — ועבירות שבין אדם לחבירו, אין יום הכפורים מכפר, עד שירצה את חבירו". וכן בתוספתא[8]: „אדם שיש בידו עבירה ומתודה ואינו חוזר בה, למה הוא דומה? לאדם, שתופס שרץ בידו, שאפילו טובל בכל מימות שבעולם, לא עלתה לו טבילה. זרקו מידו, כיון שטבל בארבעים סאה, מיד עלתה לו טבילה, שנאמר[9]: „ומודה ועוזב ירוחם".

והתורה אומרת: „ואתה תשוב ושמעת בקול ד' ועשית את כל מצוותיו". „ושב ד' אלכיך את שבותך ורחמך"[10].

המשנה יומא מסתיימת בדברי רבי עקיבא: „אשריכם ישראל, לפני מי אתם מטהרין ומי מטהר אתכם? אביכם שבשמים, שנאמר[11]: „וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם" ואומר[12]: „מקוה ישראל ד'". מה מקוה מטהר את הטמאים, אף הקב"ה מטהר את ישראל". [בשם הרב מסלונים שמעתי ביאור לזה, שרבי עקיבא מביא שני פסוקים: „וזרקתי" ו„מקוה". שכן ההבדל בין טהרה על ידי זריקה לטהרה על ידי טבילה הוא: בזריקה אפילו קורטב אחד מטהר. לא כן במקוה, שמקוה שחסר בו אפילו קורטב פסול. ומה הקב"ה דורש? רק קורטב אחד: הצעד הראשון לתשובה, הואיל „והבא לטהר מסייעין אותו"[13]. ואז מצרף הקב"ה מחשבה טובה למעשה[14] ומטהר את ישראל כמקוה[15].]

„העבודה": כל פרק ויקרא ט"ז מוקדש לעבודת הכהן הגדול ביום הכפורים. והמשנה בשמונת פרקיה במס' יומא דנה בפרטי העבודה. כל העבודה ביום הקדוש הזה היא על ידי הכהן הגדול ובשבעת ימים שלפני יום הכפורים התאמן הכהן הגדול ב„סדר יום הכפורים". העבודה כללה: הקרבת קרבנות, וידוי ותפלה וקריאת התורה.

קרבן וידוי: שלושה קרבנות הקריב הכהן הגדול והתודה עליהם בעדו, בעד בני הכהנים ובעד כל ישראל. „וכפר בעדו ובעד ביתו"[16] והברייתא[17] מפרשת: „הכתוב מדבר בכפרת דברים — דברי וידוי (רש"י)". — וכן גם במשנה[18]: „כשם שוידויו של שעיר המשתלח מכפר על ישראל, כך וידויו של פר מכפר על הכהנים". „ולמה מקדים הכהן את וידויו תחילה על עצמו? מפני שמוטב, שיקדים מכפר למתכפר"[19].

---

6) יומא ח, ח—ט.
7) ויקרא טז, ל.
8) תענית א, ח וגמ' תענית טז.
9) משלי כח, יג.
10) דברים ל, ב—י.
11) יחזקאל לו, כה.
12) ירמיה יז, יג.
13) גמ' יומא לה.
14) תוספתא פאה א, ד.
15) ראה גם מדרש תהלים ד, ט.
16) ויקרא טז, י.
17) ברייתא מגילה כ: ויומא לו:
18) שביעות א, ז.
19) תוספתא קרבנות י, א.

תפלה קצרה: אחרי הקטרת הקטורת היה „מתפלל הכהן הגדול תפלה קצרה בבית החיצון — היכל — ולא היה מאריך בתפלתו, שלא להבעית את ישראל — שמא יחשבו שמת"[20]. — „מאי מצלי? רב אמר: יהיה רצון מלפניך ד' אלקינו, שתהא שנה זו, אם שחונה (חמה) תהא גשומה"[21]. „אמר ר' זביד: ראש השנה, אם חם, כל השנה חם. אם קר, כל השנה קר. למאי נפקא מינה? לתפלתו של הכהן הגדול ביום הכפורים — שיתפלל, אם חמה, לא תהיה חמה יותר מדאי, ואם קרירא, לא תהיה קרירא יותר מדאי"[22]. — „רב אחא בריה דרבא מסיים בה משמיה דרב יהודה: לא יעדי עביד שולטן מדבית יהודה ולא יהיו עמך ישראל צריכין לפרנס זה מזה, ולא תכנס לפניך תפלת עוברי דרכים — שמתפללים שלא ירדו גשמים (רש"י)"[21]. —

השתתפות הקהל: וכל ישראל בא לעזרה לראות במחזה הנהדר של העבודה על ידי הכהן הגדול. „ולא היתה קריאת הגבר מגעת, עד שהיתה עזרה מלאה מישראל"[23].

האם באו בני ישראל לראות במעשה הכהן הגדול או גם לקחו חלק בעבודה זו? מהמשנה[24] משמע, ש„הכהנים והעם העומדים בעזרה, כשהיו שומעים את שם המפורש, שהוא יוצא מפי הכהן הגדול, היו כורעים ומשתחוים ונופלים על פניהם ואומרים: ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". ועשר פעמים הזכיר הכהן הגדול את השם בעבודה[25]: „ששה בפר (בשני וידוים, שהתודה על הפר), שלושה בוידוי על השעיר ואחד בגורלות, שאומר „לד' חטאת"[26]. ובכל פעם, כשהשם המפורש היה יוצא מפי הכהן הגדול, היו כורעים ונופלים על פניהם ואומרים „בשכמל"ר" והיו שופכים את ליבם לפני אביהם שבשמים בוידוי ובתפלה. (ראה במדורים „תפלות וידוי" ו„תחנונים").

קריאת התורה: בגמר העבודה נכנס הכהן הגדול לבית הכנסת שבבית המקדש לקרוא בתורה באזני העם. „חזן הכנסת נוטל את ספר העזרה[27] ונותנו לראש הכנסת וראש הכנסת נותנו לסגן והסגן נותנו לכהן הגדול. והוא עומד ומקבל וקורא עומד. וקרא: „אחרי מות"[28], ו„אך בעשור"[29] וגולל ספר התורה ומניחו בחיקו ואומר: יותר ממה שקראתי לפניכם כתוב כאן. וקורא בעל פה: „ובעשור"[30] — דדווקא „אחרי מות" ו„אך בעשור", שסמוכין הם, גולל בצבור, אבל „ובעשור" שבמדבר, אין זה כבוד הצבור, שיהו מצפין ודוממין עד שיגלל לשם[31] — ומברך עליה שמונה ברכות"[32]. (ראה במדור „תפלת הכהן הגדול אחרי קריאת התורה ביום הכפורים").

20) משנה יומא ה, א. 21) גמ' יומא נג: ותוספות ד"ה „לתפלתו".
22) גמ' בבא בתרא קמז.
23) משנה יומא א, ח.
24) שם ו, ב.
25) ברייתא יומא לט: ו—ז.
26) ירושלמי יומא ג, ז. וראה רמבם, הלכות עבודת יו"כ ב, ו—ז.
27) ראה משנה מועד קטן ג, ד וכלים טו, ו.
28) ויקרא פרק טז.
29) שם כג, כו—לב.
30) במדבר כט, ז—יא.
31) גמ' יומא ע. ורש"י.
32) משנה יומא ז, א.

סדר „העבודה" שבמשנה התקיים עוד בבית הראשון. אנו למדים זאת מדברי המשנה [33], המתארת את כניסת הכהן הגדול לקדשי הקדשים ובה נאמר: „עד שהגיע לבין שתי הפרוכות המבדילות בין קודש ובין קודש הקדשים". פיסקא זו מתכוונת לבית השני, שבבית הראשון הבדיל בין קודש ובין קודש הקדשים קיר ובפתח פרוכת אחת ואילו בבית השני באו במקום הקיר שתי פרוכות. (על סדר הפרוכות ראה תוספתא [34]). אך להלן נאמר במשנה זו: „עד שמגיע לארון. הגיע לארון נותן את המחתה בין שני הבדים". בחלק ז ה של המשנה מדובר על הבית הראשון, כיון שרק בבית הראשון היו ארון ושני בדים [35]. המשנה ממשיכה ומסבירה, איך היתה הנחת המחתה בבית השני ואומרת [36]: „משניטל הארון (בזמן הבית השני) אבן היתה שם (תחת הארון) מימות נביאים ראשונים ועליה היה נותן". הרי שהמשנה בשני חלקיה מתכוונת לשני הבתים, הראשון והשני גם יחד. וכן בתוספתא [37]: „עד שמגיע לארון ודחף את הפרוכת (ולא שתי פרוכות) במתניו ונותן את המחתה בין הבדים. אבן היתה שם, שמתחילה (בבית הראשון) היה הארון על האבן. משניטל הארון (בבית השני) נותן עליה" [38]. מכאן יש להסיק, שהעבודה התקיימה באותו הסדר בין בבית הראשון בין בבית השני.

הזכרת שם המפורש: וכן יש לקבוע, שגם בבית הראשון הזכיר הכהן הגדול את השם המפורש והעם ענה „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". אבל בזמן הבית השני בא שינוי בהזכרת השם. „משמת שמעון הצדיק נמנעו הכהנים מלברך בשם" [39].

מה גרם לכך? „בתחילה היו הקרובים — מן הקהל — כששמעו את השם יוצא מפי הכהן הגדול, היו נופלים על פניהם והרחוקים היו — רק — אומרים „בשכמל"ו". אלו ואלו לא היו זזים משם עד שהשם מתעלם מהן, דכתיב [40]: „זה שמי לעולם" — זה שמי לעלם (עד שנשכח מהם השם המפורש ולא ידעו מה שמו. „קרבן העדה"). בראשונה היה אומרו בקול גבוה, משרבו הפרוצין היה אומרו בקול נמוך. אמר רבי טרפון: עומד היתי בין אחי הכהנים בשורה והטיתי אזני כלפי הכהן הגדול ושמעתיו מבליעו בנעימת הכהנים. בראשונה הוא נמסר לכל אדם, משרבו הפרוצים לא היה נמסר אלא לכשרים" [41].

דברי רבי טרפון מובאים גם בברייתא [42]. אבל הברייתא אינה מדברת על הזכרת השם ביום הכפורים אלא על הזכרת השם בברכת הכהנים שבכל יום אחרי קרבן התמיד. מכאן יש להסיק, שהזכרת השם ומענה העם: „בשכמל"ו" אחריה

---

33) שם ה, א.
34) שקלים ג, יא.
35) ראה ירושלמי תענית ב, א ועוד.
36) משנה יומא ה, ב.
37) יומא ב, יא—יב.
38) ראה גם גמ' יומא נב: וירושלמי יומא ה, ב. יומא לט:
39) תוספתא סוטה יג, ח וגמ' יומא לט:
40) שמות ג, טו.
41) ירושלמי יומא ג, ז.
42) קידושין עא.

היתה נהוגה בזמן הבית הראשון בין בעבודת יום הכפורים ובין בברכת הכהנים שבכל ימות השנה. (ראה במדור „ברכת הכהנים").

הסיבה לכך, שמשרבו הפרוצים נמנעו הכהנים להזכיר את השם המפורש בקול רם, מפורשת במשנה [43]: „אלו שאין להם חלק לעולם הבא. רבי עקיבא אומר.. והלוחש על המכה.. ואבא שאול אומר: אף ההוגה את השם באותיותיו" [44]. בקרב המוני העם פשטו כל מיני כשפים, כגון „ללחוש על המכה" ולהשתמש באותיותיו של שם שמים לשם לחשים וכדומה. וכדי להוציא מליבם את האמונות התפלות הללו, אמרו חז"ל, שהלוחש על המכה וכו' אין לו חלק לעולם הבא". ואבא שאול הוסיף: „אף ההוגה את השם באותיותיו" (ראה בישעיה [45]: „אל האובות ואל הידעונים, המהגים וכו'" [46]). וכן מצינו בגמרא [47], שהיה בידם המנהג, לזכור שם שמים על הרקיקה. או בירושלמי [48]: „אין קורין פסוק על גבי מכה בשם".

לכן היה הכהן הגדול מבליע את השם המפורש בנעימת הכהנים, כדי למנוע את הפרוצים מהגותו באותיותיו [49].

יום הכפור הוא רק יום אחד בכל הזמנים, הן בארץ ישראל הן בבבל, שאין לצום שני ימים רצופים. „תמן חשין לצומא רבה תרין יומין" [50]. וכך בשאילתות [51]: „דאתי לידי סכנה" [52].

תפלה: ביום הכפורים אין אומרים „הלל". (ראה במדור „ראש השנה"). „ואין מזכירין בו לא מועד ולא שמחה, שאין שמחה בלא אכילה, שנאמר [53]: „אכול בשמחה וכו'" [54]. אבל מברכים „שהחיינו" [55]. לפי מס' סופרים [56] אומרים ביום הכפורים את המזמור „ברכי נפשי" [57] ו„ממעמקים קראתיך ד'" [58].

וכמו במקדש כך בבית הכנסת מצינו „סדר העבודה" במרכז תפלת יום הכפורים, „ששליח צבור אומר עבודותיו של כהן גדול בתפלה" [59]. ולתפלת יום הכפורים מוסיפים „תפלת וידוי". „היחיד אומרו אחר תפלתו ושליח צבור באמצע התפילה". „אור יום הכפורים, בשחרית, במוסף, במנחה ובנעילה מתפלל שבע ומתודה" [60]. לכן אמר רב סעדיה גאון: „מתודים ביום הכפורים שש פעמים: פעם אחת בערב יום הכפורים וחמש פעמים בחמש תפלות של יום הכפורים".

הגמרא [60] שואלת: „מאי הודוי? רב אמר: „אתה יודע רזי עולם". שמואל: „ממעמקי הלב". לוי: „ובתורתך כתוב לאמור — כי ביום הזה יכפר. — רבי יוחנן: „רבון העולמים — כי לא על צדקותינו וכו'". — רב יהודה: „כי עונותינו רבו

---

43) סנהדרין י, א.
44) ראה גם תוספתא סנהדרין יב, ה.
45) ח, יט.
46) ראה אבות דרבי נתן לו, ה. 47) שבועות ט:
48) עירובין פרק י.
49) תוספתא חולין ב, ו ותוספות סוכה ה. ד"ה „יו"ד" ועבודה זרה יח. ד"ה „הוגה" ושבועות לה. ד"ה „באלף".
50) ירושלמי חלה א, א ור"ה א, ד.
51) פרשת „בא" סי' מו.
52) ראה גם ר"ה כא.
53) קהלת ט, ז.
54) מס' סופרים יט, ו.
55) גמ' עירובין מ:
56) יט, ב.
57) קג.
58) קל.
59) גמ' יומא לג ונו: ורש"י.
60) ברייתא יומא פז:

מלמנות וחטאתינו עצמו מספר". ר' המנונא: „אלקי עד שלא נוצרתי וכו'" („היינו וידוי דרבא כולה שתא ודרב המנונא זוטא ביומא דכפורי"). מר זוטרא: „אבל אנחנו חטאנו" ותו לא צריך, דאמר בר המדודי: הוה קאימנא קמיה דשמואל והיה יתיב, וכי מטא שליחא דצבורא ואמר: „אבל אנחנו חטאנו", קם מיקם שמואל, אמר: שמע מינה, עיקר וידוי האי הוא".

ותמוה, שהרי וידויו של שמואל הוא: „ממעמקי הלב"? אלא הכל מודים, ש„אבל אנחנו חטאנו" עיקר וידוי הוא, וכל אחד מהם היה נוהג להקדים לוידוי זה הקדמה, ושמואל הקדים: „ממעמקי הלב". מכאן, שהוידוי היה תחילה קצר וזה לשונו: „אבל אנחנו חטאנו".

הברכה האמצעית של התפלה: במדור „תפלת הכהן הגדול אחרי קריאת התורה ביום הכפורים" ציינו, שהכהן הגדול היה מברך ברכת „מחל לעונותינו"[61]. וברכת „על מחילת העון" היא הברכה האמצעית שבתפלת יום הכפורים.

תפלת „על חטא" נזכרה בשאלתות דרב אחא[62], ובסידורו של רב עמרם גאון. הרמב"ם מביא 24 „על חטא".

יום הכפורים שחל להיות בשבת „צריך להזכיר של שבת — ולומר „ותתן לנו את יום המנוח הזה ואת יום הכפורים הזה" וחותם „מקדש השבת ואת יום הכפורים" (רש"י)"[63]. —

תפלת מנחה: לפי תשובות הגאונים נהגו בשתי הישיבות לומר במנחה של יום הכפורים „מעשה בראשית" בעל פה. כנראה, זכר לאמירת „מעשה בראשית" של המעמדות בזמן הבית, שגם הם אמרו „מעשה בראשית" במנחה — של חול — בעל פה[64]. בימי הגאונים התפשט המנהג, לקרוא לפני נעילה „בראשית" ולהפטיר „קומי אורי"[65], אבל רב סעדיה גאון כותב: „ואין לזה עיקר". (ראה במדורים „משמרות ומעמדות" ו„בית המקדש וסידור התפלה").

תפלת נעילה: המשנה[66] מזכירה „נעילת שערים" בין התפלות, שהתפללו „בתעניות, במעמדות וביום הכפורים". מזה מסתבר, שהיו מתפללים תפלת נעילה בכל תענית וכן ביום הכפורים. והגמרא[67] שואלת: „למה נעילה? אמר רבי לוי, שכל המרבה בתפלה נענה". „ואימתי נעילה? רב אמר: בנעילת שער שמים — עם חשיכה. — ורבי יוחנן אמר: בנעילת שערי היכל — בעוד היום גדול. — ולפי הגמרא[68] „תפלת נעילה סמוך לשקיעת החמה היא". (ראה במדורים „זמני התפלה" ו„תעניות").

תפלת נעילה „פותחים ב„אתה בחרתנו" ומוסיפים „אתה נותן יד לפושעים", הכוללת וידויו של רבי יוחנן: „מה אנו מה חיינו"[69]. וכן אומרים בתפלת נעילה:

---

61) משנה יומא ז, א. 62) סי' קסז. 63) גמ' שבת כד:
64) משנה תענית ד, ג. 65) ישעיה כ. 66) תענית ד, א.
67) ירושלמי ברכות ד, א. 68) גמ' תענית כו: 69) גמ' יומא פז:

„וחתמנו בספר החיים", „מי כמוך אב הרחמן חותם יצוריו ברחמים", „וחתום לחיים כל בני בריתך", „נחתם לפניך אנו וכל עמך ישראל בשלום" (רב עמרם גאון).

תקיעת שופר: רב האיי גאון כותב, שמנהג בכל ישראל לתקוע במוצאי יום הכפורים, והוא זכר ליובל, שנאמר[70]: „ביום הכפורים תעבירו שופר בכל ארצכם" (אבודרהם)[71]. לפי רב עמרם גאון תוקעים אחרי קדיש שלאחרי תפלת נעילה.

„כשהיה ענן הקטורת מתמר ועולה ופונה למעלה ונעשה כאשכול, היה יודע, שנתכפרו עונות ישראל. וכיון שהיה יוצא הכהן הגדול ביום הכפורים מלפני ולפנים, היתה שמחה גדולה בישראל, שנתקבל ברצון, שנאמר[72]: „שמן וקטורת ישמח לב"[73]. „כשגמר הכהן הגדול את כל עבודת היום — אחרי שהקטיר את הקטורת של בין הערבים והטיב את הנרות — מלוין אותו עד ביתו. ויום טוב היה עושה לאוהביו בשעה, שיצא בשלום מן המקדש"[74]. „ובמוצאי יום הכפורים יצתה בת קול ואמרה: „לך אכול בשמחה לחמך ושתה בלב טוב יינך, כי כבר רצה האלקים את מעשיך" — וכבר נשמעה תפלתכם"[75]. (ראה במדור „חגיגת ט"ו באב ויום הכפורים).

קדושת שנת היובל: בקדושה מיוחדת מקודש יום הכפורים של שנת היובל. והנביא יחזקאל[76] קראו „ראש השנה", שחגיגת היובל מתחילה ביום הכפורים, ככתוב[77]: „ביום הכפורים תעבירו שופר בכל ארצכם וקדשתם את שנת החמישים". ובמה מקדשים את שנת החמישים? „ושבתם איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו תשובו", שכן אמר הקב"ה לעמו ישראל[78]: „עבדי הם" — „ולא עבדים לעבדים"[79].

ישעיה הנביא בתוכחתו כלפי העם קרא ביום הכפורים של שנת היובל: „למה צמנו?[80] הלא פרס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית[81]. אז תקרא וד' יענה, תשוע ויאמר הנני[82]". (ראה את הגמרא[83]: „לקדוש ד' מכובד"[84] זה יום הכפורים". „ועצמותיך יחליץ והיית כגן רוה וכמוצא מים, אשר לא יכזבו מימיו"[85]: זו מעולה שבברכות"[86]).

ודברי התוכחה הזאת נקראו בהפטרה ביום הכפורים[87].

---

70) ויקרא כה, ט. 71) ראה תוספות שבת קיד: ד"ה „ואמאי".
72) משלי כז, ט. 73) מדרש תנחומא „תצוה" טו. 74) משנה יומא ז, ד.
75) קהלת רבה ט, ז וראה תוספות יומא פז: ד"ה „והאמר".
76) מ, א. 77) ויקרא רבה כה, ט. 78) שם מב.
79) גמ' קידושין כב: ועוד. 80) ישעיה נח, ג. 81) שם ז.
82) שם ט. 83) שבת קיט. 84) ישעיה נח, יג.
85) שם יא. 86) גמ' יבמות קב: 87) ראה ר"מ זקס ב„כרם חמד" ז', עמוד 124 ורד"צ הופמן בפירושו ל„ויקרא" עמוד 257.

מדור ס"ז
חג הסוכות

החג הזה נקרא בתורה: „חג הסוכות", „חג האסיף" ו„חג".

התורה עצמה מפרשת את השמות:

„חג הסוכות" — „בחמשה עשר יום לחודש השביעי הזה חג הסוכות, שבעת ימים לד"[1]. „למען ידעו דורותיכם, כי בסוכות הושבתי את בני ישראל בהוציאי אותם מארץ מצרים"[2]. ומשום כך: „בסוכות תשבו שבעת ימים"[3]. [ראה גם הושע[4]: „ואנוכי ד' אלכיך מארץ מצרים, עוד אושיבך באהלים כימי מועד"].

„חג האסיף" — „וחג האסיף בצאת השנה באספך את מעשיך מן השדה"[5]. „כי יברכך ד' אלקיך בכל תבואתך ובכל מעשה ידיך"[6]. ומשום כך: „ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר, כפת תמרים ועץ עבות וערבי נחל"[7].

„חג" — „תחוגו את חג ד' שבעת ימים"[8]. „ושמחתם לפני ד' אלקיכם שבעת ימים"[9]. עולי רגל בחג הפסח חזרו הביתה לעבודת הקצירה ביום א' של חול המועד („ופנית בבקר והלכת לאוהליך"[10]). אבל בסוכות בגמר עבודת השדה, חגגו את כל ימי החג בשערי ירושלים. לכן היה להם חג הסוכות לחג מיוחד ונקרא בשם „חג". וכך שמו במשנה. (על שמחת החג ראה במדור „שמחת בית השואבה").

תפלה: שמחת החג מצאה את בטויה גם בזה, שבכל ימות החג — גם בחוש"מ — גומרים את ה„ה ל ל". (ראה במדור „הלל"). וקורין את ההלל כל שבעת ימי החג כנגד הלולב שהוא מתחדש כל שבעה"[10]א. „אפשר ישראל נוטלין את לולביהן ואין אומרים הלל?"[10]ב.

לפי מס' סופרים[11] שרו הלויים כ ש י ר ש ל ס ו כ ו ת: „נודע ביהודה אלקים וכו'"[12]. והמדרש מפרש: אמר ר' ברכיה: מתחילת ברייתו של עולם עשה לן הקב"ה סוכה בירושלים „נודע ביהודה אלקים". כשתקים אותה סוכה, אקיץ את סוכת דוד".

ובחוש"מ שרו לפי הברייתא[13] מזמורים אלה: ביום הראשון — „הבו לד' בני אלים"[14]; ביום השני — „ולרשע אמר אלקים"[15]; ביום השלישי — „מי יקום לי עם מרעים"[16]; ביום הרביעי — „בינו בוערים בעם"[17]; ביום החמישי — „הסירותי מסבל שכמו"[18]; ביום הששי — „ימוטו כל מוסדי ארץ"[19]. וביום שמיני עצרת — „למנצח בנגינות על השמינית[20]. „ואם אינו בקי, אומר[21]: „אודה ד' בכל

---

1) ויקרא כג, לד. 2) שם מג. 3) שם מב.
4) יב, י. 5) שמות כג, טז. 6) דברים טז, טי.
7) ויקרא כג, מ. 8) שם לט. 9) שם מ.
10) דברים טז, ז. 10 א) ירושלמי ה, א. 10 ב) גמ' פסחים קיז.
11) יט, ב. 12) תהלים עו. 13) סוכה נה.
14) תהלים כט. 15) שם נ מפסוק טז. 16) שם צד מפסוק טז.
17) שם צד, פסוק ח—טו. 18) שם פא, מפסוק ז. 19) שם פב, מפסוק ה.
20) שם ו. 21) שם קיא.

לבב״ [22]. המזמור הזה כתוב בסדר ה„אליף בית״ ומשום כך שגיר ואהוב הוא לקהל. (ראה במדור „פסוקי דזמרא — תהלה לדוד״). (על „התפלה״ ראה במדור „שלוש רגלים״. ועל הזכרת הגשם במדור „תפלת שמונה עשרה — תוספות״).

מצות החג: במשנה [23] נקרא יום ראשון של סוכות „יום המרובה״, שאין חג שנצטוו בו להקריב כל כך קרבנות כמו בחג הסוכות.

וגם הרבה מצות תלויות בו: חכמי המדרש דרשו את הפסוק [24]: שובע שמחות את פניך״. אל תקרא „שובע״ אלא „שבע״. ואלו הן שבע המצות של חג הסוכות: אתרוג, לולב, הדס, ערבה, סוכה, חגיגה ושמחה״ [25]. „זה אלי ואנוהו״ [26]: „התנאה לפניו במצות. עשה לפניו סוכה נאה, ולולב נאה״ [27]. כדי לקיים בזה „הידור מצוה״ [28].

מצות סוכה [29]: „העושה סוכה לעצמו, אומר „שהחיינו״. נכנס לישב בה, אומר: „לישב בסוכה״, שכתוב [30]: „בסוכות תשבו שבעת ימים״ [31]. „היתה עשויה ועומדת, כשיכנס לישב בה מברך שתים: קודם „סוכה״ ואחר כך „זמן״ [31]. „כל שבעת הימים עושה אדם סוכתו קבע וביתו עראי [32]. „כיצד? היו לו כלים נאים, מעלן לסוכה — שהיתה על הגג — וכו׳, שנאמר [30]: „תשבו״ כעין תדורו [33].

„הקב״ה עושה לו סוכה והיה מתפלל בתוכה. ומה היה אומר? יהי רצון, שאראה בבנין ביתי״ [34]. „אמר רבה אמר רבי יוחנן: עתיד הקב״ה לעשות סוכה לצדיקים מעור של לויתן״ [35]. לפיכך אומרים ביציאה מהסוכה: „יהי רצון, שאזכה לשנה הבאה לישב בסוכת עורו של לויתן״. [סוכה היינו „סכך״. סכך רמז לבטחון ולאמונה ביושב מרומים. לעומת זה מרומזת ב„גג״ הכפירה בהשגחה העליונה. המלך „גוג״ הוא המושל שבוטח בכח עצמו [36]. אבל „ושלחתי אש במגוג וביושבי האיים לבטח, כי אני ד׳״ [37]. ודברי הנביא מצאו מקומם בהפטרה שבשבת חוש״מ סוכות. גוג ומגוג בגימטריה שבעים, שהם שבעים האומות [38]. וגם הלויתן רמז ליצר הרע, שבוטח בכחו, בעורו העבה, שאי אפשר לפגוע בו. אבל לעתיד לבוא הקב״ה יכבוש את הרע ועורו של הלויתן ישמש, לסכך בו את סוכתם של הצדיקים. שכן בגמרא [39]: „לעתיד לבוא מביאו הקב״ה ליצר הרע ושוחטו בפני הצדיקים״ [40]].

מצות ארבעה מינים [41]: מצות ארבעה מינים („לולב, אתרוג, שלושה הדסים ושתי ערבות״ [42]) היא, כדי להודות לא־ל, שברך את תבואת הארץ, כדכתיב [43]: „באספכם את תבואת הארץ... ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר, כפת

---

22) מס׳ סופרים יט, ב. 23) מנחות יג, ה. 24) תהלים טז, יא.
25) מדרש תהלים שם. 26) שמות יב, יז. 27) ברייתא שבת קלג:
28) גמ׳ בבא קמא ט: 29) משנה סוכה פרק א—ב. 30) ויקרא כג, מב.
31) תוספתא ברכות ו, יד. 31 א) גמ׳ סוכה מו. וגו. 32) משנה סוכה ב, ט.
33) ברייתא סוכה כח: 34) בראשית רבה נו. 35) גמ׳ בבא בתרא עה.
36) יחזקאל לח, יח—לט, טז. 37) שם לט, ו. 38) תנחומא „קרח״ יב בסוף.
39) סוכה נב. 40) ראה גם ברכות נד: ומס׳ סופרים כא, ט.
41) משנה סוכה פרק ג—ד. 42) שם ג, ד. 43) ויקרא כג, לט.

תמרים, וענף עץ אבות וערבי נחל". כשלוקחים את הלולב — בימינו — ואת האתרוג — בשמאלו — מברכים: „על נטילת לולב"[44]. ולמה נזכר בברכה רק הלולב? „הואיל והלולב גבוה מכולם, לא מברכים אלא על הלולב"[45]. „בראשונה היה הלולב ניטל במקדש שבעה ימים ובמדינה יום אחד. משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי, שיהא לולב ניטל במדינה שבעה זכר למקדש"[46].

„רבי אליעזר בר צדוק אמר: כך היה מנהגן של אנשי ירושלים, אדם יוצא מביתו ולולבו בידו. הולך לבית הכנסת, לולבו בידו. קורא קריאת שמע ומתפלל, לולבו בידו. קורא בתורה ונושא את כפיו, מניחו על גבי הקרקע. הולך לבקר חולים ולנחם אבלים, לולבו בידו. נכנס לבית המדרש, משגר לולבו ביד בנו וביד עבדו וביד שלוחו, להודיע כמה היו זריזין במצות"[47].

„נענוע": לפי חז"ל חייבים לנענע את הלולב. „היה משכים לצאת לדרך, נוטל לולבו „ומנענע"[48]. „לולב שיש בו שלושה טפחים, כדי לנענע בו, כשר"[49]. „קטן, היודע לנענע, חייב בלולב"[50].

ולמה חיבו חז"ל לנענע? מצוה לנענע את הלולב כמו שמניפים את התנופה בעבודת בית המקדש: „מוליך ומביא, מעלה ומוריד"[51]. שכן מצות לולב עבודת השם היא, כמו עבודת הקרבנות בבית המקדש. „אמר רבי אבהו אמר רבי אליעזר: כל הנוטל לולב באגודו והדר בעבותו, מעלה עליו הכתוב, כאילו בנה מזבח והקריב עליו קרבן"[52].

במצות נענוע נחלקו בית שמאי ובית הלל. לפי בית הלל „היו מנענעין את הלולב באמירת „הודו לד"" תחילה וסוף — תחילת המקרא וסוף המקרא או, לפי פירוש אחר, ב„הודו" הראשון וב„הודו" האחרון — וב„אנא ד' הושיעה נא"[53]. וכך המנהג בימי הגאונים. לפי רב סעדיה גאון „נוטלים את הלולב בזמן קריאת ההלל מתחילתו עד סופו ומנענעים ב„הודו" הראשון ו„הודו" האחרון וב„אנא ד' הושיעה נא", ביחד שלוש פעמים". (ראה במדורים „בית המקדש וסידור התפלה ו„הלל").

לולב בשבת: בזמן הבית לקחו את הלולב ביום טוב ראשון של חג, גם אם חל להיות בשבת[54]. וכמו בבית המקדש, כן נהגו לפי הברייתא[55] בבית הכנסת בגבולין. הברייתא מסתמכת על הפסוק[56]: „ולקחתם לכם ביום הראשון" „אפילו בשבת"[57]. וכך נהגו בימי התנאים גם אחרי חורבן הבית. (ראה במשנה סוכה[58], שנהגו כן בימי רבי יוסי). וגם אמוראי ארץ ישראל נהגו לקחת את הלולב ביום טוב הראשון אפילו בשבת[59]. לא כן בבבל. בני בבל בימי האמוראים לא לקחו לולב

---

44) גמ' סוכה מו. 45) שם לז: 46) משנה סוכה ג, יב.
47) תוספתא סוכה ב, יב וגמ' סוכה מא: 48) תוספתא ברכות ג, יט.
49) משנה סוכה ג, א. 50) שם ג, טו וראה תוספות סוכה לז: ד"ה „הודו".
51) גמ' סוכה לז: ומנחות סב. 52) גמ' סוכה מה. 53) משנה סוכה ג, ס.
54) שם ג, יג וד, ד ותוספתא סוכה ג, א. 55) סוכה מג.
56) ויקרא כג, מ. 57) וכן בספרא ובמדרש תנחומא „אמור" כא.
58) ג, יד. 59) ירושלמי עירובין סוף פרק ג.

בשבת משום „גזירת רבה": „שמא יטלנו בידו וילך אצל בקי ללמוד ויעבירנו ארבע אמות ברשות הרבים"[60]. וכך במדרש[57]: „עכשיו גזרו עליהם החכמים האחרונים שלא ליטול בשבת". (ראה „חלוף מנהגים", סי' נא).

ערבה

מצות ערבה לפי אבא שאול מן התורה היא. „ערבי נחל" שתים: ערבה ללולב וערבה למזבח. ורבנן אמרו: ערבה הלכה למשה מסיני[61]. „מצות ערבה — למזבח — כיצד? יורדין למוצא של מטה מירושלים ומלקטין משם מורביות של ערבה ובאין וזקפין אותן בצד המזבח וראשיהן כפופין על גבי מזבח. תקעו והריעו ותקעו וכו'"[62]. והגמרא מפרשת: לולב היה מסור לכל ומצותו בנטילה, אבל מצות ערבה — למזבח — היתה בידי הכהנים ומצוה בזקיפה על יד המזבח"[63]. „ובכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת וביום השביעי שבע פעמים"[62].

„יום השביעי של ערבה": היום השביעי נזכר במשנה[64] במיוחד כ„יום שביעי של ערבה", ולו שלוש הלכות מיוחדות: א) הקפה שבע פעמים — „זכר ליריחו, שהקיפוה ביום השביעי שבע פעמים[65], ב) חיבוט — „וחובטין אותן בקרקע בצדי המזבח"[66]. לפי הגאונים[66]א ורמבם[66]ב חיבוט ממש, לפי רש"י[66]ג „חיבוט הוא ניענוע". ג) „ערבה ביום השביעי דוחה שבת"[64]. הצדוקים לא הודו, ש„חיבוט ערבה" דוחה את השבת — שערבה אינה מפורשת בתורה (רש"י)[67]. — וכדי להוציא מליבם של הצדוקים, הדגישו חז"ל מצוה זו ואמרו: „אם חל יום השביעי להיות בשבת, מלקטים אותן מערב שבת ומניחין בגיגיות של זהב[66]. ולקחו „ארוכות וגבוהות אחד עשר אמה, כדי שיהו גוחות על המזבח אמה — ולקטו יפים, שמנכרא מצוה בעין יפה (רש"י)"[68].

אחרי חורבן הבית, כשבוטלה ערבה של המזבח, „עבדינן ערבה — בבית הכנסת — חד יומא" ביום השביעי של הערבה זכר לערבה שבבית המקדש[69].

וחז"ל עוררו שאלות שונות: היש בערבה גם מצות נטילה כמו בלולב? ההיו הקפות שנזכרו במשנה, בערבה או בלולב? ההיתה ההקפה קודם הזקיפה או לאחריה? האם נוהגת מצות ערבה גם בגבולין? האם מברכים על הערבה או לא?

כל השאלות האלו מצטמצמות לשאלה אחת, וממנה מסתעפות כל השאלות האחרות. וזו השאלה: מהו המקור למצות ערבה בגבולין? ושתי תשובות נאמרו: רבי יוחנן אמר: „יסוד נביאים", ורבי יהושע בן לוי: „מנהג נביאים"[70]. „יסוד הנביאים", פירושו: יסוד הנביאים הראשונים, שכן אנו מוצאים בירושלמי[71]: „ערבה

---

60) גמ' סוכה מב: ועוד. 61) תוספתא סוכה ג, ב. 62) משנה סוכה ד, ה.
63) גמ' סוכה מג: ומד. וירושלמי סוכה ד, א. 64) סוכה ד, ג.
65) יהושע ו וירושלמי סוכה ד, ג. 66) משנה סוכה ד, ו.
66 א) אוצר הגאונים מס' סוכה סי' קנח. 66 ב) הלכות לולב ז, כב.
66 ג) משנה סוכה מד: 67) תוספתא סוכה ג, א וגמ' סוכה מג:
68) ברייתא סוכה מה. 69) גמ' סוכה מג: ומד. ורש"י. 70) שם מד.
71) שביעית א, ז וסוכה ד, ג.

מיסוד הנביאים הראשונים היא". והירושלמי (בסוכה) מוסיפה: „זכר ליריחו". לאמור: עוד לפני בנין הבית הראשון תיקנו שמואל ודוד, ש„ערבה ניטלת בפני עצמה" (שם), לעשות בה הקפות זכר לכיבוש יריחו. (ראה במדור „תקנות הנביאים הראשונים"). ובהתמסרות נפשם הנהיגו מצוה זו בכל המדינה. „וכל דבר, שבית דין נותנין נפשם עליו, סופו להתקיים, כמה שנאמר למשה מסיני". (שם). „וכששכחוה עמדו השניים והסכימו על דעת הראשונים" (שם). כן הנביאים האחרונים — חגי זכריה ומלאכי — „בזמן הבית השני „חזרו ויסדוה" בגבולין [72]. לפי דעתו של רבי יוחנן יש, אפוא, מצוה ליטול את הערבה בפני עצמה. לכן כך הוא הסדר: נוטלים את הערבה, מקיפים בה את המזבח ואחר כך זוקפים אותה. וכן אמר רש"י [73]: „נוטלים את הערבה ומנענעים ומקיפין בה הכהנים את המזבח ברגליהם ואחר כך זוקפין אותה". ועוד יותר ברור אצל בעלי התוספות [74]: „זקיפה אחרי הקפה היתה למ"ד ערבה בנטילה". ועוד: והיות והערבה „ניטלת בפני עצמה" „טעונה ברכה" (שם בירושלמי).

לפי הדעה השניה, שערבה בגבולין מנהג הנביאים הוא, הנהיגו הנביאים האחרונים בזמן הבית השני מנהג בגבולין, לקחת ערבה נוסף לערבה שבלולב, ואין בה מצות נטילה, לכן גם במקדש תיכף כשהביאוה זוקפים אותה בצדי המזבח ואין עושים בה הקפה ואחרי הזקיפה היו עושים הקפה בלולב. וכמו כן אין מברכים על הערבה. וכן מסופר בגמרא [75]: „הביאו ערבה לפני רב, חביט חביט ולא בריך, קא סבר מנהג נביאים היא". כך נהגו בני בבל. אבל בני א"י נהגו כרבי יוחנן, שערבה יסוד הנביאים היא והיא „ניטלת בפני עצמה" „וטעונה ברכה" (שם בירושלמי).

המנהג להקיף את המזבח בלולב נזכר במדרש [76]: „בכל יום היו מקיפין את המזבח פעם אחת. ובמה היו מקיפין אותו? בלולב והדס וערבה בימין ואתרוג בשמאל". לעומת זה מובא במדרש [77] מנהג, לעשות הקפות ביום השביעי בבית הכנסת בערבה: „וכיון שהגיע יום הושענא רבה, נוטלין ערבי נחל ומקיפין שבע פעמים וכו'". כמו שכבר הזכרנו, לא לקחו אחרי החורבן את הערבה כמו במקדש כל שבעת הימים אלא רק ביום השביעי. חז"ל ריכזו כל זכר למקדש ליום הושענא רבה, שקיבל בזה קדושה מיוחדת. וכנראה גם עשו בו הקפות בערבי נחל, זכר למצות ערבה למזבח. שכן ממשיך המדרש [77]: ביום הזה „עומד חזן הכנסת כמלאך אלקים וספר התורה בזרועו והעם מקיפין אותו דוגמת המזבח, שנאמר: „ואסובבה את מזבחך ד'".

„הושענא": בזמן ההקפות שרו פרקי תהלות ותפלות. וכך מצאינו במשנה [78]: „היו אומרין: „אנא ד' הושיעה נא, אנא ד' הצליחה נא". רבי יהודה

---

72) גמ' סוכה מד. ורש"י. 73) שם מג: 74) שם מה. ד"ה „זוקפין".
75) שם מד: 76) מדרש תהלים כו, ו. 77) שם יז, ה.
78) סוכה ד, ה.

אמר: „אני והו הושיעה נא". [לפי פירושו של ר' האיי גאון: „אני ואותך — כלפי שמים — הושיעה נא", ש„עמו אנוכי בצרה"[79]. לפי דעת אחרים מעדיף רבי יהודה שימוש בכינויים. ושתי מלים: „אני" ו„הו" — או לפי גירסת הירושלמי „הוא" — כינויי השם הם. (כמו בשמות: יהואש, חזקיהו). הרמב"ם בפירושו למשנה מצא בו רמז לפסוק[80]: „ראו עתה, כי אני אני הוא". כאילו אמר: אתה, שאמרת „ראו עתה כי אני אני הוא" הושעה נא. פירושים אחרים תמצא ברש"י ותוספות[81] ובתוספות יום טוב]. „בשעת פטירתן — ביום השביעי — מה הם אומרים? „יופי לך מזבח, יופי לך מזבח". רבי אליעזר אמר: „ליה ולך מזבח, ליה ולך מזבח"[82]. „ליה" אנחנו מודים ו„לך" אנו משבחין" — שאתה חביב לפניו לכפר עלינו" (רש"י)"[83]. —

ומפני ששרו בזמן קיום מצות ערבה „הושענא" נקראת הערבה „הושענא"[84] ויום השביעי של הערבה, שבו הרבו בהקפות והרבו ב„הושענות", נקרא „יום הושענא"[85] או „יום הושענא רבה"[86].

בזמן הגאונים הרחיבו הן ההקפות הן ההושענות. וכן כותב רב סעדיה גאון: „בזמן הזה יש מנהג כל יום שלוש הקפות, ובהקפה הראשונה אומרים: „הושענא" ובשניה: „ענה בהושענא". ואם החזן עומד לפני התיבה, אומר: „אנא א־ל נא, הושענא והושיעה נא, ובנתה ציון וכו'". בזמן הגאונים נהגו להקיף את הר הזיתים בהושענא רבה שבע פעמים (ר"א ברלינר „הערות על הסידור" עמוד 100). ובעל הלכות גדולות[87] מזכיר את המנהג, שבהושענא רבה מקיפים קם במנחה.

קדושת הושענא רבה מצאה ביטויה במדרש[88]: „בראש השנה באין כל באי עולם ועוברין לפניו כבני מרון, ישראל ואומות העולם, עבר ראש השנה וכל ישראל באים ביום הכפורים ומתענים בו. עבר יום הכפירים ואין אדם יודע מי נוצח. וכיון שהגיע יום הושענא רבה, נוטלין ערבי נחל ומקיפין שבע הקפות, מיד מלאכי השרת שמחים ואומרים: נצחו ישראל. וגם נאמר[89]: „נצח ישראל לא ישקר".

ולפי בעל „שבלי הלקט"[90] „יום ערבה יום חתימת הדין הוא, כיום הכפורים, כדתנן: „ובחג נידונין על המים"[91]. לכן „הושענא רבה תכלית הכפרה הוא"[92]. בעל „המנהיג" מזכיר גם את המנהג להדליק נרות בהושענא רבה כמו בליל יום הכפורים.

שמיני עצרת: „וביום השמיני עצרת תהיה לכם"[93]. במשנה[94] נקרא יום השמיני „יום טוב אחרון של החג", והתוספתא[95] מוסיפה: „שמיני רגל בפני

---

79) תהלים צא, טו. 80) דברים לב, טז. 81) גמ' סוכה מה.
82) משנה סוכה ד, ה. 83) גמ' סוכה מה: 84) שם לג: ועוד.
85) ויקרא רבה לז. 86) מדרש תהלים יז, ה. 87) הוצאת הילדסהיימר 173.
88) תהלים יז, ה. 89) שמואל א, טו, כט. 90) סי' שע"א.
91) משנה ר"ה א, ב. 92) „המנהיג" סוכה סי' לח. 93) במדבר כט, לה.
94) תענית א, א. 95) סוכה ד, י.

עצמו הוא". לכן מברכים בו ברכת „שהחיינו"[96]. וב„יעלה ויבוא" מזכירים איתו: „שמיני חג העצרת הזה"[97]. (על „שמחת תורה" ראה במדור „קריאת התורה").

מצות „הקהל": בחג הסוכות שבמוצאי שנת השמיטה נצטוו בני ישראל במצות „הקהל" (ראה במדור „תפלה ביום „הקהל").

מדור ס"ח
חנוכה

בספר החשמונאים א'[1] כתוב: „ויתקבצם עליהם רבים מחסידי בני ישראל, אשר יראת השם בליבם... ויצילו את תורת השם מיד הגוים.. ויצו יהודה ואחיו לכל קהל ישראל, לחוג את חנוכת המזבח ביום החמשה ועשרים לחודש כסלו שמונת ימים מדי שנה בשנה, בהלל ובתודה לד'". מכאן המקור לשם „חג חנוכה". אנו חוגגים, אפוא, את חג החניכה זכר לימים אלה, שבהם התגברו חסידי בני ישראל, אשר יראת השם בליבם, על אויביהם והצילו את תורת ד' מידיהם וחנכו שוב את המזבח.

ובגמרא[2] מסופר: „כשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום, נעשה נס ושמן להדליק בו יום אחד, הדליקו ממנו שמונה ימים. — לשנה אחרת קבעום ועשאום ימים טובים בהלל והודאה". ויוספוס קורא אותו „חג הנרות".

נר חנוכה: „מצות נר חנוכה נר איש וביתו. בית הלל אמר: יום ראשון מדליק אחת, מכאן ואילך מוסיף והולך, שמעלין בקודש ואין מורידין"[3]. „נר חנוכה מצוה להניחו על פתח ביתו מבחוץ „לפרסם את הנס"[4], „ואם היה דר בעליה מניחה בחלון"[5]. „אמר רבה: נר חנוכה מצוה להניחה בטפח הסמוך לפתח משמאל, כדי שתהא נר חנוכה משמאל והמזוזה מימין"[6]. „לקיים מה שנאמר[7]: „מה יפית ומה נעמת". „מה יפית": במזוזה. „ומה נעמת": בנר חנוכה"[8], שכן „חביבין ישראל, שסיבבן הקב"ה במצות"[9].

ברכות נר חנוכה: „רב אמר: המדליק נר חנוכה צריך לברך ורבי ירמיה: הרואה נר חנוכה צריך לברך"[10]. ביום הראשון מברך שלוש ברכות: „להדליק נר חנוכה", „שעשה נסים לאבותינו בימים ההם בזמן הזה" ו„שהחיינו"; מכאן ואילך מברך שתים"[11]. (לפי הירושלמי[12] מוסח הברכה הוא: „על מצות

---

96) גמ' סוכה מז. 97) שם מז: ורש"י.
1) א, מה—מט. ראה גמ' עבודה זרה נב: 2) שבת כא.
3) שם כא: 4) שם כג: 5) שם כא:
6) שם כב. 7) שיר השירים ז, ז. 8) מס' סופרים כ, ה.
9) ספרי דברים ו, ט וגמ' מנחות מג: 10) גמ' שבת כג.
11) שם וסוכה מו. 12) ירושלמי סוכה ג, ד.

הדלקת נר חנוכה". הרמב"ם [13] מביא ב„שעשה" את הנוסח: „ובזמן הזה", כך גם במחזור ויטרי [14]).

אף על פי שמצות נר חנוכה אינה מן התורה, אומרים: „אשר קדשנו במצותיו וצונו" ומסתמכים לפי רב אויא על הפסוק [15]: „לא תסור" ולפי רב נחמיה על הפסוק [16]: „שאל אביך ויגדך, זקניך ויאומרו לך" [17].

במס' סופרים [18] כתוב, שאומרים מיד אחרי ברכת „להדליק נר של חנוכה": „הנרות האלו אנו מדליקין", אבל לפי טא"ח [19] אומרים „הנרות האלו" אחרי שלוש הברכות. לפי מס' סופרים [20] אומרים תחילה „שהחיינו" ואחר כך „שעשה", אבל הגאונים נהגו לומר — לפי רב עמרם — תחילה „שעשה" ואחר כך „שהחיינו".

הלל: לפי הגמרא [21] אומרים „הלל" בחנוכה. ופסיקתא דרב כהנא [22] מוסיפה: מפני שכתוב בו [23]: „א־ל ד' ויאר לנו".

על הנסים אומרים „משום פרסומי ניסא" בתפלת י"ח בברכת הודאה („מודים") וגם בברכת המזון בברכת הודאה („נודה לך") [24]. הנוסח הידוע של „על הנסים" מובא ב„שאלתות ד"ר אחא". במס' סופרים [25] נמצא „על הנסים" בנוסח קצר: „...אשר עשית בימי מתתיהו בן יוחנן כהן גדול וחשמונאי ובניו, כן יעשה עמנו ד' אלקינו ואלקי אבותינו נסים ונפלאות. ונודה לשמך לנצח. בא"י הטוב ונסים".

שיר של חנוכה — לפי מס' סופרים [26] — הוא: „מזמור שיר חנוכת הבית לדוד" [27].

מדור ס"ט
פורים

„הפיל פור הוא הגורל לפני המן" [1]. „על כן קראו לימים האלה פורים על שם הפור" [2]. „על כן היהודים... היושבים בערי הפרזות עושים את יום ארבעה עשר לחודש אדר שמחה ומשתה ויום טוב ומשלוח מנות איש לרעהו" [3]. „והיהודים אשר בשושן בחמשה עשר בו" [4]. „וקימו וקבלו היהודים.. ולא יעבור להיות עושים את שני הימים האלה — י"ד וט"ו אדר — ככתבם וכזמנם בכל שנה ושנה" [5].

---

13) הלכות מגילה וחנוכה א, ג. 14) סי' רלה. 15) דברים יז, יא.
16) שם לב, ז. 17) גמ' שבת כג. 18) כ, ו.
19) תרע"ו. 20) כ, ו. 21) גמ' שבת כא:
22) ב, א. 23) תהלים קיח, כז. 24) גמ' שבת כד. וירושלמי ברכות ז, ה—ו. 25) כ, ח. 26) יח, ב.
27) תהלים ל.
1) אסתר ג, ז. 2) שם ט, כו. 3) שם ט, יט.
4) שם ט, יח. 5) שם ט, כז.

„אמר רב: משנכנס אדר, מרבין בשמחה"[6]. „ואם נתעברה השנה חוגגים פורים באדר שני"[7]. „ושוין —פורים באדר השני ו„פורים קטן" באדר הראשון — בהספד ובתענית, שאסורין בזה ובזה"[8].

מצוה לקרוא מגילת אסתר בפורים. ובמשנה[9] נקראת מגילת אסתר „מגילה" סתם. וכן שם המסכתא „מגילה".

קריאת המגילה: מתי קוראים את המגילה? „כל היום כשר לקריאת המגילה ולקריאת ההלל ולתקיעת שופר ולנטילת לולב וכו'"[10]. והתוספתא[11] מוסיפה: „וקראה בלילה לא יצא ידי חובתו". מכאן, שבזמן המשנה קראו את המגילה רק ביום. אבל בגמרא[12] מצינו, שאמר רבי יהושע בן לוי (שחי בערך 230 אה"ס) „שחייב אדם לקרוא את המגילה בלילה ולשנותה ביום".

השינוי במנהג מסתבר מהתוספתא, שהזכרנו. על דברי התוספתא: „וקראד בלילה לא יצא", שאלו: והלא רבי יוחנן בן נורי קרא בצפורי בלילה? על כך משיבה התוספתא: „אין שעת סכנה ראיה". כלומר: בזמן רדיפות הרומאים, כשאסור היה להתאסף לתפלה ולקריאה, התאספו בצפורי בלילה ורבי יוחנן בן נורי קרא בפניהם את המגילה. ואף על פי שקריאת המגילה בלילה היתה רק הוראת שעה והתוספתא מתנגדת ללמוד מזה על זמנים כתיקונם, החזיקו לקרוא בלילה גם לאחר ביטול הגזירה, וכן נהגו בימי האמוראים לקרוא במגילה בין ביום ובין בלילה.

„עבודה ומקרא מגילה, מגילה עדיף" — לפיכך מבטלים כהנים עבודתם ובאים לשמוע מקרא מגילה. „תלמוד תורה ומקרא מגילה, מקרא מגילה עדיף" — משום כך מבטלים תלמוד תורה לקריאת המגילה[13].

„אמר רבי יהושע בן לוי: גם נשים חייבות במקרא מגילה, שאף הן היו באותו הנס". ורש"י מוסיף: „וכשרות לקרותה ולהוציא זכרים ידי חובתם"[14]. אבל לפי בעל „הלכות גדולות", אין הנשים מוציאות אנשים אלא רק נשים. (ראה במדור „נשים בעבודת ד'").

„בשבת אין קורין את המגילה"[15], שאין הכל בקיאין במקרא מגילה ושמא יטלנה בידו וילך אצל בקי ללמוד"[16]. „וכל הקורא את המגילה בעל פה, לא יצא"[17]. „מעשה ברבי מאיר, שהלך לעבר את השנה באסיא ולא היתה מגילה כתובה עברית — אלא כנראה ביונית — וכתבה מליבו וקראה"[18].

רב צמח גאון כותב: „הקורא את המגילה קורא וכורך כספר תורה, וכן מנהג בשתי הישיבות ובכל המקומות שבישראל". וכן גם רב פלטוי גאון. אבל לפי רב

---

6) גמ' תענית כט:
7) משנה מגילה א, ד.
8) גמ' מגילה ו:
9) מגילה א, א.
10) שם ב, ה.
11) מגילה ב, ב.
12) מגילה ד.
13) שם ג:
14) גמ' ערכין ג.
15) משנה מגילה א, ב.
16) גמ' מגילה ד:
17) משנה מגילה ב, א.
18) תוספתא מגילה ב, ב. וירושלמי מגילה ד, א.

האיי גאון: „הקורא את המגילה, פושטה כאגרת, להראות הנס וכשיגמור, חוזר וכורכה כולה ומברך"[19]. וכן הרמב"ם[20].

ברכות מגילה: במשנה[21] כתוב: „מקום שנהגו לברך, יברך". ואביי מוסיף, שהמשנה מדברת על הברכות שלאחריה. אבל לפניה מצוה לברך. „רב אשי בירך לפניה שלוש ברכות: „על מקרא מגילה", „שעשה נסים" ו„שהחיינו"[22].

רבינו תם[23] דורש לברך כל שלוש הברכות בערב וביום, ומפני שקריאת היום עיקר, שוב יברך ביום שהחיינו". (מנהג זה, לומר פעמים „שהחיינו" מסתבר מתוך ההסבר לתוספתא, שהביאנו למעלה). אבל לפי הרמב"ם[24] מברכים שהחיינו רק בערב.

לאחר קריאת המגילה, מברכים — לפי רב אשי — „הרב את ריבנו והדן את דיננו וכו'. בא"י הנפרע לישראל מכל צריהם". לפי רבא חותם: „הא־ל המושיע". הילכך אמר רב פפא: „נימרינהו לתרויהו: בא"י הנפרע לישראל מכל צריהם, הא־ל המושיע"[25]. בירושלמי[26] מצינו את הנוסח „חרב את ריבך וכו'". „נוסח בבלי נגד עלבונם של ישראל — ריבנו — ונוסח ירושלמי נגד עלבונה של תורה — ריבך"[27].

„וכן צריך ליתן שבח והודאה על הגאולה ועל הפדות וחותם: בא"י הא־ל הנקמות, המשלם גמול לאויבים ומגן לצדיקים. ברוך מרדכי, ברוכה אסתר, ברוכים כל ישראל"[28]. לפי רב צריך לומר: „ארור המן וארורים בניו" ולפי רבי פנחס: „חרבונה זכור לטוב"[29]. הרא"ש[30] מביא בשם הירושלמי, שאחר קריאת המגילה אומרים: „ארור המן, ברוך מרדכי, ארורה זרש, ברוכה אסתר, ארורים כל הרשעים, ברוכים כל ישראל". (ירושלמי זה נזכר גם בתוספות[31] אבל בירושלמי שלנו לא במצא נוסח זה).

תפלה: במדור „הלל" ציינו, שלא כחנוכה פורים, שכן אין קוראים בפורים הלל. והגמרא שואלת: למה לא בפורים? ומשיבה: מפני שאין אומרים שירה על נס שבחוצה לארץ. וקריאת מגילה היא במקום „הלל"[32]. (ראה במדור „הלל").

שיר של פורים הוא[33]: „ד' אלקי בך חסיתי, הושיעני מכל רודפי והצילני"[34]. „על הנסים" מוסיפים לברכת הודאה שבשמונה עשרה („מודים") ולברכת הודאה שבברכת המזון („נודה לך")[35].

מהכתוב „ומשלוח מנות איש לרעהו"[36] משמע, שמצוה לכל איש לשלוח לרעהו שתי מנות. ומ„מתנות לאביונים"[37]: „שתי מנות לשני בני אדם"[38].

סעודת פורים: במגילת אסתר[39] כתוב, שפורים „שמחה ומשתה ויום

19) רי"ף מגילה פרק א. 20) הלכ' מגילה וחנוכה ב, יב, וראה הגהות מימוניות סי' צ.
21) מגילה ד, א. 22) גמ' מגילה כא: 23) וכן הרא"ש, האשכול ב, ט ועוד.
24) הלכות מגילה וחנוכה א, ג והגהות מימוניות סי' ו.
25) גמ' מגילה כא: 26) מגילה ד, א. 27) מס' סופרים יד, ה.
28) שם יד, ו. 29) ירושלמי מגילה ג, ז. 30) מגילה פרק א, סי' ח.
31) מגילה ז: ד"ה „צלא". 32) גמ' מגילה יד. וערכין י: 33) תהלים ז.
34) מס' סופרים יח, ב. 35) גמ' שבת כד. ומס' סופרים כ, ח.
36) אסתר ט, יט. 37) משנה מגילה א, ד. 38) גמ' מגילה ז: 39) ט, יט.

טוב" הוא, לכן חייבים בסעודה בפורים וזמנה ביום. „וסעודת פורים, שאכלה בלילה, לא יצא. מ"ט? „ימי שמחה ומשתה" כתיב". „אמר רבא: מיחייב איניש לבסומי — להשתכר ביין — בפוריא, עד דלא ידע בין „ארור המן" ל„ברוך מרדכי". „ורבנן לא באו בפורים לבית המדרש"[40]. „מר בריה דרבינא, כל השנה ישב בתענית חוץ מעצרת ופורים וערב יום הכפורים. פורים למה? משום „ימי שמחה ומשתה" כתיב"[41].

„כל המועדים בטלים וימי הפורים אינם בטלים לעולם, שנאמר[42]: „וימי הפורים האלה לא יעברו מתוך היהודים וזכרם לא יסוף מזרעם"[43].

מגילת תענית

מגילת תענית נזכרה במשנה[44]. הספר הזה היה להם בכתב: „מגילת תענית בכתובא ומנחא"[45]. היא כוללת בעיקר 35 ימים טובים של רבנן „דלא להתענאה בהון"[46], לכן שמה „מגילת תענית". בין החגים האלה נזכרו חנוכה ופורים. מחלוקת בין התנאים היא, אם בטלה מגילת תענית או לא[47]. וכן בין האמוראים[48]: רב אמר, מגילת תענית בטלה ורבי יוחנן אמר לא בטלה. אבל הכל דעה אחת, שחנוכה ופורים לא בטלו[49]. בארץ ישראל נהגו כרבי יוחנן והחזיקו בימים טובים אלה, כן נזכר בירושלמי[50] „יום ניקנור" ביום י"ג באדר. משום כך לא נהגו בארץ ישראל לצום תענית אסתר ביום י"ג באדר אלא אחר ימי הפורים. כן במס' סופרים[51]: „רבותינו בארץ ישראל נהגו להתענות אחר ימי הפורים שלושה ימי הצום פרזדים שני וחמישי ושני מפני ניקנור וחביריו". ושלושה ימים הם לזכר שלושה ימי הצום, שגזרה אסתר (ד, טז)[52].

מדור ע'

מקור הברכות

עוד בתקופת האבות ביקש הבן מאביו, האיש מכהן או זקן, שיתפלל עבורו לבורא שמים וארץ, שישלח לו את ברכתו. כך ביקש יעקב מיצחק ברכה. „ויברכהו"[1]: „ויתן לך האלקים מטל השמים וכו'"[2]. „ויברך יעקב את יוסף ובניו ויאמר: „האלקים... יברך את הנערים"[3]. ומשה ברך את בני ישראל לפני

---

40) גמ' מגילה ז:
41) גמ' פסחים סח:
42) אסתר ט, כח.
43) מדרש משלי ט.
44) תענית ב, ח.
45) גמ' ערכין סב:
46) ברייתא תענית יז: ב, יג.
47) גמ' ר"ה יט:
48) שם יח: וירושלמי תענית
49) גמ' ר"ה יט: וירושלמי מגילה א, ו.
50) תענית ב, יג.
51) יז, ד וכא, א.
52) ראה מאמר של ד"ר מ. מרגליות ב„ארשת" (ירושלים תש"ד) עמוד רט.

1) בראשית כד, כז.
2) שם כז, כח—לו.
3) שם מח, טו—יז.

מותו: „וזאת הברכה: ברך ד׳ חילו וכו׳״[4]. והכהנים מברכים את בני ישראל: „יברכך ד׳ וכו׳״[5].

המברך שם את ידיו על מקבל הברכה: „וישלח ישראל את ימינו וישת על ראש אפרים״[6], או נושא את כפיו כלפי מקבל הברכה: „וישא אהרן את ידיו על העם ויברכם״[7]. הברכה אינה ניתנת מאת המברך אלא עליו „לברך בשם ד׳״[8]: „ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם״[9]. „כי אתה ד׳ ברכת ומבורך לעולם״[10].

ברכות אלו היוו את המקור, שממנו התפתחה שלבים־שלבים הן „התפלה״ (בקשה) והן „הברכה״ (שבח והודאה). לשלב שני התפתחו הברכות, כאשר גם המברך וגם מקבל הברכה השתתפו בהן: המברך „הזמין״ ומקבל הברכה „ענה״ ובאופן זה נאמרה הברכה על ידי שניהם ביחד, שכן כתיב[11]: „גדלו לד׳ אתי ונרוממה שמו יחדיו״, הוא קורא והם עונים אחריו[12]. מזה התפתחו הברכות לשלב נוסף: ל„תפלה״ ול„ברכה״. באופן ציורי אפשר לסמן את קוי ההתפתחות של „התפלה״ ו„הברכה״ כדלקמן:

[דוגמאות ל„הזמנה ועניה״: „ויאמר דוד לכל הקהל: ברכו נא את ד׳ אלקים. — ויברכו כל הקהל לד׳ אלקי אבותיהם״[13]. „ברכו את ד׳ כל עבדי ד׳, העומדים בבית ד׳ בלילות, שאו ידכם קודש. — ויברכו את ד׳״[14]. „הללו עבדי ד׳, הללו את שם ד׳. — יהי שם מבורך מעתה ועד עולם״[15]. „בית ישראל ברכו את ד׳. — ברוך ד׳ מציון שוכן ירושלים, הללויה״[16].]

„תפלה״ ו„ברכה״ בהזמנה ובעניה״: הוא מזמין: „ברכו את ד׳״ והם עונים „ברכו שם המבורך״. ולפי רבי ישמעאל הוא מזמין: „ברכו את ד׳ המבורך״[17]. „וכיון שאומר „המבורך״ הרי גם הוא בכלל המברכים״[18]. (ספר העתים מביא בשם רב סעדיה גאון, „שאף על פי שאומר „המבורך״ ואינו מוציא את עצמו מן הכלל, צריך להחזיר את עצמו לכלל לגמרי ולומר „ברך שם המבורך״[19]). את הצורה הזו אנו מוצאים בהקדמה לברכות קריאת שמע (ראה במדור „ברכות

4) דברים לג, יא. 5) במדבר ו, כד. 6) בראשית מח, יד.
7) ויקרא ט, כב. 8) דברים כא, ה. 9) במדבר ו, כז.
10) דברי הימים א, יז, כז. 11) תהלים לד, ד. 12) ספרי דברים לב, ג.
13) דברי הימים א, כט, כ. 14) תהלים קלד, א—ב. 15) שם קיג, א—ב.
16) שם קלה, יט—כא. 17) משנה ברכות ז, ג. 18) ירושלמי ברכות ז, ג.
19) הגהות מימוניות הלכות תפלה יב, ה.

קריאת שמע"), בברכת התורה (ראה במדור „ברכה לפניה ולאחריה") ובזימון לברכת המזון (ראה במדור „ברכת המזון — תוספות").

„תפלה" ו„ברכה" קרובות הן אחת לשניה במהותן ובתכנן. לפי הגמרא[20] אותה ברכה פעם היא „ברכה" ופעם היא „תפלה": „ברוך מקדש השבת" בקידוש היא „ברכה" ובתפלת שבת — „תפלה". ו„ברוך גאל — גואל — ישראל" בקריאת שמע ובהלל היא „ברכה" ובתפלת י"ח — „תפלה". והרבה תפלות פותחות בברכה וחותמות בברכה, כמו: „פסוקי דזמרא" ו„קריאת שמע". תפלת „שמונה עשרה" שמקורה בברכות, שהכהנים ברכו את העם עוד בימי הבית הראשון (ראה במדור „תפלת השמונה עשרה — התהותה"), היא תפלה שכוללת רק ברכות.

„הברכה": שתי חתימות ל„ברכה": האחת בגבולין והשניה בבית המקדש.

נוסח הברכה שבגבולין היה תחילה: „ברוך ד'" — בלי אתה — אלקי ישראל"[20]א — במקום „מלך עולם"—. („למה כתוב ב„שמע ישראל" „ד' אלקינו", הלא כבר נאמר „ד' אחד"? אבל על ישראל הוחל שמו ביותר"[21]). וכך מברך דוד: „ברוך ד' אלקי ישראל מן העולם ועד העולם ויאמרו כל העם — על הברכה הזו — אמן"[22]. נוסח זה נשאר בברכת זימון: „ברוך ד' אלקינו אלקי ישראל, אלקי צבאות, יושב הכרובים, על מזון שאכלנו"[23]. הרי שמצינו שעל ברכת דוד ענה העם „אמן". וכן במשנה[24]: „עונין אמן אחר ישראל המברך".

נוסח הברכה שבמקדש היה אחר וכן נוסח העניה היה אחר. בסיום של כל ברכה במקדש הוסיפו: „ברוך ד' אלקי ישראל מן העולם". כמו „ברוך ד' אלקי ישראל מן העולם, ברוך גואל ישראל"[25]. ובבית השני תיקנו לומר: „מן העולם ועד העולם". שכן במשנה[26]: „כל חותמי ברכות, שהיו במקדש, היו אומרים: „מן העולם". משקלקלו המינין ואמרו: אין עולם אלא אחד, התקינו, שיהיו אומרים: „מן העולם ועד העולם". ורש"י[27] מפרש: „במקדש ראשון לא היו אומרים אלא „ברוך ד' אלקי ישראל מן העולם". התקינו עזרא וסיעתו, שיהיו אומרים במקדש — שני — „מן העולם ועד העולם".

[מלשון המשנה משמע, שעזרא הוסיף לברכה „מן העולם ועד העולם". ותמוה: הלא דוד כבר ברך „מן העולם ועד העולם"? (וכן גם בתהלים קי"ג). הר"ץ חיות בספרו „מבוא התלמוד" קונטרס הוספות לספרי עמוד ח' משיב: כוונת המשנה היא ל„כל חותמי ברכות שבמקדש אבל במדינה אמרו „יעד עולם" עיד בימי דוד].

ובמקדש היה נהוג המענה „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" במקום „אמן" שבגבולין. וזה לא רק על כל ברכה וברכה אלא גם כששמעו את השם

---

20) גמ' עסחים קיז: 20 א) ראה גם: „ברוך ד' אלקי שם" (בראשית ט, כו).
21) ספרי דברים ו, ד. 22) דברי הימים א, טז, לו. 23) משנה ברכות ז, ג.
24) שם ח, ח. 25) תוספתא תענית א, ט וגמ' תענית טז:
26) משנה ברכות ט, ה. 27) גמ' ברכות נד.

המפורש מפי הכהנים ב„ברכת הכהנים" כל יום בגמר קרבן התמיד וביום הכפורים בשעת העבודה. וכן כשאמרו הכהנים בבית המקדש בבקר „שמע ישראל" ענה הקהל „בשכמל"ו". (ראה במדורים „ברכת הכהנים", „יום הכפורים" ו„תפלת הכהנים בקרבן התמיד"). ואחרי חורבן הבית התחילו גם בגבולין לענות „בשכמל"ו" ל„שמע" בבית הכנסת [28]. (ראה במדורים „כקורין את שמע" ו„מעשה בימי רבי חלפתא").

וכן נהגו לענות „בשכמל"ו" במקרים כגון אלה: „אם בירך אחד על הלחם ולא בא לידו, אמר רבי תנחום בר יודן: צריך לומר „בשכמל"ו", שלא להזכיר שם שמים לבטלה" [29]. כן אנו נוהגים אחרי הברכה השניה לתפילין: „על מצות תפילין" לומר „בשכמל"ו", שמתחשבים בדעה של רש"י, שלפיה אומרים רק ברכה אחת [30].

אנשי כנסת הגדולה תיקנו את נוסח הברכות, אבל „שכחו וחזרו וסדרו" [31]. „וכשנשתכחה תורה מישראל, עלה הלל הבבלי ויסדה" [32]. ומכאן מחלוקת התנאים הראשונים על נוסח הברכה. וכן חולקים בית שמאי ובית הלל במשנה [33], אם הנוסח הוא „שברא מאור האש" או „בורא מאורי האש".

וחז"ל הקפידו על נוסח קבוע בברכות. אמר רבי יוסי: „כל המשנה ממטבע, שטבעו חכמים בברכות, לא יצא" [34]. רב ושמואל חילקו, אם אומרים „אתה" בברכה. רב אמר: צריך לומר „ברוך אתה" ושמואל אמר: „אינו צריך לומר „אתה" [35]. ועוד אמר רב: „כל ברכה, שאין בה מלכות, אינה ברכה" [36] וחייבים להוסיף „מלך". „במקום, שאמרו להאריך, אינו רשאי לקצר. לקצר אינו רשאי להאריך" [37]. „וכל הברכות כולן פותח בהן ב„ברוך" וחותם בהן ב„ברוך", חוץ מברכות הפירות וברכות המצות וברכה הסמוכה לחברתה" [38].

בין החכמים נזכרו אלה, שבקיאותם בברכות היתה ידועה ורבה. „בר רב זביד, אחוה דר"ש בר רב זביד היה אדם גדול ובקי בברכות" [39]. „האי מאן דבעי למהוי חסידא, לקיים מילי דברכות" [40]. ובנוסח הברכות הלכה כמי? „שאלו לאביי ואמרי לה לרב יוסף: הלכתא מאי? אמר ליה: פוק חזי, מאי עמא דבר — היאך נוהגים (רש"י) —" [41].

בזמן האמוראים נחלקו הדעות בין בני בבל לבני ארץ ישראל על חתימת הברכות. בני בבל נהגו כרבי: „אין חותמין שתים", ובני ארץ ישראל לא הקפידו על זה וחתמו: „אלקי דוד ובונה ירושלים", „אלקי דוד ומצמיח ישועה", „א־ל הקדוש ומרבה לסלוח" [42], ועוד.

בני ארץ ישראל האריכו גם את הנוסח באמצע הברכה. בתחילה האריכו רק

---

28) ראה משנה תענית ב, ח וברייתא תענית טז:
29) ירושלמי ברכות ו, א.
30) ראה תוספות ברכות ס: ד"ה „אשר".
31) גמ' מגילה יח.
32) גמ' סוכה כ.
33) ברכות ח, ה.
34) תוספתא ברכות ד, ה.
35) ירושלמי ברכות ט, א.
36) גמ' ברכות יב.
37) משנה ברכות א, ד.
38) ברייתא ברכות מו:
39) גמ' ברכות לח.
40) גמ' בבא קמא ל.
41) גמ' ברכות מה.
42) ירושלמי ברכות ד, ה ור"ה ד, ו.

בברכות של ראש השנה ויום הכפורים ובברכות תענית צבור[43], ואחר כך גם בברכות אחרות, שכן „כל הברכות אחר חיתומיהן"[43], כלומר: שהקפידו בעיקר, שסיום ההוספה יהא „מעין חתימה סמוך לחתימתן"[44]. בימי התלמוד הוסיפו בני ארץ ישראל בברכות „הקרבות" ו„פיוטים" — בעיקר בזמן השמד, מפני שאסור היה להם להתפלל ולכן הרבו בזמירות ובפיוטים, כדי להבליע בהם ברכות ותפלות. וכך הוכנסו הפיוטים בכל התפלות[45]. (ראה במדור „קדושה").

מדור ע"א

ברכות הנהנין

„כי לא יאוכל העם עד בואו, כי הוא יברך הזבח, אחר כן יאוכלו הקרואים"[1]. מכאן מוכיח רבי נתן[2], שבימי שמואל הנביא ברכו בני ישראל ברכה לפני האכילה.

גם דוד המלך ברך ברכה: „ברוך אתה ד', אלקי ישראל, אבינו מעולם ועד העולם", וצוה את העם לברך את ד': „ויאומר דוד לכל הקהל: ברכו נא את ד' אלקיכם. ויברכו כל הקהל לד' אלקי אבותיהם"[3]. וכן אמר דוד: „בכל יום אברכך"[4]. והמדרש[5] מוסיף: „דוד תיקן להם מאה ברכות". ומכאן, שהנביאים הראשונים — שמואל ודוד — לימדו את העם לברך.

חז"ל נתנו טעם לברכת הנהנין: „רבי לוי שאל: כתיב[6]: „לד' הארץ ומלואה". וכתיב[7]: „השמים שמים לד' והארץ נתן לבני אדם"? לא קשיא. כאן קודם ברכה, כאן לאחר ברכה"[8]. „כתיב[9]: „קודש הלולים לד'", מלמד שטעונים ברכה לפניהם ולאחריהם — „הלולים": משמע שני הלולים (רש"י) —[10]. „ואם אכלת ובירכת, כביכול, כאילו משלך אכלת"[11]. „וכל טעון ברכה לאחריו, טעון ברכה לפניו"[12].

לכן „אסור לו לאדם, שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה. וכל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה, מעל, שנהנה מקדשי שמים"[13]. לכן אסרו חז"ל לברך על הגזול: „מצה גזולה אסור לברך עליה, דכתיב[14]: „ובוצע ברך נאץ ד'"[15]. וזו „מצוה הבאה בעבירה"[16].

---

43) שם ברכות א, ח. 44) גמ' פסחים קד. 45) „גנזי שכטר" עמוד 519.
1) שמואל א, ט, יג ורש"י. 2) גמ' ברכות מח: 3) דברי הימים א, כט, כ—ט.
4) תהלים קמה, ב. 5) במדבר רבה יח. 6) תהלים כד, א.
7) שם קטו, טז. 8) גמ' ברכות לה. ושבת קיט. 9) ויקרא יט, כד.
10) ברייתא ברכות לה. וספרא „קדושים" יט, כד. 11) ירושלמי ברכות ו, א.
12) משנה נדה ו, י. 13) תוספתא ברכות ד, א וגמ' ברכות לה.
14) תהלים י, ג. 15) ירושלמי חלה א, ט. 16) גמ' סוכה ל.

המשנה [17] שואלת: „כיצד מברכין ז״ ומשיבה: „על הפת — „המוציא לחם מן הארץ״, על פירות הארץ — „בורא פרי האדמה״, על פירות האילן — „בורא פרי העץ״. [לפי הירושלמי [18] „את שהוא עולה מגזעו „מין אילן״ ומשרשיו „מין ירק״. לפי פירושו של הרא״ש על הגמרא [19]: „כל דבר, שעושה פירות משנה לשנה נקרא עץ, וכל דבר, שצריך לזרעו בכל שנה, נקרא „פרי אדמה״.] על היין—„בורא פרי הגפן״, שמתוך חשיבותו קבעו לו ברכה לעצמו״ [20]. „והיין סעיד ומשמח״ [21]. על כל דבר, שאין גדולו מן הארץ — „שהכל נהיה בדבריו״ [22].

„רב ושמואל דאמרי תרווייהו: כל שיש בו מחמשת מיני דגן, מברכין עליו: „בורא מיני מזונות״ [23]. הברכה נזכרה כבר בתוספתא [24]. „היו לפניו מינים הרבה, רבי יהודה אמר: אם יש ביניהם ממין שבע — חטה, שעורה, גפן, תאנה, רמון, זית, תמרים, שנשתבחה בהן ארץ ישראל — מברך עליו. וחכמים אומרים: מברך על איזה מהם שירצה״ [25]. „רבי יצחק אמר: כל המוקדם בפסוק, זה מוקדם לברכה. וכל הסמוך ל„ארץ״ קודם לכל״ [26], שכן כתוב [27]: „ארץ חטה ושעורה וגפן ותאנה ורמון, ארץ זית שמן ודבש״. ברכות הנהנין אחרות כמו על הבשמים וכו׳ נזכרו במשנה [28] ובגמרא [29].

בירושלמי [30] מסופר מעשה ברבי עקיבא, „שעשה משתה לשמעון בנו. על כל חבית וחבית, שהיה פותח, היה מברך עליה ואומר: חמרא טבא לחיי רבנן יתלמידיהין״. (בתוספתא [31] ובגמרא [32] נוסח אחר במקצת). לאמור: בזמנם היו נוהגים לשתות יין לנחום אבלים (ראה במדור „ברכות אבלים״). ורבי עקיבא היה מברך ומאחל, ששתיית יין זו תהא לחיים. (מכאן המנהג לברך „לחיים״ בזמן שתיית יין [33]).

מדור ע״ב

ברכות ראייה ושמיעה

חוץ מהברכות, שמברכים על ההנאה, תיקנו חז״ל „ברכות ראייה ושמיעה״: אם נתגלה לנו מעשה אלקינו — בראייה ובשמיעה — מבטים את רגשי התודה בברכה.

---

17) ברכות ו, א.
18) כלאים ה, ח, כן מרדכי בשם הגאונים.
19) ברכות מ.
20) שם לה. ורש״י.
21) שם לה: ראה שם נט:; פסחים קא. ותוספות ד״ה „שינוי״ וירושלמי ברכות ו, ח ורמבם, הלכות ברכות ד, ט.
22) משנה ברכות ו, ג.
23) גמ׳ ברכות לה:
24) ברכות ד, ו.
25) משנה ברכות ו, ד.
26) גמ׳ ברכות מא. וירושלמי ברכות ו, ד.
27) דברים ח, ח.
28) ברכות ו, ו.
29) גמ׳ ברכות מג: וירושלמי ברכות ו, ו.
30) ברכות ו, ח.
31) שבת ח, ג.
32) שבת סז:
33) ראה בסדור „הגיון לב״ עמוד 195.

ובמשנה [1] מצינו ברכות אלו: „הרואה מקום שנעשה נסים לישראל מברך „ברוך שעשה נסים לאבותינו במקום הזה"; מקום שנעקרה ממנו עבודת כוכבים — „ברוך שעקר עבודת כוכבים מארצנו" [2]; על הזיקין (כוכבים, שמהם מתפוררים חלקים וגם הם מאירים, ולכן דומה לנו, כאילו יש להם זנב) ועל הזועות (רעידות האדמה) ועל הברקים ועל הרעמים ועל הרוחות (רוחות סערה בלתי רגילה) — „ברוך שכוחו וגבורתו מלא עולם" — לפי הרי"ף: „ברוך שכוחו" או „ברוך עושה מעשה בראשית" —; על ההרים ועל הגבעות ועל הימים ועל הנהרות ועל המדברות — „ברוך עושה מעשה בראשית"; על הגשמים ועל בשורות טובות — „ברוך הטוב והמטיב"; על שמועות רעות — „ברוך דיין האמת" [3]. „וחייב אדם לברך על הרעה, כשם שמברך על הטובה" [4]. ורבא מוסיף: „לקבולינהו בשמחה — לברך על מדת פורעניות בלב שלם —". ורבי עקיבא: „לעולם יהא אדם רגיל לומר: כל דעביד רחמנא, לטב עביד" [5].

שהחיינו: „מי שבנה בית חדש וקנה כלים חדשים, אומר: ברוך שהחיינו" [6], „כדי שיעשה נחת רוח ליוצרו" [7]. „וכללו של דבר: „שהחיינו" על שלו ו„הטוב והמטיב" על של חבירו" [8]. ודעתו של רבי אחא: „קנה אומר: „ברוך שהגיענו לזמן הזה" — הוא שומח בקנייתו, לכן מברך בשעת קנייה (רא"ש) —. נתן לו — במתנה — אומר: „ברוך הטוב והמטיב" — שכל מקום שיש הטבה יתירה אומר „הטוב והמטיב" —. לבש בגדים אומר: „ברוך מלביש ערומים" [9].

„הכהן העומד ומקריב מנחה בפעם ראשונה מימיו או מקריב מנחה חדשה כמו מנחת העומר, אומר „שהחיינו" [10].

„הרואה את חבירו לאחר שלושים יום, אומר: „ברוך שהחיינו" ולאחר י"ב חודש אומר: „ברוך מחיה המתים" [11]. נוסח הברכה: „ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה" [12]. אך בתוספתא [13] ובירושלמי [14] מצינו נוסח אחר, מקוצר: „ברוך שהגיענו לזמן הזה". ויש להניח, שנוסח זה נהוג היה בראשונה.

ברכת גשמים: על הגשמים אומר מי שיש לו קרקע לעצמו „שהחיינו". ואם יש לו קרקע בשותפות עם אחרים: „הטוב (לו) והמטיב (לאחרים)". ואם אין לו קרקע כלל, מברך: מודים אנחנו לך על כל טיפה וטיפה, שהורדת לנו. וסיים: אילו פינו מלא שירה כים וכו', אין אנו מספיקים להודות לך ד' אלקינו עד „תשתחוה" וחותם לפי רבי יוחנן: בא"י רוב ההודאות, ולפי רבא: „הא־ל ההודאות". אמר ר' פפא: הילכך נימרינהו לתרוייהו: „רוב ההודאות והא־ל ההודאות" [15]. (ראה במדור „פסוקי דזמרא"). „רב יהודה בר יחזקאל אמר: אבא

1) ברכות פרק ט.
2) משנה א.
3) שם ב.
4) שם ה.
5) גמ' ברכות ס:
6) משנה ברכות ט, א.
7) תנחומא „בראשית" ד.
8) ברייתא ברכות נט:
9) ירושלמי ברכית ט, ג.
10) גמ' מנחות עה: ורש"י. ג ועוד.
11) גמ' ברכות נח:
12) שם וירושלמי ברכות ט,
13) ברכות ו, יד.
14) ברכות ט, ג.
15) גמ' ברכות נט:

ברך על ירידת גשמים: יתגדל ויתקדש, יתברך ויתרומם שמך מלכינו, על כל טיפה וטיפה שאתה מוריד לנו״ [16].

קשת: „הרואה את הקשת בענן, מאי מברך? „ברוך זוכר הברית״. רבי ישמעאל בנו של רבי יוחנן בן ברוקא אמר: „נאמן בבריתו וקים במאמרו״. אמר ר׳ פפא: הילכך נימרינהו לתרוייהו: „ברוך זוכר הברית ונאמן בבריתו וקים במאמרו״ [17].

פרחי אילנות: „אמר רב יהודה: מי שיוצא בחודש ניסן ורואה פרחי אילנות, אומר: „ברוך שלא חיסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובים, להתנאות בהן בני אדם״ [18].

החמה בתקופתה: „הרואה את החמה בתקופתה — כל כ״ח שנה — אומר: „ברוך עושה בראשית״ [19].

ברכת גומל: „אמר רב יהודה אבר רב: ארבעה צריכין להודות: יורדי הים, הולכי מדברות ומי שהיה חולה ונתרפא ומי שהיה חבוש בבית האסורים ויצא״. מאי מברכים? „ברוך גומל חסדים טובים״. ואביי אמר: צריכין להודות לפני עשרה״ [20]. וסימנך „וכל החיים יודוך סלה״: חולה, יסורין, ים, מדבר = חיים (טור). וגירסת הרי״ף, הרמב״ם והרא״ש: „גומל לחייבים טובות, שגמלני כל טוב״. ושל המכילתא („בא״): „שגמלך כל טוב הוא יגמלך חן וחסד, סלה״. וכן נוהגים השומעים לענות [21].

ברכת חולים: „שנבא, איש ירושלים בכניסתו לחולה בשבת אמר: שלום. וביציאתו: שבת היא מלזעוק ורפואה קרובה לבוא ורחמיו מרובין ושבתו בשלום״ [22]. („בית הלל התיר להתפלל על החולה בשבת״ [23]).

(בברייתא [24] בגמרא בבלי [25] ובירושלמי [26] נזכרו עוד כמה ברכות ראייה ושמיעה).

מדור ע״ג

ברכות מצוה

התורה זכתה את ישראל במצוות, שכן אמר רבי חנניא בן עקשיא: „רצה הקדוש ברוך הוא לזכות את ישראל, לפיכך הירבה להם תורה ומצוות, שנאמר [1]: „ד׳ חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר״ [2]. וחז״ל תיקנו לכל מצוה ומצוה ברכה,

16) ירושלמי ברכות ט, ג. 17) גמ׳ ברכות נט. ומדרש תנחומא „נח״ ז.
18) שם מג: 19) ברייתא ברכות נט: 20) גמ׳ ברכות נד:
21) רמבם, הלכות ברכות י, ח. 22) ברייתא שבת יב: 23) תוספתא שבת יז, יד.
24) ברכות נח. 25) ברכות נז—נט. 26) ברכות פרק ט.
1) ישעיה מב, כא. 2) משנה מכות ג. טז.

שאמר רבי ירמיה: „כל מצוות טעונות ברכה"[3]. „וכל העוסקין במצוות, פיהם פתוח בתפלה"[4]. „ברכת מצוה מ"ט? משום דהודאה היא"[5]. שכן „חביבין ישראל, שסיבבן הקב"ה במצוות. תפילין בראשיהן ותפילין בזרועותיהן וציצית בבגדיהן והמזוזה לפתחיהן"[6]. „ואמר רבי אליעזר בן יעקב: כל שיש לו תפילין בראשו ותפילין בזרועו וציצית בבגדו ומזוזה בפתחו, הכל בחיזוק שלא יחטא, שנאמר[7]: „והחוט המשולש לא במהרה ינתק"[8].

„אמר רבי יהודה: כתיב[9]: „ברוך ד' יום יום", לומר לך: בכל יום ויום תן לו מעין ברכותיו — של שבת מעין של שבת, של חול מעין של חול, של יום טוב מעין של יום טוב המאורע (רש"י) —"[10]. „ורבי מאיר אמר: חייב אדם לברך מאה ברכות בכל יום"[11]. אבל, כמו שאסור לשאת את שמו לשוא, כך אסור לברך ברכה שאינה צריכה, שאמר רבי יוחנן: „כל המברך ברכה שאינה צריכה, עובר משום[12] „לא תשא"[13].

„אמר שמואל: כל המצוות מברך עליהן עובר לעשייתן — קודם העשיה —"[14]. „חוץ מן הטבילה. טבל ועלה, בעלייתו אומר: ברוך אקב"ו על הטבילה"[15].

תפילין: על תפילין של יד מברכים „להניח תפילין" ושל ראש „על מצות תפילין"[16]. „סח בין תפילה ותפילה עבירה היא בידו"[17]. „אביי ורבא דאמרי תרוייהו: לא סח מברך אחת, סח מברך שתים"[18]. ולפי רש"י לכתחילה מברכים רק „להניח תפילין". ואם סח בינתים, מברך גם על תפילין של ראש[19]. כשחולצין את התפילין, נהגו בני ארץ ישראל לברך: „ברוך אקב"ו לשמור חוקיו": „בני מערבי, דמברכי בתר דסליקי תפילייהו"[20].

ציצית: לפי הגמרא[21] מברכים „להתעטף בציצית". ובעל הלכות גדולות מסביר: הואיל וטלית „חובת גברא" היא והמצוה מתחילה, כשהוא מתעטף בטלית, לכן מברכין „להתעטף בציצית"[22].

„איזהו עם הארץ? רבי יהושע אמר: כל שאינו מניח תפילין, בן עזאי אמר: כל שאין לו ציצית בבגדו"[23].

מזוזה: כשקובעים את המזוזה מברכים „על מצות מזוזה"[24]. ומנהג היה, להכניס את המזוזה בקנה של מתכת שנקרא „בית המזוזה"[25].

---

3) תוספתא ברכות ו, יד וירושלמי ברכות ו, א.
4) תוספתא מעשר שני ה, יד. 5) גמ' פסחים קה. 6) ברייתא מנחות מג:
7) קהלת ד, יב. 8) גמ' מנחות מג: 9) תהלים סח, כ.
10) גמ' סוכה מו. 11) גמ' מנחות מג: 12) שמות כ.
13) גמ' ברכית לג. 14) גמ' פסחים ז: 15) ברייתא שם.
16) גמ' ברכות ס: 17) ברייתא סוטה מד: ומנחות לו.
18) גמ' מנחות לו. 19) ראה תוספות ברכות ס: ד"ה „אשר".
20) ירושלמי ברכית ב, ג וגמ' נדה נא: 21) ברכות ס:
22) ראה גמ' מנחות מב. ומב: 23) ברייתא ברכות מז: 24) ירושלמי ברכות ט, ג.
25) משנה כלים טז, ז.

מצות מזוזה בארץ ישראל אינה כמצותה בחוץ לארץ: „השוכר בית בחוץ לארץ כל שלושים יום פטור הוא מן המזוזה, מכאן ואילך חייב. אבל השוכר בית בארץ ישראל, עושה מזוזה לאלתר משום יישוב דארץ ישראל — כשקבעה שוב אינו נוטלה משם, אפילו יוצא (רש"י) —"[26].

„מה נשתנה דלת ומזוזה מכל הכלים שבבית? אמר הקב"ה: עידי היו במצרים בשעה, שפסחתי על המשקוף ועל שתי המזוזות"[27].

ברית מילה: המל אומר: „אקב"ו על המילה". אבי הבן אומר: „אקב"ו להכניסו בבריתו של אברהם אבינו". העומדים אומרים: „כשם שהכניסתו לברית, כן תכניסהו לתורה, לחופה ולמעשים טובים". והמברך אומר: „אשר קידש ידיד מבטן וחוק בשארו שם וצאצאיו חתם באות ברית קודש. על כן בשכר זה א־ל חי חלקנו צורנו צוה להציל ידידות שארנו משחת למען בריתו, אשר שם בבשרנו. ברוך כורת הברית"[28].

לפי אבודרהם נוהגים להעמיד כסא לאליהו וסמך לזה בפרקי דרבי אליעזר: „כשגזרו בימי אליהו על הברית וברח ונחבא במערה ויאמר לו ד': מה לך פה, אליהו? ויאמר[29]: „קנה קנאתי לד' אלקי צבאות, כי עזבו בריתך בני ישראל". אמר לו הקב"ה: חייך, על מה שקנאת על המילה. כל זמן, שיעשו את המילה, תעיד עליהם, שקיימים". „לפיכך מעמידים כסא למלאך הברית, שנקרא אליהו, שנאמר[30]: „ומלאך הברית, אשר אתם חפצים, הנה בא, אמר ד' צבאות".

מכל המאמרים הרבים של חז"ל על חשיבותה של המילה במשנה[31] ובגמרא[32] נזכרו רק שתי הברייתות האלו: „בשעה שנכנס דוד לבית המרחץ וראה עצמו עומד ערום, אמר: אוי לי, שאעמוד ערום בלא מצוה. וכיון שנזכר במילה שבבשרו, נתיישבה דעתו. לאחר שיצא אמר עליה שירה, שנאמר[33]: „למנצח על השמינית מזמור לדוד", על המילה שנתנה בשמיני"[34]. „אמר רבי שמעון בן גמליאל: כל מצוה, שקבלו עליהם בשמחה כגון מילה, שנאמר[35]: „שש אנכי על אמרתך", עושין אותה בשמחה"[36]. ומנין ש„אמרתך" מתיחסת למילה? לפי רבי שרירא גאון „אמרא" היא „אות" (של ברית מילה)[37]. לפי רש"י לתהלים[38]: מילה היא מצוה, שכתוב בה אמירה („ויאמר אלקים"[39]) ובכל מצות אחרות כתוב „וידבר". (ותמוה, שרש"י לגמרא[40] אינו מפרש לפי פירושו בתהלים).

פדיון הבן: „רב שמלאי אמר: אבי הבן מברך שתי ברכות: „אקב"ו על פדיון הבן" ו„שהחיינו"[41]. רב סעדיה גאון מוסיף: „אחר כך הוא אומר לכהן: „הזי

---

26) גמ' מנחות מד. וירושלמי מגילה ד, יא.
27) גמ' קידושין כב:
28) תוספתא ברכות ו, יז וגמ' שבת קלז: וירושלמי ברכות ט, ג.
29) מלכים א, יט, יד.
30) מלאכי ג, א.
31) נדרים ג, יא.
32) נדרים לב.
33) תהלים יב.
34) ברייתא מנחות מג:
35) תהלים קיט, קסב.
36) ברייתא שבת קל.
37) אוצר הגאונים מס' שבת — הפירושים סי' רלח.
38) קיט, קסב.
39) בראשית יז, ט.
40) שבת קל.
41) גמ' פסחים קכא:

לך חמש סלעין בפדיון בני זה" ונותנים לו. והכהן אומר לו: „כשם שזכית לקיים מצוה זו, כך תזכה לקיים כל מצותיה של התורה". (דיני ברכות מצוה נזכרו בתוספתא ברכות פרק ששי, גמ' ברכות ס:, שבת כה: וקלז:, פסחים ז: וקטו., סוכה מו., מגילה כא: וירושלמי ברכות ט, ג ועוד).

מדור ע"ד

ברכת חתנים

ברכת אירוסין: „מברכין ברכת אירוסין בבית אירוסין — והיא בבית אביה —. מאי מברך? בא"י אמ"ה אקב"ו על העריות, ואסר לנו את הארוסות והתיר לנו את הנשואות על ידי חופה וקידושין". „ומסיימים: „בא"י מקדש ישראל על ידי חופה וקידושין"[1].

אירוסין מהו? „האשה נקנית בכסף. ובית הלל מפרש: בפרוטה ובשוה פרוטה"[2]. ואומר לה: „הרי את מקודשת לי"[3] „כדת משה וישראל"[4]. (ההוספה הזו: „כדת משה וישראל" מובאה בתוספתא בשם הלל הזקן. מכאן שעוד בימי התנאים הראשונים היה נוסח זה מקובל. במשנה כתובות[5] כתוב „דת משה ויהודית" והמשנה מפרשת, מה „דת משה" ומה „דת יהודית").

אף על פי שבתורה[6] כתוב: „כי יקח איש אשה", ובמשנה[7]: „האשה נקנית", אפילו הכי אין יסוד להסיק מזה, שקנינה כקנין כל חפץ, שכן במשנה[8] נקרא „קנין" זה „קידושין" ו„האיש מקדש את אשתו" ו„היא מקודשת"[9]. „והיא כהקדש"[10]. ושם המסכתא „קידושין" והוא העיקר.

„בראשונה היו כותבין — בכתובה — לבתולה „מאתים" ולאלמנה „מנה". והיו מזקינין ולא היו נושאין נשים, עד שבא שמעון בן שטח ותיקן: כל נכסיו אחראין לכתובתה"[11]. „ולאחר שמברך ברכת אירוסין, נותן לה כתובתה"[12] „ועורכין סעודת אירוסין"[13] והיא „סעודת מצוה"[14].

נשואין: „החופה גומרת את הקנין", והיא בבית החתן[15]. „וביום החופה נקראת הארוסה „כלה", שכן במס' כלה[16]: „כלה בלא ברכה אסורה לבעלה". „ואמר רבי שמעון בן לקיש: הכלה מקושטת בכ"ד מיני תכשיטין[17]. „וכלה

---

1) ברייתא כתובות ז: 2) משנה קידושין א, א. 3) שם ג, א.
4) תוספתא כתובות ג, ט. 5) משנה כתובות ז, ו. 6) דברים כב, יג.
7) קידושין א, א. 8) שם ג, יב. 9) שם ב, א.
10) גמ' קידושין ב: ותוספות ד"ה „דאסר". 11) ברייתא כתובות פב:
12) אוצר הגאונים כתובות סי' נח. 13) משנה פסחים ג, ז.
14) גמ' פסחים מט. 15) גמ' קידושין ה: 16) א, א.
17) שמות רבה מא, תנחומא „כי תשא" טז, ושיר השירים ד, יא.

באפריון — עטרה של זהב — וחתן בעטרת חתנים — טלית צבועה שני ובו קבועין טסי זהב עד שמעמידין אותה כמין כיפה —"[18]. (ראה בישעיה[19]: „ככלה תעדה כליה"). „וחזן עומד ומברך לכלה בתוך חופתה"[20]. ומברכין ברכת חתנים בבית חתנים"[21]. „ומנין לברכת חתנים מן התורה? שנאמר[22]: „ויברכו את רבקה" (מס' כלה א, א). „ואין ברכת חתנים פחות מעשרה"[23]. „ומברכים ברכת חתנים בעשרה כל שבעה". „ואמר רב יהודה: והוא, שבאו — אל המשתה — פנים חדשות — שלא היו שם אתמול (רש"י) —"[24].

ומברכין את שש הברכות האלו: „שהכל ברא לכבודו", „יוצר האדם", „אשר יצר את האדם בצלמו, בצלם דמות תבניתו, והתקין לו ממנו בנין עדי עד. בא"י יוצר האדם". שוש אשיש ותגל העקרה בקבוץ בניה לתוכה בשמחה. בא"י משמח ציון בבניה". — לפי שאנן צריכין להעלות זכרון ירושלים על ראש שמחתנו, שנאמר[25]: „תדבק לשוני לחכי וכו'" (רש"י) —". „שמח תשמח ריעים האהובים, כשמחך יצירך בגן עדן מקדם. בא"י משמח חתן וכלה". „בא"י אמ"ה, אשר ברא ששון ושמחה, חתן וכלה, גילה, רינה, דיצה, חדוה, אהבה ואחוה ושלום וריעות. מהרה ד' אלקינו ישמע בערי יהודה ובחוצות ירושלים קול ששון וקול שמחה, קול חתן וקול כלה, קול מצהלות חתנים מחופתם ונערים ממשתה נגינתם. בא"י משמח חתן עם הכלה"[26].

„אמר רבי לוי: מתחילין בברכת „בורא פרי הגפן"[27]. וכך גם במס' סופרים[28], שנהגו „לברך ברכת חתנים על הכוס". ובשאלתות דרבי אחא[29]: „שש הברכות הנזכרות בתלמוד אחרי „בורא פרי הגפן".

בני ארץ ישראל נהגו לברך לחתן רק שלוש ברכות ובני בבל ברכו שבע ברכות[30]. ובירושלמי[31] נזכרו „שושבינים של הכלה והחתן". ושונים היו „מנהגים שביהודה" מ„מנהגים שבגליל"[32].

לשמח חתן וכלה: „מבטלין תלמוד תורה להכנסת כלה"[33]. „ומצינו בהקב"ה, שנתעסק בכלה ועשה שושבינות לאדם הראשון"[34]. „ואמרו על אגריפס המלך, שעבר מלפני הכלה ושיבחוהו חכמים"[35].

„כיצד מרקדין לפני הכלה? בית שמאי אומרים: כלה כמות שהיא — לפי יופיה וחשיבותה מקלסין אותה —. ובית הלל אומרים: „כלה נאה וחסודה", שכן אמרו חכמים: „לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות"[36]. „וממשיכין יין

---

18) משנה סוטה ט, יד וגמ' סוטה מט: ורש"י.
19) ישעיה סא, י.
20) פרקי דרבי אליעזר יב.
21) ברייתא כתובות ז:
22) בראשית כד, ס.
23) משנה מגילה ד, ג.
24) ברייתא כתובות ז:
25) תהלים קלז, ו.
26) גמ' כתובות ח.
27) כלה רבתי א.
28) יט, יא.
29) „חיי שרה" טז.
30) איצר הגאונים כתובות סי' צא.
31) כתובות א, א.
32) שם וגמ' כתובות יב:
33) ברייתא כתובות יז.
34) גמ' ברכות מא. ועירובין יח. ואבות דרבי נתן ד, ג.
35) גמ' כתובות יז.
36) שם ומס' דרך ארץ פ"ה.

בצנורות לפני חתן ולפני כלה וזורקין לפניהם קליות ואגוזים"[37]. „ומביאין שעורין לפני חתן וכלה ואומרים להם: פרו ורבו כשעורין הללו"[38]. ונגנו בכלי ניגון, שכן במשנה[39]: „וחלילים לכלה". ושרו שירים, שאמרו רבנן לרב המנונא זוטי בחתונה דמר בריה דרבינא: „לישרי לן מר שירה"[40]. ומשום ששרו הלולים, נקרא בית חתונה „בי הלולא"[41]. ולשם שמחה הדליקו נרות[42]. וערכו משתה „עד הבקר"[43], לכן קראו את המקום „בית משתה"[44]. „בחתונה של בריה דרבינא וגם עצל רב אשי „שברו כיס יקר"[45]. ובעלי התוספות[46] מוסיפים, שמכאן המנהג, לשבר זכוכית בנשואין".

בזמן, שנהגו לארס את בנותיהם כשהן קטנות ונשארו בבית אביהן, נהגו תחילה לארס ואחר שנה או יותר לסדר את הנשואין. וכשנהגו לארס את הבנות כשהן גדולות, לא היתה עוד סיבה, להפריד בין האירוסין והנשואין. לכן התחילו בזמן הגאונים לערוך את האירוסין ואת הנשואין ביחד. אבל לפי רב נטרונאי גאון, מברכים ברכת אירוסין על כוס אחת וברכת נשואין על כוס שניה, ורק אם אי אפשר למצוא יין, מברכין לכולם על כוס אחת. וב„אבן ירחי": „ברכת אירוסין וברכת נשואין אין לאומרן על כוס אחת, מפני שבשני מקומות נתקנו", שכן בגמרא[46]: „אין אומרים שתי קדושות על כוס אחת"[47]. בזמן הגאונים היה מנהג לפני ברכת חתנים לברך גם על הדס: „בורא עצי בשמים"[48].

רב סעדיה גאון אמר „שבשבת של שבעה ימי החתן, מוציאין שני ספרי תורה, קוראים תחילה את הפרשיות המוטלות על הצבור ואחר כך קוראים פרשת החתן, כי הראשונות מן החובה וזאת רשות. וקוראים ב„ואברהם זקן" עד „ולקחת אשה לבני[49]. ומפטירין „שוש אשיש בד'" עד „ישיש עליך אלקיך"[50]. (אבודרהם).

מדור ע"ה

ברכת אבלים

„ימי אבל" נזכרו בתורה[1]: „ויעש—יוסף—לאביו אבל שבעת ימים" „קריעה" ו„ישיבה על הארץ": באיוב[2]: „ויקרעו איש מעלו ויזרקו עפר על ראשיהם השמימה וישבו אתו לארץ שבעת ימים ושבעת לילות".

---

37) תוספתא שבת ח, ח. 38) גמ' עבודה זרה ח: רש"י ד"ה „אסינתי".
39) משנה בבא מציעא ו, א. 40) גמ' ברכות לא. 41) גמ' שבת קי.; עירובין נד. ועוד.
42) משנה תרומות יא, י. וגמ' גיטין נז.
43) משנה ברכות א, א. 44) שם וכתובות ז, ה. 45) גמ' ברכות לא.
46) גמ' פסחים קו. 47) מס' סופרים יט, יא ותוספות פסחים קב: ד"ה „שאין". וראה אוצר הגאונים כתובות סי' פב—פג. 48) שם סי' עה.
49) בראשית כד. 50) ישעיה סא, י—סב, ה.
1) בראשית נ, י. 2) ב, יב—יג.

„כמה חמורה מצות אבלות, שהרי נדחת לכהן הטומאה מפני קרוביו. ומצות עשה, שיתעסק עמהן ויתאבל עליהן, שנאמר[3]: „כי אם לשארו הקרוב אליו לאמו וכו', לה יטמא"[4].

במשנה[5] אנו מוצאים, שהקרובים למת קורעין, חולצין וכופין את המטה.

„קורעין" — „רבי שמעון בן אלעזר אמר: העומד על המת בשעת יציאת נשמתו, חייב לקרוע. חכם, שמת הכל כקרוביו והכל קורעין עליו והכל חולצין עליו"[6]. „חולצין" — „חולץ כתיפו ומוציא זרועו מן החלוק עד שיתגלה כתיפו יזרועו"[7]. „כופין את המטה" — „כופה אדם מטתו על גבי ארבע אבנים, שיהו רגליה זקופות למעלה" וישנים עליה או על הקרקע[8]. ולפני השבת זוקפין את המטות[9]. „נר ובשמים של מתים"[10] —, שנהגו להדליק נר לכבוד המת ולתת בשמים „לעבורי ריחא"[11]. (ראה גם במשנה תרומות[12]: „מדליקין בבית האבל"). „ארון ותכריכין"[13] — „רבן גמליאל תיקן, שמוציאים את המת בכלי פשתן ונהגו העם אחריו, להוציא בכלי פשתן"[14].

„אנינות" — מדאורייתא היא, שכתוב[15]: „לא אכלתי באוני ממנו"[16]. „איזהו אנינה? מיום מיתה עד יום קבורה, דברי רבי מאיר. וחכמים אומרים: אין לך באנינה אלא יום אחד בלבד"[17] „ואמר רבי אלעזר: סמוך למיתה קבורה"[18].

„צידוק הדין" — בזמן, שהמת מוטל לפניו, עומד האבל ומצדיק עליו את הדין ואומר: „צדיק אתה ד' על כל הבא עלינו" (רי"ף). „רבון העולמים, הרבה חטאתי לפניך ולא נפרעת ממני אחד מני אלף. יהי רצון מלפניך, ד' אלקינו, שתגדור פרצותינו ופרצות כל עמך בית ישראל ברחמים"[19].

הלויה — „מבטלין תלמוד תורה להוצאת המת"[20]. וכל אנשי העיר לוו את המת לבית הקברות (שנקרא גם „בית עולמים"[21] או „בית עולם"[22]). „ואמר ר' יהודה: כל הרואה את המת ואינו מלוהו, עובר משום[23]: „לועג לרש"[24]. גם נשים היו משתתפות בהלויה והולכות לחוד, או לפני המטה או לאחריה לפי מנהג המקום[25]. (ראה במדור „נשים בעבודת ד'"). והביאו „חלילים"[26] ומקוננות.

---

3) ויקרא כא, ב. 4) רמבם, הלכות אבל ב, ו. 5) מועד קטן ג, ז ושבת יג, ג.
6) ברייתא מועד קטן כה. 7) רמבם, הלכות אבל ח, ג. 8) מס' שמחות יא.
9) ברייתא מועד קטן כז. 10) משנה ברכות ח, ו. 11) גמ' ברכות נג.
12) משנה תרומות יא, י. 13) משנה מעשי שני ה, יב וכלאים ט, ד.
14) גמ' מועד קטן כז: וכתיבותה: 15) דברים כו, יד.
16) משנה מעשר שני ה, יב. 17) מסכת שמחות ד, יט; ברייתא זבחים ק: וברכות טז: ורא"ש פרק ב סי' טו. 18) גמ' מועד קטן כח. 19) ברייתא ברכות יט.
20) ברייתא מגילה ג: 21) תוספתא ברכות ג, כד. וסנהדרין יט.
22) קהלת יב, ה. 23) משלי יז, ה. 24) גמ' ברכות יח.
25) ברייתא סנהדרין כ. 26) משנה בבא מציעא ו, א ותוספתא ב, ט.

„אפילו עני שבישראל לא יפחות משני חלילים ומקוננת"[27]. „המקוננות אומרות קינות ומטפחות — מספקות כף אל כף — ואחת מדברת וכולן עונות אחריה"[28].

מעמד ומושב — נושאי המטה מתחלפים בדרך לקבורה[29]. וכל פעם הספידו ספדנים[30]. „ואגרא דהספדא דלויי — להרים קול, שיבכו השומעים (רש"י) —"[31], „ולעורר אדם על מתו"[32]. „ואמר רבי יהושע בן לוי: אין אומרים בפני המת אלא דבריו של מת. אמר רבי אבא בר כהנא: אפילו דברי תורה וכל שכן מילי דעלמא"[33]. „כשנושאין את המת לקוברו, היו יושבין שבע פעמים לבכות את המת והרוצה לסופדו, יספוד. ובכל פעם אמר הממונה: „עמדו יקרים עמודו". „שבו יקרים שבו"[34]. „ושבעה מעמדות ומושבות הן כנגד שבעה „הבל הבלים" שבקהלת[35]. „ולא עשו „מעמד ומושב" פחות מעשרה"[36]. בימי התלמוד היו נוהגים לעשות „מעמד ומושב אחרי הקבורה, וכן הרשב"ם[37]: „בחזירתן מן הקבר הולכין מעט ויושבין שבע פעמים להרבות צער על המת ולתת איש אל ליבו, לשוב בתשובה, כי חיי האדם הבל". ובזמן הגאונים — לפי תשובות רב נטרואי גאון — בכלל לא נהגו מנהג „מעמד ומושב"[38].

ונהגו להכניס את המת ל„כוכים" במערה. (על סידור הכוכים ראה במשנה מועד קטן[39], נזיר[40] ובבא בתרא[41]). את הכוכים סגרו באבן, שנקראת „גולל". וכדי להחזיק את הגולל סמכו עליו עוד אבן, שנקראת „דופק"[42]. [זרק אחרי זמן נהגו „ללקוט את העצמות ולקבור אותם"[43]. „ועל „ליקוט עצמות" אין אומר קינים ונהי, ולא ברכת אבלים ולא תנחומי אבלים"[44]]„ומשיסתם הגולל"[45] הלך הקהל „לרחובת העיר". (ראה במדורים „תפלה בחוץ", „משמרות ומעמדות" ו„תעניות").

ברכת אבלים ותנחומי אבלים — כשהגיעו לרחובה, ברכו ברכת אבלים — שנקראת גם „ברכת רחבה", מפני שמברכין אותה ברחבה — ועשו שורה לנחמו[46]. „ואין אומרים ברכת אבלים ותנחומי אבלים פחות מעשרה"[47]. ואין אבלים מן המנין — שהרי הוא אומר ברכה למנחמים בפני עצמן: אחינו בעל הגמול ישלם לכם גמולכם הטוב. בא"י משלם הגמול. ולאבלים בפני עצמן: אחינו בעל הנחמות ינחם אתכם. בא"י מנחם אבלים. ואינו כוללן יחד (רש"י) —"[48]. „הכהן הגדול, כשהוא מנחם אחרים, דרך כל העם עוברין זה אחר זה. כשהוא מתנחם מאחרים, כל העם אומרים לו: „אנו כפרתך", והוא אומר להם: „התברכו מן השמים"[49]. „בראשונה היה מנהג, שהאבלים עומדין וכל העם עוברין עד שתיקנו, שיהא העם עומדין

27) משנה כתובות ד, ד. 28) משנה מועד קטן ג, ח—ט. 29) משנה ברכות ג, א.
30) משנה מועד קטן א, ה וגמ' מועד קטן כה: 31) גמ' ברכות ו:
32) משנה מועד קטן א, ה. 33) גמ' ברכות ג: 34) גמ' מגילה כג: ורש"י.
35) ברייתא בבא בתרא ק: 36) משנה מגילה ד, ג. 37) גמ' בבא בתרא ק:
38) אוצר הגאונים משקין סי' קכג. 39) א, ו.
40) ט, ב. 41) ו, ח. 42) משנה אהלות ב, ד
ותוספתא אהלית ג, ד. 43) משנה מועד קטן א, ה. 44) ברייתא ירושלמי סנהדרין
ו, יא. 45) גמ' מועד קטן כז. 46) גמ' מגילה כג:
47) משנה מגילה ד, ג. 48) גמ' מגילה כג: 49) משנה סנהדרין ב, א.

ואבלים עוברין"[50]. וכן נהגו להכניס את ארונו של תלמיד חכם לבית הכנסת, כדי להספידו שם. וזה נקרא „הספד של רבים"[51]. — ואחר כך „פוטרין את הרבים", ששבים הביתה[52].

שבעת ימי אבל — „מנין לאבילות שבעה? דכתוב[53]: „והפכתי חגיכם לאבל". מה חג שבעה, אף אבילות שבעה"[54]. „ואמר רב חסדא: נפשו של אדם מתאבלת כל שבעה, שנאמר[55]: „ויעש לאביו אבל שבעת ימים". ואמר רב יהודה: מת, שאין לו מנחמין, הולכין עשרה בני אדם ויושבין במקומו"[56]. „ואין מנחמין רשאין לומר דבר, עד שיפתח האבל[57].

כשמת בנו של ריש לקיש „היו הולכים לבית אבל להטיף דברי תנחומים. אמר רב חייא בר אבא למתורגמן: „קום אימא מילתא כנגד:

שבחו של הקב"ה — פתח ואמר: „הא־ל הגדול ברוב גדלו אדיר וחזק, ברוב נוראות, מחיה מתים במאמרו, עושה גדולות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר. בא"י מחיה המתים".

אמר ליה: קום אימא מילתא כנגד:

אבלים — פתח ואמר: „אחינו המיוגעים, המדוכאין באבל זה, תנו לבבכם לחקיר את זאת. זאת היא עומדת לעד, נתיב הוא מששת ימי בראשית. רבים שתו, רבים ישתו. כמשתה ראשונים, כך משתה אחרונים. אחינו, בעל נחמות ינחם אתכם. ברוך מנחם אבלים".

אמר ליה: קום אימא מילתא כנגד:

מנחמי אבלים — פתח ואמר: „אחינו גומלי חסדים בני גומלי חסדים, המחזיקים בבריתו של אברהם אבינו, אחינו, בעל הגמול ישלם לכם גמולכם. ברוך אתה משלם הגמול".

אמר ליה: קום אימא מילתא כנגד:

כל ישראל — פתח ואמר: רבון העולמים, פדה והצל, מלט, הושע עמך ישראל מן הדבר ומן החרב ומן הביזה ומן השדפון ומן הירקון ומכל מיני פורעניות המתרגשות ובאות לעולם. טרם נקרא ואתה תענה. ברוך אתה עוצר המגפה"[58]. „מקום, שנוהגים לומר ברכת אבלים שלוש, אומרים שלוש. שתים אומרים שתים. אחת אומרים אחת. מקום, שנוהגים לומר שלוש, כולל את הראשונה בתחיית המתים וחותם בה „מחיה המתים". שניה בתנחומי אבלים. וחותם בה: „מנחם עמו בעירו". שלישית בגמילות חסדים. ואינו חותם"[59].

„שלושה ימים לבכי, שבעה להספד ושלושים לגיהוץ ולתספורת"[60].

סעודת הבראה וסעודת אבל — „אמר רב יהודה אמר רב: אבל ביום

50) ברייתא סנהדרין יט. 51) תוספתא מגילה ב, יא; גמ' מגילה כח: וירושלמי סנהדרין ו, יא.
52) משנה מועד קטן ג, ז. 53) עמוס ח, י.
54) גמ' מועד קטן כ. 55) בראשית נ, י. 56) גמ' שבת קנב.
57) גמ' מועד קטן כח: 58) גמ' כתובות ח: 59) תוספתא ברכות ג, כב.
60) גמ' מועד קטן כז:

ראשון אסור לאכול לחם משלו״ [61] „בראשונה היו מוליכין בבית האבל העשירים בקלתות של כסף והעניים בסלים והיו העניים מתביישים. התקינו, שיהו הכל מביאין בסלים, מפני כבודן של העניים [62]. „עשרה כוסות תיקנו חכמים בבית האבל. שלוש קודם האכילה, שלוש בתוך האכילה וארבע לאחר האכילה. אחת כנגד „הזן״,ואחת כנגד „ברכת הארץ״, ואחת כנגד „בונה ירושלים״, ואחת כנגד „הטוב והמטיב״. הוסיפו עליהן ארבע. אחת כנגד חזני העיר, ואחת כנגד פרנסי העיר, ואחת כנגד בית המקדש, ואחת כנגד רבן גמליאל — שעשה תקנה, שמוציאים את המת בכלי פשתן ולא בכלים יקרים —. התחילו היו שותין ומשתכרין, החזירו הדבר ליושנה — עשרה כוסות —״ [63].

„המברך — ברכת המזון — בבית האבל, מה הוא אומר? בברכה רביעית „הטוב והמטיב״. רבי עקיבא אומר: דיין האמת״. וחכמים אומרים: „דיין האמת, שליט במעשיו, שופט בכל הדורות בצדק, שכולנו עמו ועבדיו, ובכל אנו חייבין להודות לו ולברכו״ [64]. (במדור „ברכת המזון״ הסברנו, שחז״ל תיקנו לומר ברכת „הטוב והמטיב״ בבית האבל, כשהתירו לקבור הרוגי ביתר).

ועוד בזמן הגאונים נהגו לשתות יין בבית האבל לסימן, שהאבילות התחילה, שכן בתשובות הגאונים כתוב: „כשחוזרין עם האבל מן הקבר, מברכין על הכוס: „בא״י מלך דיין הרחמים״. ושותין את האבלים. וזה כניסתן לאבילות״.

„בשבת, שאין אבילות נוהגת בפרהסיא, באים האבלים לבית הכנסת. ולאחר שיגמור החזן תפלת מוסף, הולך כל אחד ואחד אחורי דלתי בית הכנסת ומצא שם את האבלים וכל קרוביו ואומר להם ברכה ואחר כך אומר קדיש״ [65]. (קדיש אבלים נזכר כאן בפעם ראשונה. ראה במדור „קדיש״). בני ארץ ישראל היו נוהגים, שהאבל בשבת הראשונה אינו הולך לבית הכנסת, בשניה הולך לבית הכנסת ואינו יושב במקומו. ובשלישית יושב במקומו ואינו מדבר. ברביעית שוה לכל אדם״ [66].

מת מצוה — „מת מצוה עדיף מתלמוד תורה ועדיף מעבודה, דאמר מר: גדול כבוד הבריות, שדוחה את לא תעשה שבתורה. שנזיר „לאביו ולאמו וכו׳ לא יטמא״ [67], אבל למת מצוה יטמא״ [68].

„יוסף זכה לקבור את אביו, ואין באחיו גדול ממנו. מי לנו גדול מיוסף שלא נתעסק בו אלא משה. מי גדול ממשה, שלא נתעסק בו אלא המקום, שנאמר [69]: „ויקבור אותו בגי״ [70]. — „אמר בר ענן: כל הקבור בארץ ישראל, כאילו קבור תחת המזבח״ [71].

„אמר רבי אבין הלוי: הנפטר מן המת, אל יאמר לו: „לך לשלום״ אלא

---

61) שם.
62) משנה מועד קטן ג, ז ובריתא מועד קטן כז.
63) מס׳ שמחות יד בסוף וגמ׳ כתובות ח:
64) מס׳ שמחות יד בסוף וגמ׳ ברכות מו:
65) מס׳ סופרים יט, יב.
66) ירושלמי מועד קטן ג, ה.
67) במדבר ו, ז.
68) ברייתא מגילה ג:
69) דברים לד, ו.
70) משנה סוטה א, ט.
71) תוספתא עבודה זרה ה, ב וגמ׳ כתובות קיא.: ותנחומא „ויחי״ ג.

„לך בשלום", שנאמר[72]: „ואתה תבוא אל אבותיך בשלום". הנפטר מחבירו, אל יאמר לו: „לך בשלום" אלא „לך לשלום", שהרי יתרו, שאמר לו למשה: „לך לשלום"[73], עלה והצליח. דוד, שאמר לו לאבשלום: „לך בשלום"[74], הלך ונתלה"[75].

קברי ישראל — „הרואה קברי ישראל, אומר: „ברוך אשר יצר אתכם בדין וזן אתכם בדין וכלכל אתכם בדין ואסף אתכם בדין ועתיד להקימכם בדין". מר בריה דרבינא מסיים בה משמיה דרב נחמן: „ויודע מספר כולכם והוא עתיד להחיותכם ולקיים אתכם. ברוך מחיה המתים"[76]. „מי שעובר בין הקברות, אומר: „ברוך אשר ברא אתכם בדין והמית אתכם בדין ועתיד להעמיד אתכם בדין"[77].

מדור ע"ו

ברכת המזון

חז"ל אמרו, שאברהם אבינו ברך ברכת המזון: „אברהם היה מקבל את העוברים ואת השבים. ומשהיו אוכלין ושותין, אמר להן: בריכו. והן אומרים: מה נימור? אמר להן: „ברוך א־ל עולם שאכלנו משלו". הה"דז[1] „ויקרא שם בשם ד' א־ל עולם"[2]. (ובתרגום „ויקרא" „וצלי"). „כשהמלאכים אכלו ושתו, עמדו לברך את אברהם. אמר להם: וכי משלי אכלתם? משל אלקי העולם אכלתם. הודו ושבחו וברכו למי שאמר והיה העולם"[3].

וכמו שאברהם ברך לבורא העולם על המזון שאכל, כך מחייבת אותנו התורה לברך אחרי האכילה, שנאמר[4]: „ואכלת ושבעת וברכת"[5].

„אמר רב נחמן משה תיקן לישראל „ברכת הזן" בשעה שירד להם מן. יהושע תיקן להם „ברכת הארץ" בשעה שנכנסו לארץ, דוד ושלמה תיקנו „בונה ירושלים": דוד תיקן „על ישראל עמך ועל ירושלים עירך". ושלמה תיקן: „על הבית הגדול והקדוש"[6].

אמנם מצות עשה מן התורה היא — לאנשים ולנשים[7] — לברך אחר אכילת מזון. ומשה, יהושע, דוד ושלמה כל אחד תיקן נוסחתו, עד שבאו אנשי כנסת הגדולה ותיקנו נוסח קבוע לברכת המזון[8].

---

72) בראשית טו, טו. 73) שמות ד, יח. 74) שמואל ב, טו, ט.
75) גמ' ברכות סד. 76) ברייתא ברכות נח: 77) פסיקתא יב, א.
1) בראשית כא, לג. 2) בראשית רבה נד בסוף. 3) גמ' סוטה י:
4) דברים ח, י. 5) משנה ברכות ג, ד; תוספתא ברכות ו, א וגמ' ברכות כא. ועוד. 6) גמ' ברכות מח: ומדרש תנחומא „מסעי" ו.
7) משנה ברכות ג, ג; ראה תוספות ברכות כ: ד"ה „נשים".
8) רמבם, הלכות ברכות א, א וה.

ברכת המזון היא של שלוש ברכות וכך נקראת במשנה[9] „שלוש ברכות". ואלו הן: „ברכת הזן", „ברכת הארץ" ו„ברכת ירושלים".

בברייתא[10], בתוספתא[11] ובמכילתא[12] נזכרה עוד ברכה רביעית: „הטוב והמטיב". מתי תיקנו את הברכה הרביעית? לפי רבי ישמעאל גם היא מדאורייתא, ויש אומרים, שחכמי יבנה תיקנוה[13]. ואנו רגילים לפרש, שחז"ל תיקנו את הברכה „הטוב והמטיב" כברכה רביעית בברכת המזון אחרי שבאו הרוגי ביתר לקבורה. אבל ידוע לנו, שברכו ברכה זו עוד לפני התקופה הזו[14].

השאלה מתישבת מהלשון המיוחדת של הרמב"ם, שכן אמר בפירושו למשנה[15]: „תקנוה חכמים לימים מעטים אחרי החורבן". כנראה מיחס הרמב"ם תיקון הברכה לזמן הקמת בית המדרש ומושב סנהדרין ביבנה, שרבי יוחנן בן זכאי דאג להקים עוד לפני נפילת ירושלים (ראה במדור „בית הכנסת — התפתחותו ההיסטורית") בכוונה, שתיכף אחרי נפילת ירושלים יחודשו לימוד תורה והלכה. היתכן, שלא יתפשט היאוש במחנה ישראל, אם מברכים ברכת המזון והנה „ארץ חמדה טובה ורחבה" שממה ו„ירושלים עירך וציון משכן כבודך" נחרבה? לכן הוסיפו חכמי יבנה מיד אחרי החורבן ברכה, שד' „הטוב והמטיב". וכמו שמצאה התורה אכסניא חדשה, כן יביא הקב"ה את הגאולה ושוב תהיה הארץ „ארץ חמדה טובה ורחבה".

ואחרי נפילת ביתר, כשנהרגו כל אנשיה וקיסר אנדריינוס גזר גזירה לא לקוברם, שוב חדר היאוש בליבם של המוני העם. לכן, כשביטל אנטונינוס החסיד אחרי מותו של אנדריינוס בשנת 137 אה"ס את גזירתו והרוגי ביתר באו לקבורה, חידשו חז"ל את הברכה וקבעוה לומר במיוחד בבית האבל, שגם היחיד ימצא תנחומים „בתוך אבלי ציון וירושלים".

הוספות

בראשונה היו הברכות קצרות וכמעט כל ההוספות נוספו בימי התנאים: „רבי אליעזר אמר: כל שלא אמר: „ארץ חמדה טובה ורחבה" בברכת הארץ ו„מלכות בית דוד" בבונה ירושלים — שעל ידו נתקדשה ירושלים (רש"י), — לא יצא ידי חובתו. נחום הזקן אמר: צריך, שיזכור בה „ברית". רבי יוסי אמר: צריך, שיזכור בה „תורה". פלימו אמר: צריך שיקדים „ברית" ל„תורה", שהתורה נתנה בשלוש כריתות וברית מילה נתנה בי"ג כריתות. ר' אבא אמר: צריך, שיאמר בה הודאה תחילה וסוף — „נודה לד' אלקינו ועל כולם ד' אלקינו אנחנו מודים לך" רש"י)—[16]. לפי רבי נחמן פותחים את הברכה השלישית ב„רחם על ישראל" וחותמים

9) משנה ברכות ו, ח. 10) ברכות מח: 11) ברכות ו, א.
12) שמות יג, ג. 13) גמ' ברכות מו: ומח:, תענית לא., בבא קמא קכ: וירושלמי ברכות ז, א. 14) ראה פרים' ביכלר „תולדותברכת הטוב והמטיב" (בקובץ לזכרון ר' צבי פרץ חיות, וינא תרצ"ג) ורב משה אורבך ב„ישורון", שנה חמשית חוברת א: מתי תקנו ברכת הטוב והמטיב ז" 15) ברכות ו, ח.
16) ברייתא ברכות מח:

ב„בונה ירושלים"[17]. ואחרי „בונה ירושלים" אומרים אמן, כדי להבדיל בין הברכות הראשונות שהן מן התורה — לברכה הרביעית, שהיא מדרבנן[18].

גם הברכה הרביעית היתה בראשונה ברכה קצרה, שהתחילה ב„ברוך" ולא חתמה ב„ברוך". ונוסחתה — לפי המנהיג[19] —: „בא"י אמ"ה מלכנו המלך הטוב והמטיב". וכן כותב הרא"ש[20]: „מעיקרא לא תיקנו אלא „הטוב והמטיב" ולבסוף הוסיפו — לפי המדרש — שלוש טובות ושלוש גמולות ומשום כך לא חותמים ב„ברוך".

„הרחמן" — עוד בימי התנאים היה נהוג להוסיף בקשות, רק פתחון ב„יהי רצון" ולא ב„הרחמן": „אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי: האורח מברך לבעל הבית: „יהי רצון, שלא יבוש בעל הבית בעולם הזה ולא יכלם לעולם הבא". ורבי מוסיף בה: „ויצלח מאוד בכל נכסיו ויהיו נכסיו ונכסינו מוצלחים וקרובים לעיר ואל ישלוט שטן לא במעשי ידיו ולא במעשי ידינו ואל יזדקק לא לפניו ולא לפנינו שום דבר הרהור חטא ועבירה ועון מעתה ועד העולם"[21].

מנהג זה, להוסיף בקשות, נשאר, אלא שהתחילו את בקשותיהם ב„הרחמן". כן כותב רב סעדיה גאון: „מי שאוכל בבית חבירו ומברך, צריך להתפלל בעדו ואומר: „הרחמן יברך את בעל הבית הזה ואת אחינו וחברינו המסובין כאן וכו'". הנה אותה הברכה, שהאורח מברך לבעל הבית, כמו שמצאנו בימי התנאים, רק שרב סעדיה גאון מתחילה ב„הרחמן" במקום „יהי רצון".

רב עמרם גאון בסידורו מזכיר 14 בקשות „הרחמן": „הרחמן יפרנסנו בכבוד. — הרחמן יתברך בשמים וארץ. — הרחמן ישתבח לדור דורים, יתפאר לנצח נצחים. — הרחמן יאיר עינינו במאור התורה. — הרחמן יצילנו מחליים רעים. — הרחמן יצילנו מיסורים רעים. — הרחמן יצילנו ממיתה משונה. — הרחמן יצילנו מדינה של גיהנם. — הרחמן יצילנו מחיבוט הקבר. — הרחמן יצילנו מחילול השם.— הרחמן יצילנו מגזירות כל מיני שמד. — הרחמן יצילנו מכל צרה ומצוקה. — הרחמן יצילנו מכל מיני פורעניות. — הרחמן ישים עלינו שלום". וגומר: „עושה שלום וכו'".

לרב סעדיה גאון נוסח אחר ל„הרחמן" ואומרים אותן רק בזימון. אבל מי שאוכל לבדו אומר את בקשות „הרחמן" דלהלן: „הרחמן ימלוך לעולם ועד ישתבח נצח, סלה. — הרחמן יאיר עינינו במאור התורה, יצליחנו בכל דרכינו, ישים יראתו לנגד עינינו, יסיר מחלה מקרבנו, יגער בחושבי רעתנו, יהיה לנו עוזר וסומך, יעשה עמנו למען שמו, ישים עלינו שלום". אחרי כל „הרחמן" עונים — לפי תשובות הגאונים — אמן.

הרמב"ם מביא נוסח ברכת המזון, שבו שלוש בקשות „הרחמן": „הרחמן ישתבח לדור דורים". — הרחמן יתפאר לנצח נצחים. — הרחמן יזכנו לימות המשיח ולבנין בית המקדש ולחיי העולם הבא". וגומר ב„הודו לד', כי טוב, כי לעולם חסדו".

17) שם מט: 18) שם מה: 19) הלכות סעודה ה.
20) ברכות פרק ז, סי' כב. 21) גמ' ברכות מו.

הפיסוק „כמו שנתברכו אבותינו אברהם יצחק ויעקב בכל מכל כל" מקורו בברייתא[22]: „שלושה הטעימן הקב"ה בעולם הזה מעין העולם הבא. ואלו הן: אברהם, יצחק ויעקב. אברהם — דכתיב ביה[23]: „בכל" — „ד' ברך את אברהם בכל". יצחק — דכתיב ביה[24]: „מכל" — „ואוכל מכל". יעקב — דכתיב ביה[25]: „כל" — „וכי יש לי כל".

מדור ע"ז

תוספות לברכת המזון

נטילת ידים — „אמר רבי אבהו: כל האוכל פת בלא ניגוב ידים, כאילו אוכל לחם טמא. אמר ר' זריקא אמר רבי אלעזר: כל המזלזל בנטילת ידים נעקר מן העולם"[1].

„מים ראשונים מצוה ואחרונים חובה"[2]. „מפני מה מים אחרונים חובה? שמלח סדומי יש, שמסמא את העינים"[3]. ורב עמרם מוסיף: מים ראשונים מצוה וטעונים ברכה. מים אחרונים חובה ואין טעונים ברכה. „אמר רב: מים ראשונים צריך שיגביה ידיו למעלה — שמא יצאו המים חוץ לפרק ויחזרו ויטמאו את הידים—. מים אחרונים צריך שישפיל ידיו למטה — כדי שתרד הזוהמא של תבשיל שבידיו, שהרי להעביר הזוהמא הן —"[4].

„אמר רב: הנוטל ידיו תחילה — במים אחרונים — הוא מזומן לברכה. ותיכף לנטילת ידים ברכה, משום דכתיב[5]: „שאו ידכם קודש וברכו את ד'"[6].

ביצוע — „אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי: בעל הבית בוצע והאורח מברך. בעל הבית בוצע, כדי שיבצע בעין יפה. והאורח מברך, כדי שיברך לבעל הבית"[7]. „אמר רבי חייא: אין הבוצע רשאי לבצוע, עד שיתן מלח או לפתן לפני כל אחד ואחד"[8].

כוס של ברכה — „ברכת המזון טעונה כוס"[9], „ומגביהו, שנאמר[10]: „כוס ישועות אשא ובשם ד' אקרא"[11].

זימון — „שלושה שאכלו כאחד חייבין לזמן"[12]. למה שלושה? „רבי יוסי

---

22) בבא קמא יז. 23) בראשית כד, א. 24) שם כז, לג.
25) שם לג, יא.
1) גמ' סוטה ד: 2) גמ' חולין קה. 3) שם קה:
4) ברייתא סוטה ד: וראה משנה ידים ב, ג. 5) תהלים קלד, ב.
6) גמ' ברכות מג: 7) גמ' ברכות מו. 8) שם.
9) משנה ברכות ח, ח. 10) תהלים קטז, יג. 11) גמ' ברכות נא:
12) משנה ברכות ז, א.

אמר: כתוב[13]: „גדלו לד׳ אתי ונרוממה שמו יחדיו״. רבי אבהו אמר: כתוב[14]: „כי שם ד׳ אקרא, הבו גודל לאלקינו״[15].

„כיצד מזמינין? — לפי רבי עקיבא, בשלושה אומר: „נברך״, בעשרה: „נברך אלקינו״. וכן אם יהיו מאה או רבוא. שכשהגיעו לעשרה, אין חילוק בין רבים בין מועטים, שכן מצינו בבית הכנסת: אחד מרובין ואחד מועטים אומר „ברכו את ד״״. ורבי ישמעאל אמר: „ברכו את ד׳ המבורך״. „וכענין שהוא מברך, כך עונין אחריו״[16]. „אמר רבא: הלכה כרבי עקיבא. והא נהוג עלמא כרבי ישמעאל: „ברכו את ד׳ המבורך״[17]. מכאן, שבזימון אחד קורא וכולם עונים אחריו ושמצוה לזמן ברבים.

בני ארץ ישראל מברכים: „על המזון שאכלנו משלו״[18], ובני בבל: „נברך שאכלנו משלו״[19], ואין אומרים „על המזון״[20].

רבינו חננאל אמר — כרבי עקיבא —: בין בעשרה בין במאה ובין ברבוא אומר „נברך אלקינו על המזון שאכלנו״[21]. „ואין מזמינין בשם פחות מעשרה״[22], „שאין מזכירין שם שמים פחות מעשרה״[23], „הואיל והזכרת השם דבר שבקדושה היא״[24]. לפי רב האיי גאון, צריך המברך לומר: „ברשות רבותי״ והן עונין: „ברשות שמים״[25]. — „וגם נשים מזמנות לעצמן״[26]. (ראה במדור „נשים בעבודת ד״״).

הגירסא במשנה: „ברוך ד׳ אלקינו, אלקי ישראל וכו׳״ דומה לנוסח, שאמרו במקדש בסוף כל ברכה וברכה. (ראה במדור „מקור הברכות״).

רצה — „בשבת מתחיל בנחמה ומסיים בנחמה ואומר קדושת היום באמצע. ורבי אליעזר אמר: „רצה״ לאומרה בנחמה — ואינו צריך לא לסיים ולא להתחיל בשל שבת אלא מתחיל ומסיים בנחמה, שבנין ירושלים קרוי נחמה, כל היכי דמתחיל בין „רחם״ בין „נחמנו״ (רש״י)[27]. ובירושלמי[28]: „מהו לומר: „רוענו זוננו פרנסנו״ בשבת, הרי אסור לתבוע צרכיו בשבת? אמר ליה: טופס ברכות כך הוא״. אבל הרי״ף[29] מביא לשבת נוסח אחר: „נחמנו בה, כי אתה הוא בעל הנחמות. בא״י מנחם עמו ישראל בבנין ירושלים״.

ובמדרש: „כתוב[30]: „חלצני ד׳ מאדם רע״ זינית. מכאן קבעו חכמים לומר „רצה והחליצנו״ בשבת[31]. (ראה גם רד״ק לפסוק[32]: „ועצמותיך יחליץ״).

לפי רבי דוסה[33] מוסיפים בתפלת ראש השנה: „החליצנו ד׳

---

13) תהלים לד, ד. 14) דברים לב, ג. 15) גמ׳ ברכות מה. ומדרש תהלים קיג.
16) משנה ברכות ז, ב. 17) תהלים נ.
18) ירושלמי ברכות ז, ב. 19) גמ׳ ברכית נ. 20) „חלוף מנהגים״ סי׳ נב.
21) ראה בתוספות ברכות נ. ד״ה „אמר״. 22) משנה מגילה ד, ג.
23) גמ׳ ברכות מה: 24) מאירי. 25) שבלי הלקט קמ.
26) ברייתא ברכות מה: 27) שם מח: 28) שבת טו, ג.
29) ברכות פרק ז׳. 30) תהלים קמ, ב. 31) ויקרא רבה לד.
32) ישעיה נח, יא. 33) משנה עירובין ג, ט.

אלקינו את יום ראש־חודש הזה". הוספה זו דומה להוספה של שבת: „רצה והחליצנו". (ראה במדור „ראש השנה").

יעלה ויבוא — „לילי שבת ולילי יום טוב יש בהן קדושה על הכוס ויש בהן הזכרה בברכת המזון — בשבת „רצה" וביום טוב „יעלה ויבוא" (רשב"ם) —"[34]. „ימים, שיש בהן קרבן מוסף, כגון ר"ח וחוש"מ יש בהן הזכרה — „יעלה ויבוא" — בברכת המזון"[35]. „רב אמר: טעה ולא הזכיר של שבת, אומר — לפני הטוב והמטיב —: „ברוך שנתן שבתות למנוחה לעמו ישראל באהבה לאות ולברית. ברוך מקדש השבת". טעה ולא הזכיר של יום טוב, אומר: „ברוך, שנתן ימים טובים לעמו ישראל לשמחה ולזכרון. ברוך מקדש ישראל והזמנים". טעה ולא הזכיר של ר"ח, אומר: „ברוך, שנתן ראשי חדשים לעמו ישראל לזכרון"[36].

ברכת חתנים — „אמר רבי יוחנן: מברכים ברכת חתנים בעשרה כל שבעה"[37]. „ואמר רב יהודה: והוא שבאו פנים חדשות (לסעודה) — בכל יום, שלא היו שם אתמול (רש"י)[38]. „ואם אין פנים חדשות, מברך: „שהשמחה במעונו" — בתחילת הזימון (רש"י) —"[39]. ולפי רב סעדיה גאון, אומרים בבית חתונה: „נברך לאלקינו, שהשמחה במעונו", ומוסיפין: „הרחמן, יברך את החתן ואת הכלה ואת השושבינים שביניהם". (ראה במדור „ברכת חתנים").

ברכת אבלים — „בבית האבל אומרים: ברוך הטוב והמטיב, ברוך דיין האמת". ורב אשי מוסיף: „א־ל אמת דיין אמת, שופט בצדק וכו'"[40]. „ברכת אבלים אומרים רק בעשרה ואין אבלים מן המנין"[41]. בברכת הזימון אומרים — לפי רב עמרם גאון —: „נברך מנחם אבלים, שאכלנו משלו ולטובו חיינו". רב סעדיה גאון כותב: „בשבת, אם אכלו עשרה בבית האבל, אין אומרים: „א־ל אמת דיין אמת" כמו בחול, אלא אומרים רק: „המלך החי והטוב", מפני שאין אומרים בשבת צידוק הדין על המת". רב עמרם גאון מוסיף לברכת „בונה ירושלים": „ונחם ד' אלקינו וכו'". (ראה במדור „ברכת אבלים").

מדור ע"ח

ברכות אחרונות

במשנה נזכרו שלושה מיני „ברכות אחרונות" ואלו הן: „שלוש ברכות" (ראה במדור „ברכת המזון"), „מעין שלוש" ו„בורא נפשות".

„מעין שלוש" — „אכל תאנים וענבים ורמונים מברך — לפי החכמים —

34) גמ' פסחים קה. 35) גמ' שבת כד. 36) גמ' ברכות מט.
37) גמ' כתובות ח: 38) שם ז: 39) שם ח.
40) ברייתא ברכות מו: 41) גמ' כתיבות ח:

„ברכה אחת מעין שלוש — מעין שלוש ברכות של ברכת המזון —"[1]. ולפי התוספתא[2]: „כל שהוא משבעת המינים, שנשתבחה בם ארץ ישראל[3], מברכים עליהם ברכה מעין שלוש"[4].

וברכת „מעין שלוש" היא: על פירות של עץ — „על העץ ועל פרי העץ ועל תנובת השדה וכו'". בארץ ישראל חותמים: „על הארץ ועל פירותיה", ובבבל: „על הארץ ועל הפירות". על חמשת מיני דגן —. „על המחיה ועל הכלכלה ועל תנובת השדה וכו'", וחותמים: „על הארץ ועל המחיה"[5]. על היין — „על הגפן ועל פרי הגפן וכו'". (ברכת „על היין" נזכרה רק ברי"ף ובראב"ש[6]). ובשבתות ובימים טובים מזכירים בה „מעין המאורע"[7]. „ורב חתים בראש־חודש: „ברוך מקדש ישראל וראשי חדשים"[8].

בורא נפשות — ואחר שאר מיני מזון מברכים „בורא נפשות רבות".

בנידון ברכה זו מצינו דעות וניסחאות שונות. ונוסחאות אלו נזכרו: „בורא נפשות רבות וחסרונן"[9]. „בורא נפשות רבות וחסרונן על כל מה שברא"[10]. „בורא נפשות רבות על כל מה שבראת"[11]. „אשר ברא נפשות רבות להחיות בהן נפש כל חי. בא"י חי העולמים"[12].

במשנה[13] נזכרה ברכה זו לא כברכה אחרונה אלא כברכה ראשונה: „רבי טרפון אומר: השותה מים לצמאו, אומר — לפני שתיית המים — „בורא נפשות רבות". (ולפי גירסת התוספתא[14] והגמרא[15] אמר רבי טרפון: בורא נפשות רבות וחסרונן"). בעירובין[16] מצינו ברכתו של רבי טרפון בהוספה „על כל מה שבראת". והגר"א[17] אומר: „ומה שכתוב בעירובין „על כל מה שבראת" טעות סופר היא, שלפי הגמרא בברכות דברי רבי טרפון הם רק: „בורא נפשות רבות וחסרונן".

ואיך בירך רבי טרפון לאחריה? היתכן, שגם אחריה בירך אותה ברכה „בורא נפשות"? רש"י[16] מביא שתי דעות: לפי אחת רבי טרפון בירך גם לאחריה „בורא נפשות" (וכן גם דעתם של בעלי תוספות[18]). ולפי דעה שניה היה רבי טרפון מברך רק לפניה ולא לאחריה. אבל רב עמרם גאון[19] פירש: „דדווקא לפניה לא בעי ברוכי, אבל לאחריה חייב. כיון דאית לי ההנאה, בעי ברוכי".

כיצד ליישב את הדעות המנוגדות?

אך נראה, שהיו שתי ברכות לדעת רבי טרפון. האחת: „בורא נפשות רבות וחסרונן". והשניה: „על כל מה שבראת" (או, לפי גירסת הירושלמי בהוספה:

---

1) משנה ברכות ו, ח. 2) ברכות ד, יא. 3) דברים ח, ח.
4) ראה ברכות לז. 5) גמ' ברכות מד. 6) וראה תוספות ברכות מד.
ד"ה „על". 7) ירושלמי ברכות ו, א. 8) גמ' ברכות מד.
9) שם ותוספתא ד, יד. 10) גמ' ברכות לז. 11) גמ' עירובין יד:
12) ירושלמי ברכות ו, א. 13) ברכות ו, ה. 14) ברכות ד, יד.
15) ברכות מד. 16) יד: 17) אורח חיים רז ס"ק ד.
18) ברכות מה. ד"ה „רבי טרפין". 19) ראה תוספית ברכות מה.
ד"ה „דחנקתיה".

„להחיות בהן נפש כל חי"). והוא ברך לפניה: „בורא נפשות רבות וחסרונן" ואחריה: „על כל מה שבראת וכו'".

הנחה זו נראית גם מדברי הירושלמי[20]: „כשהיה אוכל בשר או ביצה, אומר: „אשר ברא נפשות רבות להחיות בהן נפש כל חי, בא"י חי העולמים". ובתחילה אומר: „בורא מיני נפשות".

ושתי ברכות אלו היו לברכה אחת והיא: „בורא נפשות רבות וחסרונן, על כל מה שבראת, להחיות בהן נפש כל חי". וחתמוה ב„ברוך חי העולמים" או בחתימתה שבירושלמי: „בא"י חי העולמים". ומפני שחז"ל לא רצו לשנות את הנוסח המקורי, תחילת הברכה היא בגוף שלישי: „בורא נפשות" וסיפה בגוף שני: „על כל מה שבראת".

ואכן גם בברכות אחרות מצינו, ששתי ברכות היו לברכה אחת. למשל: „יש אומרים, שמברכים על הקשת: „ברוך זוכר הברית", ויש אומרים: „נאמן בבריתו לקיים במאמרו". אמר ר' פפא: הילכך נימרינהו לתרוייהו: „ברוך זוכר הברית ונאמן בבריתו וקיים במאמרו"[21].

[ור' יעקב, המגיד מדובנא, מסביר במשל: בורא העולם ברא בריותיו, כל אחד מסוגל במקצועו הוא ובלתי מסוגל במקצעות אחרים, וכך נזדקק אחד לשני. לכן ברא הקב"ה נפשות רבות וגם את חסרונותיהם, כדי לאפשר, שנפש כל חי ימצא בזה מקור מחיתו „להחיות בהן נפש כל חי".].

מדור ע"ט

תפלת הדרך

בזמן התנאים היתה היציאה מחוץ לעיר כרוכה בסכנה. ומלבד סכנת הדרכים מפחד שודדים וחיות טורפות, היה עוד חשש של סכנה מצד הרומאים, שחשדו בעוברי דרכים, שהולכים לשם תלמוד תורה וקיום מצותיה ועוברים בזה על גזירתם. ואפילו כשנכנסו לכרך, הסכנה לא עברה, שפחד הרומאים היה גם במקומות ישוב, „שכל הדרך בחזקת סכנה"[1].

לפיכך הוצרכו להתפלל לא רק תפלה אחת אלא כמה תפלות הדרך. כך מצינו במשנה[2]: „רבי יהושע אמר: המהלך בדרך במקום סכנה, מתפלל תפלה קצרה ואומר: „הושע השם את עמך את שארית ישראל[3]. בכל פרשת העבור יהיו צרכיהם לפניך בא"י שומע תפלה". (בירושלמי נוסח שונה). „המהלך במקום גדודי חיה

20) ברכות ו, א. 21) גמ' ברכות נט.

1) ירושלמי ברכות ד, ד. 2) משנה ברכות ד, ד.

3) ירמיה לא, ז.

ולסטים, מתפלל תפלה קצרה. ואיזוהי תפלה קצרה? רבי אליעזר אמר: „עשה רצונך בשמים ממעל ותן נחת רוח ליראיך מתחת, הטוב בעיניך עשה. בא״י שומע תפלה״. רבי אלעזר ברבי צדוק אמר: „שמע צעקת עמך ישראל ועשה מהרה בקשתם. בא״י שומע תפלה״. אחרים אומרים: „צרכי עמך ישראל מרובין ודעתם קצרה. יהי רצון וכו׳, שתתן לכל אחד ואחד כדי פרנסתו ולכל גויה וגויה כדי מחסורה. בא״י שומע תפלה״ [4].

„אמר רבי יעקב בר רב חסדא: כל היוצא לדרך צריך להתפלל תפלת הדרך. ותפלת הדרך מאי? „יהי רצון וכו׳, שתוליכני לשלום ותצעידני לשלום ותסמכני לשלום ותצילני מכף כל אויב ואורב בדרך ותשלח ברכה במעשי ידי ותתנני לחן ולחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי. בא״י שומע תפלה״ [5]. „אמר אביי: „לעולם לישתף איניש נפשיה בהדי צבוריא — אל יתפלל תפלה קצרה בלשון יחיד אלא בלשון רבים, שמתוך כך תפלתו נשמעת (רש״י) —. היכי נימא? „שתוליכנו לשלום וכו׳״ [6].

„הנכנס לכרך מתפלל שתים, אחת בכניסתו ואחת ביצאתו. בן עזאי אומר ארבע, שתים בכניסתו ושתים ביציאתו. ונותן הודאה לשעבר, וצועק לעתיד לבוא״ [7]. „בכניסתו לכרך מהו אימר? „יהי רצון וכו׳, שתכניסני לכרך זה לשלום״. נכנס אומר: „מודה אני וכו׳, שהכנסתני לכרך זה לשלום״. ביקש לצאת אומר: „יהי רצון וכו׳, שתוציאני מכרך זה לשלום״. יצא אומר: מודה אני וכו׳, שהוצאתני לשלום. כן תוליכני לשלום ותסמכני לשלום ותצעידני לשלום ותצילני מכף כל אויב ואורב בדרך״ [8].

„רבי נחוניה בן הקנה היה מתפלל בכניסתו לבית המדרש, שלא תארע תקלה על ידו. וביציאתו נתן הודאה — ששם חלקו מיושבי בית המדרש —״ [9]. בכניסתו לבית המדרש מהו אומר? „יהי רצון וכו׳, שלא יארע דבר תקלה על ידי ולא אכשול בדבר הלכה וישמחו בי חברי ולא אומר על טמא טהור ולא על טהור טמא ולא יכשלו חברי בדבר הלכה ואשמח בהם״. ביציאתו מהו אומר? „מודה אני וכו׳ ששמת חלקי מיושבי בית המדרש, ולא שמת חלקי מיושבי קרנות. שאני משכים והם משכימים. אני משכים לדברי תורה והם משכימים לדברים בטלים. אני עמל והם עמלים. אני עמל ומקבל שכר והם עמלים ואינם מקבלים שכר. אני רץ והם רצים. אני רץ לחיי העולם הבא והם רצים לבאר שחת״ [10]. (את התפלה הזו אנו אומרים בסיום לימוד כל מסכתא). (ראה תפלה בכניסה וביציאה מבית המרחץ בתוספתא [11]).

„אמר רב יצחק בר אשיאן: כל המתפלל ואחר כך יוצא לדרך, הקב״ה עושה לו חפצו, שנאמר [12]: „צדק לפניו יהלך וישם לדרך פעמיו״ [13].

4) תוספתא ברכות ג, יא.5) גמ׳ ברכות כט: 6) שם.
7) משנה ברכות ט, ד. 8) ברייתא ברכות ס. 9) משנה ברכות ד, ב.
10) ברייתא ברכות כח: וראה אבות דרבי נתן כא, ב. 11) ברכות ו, כב.
12) תהלים פה, יד. 13) גמ׳ ברכות יד.

מדור פ׳

קידוש לבנה

בתורה כתוב[1]: „החודש הזה לכם ראש חדשים״. ואמרו חז״ל: „כזה ראה וקדש — כיון שתראה קדש בו ביום (רש״י) —״[2]. מכאן ש„מצוה לקדש על הראייה״ של שני עדים (שם). הרמב״ם[3] מוסיף: „מצות עשה מן התורה על בית דין, שידרשו את העדים עד שיקדשו את החודש״. „וראש בית דין אומר מקודש וכל העם עונים אחריו מקודש מקודש״[4]. „וידבר משה את מועדי ד׳״[5], „מכאן שראש בית דין אומר מקודש״[6].

„בזמן שהיו ישראל שרויין על אדמתן, היו מקדשין את החדש על פי ראיית העדים, שראו את הלבנה. ומשגלו אין בית דין קבוע, לקדש חדשים. וכדי שלא יהיו ישראל עושים שני ימים טובים משונים זה מזה, האב היום והבן למחר ואחיו מחרתים, עמדו ישראל על תקנת סוד העיבור לקדש בו חדשים. ואף על פי שמצוה לקדש על פי הראייה, אין הדבר תלוי בראיית הלבנה אלא בקידוש בית דין״[7].

זכר לקידוש החודש על ידי ראש בית הדין אחרי חקירת עדי הראייה, תיקנו חז״ל בבבל „ברכת קידוש לבנה״. והיות שכל אחד מישראל מברך ברכה זו אין מברכים אותה בזמן ה„מולד״ אלא בזמן שנראית בבהירות יתירה, „שאין מברכים על הלבנה עד שיתבסם״[8]. ורבינו יונה[9] מפרש: „משעה שמתוק האור שלה ואדם נהנה ממנו וזהו אחרי שלושה ימים״. „ועד מתי מברכין על החודש? עד שתתמלא פגימתה״ וזהו — לפי אנשי נהרדעא — עד ששה עשר בחודש״[10]. כן מברכים את הלבנה רק בלילה[11], כשרואים אותה היטב.

וזו הברכה לפי הגמרא[12]: „ברוך אשר במאמרו ברא שחקים וברוח פיו כל צבאם. חוק וזמן נתן להם, שלא ישנו את תפקידם, ששים ושמחים לעשות רצון קונם, פועלי אמת, שפעולתן אמת. וללבנה אמר, שתתחדש, עטרת תפארת לעמוסי בטן, שהן עתידין להתחדש כמותה, ולפאר ליוצרם על שם כבוד מלכותו. בא״י מחדש חדשים״.

נוסח החתימה „מחדש חדשים״ נמצא בשני התלמודים[13]. חתימות אחרות נזכרו במדרש[14]: „מקדש חדשים״ ו„מקדש ישראל״, ובמס׳ סופרים[15]: „מקדש ראשי חדשים״.

לא־ל עליון, המחדש חדשים, מתפלל עם ישראל המצפה לישועה ורחמי

---

1) שמות יב, ב. 2) גמ׳ ראש השנה כ. 3) הלכות קידוש החודש א, ז.
4) משנה ראש השנה ב, ז. 5) ויקרא כג, מד. 6) גמ׳ ראש השנה כד.
7) מדרש שכל טוב ח״ב 89 ואיצר הגאונים מס׳ ראש השנה סי׳ מא.
8) אבידרהם בשם ירושלמי ומס׳ סופרים כ, א. 9) ברכות פרק ד׳ ד״ה „נהרדע״.
10) גמ׳ סנהדרין מא: 11) מדרש תהלים קד.
12) גמ׳ סנהדרין מב. 13) שם וירושלמי ברכות ט, ג. 14) שמות רבה טו.
15) כ, א.

שמים, בתפלה, שיחדש ימיו כקדם. וברכה זו נתחבבה בקרב עם ישראל. וכן אומרת מס׳ סופרים[16]: „אין מברכים על הירח אלא במוצאי שבת, כשהוא מבושם ובכלים נאים״. (במוצאי שבת היו מתבשמים בבשמים, דבר שאסור ביום השבת. ראה במדור „הבדלה״). „ואמר רבי יוחנן: כל המברך על החודש בזמנו, כאילו מקבל פני השכינה. ותנא דבי רבי ישמעאל: אילמלא זכו ישראל אלא להקביל פני אביהן שבשמים כל חודש וחודש דיים. ואמר אביי: הילכך נימרינהו מעומד״[17]. כך ישראל מקדשים אותו והוא מקדש את ישראל[18].

במרוצת הזמן הוסיפו תפלות לברכת הלבנה. כן קיראים במס׳ סופרים[19]: „ואומרים שלוש פעמים: סימן טוב תהיה לכל ישראל. ברוך יוצרך, ברוך עושך, ברוך קונך, ברוך בוראך. ורוקד שלוש רקידות כנגדה ואומר שלוש פעמים: כשם שאני רוקד כנגדך ואיני נוגע בך, כך אם ירקדו אחרים כנגדי להזיקני, לא יגעו בי. תפול עליהם אימתה ופחד ולמפרע. אמן אמן סלה הללויה. ואומר לחבירו שלוש פעמים „שלום״ וילך לביתו בלב טוב״. לפי מחזור לבני רומא מסיימים: „שלום עליכם, שלים עליכם, שלום עלינו ועל כל ישראל״.

ההוספה: „דוד מלך ישראל חי וקים״ בקידוש החודש נזכרה בגמרא[20]. וזו לשונה: „אמר רבי לרבי חייא: זיל לעין טב וקדשיה לירחא ושלח לי סימנא: דוד מלך ישראל חי וקים״. נראה ש„דוד מלך ישראל חי וקים״ היה לסימן ולסיסמא. מה טעמו ותכנו? אך קודם נבאר, מה ענין דוד המלך בקידוש הלבנה. „אין אנו מעברין את השנים אלא ביהודה, ואם עיברוה בגליל מעיברת״[21]. רדיפות הרומאים הכריחו את הסנהדרין להעתיק את מושבה מיבנה שביהודה לגליל[22]. וזה היה מעין מרד נגד בית דוד שביהודה. לכן אומרים: „דוד מלך ישראל חי וקים״, להורות, שמתוך אונס יצאו מיהודה״[23]. ולפי רש״י[24] נמשל דוד המלך ללבנה, שנאמר[25]: „וכסאו כשמש נגדי, כירח יכון עולם״. וגם בגמרא[26] מושוה המאור הקטן של הלבנה לדוד הקטן.

ומה „שלים עליכם״ לקידוש הלבנה? בתקופת הגמרא היו בתי כנסיות בבבל בשדה ובהליכה בלילה היתה משום סכנה[27]. (ראה במדור „בית הכנסת — בנין״). ואחרי שקידשו את הלבנה — במוצאי שבת — אמרו זה לזה שלום עליכם, כשם שאמרו שלום עליכם בליל שבת. (ראה במדור „תפלת ליל שבת״). וכן כותב בעל „עץ חיים״ בסידור התימנים: „אומרים שלום עליכם אחרי שקידשנו את החודש כהלכתו ואנו בטוחים שיהא שלום ואין עוד לפחד״. ומשום כך מוסיפים — לפי מס׳ סופרים — את התפלה: „אם ירקדו אחרים כנגדי להזיקני, לא יגעו בי. תפול עליהם אימתה ופחד״. „וגומר ב„שלום עליכם״ וילך לביתו בלב טוב״.

16) שם.
17) גמ׳ סנהדרין מב.
18) שמות רבה טו.
19) כ, ב.
20) גמ׳ ראש השנה כה.
21) גמ׳ סנהדרין יא:
22) גמ׳ ראש השנה לא:
23) ראה עיין תפלה ב„אוצר התפלות״.
24) גמ׳ ראש השנה כה.
25) תהלים פט, לז—לח.
26) חולין ס:
27) תוספות ברכות ב. ד״ה „מברך״.

ההוספות „דוד מלך שראל" ו„שלום עליכם" תיסברנה גם מתוך הסתכלות לחיי ישראל בימים אלה.

בימי המלחמה נגד הרומאים נאלצה הסנהדרין להמלט להרי הגליל והקשר בינה לבין הלוחמים בעמק נותק. באמצעות עדי החודש, שהגיעו מכל חלקי הארץ למקום הסנהדרין, להעיד על ראיית הלבנה, חודש הקשר ביניהם. כך שלח רבי יהודה הנשיא, שישב עם בית דינו בטבריא, את תלמידו רבי חייא לעין טב, לקבל את העדים לקידוש החודש. עין טב על יד בית שאן הוא שער להרי הגליל ואליו היו באים העדים מכל חלקי הארץ. מחמת זהירות מפני הבוגדים — כידוע, נפל גם רבי עקיבא קרבן בעקב מלשינות זו — נדברו להפגש ולהתודע לפי סיסמא, שנקבעה על ידי רבי: „דוד מלך ישראל חי וקים". בסיסמא היה משום רמז ותקוה — אפילו בזמן שיד הרומאים על העליונה — שלטונו של בית דוד חי וקים ולעולם יעמוד. וכשרבי חייא ירד לעין טב, מסר לו רבי את סיסמא זו. ורק העדים, שסיסמא זו היתה בפיהם, נתקבלו על ידי שליחי בית הדין, שברכום ב„שלום עליכם" והעדים הללו ענו „עליכם שלום".

מנהג זה לומר „דוד מלך ישראל חי וקים" ואחר כך „שלום עליכם" — „עליכם שלום" נשאר בישראל לזכר תקופת הגבורה הזאת וסימנה. לפיכך מסיימים ומאחלים: „סימן טוב יהי לנו ולכל ישראל".

ראייה לכך, שעדי קידוש החודש הביאו ידיעות מן המערכה, אנו מוצאים בגמרא[28]. היא כותבת הכל ברמיזה, כדי להסתיר מהרומאים, שולטי הארץ, מטרת שליחותם של העדים הללו. וזו לשונה: „זוג (עדים) בא מרקת (טבריא) ותפשו נשר (הרומאים) ובידם דברים הנעשה בלוז וכו'". (ראה במדור „ל"ג בעומר").

ויש לשער, שגם ירידת רבי עקיבא לנהרדעא שבבבל לעבר השנה[29], קשורה היתה במלחמת מצוה זו.

מדור פ"א

קריאת שמע על המטה

„הנכנס לישון על מטתו, אומר מ„שמע ישראל" עד „והיה אם שמוע" ואומר: „ברוך המפיל חבלי שינה על עיני וכו'"[1]. רבינו חננאל גורס: „שמע ישראל" ו„והיה אם שמוע" ומוחק את מלת „עד" (ראה רא"ש[2]), כלומר, עלינו לומר שתי פרשיות: „שמע" ו„והיה", משום שגם בפרשה שניה כתוב „בשכבך ובקומך". אבל לפי הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש אומרים רק את הפרשה הראשונה.

28) גמ' סנהדרין יב.
29) משנה יבמות טז, ז.
1) גמ' ברכות ס:
2) ברכות פרק תשיעי סי' כג.

בגמרא ירושלמי [3] מובא, „שרבי יעקב קרא „שמע" וחזר עד שהיה משתקע בשינה". משמע, שקרא „שמע" אחרי ברכת המפיל. וכך פוסקים גם הרמב"ם והרא"ש. אבל לפי רב עמרם גאון אומרים — כמו שכתוב בגמרא — „שמע" לפני ברכת המפיל. ולפני „שמע" מברכים — לפי רב עמרם —: „אשר קדשנו במצותיו וצונו על קריאת שמע", שהוא לומד, ש„קריאת שמע על המטה עיקר". (כך גם דעתו של רש"י [4]). ומנהג בני איטליה (בסדור „חבור הברכות") לגמור קריאת שמע על המטה בברכה: „ברוך שומר עמו ישראל לעד".

„אמר רבי יהושע בן לוי: „אף על פי שקרא אדם קריאת שמע בבית הכנסת, מצוה לקרותה על מטתו. אמר רב אסי: מאי קרא? „רגזו ואל תחטאו, אמרו בלבבכם על משכבכם ודומו סלה" [5] — „אמרו בלבבכם": אמרו מה שכתוב „על לבבך". „על משכבכם": שנאמר „ובשכבך". „ודומו": בשינה אחרי כן (רש"י) —. אמר אביי: אף תלמיד חכם צריך לומר פסוק של רחמים, כגון [6]: „בידך אפקיד רוחי, פדיתה אותי ד' א־ל אמת" [7].

הטור מביא בשם רב עמרם גאון, שאומרים: „ברוך ד' ביום, ברוך ד' בלילה, ברוך ד' בשכבנו, ברוך ד' בקומנו. בידך אפקיד רוחי, פדיתה אותי ד', א־ל אמת".

„אמר רבי יצחק: כל הקורא קריאת שמע על מטתו, מזיקין בדילין הימנו" [8]. ולפי רבי יהושע בן לוי אומר: „יושב בסתר עליון" [9]. ובגמרא [10] מובא, שזו שיר פגעים — מזיקין, שפוגעין בבני אדם להזיק (רש"י) —. „ומשה בשעה, שהיה עולה לרקיע, היה אומר את המזמור „יושב בסתר עליון" [11].

מדור פ"ב

קריאת התורה

מיום שקיבלו בני ישראל את התורה בהר סיני, קראו בה בפני הצבור, כדי לטפח בלב העם יראת ד' ושמירת מצותיו. „ויקח — משה — ספר הברית ויקרא באזני העם" [1]. „ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להורותם" [2]. „למען ישמעו ולמען ילמדו ויראו את ד' אלקיכם ושמרו את כל דברי התורה הזאת" [3].

„משה התקין את בני ישראל, שיהו קורין בתורה בשבתות ובימים טובים

---

3) ברכות א, א. 4) תוספות ברכת ב. ד"ה „מאמתי" ורא"ש ברכות פרק א.
5) תהלים ד, ה. 6) שם לא, ו. 7) גמ' ברכות ד:
8) שם ה. ומדרש תהלים ד. 9) תהלים צא. 10) שבועות טו:
11) מדרש תהלים צא.
1) שמות כד, ז. 2) שם יב. 3) דברים לא, יב.

ובראשי חדשים ובחולו של מועד, שנאמר[4]: „וידבר משה את מועדי ד׳ אל בני ישראל״[5]. לכן נקראו שבתות ומועדים „מקראי קודש״[6], שבהם התקהלו בני ישראל, כדי לשמוע קריאת התורה.

מצוה מיוחדת בתורה[7] היא, לקראה נגד כל ישראל בחג הסוכות מקץ שבע שנים. מצוה זו הוטלה אחר כן על המלך[8]. (ראה במדור „התפלה ביום הקהל״).

את הכהנים ואת זקני ישראל הדריך משה, שהם יורו לעם חוקי התורה. „ויכתב משה את התורה הזאת ויתנה אל הכהנים... ואל כל זקני ישראל״[9]. „את התורה, שקיבל משה בהר סיני מסר ליהושע ויהושע לזקנים וזקנים לנביאים ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה״[10].

אחרי משה קרא יהושע בתורה באזני ישראל. „ולא היה דבר מכל, אשר צוה משה, אשר לא קרא יהושע נגד כל קהל ישראל״[11]. והנביאים הקהילו את העם בשבתות ובחגים. כך אסף אלישע את העם, שכן כתוב[12]: „מדוע את הלכת אליו — לאלישע —, היום לא חודש ולא שבת״. וישעיה הנביא אמר[13]: „חודש ושבת קרוא מקרא״. היו דורות — בזמן הבית הראשון —, ששכחו את השם ותורתו והיו „ללא כהן מורה וללא תורה״[14], עד שבאו המלכים, שהלכו בדרכי ד׳ והפיצו את ידיעת התורה. כן בימי יהושפט: „ויסבו בכל ערי יהודה ועמהם ספר תורת ד׳ וילמדו בעם״[15]. ובירושלמי (תענית ד, א) מסופר, „שבדורו של חזקיהו היו יגיעים בתורה״. ואחרי שמלך אמון „שרף ספרי התורה״[16], בא בנו המלך יאשיהו והחזיר את העטרה ליושנה.

ב„סדר עולם״[17] מצינו, שגם „בגלות בבל לא נשכחה התורה״. אבל הרבה מהדור החדש, שנולד בבבל, לא ידעו השפה העברית של התורה[18]. ועזרא וסיעתו קראו וביארו את התורה לפני שבי ציון: „והלוים מבינים את העם לתורה, ויקראו בספר בתורת האלקים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא״[19].

מסתבר, אפוא, כי מזמן מעמדם של בני ישראל בהר סיני, היתה להם קריאת התורה לעבודת ד׳. בשבתות ובחגים הקהילו הכהנים, הלוים, הנביאים והזקנים את העם בערי יהודה „ועמהם היה ספר תורת משה״[20], וימים אלה היו להם ל„מקראי קודש״ והרבו בהם בקריאת התורה.

הכהן הגדול ביום הכפורים, למרות עבודתו המרובה, היה מרבה לקרוא בתורה (כל פרק ויקרא טז ובפרק כג, כו—לב ובמדבר כט, ז—יא[21]). גם כשהתקהלו בני ישראל בעזרה ביום „הקהל״, קרא המלך לפניהם כמעט כל ספר דברים[22].

---

4) ויקרא כג, מד.
5) ירושלמי מגילה ד, א.
6) ויקרא כג, ב.
7) דברים לא, י—יב.
8) משנה סוטה ז, ח.
9) דברים לא, ט.
10) משנה אבות א, א.
11) יהושע א, לה.
12) מלכים ב, ד, כג.
13) ישעיה א, יג.
14) דברי הימים ב, טו, ג.
15) שם יז, ט.
16) גמ׳ סנהדרין קג:
17) רש״י סוכה מד.
18) נחמיה יג, כד.
19) שם ח, ז—ח.
20) דברי הימים ב, יז, ט.
21) משנה יומא ז, א.
22) משנה סוטה ז, ח.

ויש (בימי המלך יאשיהו), שקראו „את כל דברי הברית לפני העם"[23]. קצרה ביותר היתה קריאתם בימות החול, כשהקהילו הזקנים — אנשי המעמד — בכל ערי הארץ את העם בימי מעמדם — עוד בזמן הבית הראשון — וכל יום קראו רק פרשה קטנה ב„מעשה בראשית"[24]. (ראה במדור „משמרות ומעמדות").

קריאת התורה בזמן הבית השני

„משה תיקן קריאת התורה בשבתות ובימים טובים ועזרא תיקן קריאת התורה בשני ובחמישי ובמנחה בשבתות"[25]. הואיל ושני וחמישי היו לכפריים ל„ימי כניסה"[26], שבהם באו מכל הסביבה העירה, לקנות צרכיהם, „ביומא דשוקא"[27], קבע אותם עזרא לקריאת התורה ולישיבת בית הדין[28]. והתקנה בשבת במנחה היתה „בשביל יושבי חנויות, שהיו עוסקין בסחורה כל ימות החול"[29].

ומעזרא ואנשי כנסת הגדולה ואילך היו ממעטים בקריאתם. שכן קראו בשבת זכור רק שלושה פסוקים[30], ובתוספתא[31] נזכרה קריאת פסוק אחד בנביא[32]. וזה מפני שמאז תפס סדר התפלה מקום רחב בעבודת ד' בבית הכנסת. כמו כן, מלבד הקריאה בתורה קראו בנביא ובעיקר, מפני שתיקנו לתרגם ולהסביר קריאת התורה והנביא.

על סדר הקריאה בזמן הבית השני, אנו מצינו את המקורות האלה:

א) בחג הסוכות קרא עזרא „בספר תורת האלקים יום ביום מן היום הראשון עד היום האחרון"[33]. מכאן, שבחגים קראו בפרשת החג מדי יום ביומו[34].

ב) בארבע שבתות קבועות קראו ארבע פרשיות כל שנה ושנה[35]:

בפרשת שקלים[36] —, השבת לפני ראש־חודש אדר או בראש־חודש, אם הוא חל בשבת, כדי שיביאו שקליהם באדר לשם קרבנות הצבור בשנה החדשה, המתחילה בניסן. וכן במשנה[37]: „באחד באדר משמיעין על השקלים".

בפרשת זכור[38] —, השבת לפני פורים — „לסמוך מחיית עמלק למחיית המן" (רש"י) — (ראה תוספות[39], שקריאת פרשת זכור מדאורייתא היא).

בפרשת פרה[40] — להזהיר את בני ישראל, שיעשו פסחיהם בטהרה (רש"י) .—.

ובפרשת החודש[41] — „אמר ר' חמא בר חנינא: בדין הוא שתקדום פרשת החודש לפרשת פרה, שבאחד בניסן הוקם המשכן ובשני נשרפה הפרה. ולמה „פרה" קודמת? שהיא טהרתן של כל ישראל"[42]. כשהוקם הבית השני תיקנו אנשי כנסת הגדולה להזכיר לעם את המצות התלויות במקדש: לשקול שקלים לבית

23) מלכים ב, כב.
24) משנה תענית ד, ב.
25) ירושלמי מגילה ד, א.
26) משנה מגילה א, א.
27) גמ' בבא קמא כב.
28) משנה כתובות א, א ותוספתא תענית ב, ה.
29) גמ' בבא קמא פב. ורש"י.
30) דברים כה, יז—יט.
31) מגילה ג, ט.
32) ישעיה נב, ג.
33) נחמיה ח, יח.
34) ראה משנה יומא ז, א.
35) משנה מגילה ג, ד.
36) שמות ל, יא—טז.
37) שקלים א, א.
38) דברים כה, יז—יט.
39) ברכות יג. ד"ה „בלשון" ומגילה יז: ד"ה „כל".
40) במדבר יט, א—כב.
41) שמות יב, א—כ.
42) ירושלמי מגילה ג, ו.

המקדש, לטהר את בני ישראל וכן קביעת המועדים. ואת הפרשיות האלו קראו בחודש אדר, שבו חנכו את הבית[43] ובניסן התחילה השנה החדשה. ואת פרשת זכור קראו בשבת שלפני פורים, שכן כתוב[44]: „והימים האלה נ י ז כ ר י ם ונעשים בכל דור ודור".

ג) „עזרא תיקן להם לישראל, שיהו קורין ק ל ל ו ת שבתורת כהנים[45] קודם עצרת ובמשנה תורה[46] קודם ראש השנה"[47].

מכאן, שאנשי כנסת הגדולה תיקנו, שיקראו בתורה לפי מ ח ז ו ר ש נ ת י בחגים, בארבע שבתות של ארבע פרשיות, בשבת לפני עצרת ובשבת לפני ראש השנה.

היונים גזרו על קריאת התורה, כדי „להשכיחם תורתך", ונפסקה הקריאה בבתי הכנסיות (ראה ספר החשמונאים א'). מתוך כך לא ידוע לנו, מה קראו בשאר שבתות השנה. „כשנשתכחה תורה מישראל, עלה עזרא מבבל ויסדה. חזרה ונשתכחה, עלה הלל הבבלי ויסדה"[48].

קריאת התורה בזמן התנאים היתה לפי סדר, שכן במשנה[49]: „בשבת החמישית — אחרי ארבע פרשיות — חוזרין ל כ ס ד ר ן". „בב' ובה' ובשבת במנחה קורין כ ס ד ר ן"[50]. „אין מדלגין בתורה"[51], כלומר: לא דילגו בקריאתם אלא קראו בתורה לפי הסדר, „כדי שישמעו בני ישראל את התורה על הסדר"[52]. את הסדר הזה „הפסיקו" לכל קריאה מיוחדת, כמו ארבע פרשיות או בראש־חודש, חנוכה ופורים — אם הם חלים בשבת — או בתעניות ובמעמדות — כשחלים ביום ב' או ה' —[53].

[במשנה כתוב: „בתעניות ובמעמדות ו ב י ו ם ה כ פ ו ר י ם". למה נזכר בסוף יום הכפורים במיוחד? לפי הרא"ש[54] מדובר על מ נ ח ה של יום הכפורים, שקורין בו פרשת עריות[55]. אבל לפי הר"ן נזכר יום הכפורים רק „אגב גררא דתענית" (ראה משנה תענית[56]: „בתעניות ובמעמדות וביום הכפורים"). רבנו חננאל לא הזכיר יום הכפורים כלל אלא כותב רק: „לכל מפסיקין לתעניות ולמעמדות"[57].]

כן נקבע מספר הקרואים ומספר הפסוקים, שכל אחד קורא: „קורין בשני ובחמישי ובשבת במנחה שלושה אנשים[58]. „ובראשי חדשים ובחולו של מועד ארבעה, ביום טוב חמשה, ביום הכפורים ששה ובשבת שבעה"[59]. „וכל הקורא לא יפחות משלושה פסוקים"[60]. „ואין פותחין מעשרה פסוקים בבית הכנסת"[61].

לפי רבי מאיר קראו בסדר זה: „מקום שמפסיקין בשבת, שם קורין במנחה.

---

43) עזרא ו, טו. 44) אסתר ט, כח. 45) ויקרא כו.
46) דברים כח. 47) ברייתא מגילה לא: 48) גמ' סוכה כ.
49) מגילה ג, ד. 50) שם ג, ו. 51) שם ד, ד.
52) ירושלמי מגילה ד, ה. 53) משנה מגילה ג, ד. 54) מגילה פרק ד' סי' י.
55) ראה תוספות מגילה כט: ד"ה „לכל". 56) ד, א.
57) מגילה ל: 58) משנה מגילה ד, א. 59) שם ד, ב.
60) שם ד, ד. 61) ברייתא מגילה כא: וירושלמי מגילה ד, ב.

במנחה שם קורין בשני. בשני קורין בחמישי. בחמישי שם קורין לשבת הבאה". ולפי רבי יהודה — שהלכה כמותו —: „מקום, שמפסיקין בשבת שחרית, שם קורין במנחה ובשני ובחמישי ולשבת הבאה" [62]. וכן במשנה [63]: „קורין כסדרן ואין עולים להם מן החשבון — כשיגיע יום שבת, יחזרו מה שקראו בשבת במנחה ובשני ובחמישי (רש"י) —".

מזה שבכל שבת קראו כ"א פסוקים — שלושה פסוקים לכל אחד משבעת הקרואים — ואי אפשר היה לגמור את כל התורה במשך שנה, הגיעו החוקרים [64] למסקנה, שבתחילה גמרו את התורה במשך שלוש שנים ורק בתקופה יותר מאוחרת — ובבבל — קבעו את המחזור השנתי.

אולם לאמיתו של דבר אין זו הוכחה, שכן המשנה [65] מדייקת ואומרת: „בשבת קורין שבעה, אין פוחתין מהן אבל מוסיפין עליהן", כלומר: לא הוגבל מספר הקרואים ומותר להוסיף עליהן כהנה וכהנה. וכן גם לגבי מספר הפסוקים אומרת המשנה [66]: „הקורא בתורה, לא יפחות מג' פסוקים". גם מספר הפסוקים לכל אחד מהקרואים אינו מוגבל בשלושה, אלא אסור להפחית משלושה. יתר על כן: במשנה [67] מצינו, שהיו מחויבים להוסיף ולקרוא עד לסיומה של פרשת הקללות, שכן „אין מפסיקין בקללות אלא אחד קורא את כולן". ובמשנה [68] מובאים פרקים שבתורה, שלא תורגמו (מעשה ראובן, מעשה עגל). ומה שכתוב במשנה [69]: „הקורא לא יפחות מג' פסוקים ולא יקרא למתורגמן יותר מפסוק אחד" אינו שייך לפרקים שלא תורגמו. ועוד: „אין מדלגין בתורה" [70], המלים אין משמעותן, שבכלל לא דילגו, שכן בברייתא [71]: „מדלגין בתורה בענין אחד". ובמשנה עצמה [70]: „ועד כמה הוא מדלג? עד כדי שלא יפסוק התורגמן". „מ"ט? מפני שאין גולין ספר התורה ברבים" [72]. וכן דילג הכהן הגדול בקריאתו ביום הכפורים מויקרא פרק ט"ז עד פרק כ"ג [73] — שכל זה ענין אחד של יום הכפורים —. וגם המלך ביום „הקהל" לא קרא משנה תורה כולה אלא דילג על כמה פרקים [74].

לכן אין לדבר על כ"א פסוקים בלבד ואין להסיק מזה כלל על המחזור של קריאת התורה.

בימי התנאים, כשקיבלו את תרגום אונקלוס ולא היה בידי המתרגם להאריך בתרגומו לפי רצונו וטעמו (ראה במדור „תרגום"), הגיעו לידי קריאה מסודרת, שבת שבת ופרשתה. לפי מספר השבתות בשנה מעוברת נחלקה התורה לנ"ד פרשיות. וכמה ראשי פרשיות נזכרו בגמרא: „אתה תצוה" [75], „כי תשא" [76], „ויקהל" [76],

---

62) ברייתא מגילה לא: 63) משנה מגילה ג, ו. 64) ר"י המבורגר: „בית המקרא והתלמוד" חלק ב, עמ' עמוד 1264 ור"י אלבוגן: "J. G." 160.
65) משנה מגילה ד, ב. 66) שם ד, ד. 67) שם ג, ו.
68) שם ד, י. 69) שם ד, ו. 70) שם ד, ד.
71) מגילה כד. 72) ירושלמי מגילה ד, ה. 73) משנה יומא ז, א.
74) משנה סוטה ז, ח. 75) גמ' מגילה כט: 76) שם ל.

„קדושים"[77], „וזאת הברכה"[78]. והגמרא מוסיפה, שקורין „וזאת הברכה" ביום האחרון של החג. ובה מסיימים את התורה כל שנה ושנה.

מחזור של שלוש שנים — אבל בארץ ישראל, בזמן האמוראים, התפשט מנהג אחר. הם לא קראו את כל „הפרשה" עם תרגומה בכל שבת אלא חלקוה לשלושה „סדרים" ולכל שבת קראו רק סדר אחד וסיימו את התורה אחרי שלוש שנים: „בני מערבא מסקי לדאורייתא בתלת שנים"[79]. לפי יעב"ץ עשו כך, משום „לעולם ישליש אדם שנותיו, שליש במקרא וכו'"[80].

במדרש — שהוא „אגדת א"י[81] — מובא מנהג זה של ארץ ישראל. כך נזכר בריש מדרש מגילת אסתר: „מאה חמישים וחמשה סדרים", כלומר: השלמת התורה בשלוש שנים. „ורבי חנינא בר אבא — שחי בערך 350 אה"ס — „הלך למקום אחד, אשכח הדין פסוקא ראש סדרא[82]: „והנותרת מן המנחה לאהרן ולבניו"[83]. מנהג ארץ ישראל מובא גם במס' סופרים[84]: „מאה ושבעים וחמשה סדרים".

ב„חלוף מנהגים"[85] נזכר ההבדל בין מנהג ארץ ישראל לבבל בדברים אלה: „קורין בפרשה שליח הצבור והעם, ובני ארץ ישראל קורין העם פרשה וש"ץ סדרים". פירוש הדבר, שגם בארץ ישראל — בהשפעת בני בבל — נהגו, שכל אחד ואחד קרא מידי שבת את „הפרשה" וגמרו את התורה בשנה כמו בני בבל. ובבית הכנסת — מפני טורח הצבור — קרא הש"ץ את „הסדר" וסיים את התורה בשלוש שנים. וכן אמר רבי אמי[86]: „לעולם ישלים אדם פרשיותיו עם הצבור, שנים מקרא ואחד תרגום"[87]. בספר העתים[88] מובא, שבזמן הגאונים נהגו העם לקרוא לאחר תפלת שחרית שנים מקרא ואחד תרגום בבית הכנסת. וגם בתקופת הגאונים המשיכו בני ארץ ישראל לקרוא בבית הכנסת רק „סדר" בלבד. הירושלמיים בפוסטט (מצרים) קראו בכל שבת „סדר" מתוך ספר תורה ואחר כך קראו „פרשה" מתוך החומשים. זוהי פשרה בין מנהג בבל לארץ ישראל.

הרמב"ם[89] כותב: „המנהג הפשוט בכל ישראל, שמשלימין את התורה בשנה אחת. ויש מי שמשלים את התורה בשלוש שנים ואינו מנהג פשוט". פירוש הדבר, שעוד בימי הרמב"ם היו מקומות, שהחזיקו במנהג ארץ ישראל לגמור את התורה בשלוש שנים. ובאמת מספר הנוסע ר' בנימין מטולידה, „שבמצרים נמצאים שני בתי כנסיות, אחד לאנשי ארץ ישראל: „כניסיה אל שאמיין" ואחד לאנשי בבל: „כניסיה אל עיראקיין". ואינם נוהגים מנהג אחד בפרשיות ובסדרים של התורה, כי אנשי בבל נוהגים לקרות בכל שבוע „פרשה", כמו שעושין בכל ספרד, ובכל

77) גמ' זבחים כח: 78) גמ' מגילה לא. 79) שם כט:
80) גמ' קידושין ל. ועבודה זרה יט: 81) רש"י לבראשית מז, ב.
82) ויקרא ב, י. 83) ויקרא רבה ג. 84) טז, י.
85) סי' מז. 86) גמ' ברכות ח. 87) איצר הגאונים מס' ברכות
סי' לו. 88) עמוד 253 ואיצר חלוף מנהגים עמוד 96 הערה יא.
89) הלכות תפלה יג, א.

שנה מסיימים את התורה. ואנשי ארץ שיראל אינם נוהגים כך, אבל עושים מכל פרשה שלושה סדרים ומסיימים את התורה לסוף שלוש שנים".

לפיכך נזכר ב„חלוף מנהגים"[90], שרק בבבל חגגו בכל שנה „שמחת תורה". „אמר רבי יוחנן[91]: עשרה שקראו בתורה הגדול שבהם גולל ספר תורה ונוטל שכר כנגד כולם". ורבינו חננאל מוסיף: „הגולל ספר תורה, כלומר המשלים". ורב עמרם מפרש, שקורין עשרה ביום השמיני — שמיני עצרת —, שקורין „זאת הברכה" והגומר נוטל שכר כנגד הכל. והגאונים האחרונים מוסיפים: „אפילו יקראו עשרה או יותר, האחרון מקבל שכר כנגד כולם. וביום הזה, הואיל ובו מסיימין את התורה, רגילין היו לעשות כמה קלוסין והדורין לספר תורה ונתכנה יום שמחת תורה"[92]. ובתשוה"ג ש"ת[93]. נמצא, „שהגאון מודיענו, שביום זה רגילין אצלנו, שמרקדין אפילו כמה זקנים, בשעה שאומרים קלוסין לתורה".

ובארץ ישראל, שגמרו את התורה אחרי שלוש שנים, עשו ביום זה סעודה: „שעושין סעודה לגמרה של התורה"[94].

סדר הקריאה, שבת שבת ופרשתה, הביאה בעקבותיה תקנות שונות: בשבתות המיוחדות לא הפסיקו עוד את קריאת הפרשה השוטפת אלא קראו תחילה את פרשת השבוע ואחריה את הקריאה המיוחדת בספר־תורה אחר. כן אמר רבי יצחק נפחא[95]: „ראש־חודש טבת שחל להיות בשבת, מביאין שלוש תורות וקורין בהן, אחת בענינו של יום ואחת בשל ראש־חודש ואחת בחנוכה".

[ומתוך כך אין האמוראים עוד מפרשים את דין המשנה: „לכל מפסיקין", שמפסיקין בפרשת השבוע אלא „להפטרה" (כך דברי רבי ירמיה בגמרא[96]), כלומר, בשבת, שמוסיפים קריאה מיוחדת, כגון בראש־חודש „מפסיקין את ההפטרה" של שבת זו וקורין הפטרת ראש־חודש —, ובזה „לא זזה המשנה ממקומה"[97].]

תחילה נהגו „שקורין ששה בעניינא דיומא וחד קרי בראש־חודש[98], ותיקנו, שהמפטיר אינו עולה למנין שבעת הקרואים והוא שמיני[99]. המפטיר קורא את הקריאה המיוחדת, שכן הוסיפו בחגים לקריאת פרשת המועדים עוד קריאה בסדר הקרבנות. כך מביא המרדכי[100] מן הירושלמי: „אמר רבי יצחק נפחא: שבת שחל להיות בחול המועד בין בפסח בין בסוכות קורין: „ראה אתה אומר אלי"[101] ומפטיר קורא במוספין". (בזה מתישבת שאלת הרא"ש[102]). וכן אמר רב אסי[103], „בזמן שאין בית המקדש קיים וקורין בסדר קרבנות, מעלה אני עליהם וכו'". (ראה במדור „משמרות ומעמדות").

---

90) סי' מח. 91) גמ' מגילה לב. 92) רי"ץ גיאות, הלכות לולב.
93) סי' שיד. 94) רפ"א קהלת רבה, ילקוט ושיר השירים רבה בתחלתו.
ראה האשכול ורי"ץ גיאות, הלכות לולב. 95) גמ' מגילה כט:
96) שם ל: 97) גמ' יבמות ל. ועוד. 98) גמ' מגילה כט:
99) שם כג. ומס' סופרים יז, ג. 100) מגילה פרק ג. 101) שמות לג, יב.
102) מגילה פרק ד' סי' י. 103) גמ' תענית כז:

יום טוב שני של גליות בבבל גרם, שהקריאה למועדים, שנזכרה במשנה ובתוספתא[104] השתנתה: אמר אביי[105]: „האידנא נהוג עלמא למיקרי: „משך תורא קדש בכספא פסל במדברא שלח בוכרא". (כלומר: ביום א' של פסח: „משכו וקחו לכם". ביום ב': „שור או כשב". ביום ג': „קדש לי". ביום ד': „אם כסף תלוה". ביום ה': „פסל לך". ביום ו': „ויעשו בני ישראל את הפסח במועדו". ביום ז': „ויהי בשלח". ביום ח': „כל הבכור").

בגמרא[106] מובאה גם קריאת התורה במנחה של יום הכפורים ב„עריות", שלא נזכרה במשנה. (ראה במדור „חגיגת ט"ו באב ויום הכפורים"). — על הקריאה בתשעה באב נאמרו בברייתא[107] דעות שונות: „ואם לא תשמעו לי"[108]. „עד אנה ינאצוני העם"[109]. „עד מתי לעדה הרעה הזאת"[109]. ואמר אביי: „האידנא נהוג עלמא למיקרי: „כי תוליד בנים". (ראה במדור „תעניות").

וכל אחד משבעת הקרואים קרא בעצמו. כך קרא הכהן הגדול קריאתו ביום הכפורים בעצמו[110]. וגם המלך אגריפס קרא בעצמו בתורה ביום „הקהל"[111].

„אין מפסיקין בקללות אלא אחד קורא את כולו"[112]. „ומתחיל בפסוק שלפניהן ומסיים בפוסק שלאחריהן"[113]. „אמר רבי לוי: אמר הקב"ה: אינו דין שיהיו בני ישראל מתקללין ואני מתברך"[114]. לכן „יהא פותח בדבר טוב וחותם בדבר טוב[115]. וגם בנביאים הראשונים מצינו „שסיימו דבריהם בדברי שבח ותנחומים"[116]. [נביאים בזמן הבית הראשון נקראו „נביאים ראשונים" ונביאים בזמן הבית השני (חגי זכריה ומלאכי) נקראו „נביאים אחרונים"[117]. ראה במדור „תקנות הנביאים הראשונים".]

„אמר ר' זירא אמר ר' חסדא: אין הקורא רשאי לקרות בתורה עד שיכלה אמן מפי הצבור ואין הקורא רשאי להתחיל בפסוק אחר, עד שיכלה פסוק מהמתרגם"[118]. „רבי יהודה אמר: פותח ורואה ומברך וקורא"[119]. „לקורא אסור לתת עינו חוץ מן התורה, שלא ניתנה תורה אלא בכתב, דכתיב[120]: „וכתבתי על הלוחות"[121]. „ודברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרן על פה"[122]. (רק דברים ששגורים בפי הכל — כמו קריאת שמע — מותר לקרוא בעל פה, שכן במשנה[123]: „קורין על פה, כקורין את שמע"[124]). „וכיון שנפתח ספר תורה, אסור לספר אפילו בדבר הלכה"[125]. „רבה ורב יוסף דאמרי תרוייהו: אין קורין בחומשין בבית הכנסת

---

104) מגילה פרק ג. 105) גמ' מגילה לא. 106) שם.
107) שם לא: 108) ויקרא כו: 109) במדבר יד.
110) משנה יומא ז, א וסוטה ז, ז. 111) משנה סוטה ז, ח.
112) משנה מגילה ג, ז. 113) גמ' מגילה לא: ותוספות ד"ה „אין".
114) מס' סופרים יב, ב. 115) ירושלמי מגילה ג, ז. 116) תוספתא ברכות ג, כא.
117) גמ' סוטה מח: 118) שם לט: 119) ברייתא מגילה לב.
120) שמות לד, א. 121) פסיקתא ה, א. 122) גמ' גיטין ס: ותמורה יד:
123) תענית ד, ג. 124) ראה רש"י מגילה יח: ד"ה „מיגרס גריסין" ותוספות ישנים יומא ע: ד"ה „ובעשור" ותוספות תמורה יד: ד"ה „דברים".
125) גמ' סוטה לט.

משום כבוד הצבור"[126]. „אמר רבי יוחנן: כל הקורא בלא נעימה, עליו הכתוב[127] אומר: „וגם אני נתתי לכם חוקים לא טובים"[128].

ואם היה צורך, עזר חזן בית הכנסת לקורא. והגמרא[129] מפרשת את המשנה „החזן רואה לאור הנר": כשהוא מסדר את ראשי פרשיות — המריצן בפיו, שמתוך שראש הפרשה שגורה בפיו, הוא נזכר בכולה למחר ומסייע את שבעה הקורין בנקודה ובטעמיה בלחש (רש"י) —". ובמקרא שבין הקרואים היו עמי הארץ, היה החזן קורא בפני כולם, כדי שלא לבייש את אלה, שאינם בקיאים. הקרואים ברכו ושמעו את קריאת החזן, שכן אמר רבי ירמיה: „שומע כקורא"[130]. וכך נזכר במס' סופרים[131]: „חזן שהוא קורא בתורה בשבת".

אבל בכלל הקפידו לקרוא לתורה מי שיודע לקרוא בעצמו וכל אחד היה מכין את פרשתו. וגם „ילדים היו מתקנין פרשיותיהם בלילי שבת"[132]. „ואין אדם רשאי לומר דברי תורה לפני הצבור עד שיפשוט אותן שתים שלוש פעמים בינו לבין עצמו. ומעשה ברבי עקיבא, שקראו החזן ברבים לקרות בספר תורה ולא רצה לעלות. אמר לתלמידיו, שלא סידרתי אותה פרשה שתים שלוש פעמים"[133]. „אמר רב יהודה אמר רב: מי שנותנין לו ספר תורה לקרות ואינו קורא, מקצרים לו ימיו ושנותיו, כדכתיב[134]: „כי הוא חייך ואורך ימיך"[135]. „ובבתי כנסיות, שבהם רק אחד — שמבין לקרוא עברית — כמו בבתי כנסיות של לועזות, קרא אחד את כל הפרשה כולה"[136].

מדור פ"ג

ברכה לפניה ולאחריה

בתורה קראו לא רק „למען ישמעו" אלא גם למען „יראו את ד' אלקיכם ושמרו לעשות"[1]. לכן היתה קריאת התורה לחלק יסודי מהתפלה והצריכו ברכה לפניה ולאחריה.

„בשעה שזכה משה לקבל את התורה, תחילה ברך ואחר כך קרא. וזו ברכתו: „בא"י, אשר בחר בתורה הזאת וקדשה ורצה בעושיה"[2]. הכהן הגדול בעבודתו ביום הכפורים קרא בתורה לפני כל הקהל וברך ברכות על התורה[3].

---

126) גמ' גיטין ס. 127) יחזקאל כ, כה. 128) גמ' מגילה לב.
129) גמ' שבת יב: 130) ירושלמי מגילה ד, א, ראה משנה בכורים ג, ז ותוספות בבא בתרא טו. ד"ה „שמונה" וראש מגילה פרק ג.
131) יא, ד. 132) תיספתא שבת א, ו. 133) תנחומא „יתרו" טו.
134) דברים ל, כ. 135) גמ' ברכות נה. וירושלמי מגילה ד, ג.
136) תוספתא מגילה ג, ו.
1) דברים לא, יב. 2) דברים רבה יא. 3) משנה יומא ז, א.

(ראה במדור „תפלת הכהן הגדול אחרי קריאת התורה ביום הכפורים"). עזרא אסף את העם לתפלה ולקריאת התורה ולפני קריאתו ברך ברכה והקהל ענה אמן: „ויעמד עזרא הסופר על מגדל עץ ויפתח הספר לעיני כל העם ויברך עזרא את השם האלקים הגדול ויענו כל העם אמן אמן"[4].

הגמרא[5] מפרשת, כי תורה צריכה ברכה לפניה, שנאמר[6]: „כי שם ד' אקרא, הבו גודל לאלקינו". „וטעונה ברכה לאחריה קל וחומר מברכת המזון. ומה אם מזון שהוא חיי שעה טעון ברכה לפניו ולאחריו, תורה, שיש בה עולם הבא, דין הוא שתטעון ברכה לפניה ולאחריה"[7]. „כתוב[8]: „ברוך אתה ד'" ואחר כך „למדני חוקיך". הרי ברכה לפניה. מנין לאחריה? אמר ר' שמואל בר נחמן בשם רבי יונתן: שכתוב אחר „השירה" „וזאת הברכה". מששנה להן את התורה אחר כך ברך. הרי ברכה לאחריה"[9].

נוסח הברכות — פתחו את הברכה ב„ברכו את ד'" „ועונין כמו שהוא מברך[10]. ובמשנה נחלקו הדעות, אם הוא אומר „ברכו את ד'" או „ברכו את ד' המבורך"[11]. „ועונין: ברוך שם המבורך לעולם ועד"[7]. רב סעדיה גאון כותב, שהמברך חוזר ואומר „ברוך שם המבורך לעולם ועד[12]. (ראה במדור „מקור הברכות").

במשנה[13] נזכר, שהכהן הגדול „ברך ברכה על התורה" אבל לא נזכרה נוסחתה. נראה, שבזמנם היתה הברכה ידועה ושגורה. אחר כך נוסחתה נשכחה, לכן מצינו נוסחאות שונות: „אשר בחר בתורה הזאת וקדשה ורצה בעושיה"[14]; „הבוחר בתורה"[15]; „על דברי תורה"[16]; „לעסוק בדברי תורה"[17]; ברכת „אהבה רבה" עם החתימה: „בא"י הבוחר בעמו ישראל" או „הבוחר בעמו ישראל באהבה" (ראה בגמרא[18]: „אין צריך לברך, שכבר נפטר ב„אהבה רבה". וראה במדור „ברכות קריאת שמע"); „הערב נא ד' אלקינו את דברי תורתך. בא"י המלמד תורה לעמו ישראל"[18] (או בחתימתה: „נותן התורה". רא"ש); „אשר נתן לנו תורה מן השמים חיי עולמים ממרומים. בא"י נותן התורה"[19]; „אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו. בא"י נותן התורה". ואמר רב המנונא: זו היא מעולה שבברכות — לפי שיש בה הודאה למקום וקילוס לתורה ולישראל (רש"י) —"[18].

כברכה אחריה נזכרה רק ברכה אחת: „אשר נתן לנו תורת אמת וחיי עולם נטע בתוכנו. בא"י נותן התורה"[20].

ולמה מברכים לפני קריאת התורה, הלא כבר ברכנו בבקר לפני התפלה,

---

4) נחמיה ח, א—ח.
5) ריושלמי מגילה ד, ב.
6) דברים לב, ג.
7) מכילתא שמות יג, ג.
8) תהלים קיט, יב.
9) דברים רבה ח.
10) משנה ברכות ז, ג.
11) גמ' ברכות נ. וירושלמי ברכות ז, ד.
12) ראה רא"ש ברכות פרק ז סי' כה.
13) יומא ז, א.
14) דברים רבה יא.
15) ירושלמי יומא ז, א.
16) גמ' ברכות יא: לפי גירסת הרי"ף.
17) שם.
18) שם.
19) מס' סופרים יג, ח.
20) שם.

ונמצאת שהברכה לפני קריאת התורה היא ברכה לבטלה? ר׳ יהודה ברצלוני בשם רבינו סעדיה גאון אומר בתשובתו, שמשום כבוד התורה תיקנו ברכה לפני קריאה בצבור ואין זו ברכה לבטלה[21]. וכן אומר רבינו תם[22]: „ברכת התורה מצוה מיוחדת ולאו משום תלמוד תורה״.

מעיקרא הפיתח בקריאת התורה ברך ברכה לפניה והחותם ברך ברכה לאחריה[23]. רק דברים מיוחדים היו טעונים ברכה לפניהם ולאחריהם, כמו: עשרת הדברים, כל השירות והקללות וכו׳[24]. והאמוראים תיקנו, שכולם מברכים לפניה ולאחריה „גזירה משום הנכנסין ומשום היוצאין״[25].

ומשום דרכי שלום תיקנו חז״ל, שכהן קורא ראשון ואחריו לוי ואחריו ישראל[26], שנאמר[27]: „וקדשתו״, כל דבר שבקדושה, כהן לפתוח ראשון ולברך ראשון״. „ואם אין לוי, יקרא הכהן פעמים״[28]. והיו בין התנאים, שחלקו ואמרו: „כהן קודם ללוי, לוי קודם לישראל. אימתי? בזמן שכולן שוין, אבל אם היה ממזר[29] תלמיד חכם וכהן גדול עם הארץ, ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ״[30]. ובגמרא[31] מובא, שרב פתח ראשון ותלמידו רב הונא פתח ראשון.

„מפני מה אין מצויין תלמיד חכם לצאת תלמיד חכם מבניהן? אמר רב: שאין מברכין בתורה תחילה״[32]. ובעל „ספר העתים״[33] מפרש: „כי חובה היא על תלמיד חכם, להדר את התורה ולעשות לה כבוד ולקרות ראשונה״ (לרש״י פירוש אחר). אבל רבי יוחנן אמר: „כל תלמיד חכם, שמברך לפני הכהן אפילו כהן גדול עם הארץ, אותו תלמיד חכם חייב מיתה״[34]. והרמב״ם בפירושו על המשנה[35] מפרש, שכוונת חז״ל היא, להקדים כהן רק „אם כולם במדרגה אחת בחכמה״. אמנם בהלכות תפלה[36] פוסק הרמב״ם, „שמנהג פשוט הוא היום, שאפילו כהן עם הארץ קודם לקרות לפני חכם גדול בישראל״.

לגדולי התורה נהגו להביא את ספר התורה למקומם לקריאה, ובבבל הביאוהו לריש גלותא[37]. בעל „המנהיג״ מספר על מנהג בקרואן (צפון אפריקה), שהיו מורידין את התורה אחרי „כהן״ ו„לוי״ למר עוקבא נשיאה, שישב בכסא של כבוד מצד הארון״.

---

21) אבודרהם, „שחרית של חול״. ד״ה „הא״.
22) תוספות ראש השנה לג.
23) משנה מגילה ד, א.
24) ירושלמי מגילה ג, ז.
25) גמ׳ מגילה כא:
26) משנה גיטין ה, ח.
27) ויקרא כא, ח.
28) גמ׳ גיטין נט:
29) במשנה יבמות ד, יב מפורש, מי הוא ממזר.
30) משנה הוריות ג, ח ותוספתא הוריות ב, ט.
31) מגילה כב. וגיטין נט:
32) גמ׳ נדרים פא.
33) קעז.
34) גמ׳ מגילה כח.
35) גיטין ה, ח.
36) יב, יח.
37) ירושלמי יומא ז, א.

מדור פ"ד

מזמורים ותהלות ל„הוצאה והכנסה"

כשמביאים את ספר התורה לפני הקהל לקריאה, פותחים במזמורים ותהלות, שכך בגמרא [1]: „כשניתנה תורה לישראל היה קולו הולך מסוף העולם ועד סופו וכל מלכי עובדי כוכבים אחזו רעדה בהיכליהן ואמרו שירה, שנאמר [2]: „ובהיכלו כולו אומר כבוד".

כמו כן, כשמכניסים את התורה לארון הקודש: „כשבנה שלמה את בית המקדש, ביקש להכניס ארון לבית קדשי הקדשים, דבקו שערים זה בזה עד שאמר [3]: „שאו שערים ראשיכם והנשאו פתחי עולם ויבוא מלך הכבוד" [4].

במסכת סופרים [5] מצינו, שלפני קריאת התורה נהגו לשיר מזמורים: המפטיר פותח ואומר: „אשרי יושבי ביתך". (למה דווקא המפטיר, הסברנו במדור „פירס על שמע") ואומר [6]: „אין כמוך באלקים ד' ואין כמעשיך". „מי כמוכה באלים ד' מי כמוכה נאדר בקודש, נורא תהלות עושה פלא" [7]. „מלכותך מלכות כל עולמים וממשלתך בכל דור ודור" [8]. „ד' מלך ד' מלך", „ד' ימלוך לעולם ועד" [9]. „ד' חפץ למען צדקו, יגדיל תורה ויאדיר" [10]. „ד' עוז לעמו יתן, ד' יברך את עמו בשלום" [11]. „אתה הוא ד' לבדך, אתה עשית את השמים וכל צבאם, הארץ וכל אשר עליה, הימים וכל אשר בהם, ואתה מחיה את כולם וצבא השמים לך משתחוים" [12]. אז אוחז המפטיר את התורה ושר בנעימה „שמע ישראל ד' אלקינו ד' אחד" והעם עונין אותו אחריו. הוא מגביה את התורה ואומר: „אחד אלקינו, גדול אדוננו, קדוש ונורא שמו לעולם ועד". ואומר: „צדקתך אלקים עד מרום, אשר עשית גדולות אלקים, מי כמוך" [13]. „ד' שמך לעולם, ד' זכרך לדור ודור" [14]. הכל תנו עז לאלקים ותנו כבוד לתורה. „גדלו לד' אתי ונרוממה שמו יחדיו" [15]. ומתחיל בנעימה ואומר: „ד' הוא האלקים, ד' שמו" ואחריו עונין העם ותוזר וכ־פלו ועונין אותו פעמים. ואומר: „על הכל יתגדל ויתקדש וישתבח ויתפאר וכו'". מיד גולל ספר תורה עד שלושה דפין ומגביהו ומראה פני כתיבתו לעם, העומדים לימינו ולשמאלו ומחזירו לפניו ולאחריו, שמצוה לכל האנשים ולנשים לראות הכתב ולכרוע ולומר [16]: „וזאת התורה, אשר שם משה לפני בני ישראל". „תורת ד' תמימה משיבת נפש" [17]. — ובזה מעיד, שזאת אותה התורה אשר שם משה לפני בני ישראל —. (מנהג ההגבהה לפני קריאת התורה נשאר אצל הספרדים).

---

1) גמ' זבחים קטז.
2) תהלים כט, ט.
3) שם כד, ז.
4) גמ' שבת ל.
5) יד, ח—יד.
6) תהלים פו, ח.
7) שמות טו, יא.
8) תהלים קמה, יג.
9) שמות טו, יח.
10) ישעיה מב, כא.
11) תהלים כט, יא.
12) נחמיה ט, ו.
13) תהלים עא, יט.
14) שם קלה, יג.
15) שם לד, ד.
16) דברים ד, מד.
17) תהלים יט, ח.

בירושלמי [18] נזכר, שהפסוק [19]: „ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת" מתיחס לחזן. ולפי פירושו של הרמב"ן מדובר על החזן, שאינו מקים ספר תורה על הצבור, להראות פני כתיבתו לכל.

אחרי ההגבהה — לפי מס' סופרים — נותנו המפטיר לחזן הכנסת והוא חוזר את ספר התורה לראש הקרואים. ולא עומד החזן יחידי לפני התיבה אלא שיעמדו עמו אחד לימינו ואחד לשמאלו. וכשמוציאין את התורה ומחזירין, היו הולכים אחריה „נקיי הדעת שבירושלים" מפני כבוד התודה".

„ואם גוללים את התורה, הגדול שבהם גולל את התורה". „וגוללו מבחוץ ואין גוללו מפנים. וכשהוא מהדקו, מהדקו מפנים ואינו מהדקו מבחוץ [20]. וכל ספרי תורה נגללו לאמצע, שהיו להם שני עמודים [21] חוץ מ„ס פ ר ע ז ר ה", שאמר רב אחא בר יעקב: „ספר עזרה — שכתב משה ובו קורין בעזרה פרשת המלך ביום „הקהל" וביום הכפורים — לתחילתו הוא נגלל — שאין לו אלא עמוד אחד ונגלל מתחילתו עד סופו, שלא היו קורין בו תמיד אלא היה מונח במקומו, שנאמר [22]: „ושמתם אותו מצד ארון ברית ד'" [23].

וכשמוציאין את ספר התורה מבית הכנסת להצניעו במקום משומר, אמר שמואל, „שיהלכו אחריו ויעשו לו הדור" [24]. ואומרים — לפי בעל המנהיג —: „הבו לד' בני אלים" [25], שהמזמור הזה על מתן תורה נאמר".

מדור פ"ה

ה ה פ ט ר ה

במדור „קריאת התורה" הזכרנו, שמשה היה מקהיל את ישראל „ויקרא בתורה באזני העם". וכן הנביאים קראו באזני העם דברי נבואה ותוכחה, דברי ביבושים ותנחומים.

עוד בימי הבית הראשון קראו בנביא מתוך מגילה לפני העם, שהתאסף לעבודת ד' בשער בית המקדש: כשעצרו את י ר מ י ה הנביא ומנעו ממנו לבוא לבית ד' להשמיע את דבריו, כתב ב ר ו ך בן נריה דברי ד', אשר דבר אל ירמיה „על מגילת ספר בדיו" [1] וקרא דברי ירמיה „באזני כל יהודה הבאים מעריהם... בחצר העליון פתח שער בית ד' החדש" [2].

---

18) סוטה ז, ד וקרבן העדה.
19) דברים כז, כו.
20) גמ' מגילה לב. וספר העתים קפו.
21) ברייתא בבא בתרא יד. ותוספות יג: ד"ה „ועושה" משנה מועד קטן ג, ד וכלים טו, ו. פרק ד'.
22) דברים לא, כו.
23) גמ' בבא בתרא יד:. ראה תהלים כט, א.
24) גמ' סוטה לט: ורי"ף מגילה
25) תהלים כט, א.

1) ירמיה לו, ד ויה. 2) שם ו—י.

ובימי גלות בבל ישבו זקני יהודה לפני הנביאים לשמוע נבואה ונחמה[3]. דניאל — בגלות בבל — קרא „בספרים ... דבר ד׳ אל ירמיה הנביא״[4]. וכשהתאספו העם בבתי כנסיותיהם בבבל לתפלה, קראו בספרי הנביא: „ויקרא ברוך את הספר הזה (של ירמיה) באזני יכניה בן יהויקים, מלך יהודה, ובאזני הקהל, אשר התאספו אתו וכל העם בכו בכי גדול ויצומו ויתפללו אל ד׳״[5].

עזרא היה תלמידו של ברוך ולמד מפיו דברי תורה ודברי נביאים[6]. וכשעלה ארצה ותיקנו — הוא וסיעתו — תפלה וקריאת התורה, יש להניח, שקראו גם בספרי הנביאים בבית הכנסת בשעת התפלה. והקריאה בנביא הפטירה את הקריאה בתורה. וכן במשנה[7]: „מפטירין בנביא״. „מתחילים בתורה ומשלימים בנביא״[8].

ואין ללמוד מהמשנה מגילה (פרק ג׳), שמזכירה קריאת התורה בשבתות ובחגים ואינה מזכירה קריאה בנביא, שקראו בתורה בלבד. להפך, המשנה מפרטת בפרק ד׳ כל המקרים, שאין מפטירין בנביא, משמע, שרק במקרים אלה אינם מפטירים, אבל בדרך כלל מפטירין בנביא אחרי קריאת התורה. וכן בתוספתא[9] נזכרו יחד קריאה בתורה והפטרה בנביא. ובמשנה אנו מוצאים: „הקורא בתורה לא יקרא למתורגמן יותר מפסוק אחד ובנביא שלושה״. „מדלגין בנביא ואין מדלגין בתורה״[10]. ובמשנה[11] נזכרו המקומות שבתורה ובנביא, שאין מתרגמין אותם. [במשנה זו, דעת התנא קמא היא, שלא מפטירין „במרכבה״ ורבי יהודה מתיר. בהתאם לשתי דעות מביאה הברייתא[12] שתי הפטרות לשביעות: „בחבקוק״[13] ו„במרכבה״[14]].

למשנה[10]: „מדלגין בנביא״ מוסיפה התוספתא[15]: „שאין מדלגין מנביא לנביא אבל בנביאים של שנים עשר מדלגין״. כלומר: ספר הנביאים היה מסודר ואין עוד לשנותו, אבל ספר י״ב נביאים עדיין לא נגמר (ראה גמ׳ בבא בתרא טו.), שכן חגי זכריה ומלאכי עוד ניבאו, לכן לא הקפידו בו על הקריאה לפי הסדר. „ומשמתו חגי זכריה ומלאכי נסתלקה רוח הקודש מישראל״[16].

בזמן המשנה, כל נביא ונביא כתוב היה במגילה מיוחדת. נזכרת גם מגילה אחת לכל הנביאים ביחד[17]. ואמר רבי: „מעשה והביאו לפנינו תורה, נביאים וכתובים מדובקים כאחד והכשרנום״[17].

בימי הגמרא נהגו לכתוב כל ההפטרות במגילה אחת והיא נקראת „ספר אפטרתא״. ורבה ורב יוסף אסרו לקרוא בו בשבת. מר בר אשי אסר אפילו לטלטלו בשבת. מ״ט? „דלא ניתן ליכתב — פחות מספר אחד שלם לעצמו

---

3) יחזקאל ח, א ויד, א. 4) דניאל ט, ב. 5) ברוך א, ג—ה.
6) גמ׳ מגילה טז: ורש״י. 7) מגילה ד, א. 8) פסיקתא רבה.
9) מגילה פרק ג. 10) משנה מגילה ד, ד. 11) שם ד, י.
12) מגילה לא. 13) חבקוק ג׳. 14) יחזקאל א׳.
15) ג, יא. 16) גמ׳ סוטה מח: 17) ברייתא בבא בתרא יג:

(רש"י)—". „אבל התירו „ספר אפטרתא" משום „עת לעשות לד' הפרו תורתך"[18] — שאיו לכל צבור יכולת לכתוב נביאים שלם (רש"י) —"[19].

מה מפטירין? הגמרא[20] אומרת: „דדמי ליה", כלומר: נבואות הדומות לפרשה שבתורה. למשל: ראש־חודש, שחל להיות בשבת, מפטירין: „והיה מידי חודש בחדשו"[21]. ואם חל ראש־חודש להיות באחד בשבת, מפטירין: „ויאומר לו יהונתן מחר חדש"[22]. (רשימת ההפטרות לשבתות וחגים מובאת בברייתא[23] ובתוספתא[24]).

כמה פסוקים נקראו בנביא? לפי המשנה[25], הקורא בנביא יקרא שלושה פסוקים למתורגמן והוא מתרגם ומבארם. וביחד „לא יפחות המפטיר מעשרים ואחד פסוקים כנגד שבעה, שקראו בתורה — שבעת הקרואים, כל אחד שלושה פסוקים, ביחד כ"א פסוקים —"[26]. התוספתא[27] מזכירה גם הפטרות של ארבעה ושל חמשה פסוקים. ואפילו של פסוק אחד[28]. „הכל לפי הענין". לפי מס' סופרים[29] נהגו לקרוא כ"ב פסוקים להפטרה, והפסוק הכ"ב „כנגד חזן מכנסת". — כמו לקריאת התורה, כן לקריאת ההפטרה דרוש מעמד של עשרה אנשים[30].

במדור „קריאת התורה" הזכרנו את תקנת חכמי התלמוד, שהמפטיר אינו עולה למנין הקרואים והוא שמיני. והגמרא מפרשת, וכיון דמשום כבוד התורה נקרא לתורה — ולא משום חובה — לא עולה המפטיר למנין הקרואים[31]. מהלשון „לכבוד התורה" משמע, שהקריאה בנביא אינה דומה במעלה לקריאה בתורה. וכן אמר רש"י: „קריאה בנביא דבר שאינו כבודו"[32]. „ולא יהא כבוד התורה וכבוד הנביא שוה"[33]. ולפי שיטתו כותב הר"ן[34] על ההפטרה: „לא חשבי ליה עלמא ליקרא, משום דאיתא אפילו בקטן". והרש"ש שואל: „מה גריעותא דמפטיר, קטן — לפי המשנה[35] — גם קורא בתורה?" לכן פירשנו את המשנה[36]: „המפטיר בנביא פורס על שמע וכו'" — במדור „הפורס על שמע" —: כשם שנהגו לכבד את הכהן או את הזקן בקריאה בנביא, כך כיבדו אותם לפרוס על שמע וכו'. ודווקא מפני שכיבדו את הקריאה בנביא יתר על המידה, תיקנו חז"ל תקנות „משום כבוד התורה". לכן אומרת הגמרא[37]: „המפטיר בנביא יקרא בתורה תחילה מפני כבוד התורה". „ומשום כבוד התורה אין המפטיר רשאי להפטיר בנביאים עד שיגלל ספר התורה"[38]. כמו כן תיקנו, לומר קדיש אחרי קריאת התורה לפני ברכת ההפטרה[39]. (ראה במדור „קדיש"). והרא"ש[40] כותב: „שאחר השלמת התורה,

---

18) תהלים קיט, קכו. 19) גמ' גיטין ס. 20) מגילה כט:
21) ישעיה סו, כג. 22) שמואל א, כ, יח. 23) מגילה ל. ולא.
24) מגילה פרק ג. 25) מגילה ד, ד. 26) ברייתא מגילה כג.
27) מגילה ג, ט. 28) ישעיה נב, ג. 29) יד, א.
30) משנה מגילה ד, ג. 31) גמ' מגילה כג. ורש"י. 32) שם כד.
33) שם כג. 34) מגילה פרק ד. 35) משנה מגילה ד, ו.
36) שם ד, ה. 37) מגילה כג. 38) גמ' סוטה לט:
39) מס' סופרים כא, ו וספר העתים 272. 40) מגילה ג, ד.

תיקנו לומר קדיש בין שביעי למפטיר, לומר, שאינו ממנין השבעה ולכך צריכין לחזור מן הפרשה, שקרא השביעי. אבל ימים טובים וארבע פרשיות, שמוציאין שני ספרים, אין המפטיר חוזר וקורא אלא אומר קדיש אחר שקראו שבעה בשבת וחמשה ביום טוב. ובספר השני קורא המפטיר חובת היום. וכשמוציאין שלושה ספרים, קורין ששה באחד, והשביעי בשני ואומר קדיש, ובשלישי קורא המפטיר פרשה שהיא מעין ההפטרה".

הפטרה במנחה בשבת: לפי המשנה [41] „אין מפטירין בשני ובחמישי ובמנחה בשבת". ובימי התנאים נהגו להפטיר רק במנחה של יום הכפורים בנביא יונה [42]. ובגמרא [43] הוזכר בשם רב: „מפטיר בנביא במנחה בשבת". בעל המאור [44] מזכיר את השאלה, שנשאלה מרב האיי גאון, על מה שאומרת הגמרא: „מפטיר בנביא במנחה בשבת. „הלא המשנה [41] תתן, שאין מפטירין בנביא במנחה בשבת ?" ורב האיי גאון השיב: „כי מקומות יש ומנהגים חלוקים הם ועדיין יש בפרס ומדי ובשאר מקומות הפטרות ידועות בשבת במנחה לכל השנה כולה" [45].

ו ר ש " י [46] כותב, שמצא בתשובות הגאונים, „שהיו רגילים לקרות בנביא בשבתות במנחה עשרה פסוקים ובימי הפרסיים גזרו גזירה, שלא לעשות. וכיון שנסתלקו נסתלקו". (נראה, שכוונתו לרדיפות המלך איזדגר בשנות 455—456 אה"ס). לפי בעלי ה ת ו ס פ ו ת [47] כוונת הגמרא היא, לא למפטיר בנביא אלא למפטיר בכתובים, שכן בגמרא [48]: „בנהרדעא פסקי סידרא בכתובים במנחה בשבת", כלומר שהיו מפטירין בכתובים.

אכן, שאלה זו מתבררת אחרת מתשובות הגאונים, שרש"י מזכירן ושתיים הן באחת: „ת ש ו ב ו ת ה ג א ו נ י ם ח מ ד ה ג נ י ז ה [49] — „רב נטרונאי גאון אמר, שבדורות הראשונים היו קורין במנחה בשבת והיו מפטירין בישעיה הנביא וכולן בנחמות ולא היו מוסיפן על י' פסוקים וגזרו פרסיים שמדא, שלא להפטיר וכיון שסילקו סילקוהו". והשניה: ת ש ו ב ו ת ה ג א ו נ י ם „ל י ק" [50] — „אמר רב נטרונאי גאון, שמנהג ראשונים, לקרוא אחרי התפלה עשרה פסוקים בנביאים עם תרגום ולומר אחר כך קדושה. וכיון שרבתה עניות, עקרו לקרות בנביאים בכל יום ואמרו לפני הקדושה רק שני פסוקים מנביאים: „ובא לציון" ו„ואני זאת". נראה, אפוא, „מנהג הראשונים" היה, לקרוא אחרי התפלה בכל יום ובמנחה בשבת עשרה פסוקים של נחמה בנביאים ולהסביר אותם לעם. וכוונת הגמרא „מפטיר בנביא במנחה בשבת" היא לקריאת עשרת פסוקי הנחמה בנביא. וגם דברי הגמרא [48]: „בנהרדעא פסקי סידרא בכתובים מכוונת לקריאה בכתובים וביאורה ולא להפטרה. וכן אמר רב אשי (שם): „שונין ודורשין בכתבי הקודש — כגון מדרש

---

41) מגילה ד, א. 42) ברייתא מגילה לא. 43) שבת כד.
44) שם פרק שני. 45) ראה גם ר"ן מגילה פרק ד. 46) גמ' שבת כד.
47) שם ד"ה „שאלמלא" ומגילה כא. ד"ה „הקורא". 48) שבת קטז:
49) סי' צה. 50) סי' צ.

שיר השירים וקהלת (רש"י) —". וכך גם בתוספתא[51]: „שונין ודורשין בכתבי הקודש בשבת".

הרי שדין המשנה: „אין מפטירין במנחה בשבת" במקומו עומד. ומנהגו של רב בסורא היה, לקרוא ולדרוש במנחה בשבת בנביא ושמואל בנהרדעא נהג לקרוא ולדרוש בכתובים[52], אבל לא להפטיר. וכך בגמרא[53]: „רב הוה פסיק סידרא קמיה דרבי". ורש"י מפרש: „פרשת מקרא של נביאים או של כתובים". ובעל „המכריע"[54] כותב: „אלמא „פסקי סידרא" לא משמע אלא לכוון דרשה ולא הפטרה".

מדור פ"ו

ברכות ההפטרה

כשם שאנשי כנסת הגדולה תיקנו ברכות לקריאת התורה לפניה ולאחריה, כן תיקנו ברכות לקריאה בנביא. ולמה לקריאה בתורה ברכה אחת לפניה וברכה אחת לאחריה ולהפטרה חמש ברכות: אחת לפניה וארבע לאחריה? הכהנים, שליחי הצבור, הקפידו שסדר התפלה בבית הכנסת יהא כדוגמת העבודה בבית המקדש. (ראה במדור „בית המקדש וסידור התפלה"). ובמקדש נהוג היה, שהכהנים בסוף עבודתם ברכו את העם: שלוש ברכות, שהכהנים „ברכו את העם "אחרי קריאת שמע בבקר. (ראה במדור „תפלת הכהנים בקרבן התמיד"); שלושה פסוקים של „ברכת הכהנים" אחרי הקרבת קרבן תמיד בבקר. (ראה במדור „ברכת הכהנים"); ושמונה ברכות, שברך הכהן הגדול ביום הכפורים אחרי קריאתו בתורה. (ראה במדור „תפלת הכהן הגדול אחרי קריאת התורה ביום הכפורים").

ויש להניח, שהברכות, שברך „הכהן המפטיר" (ראה במדור „פורס על שמע") ובהן נסתיימה התפלה, תוקנו כדי שהעם ישוב לביתו כשהוא חדור עידוד ותקווה.

על נוסח הברכות נזכר בגמרא: „רב אמר: אם ראש־חודש חל להיות בשבת, המפטיר בנביא אינו צריך להזכיר של ראש־חודש"[1]. משמע, ששל שבת מזכירים „מקדש השבת" ושל מועד „מקדש ישראל והזמנים". ואמר רבה: „בתפלה אומרים „מצמיח קרן ישועה", אבל בהפטרה „מגן דוד"[2].

במס' סופרים[3] מצינו נוסח מלא של חמש הברכות למפטיר: אחת לפניה — בא"י אמ"ה אשר בחר בנביאים טובים ורצה בדבריהם הנאמרים באמת, בא"י

---

51) שבת יד, יא. 52) ראה גמ' שבת קטז: 53) יומא פז.
54) סי' כ.

1) גמ' שבת כד. 2) גמ' פסחים קיח: 3) יג, ס—יד.

הבוחר בתורה ובמשה עבדו ובישראל עמו ובנביאי האמת והצדק". **וארבע אחריה** — „בא"י אמ"ה צור כל העולמים, צדיק בכל הדורות, הא־ל הנאמן, האומר ועושה, מדבר ומקיים, כי כל דבריו אמת וצדק". **ומיד עומדין העם ואומרים:** „נאמן אתה, ד' אלקינו, ונאמנים דבריך, נאמן חי וקים שמך וזכרך תמיד ומלוך עלינו לעולם ועד"[4]. **ואחר כך אומר המפטיר:** „נאמן אתה, הוא ד' אלקינו, ונאמנים דבריך ודבר אחד מדבריך לא ישוב ריקם, כי א־ל מלך נאמן אתה. בא"י הא־ל הנאמן בכל דבריו".

„רחם ד' אלקינו על ציון עירך, כי היא בית חיינו ולעלובת נפש תושיע במהרה בימינו. בא"י משמח ציון בבניה".

„שמחנו ד' אלקינו באליהו הנביא עבדיך ובמלכות בית דוד משיחך, במהרה יבוא ויגל לבנו. על כסאו לא ישב זר ולא ינחלו עוד אחרים את כבודו, כי בשם קדשך נשבעת לו, שלא תכבה נרו לעולם. בימיו תושע יהודה וישראל ישכון לבטח וזה שמו אשר יקראו ד' צדקנו. בא"י מצמיח קרן ישועה לעמו ישראל".

„על התורה ועל הנביאים ועל יום פלוני הקדוש הזה, אשר נתת, ד' אלקינו, לקדושה ולמנוחה, לכבוד ולתפארת. על הכל ד' אלקינו, אנו מודים לך ומברכים את שמך תמיד אלקי ישענו. בא"י מקדש ישראל ויום פלוני". **ביום השבת חותמים „מקדש השבת", שבשבת אינו מזכיר בחתימה „ישראל", אלא „מקדש השבת" בלבד, שהשבת קדמה לישראל"**[5].

מהנוסח של מס' סופרים אין להסיק על נוסח הברכות, שאנשי כנסת הגדולה תקנון, הואיל ואין בידינו המקורות לכך. אולם נראה שחמש הברכות האלו דומות לשמונה הברכות, שהכהן הגדול היה מברך בקריאת התורה ביום הכפורים. (ראה במדור „תפלת הכהן הגדול אחרי קריאת התורה ביום הכפורים"): מה בהן „על התורה ועל העבודה", אף כאן; וכשם שבהן על „ההודאה", כך כאן „אנו מודים לך"; וכשם שברך שם על היום „על מחילת עוון", מברכים כאן „מקדש השבת"; שם „על ישראל" וחתימה: „הבוחר בישראל" וגם פה: „הבוחר בישראל עמו"; ובמקדש: „על המקדש ועל הכהנים" וכאן: „על מלכות בית דוד ועל הנביאים". מכל זה מוכח, שברכות ההפטרה תוקנו לפי ברכות הכהן הגדול ביום הכפורים בבית המקדש.

עוד גורם חשוב הטביע את חותמו על נוסחתן של הברכות, והוא מלחמתם של אנשי כנסת הגדולה נגד הכותים והשקפותיהם, שחתרו תחת רוח התורה בקרב העם. והשקפותיהם היו מסוכנות ביותר, הואיל והכירו בתורת משה אלא כפרו בתורה שבעל פה שבפי הנביאים. הם לא האמינו בקדושת ירושלים ובקדושת מקום בית המקדש בהר ציון — ובנו בית המקדש משלהם בהר גריזים — ולא הכירו במלכות בית דוד ובאליהו הנביא. וכדי להוציא מליבם של ישראל דע"ת אלו ולנטוע

---

4) ראה תוספות ברכות מו: ד"ה „והאב". 5) ראה גם ביצה יז.

בקרב העם קדושת הנביאים, ירושלים וציון וכן האמונה במלכות בית דוד ובאליהו הנביא, תיקנו אנשי כנסת הגדולה נוסח הברכות[6]: בברכה לפניה מובע רעיון האמונה, „שדברי הנביאים אמת וצדק" הם. אנו מזכירים בברכה על הקריאה בנביא גם את התורה („הבוחר בתורה ובנביאי האמת והצדק"), כדי להעיד, ש„התורה" — תורה שבכתב — מושלמת בדברי הנביאים — התורה שבעל פה — „וכל דבריו אמת וצדק".

על נוסח הברכות שלאחריה מצינו במס' סופרים[7] מחלוקת בין בני מזרח ובני מערב. בני ישראל ברכו את הברכות בהשתתפותו של הקהל. כשהמברך אמר: „הא־ל הנאמן וכו'", עמד הקהל ואמר: „נאמן אתה הוא ד' אלקינו וכו'". משמע, כשהמברך הכריז — נגד הכותים — שד' נאמן ודבריו נאמנים, העיד העם בעמידה (כל עדות מעידים בעמידה, שנאמר[7]: „ועמדו שני האנשים"[8]). והמברך ממשיך „שציון עירך, כי היא בית חיינו, וחותם: „משמח ציון בבניה". וגם מעיד על „מלכות בית דוד משיחך, על כסאו לא ישב זר ולא ינחלו אחרים את כבודו". (אף עם חורבן הבית הראשון, כשהמלך יכניה עם שארית יהודה הוגלה בבלה, לא פסקה מלכות בית דוד. יכניה לא הורד מכסא מלכותו אלא ישב בבבל בשבי כמלך יהודה[9]. וכורש, מלך פרס, כשהתיר ליהודים לחזור ארצה, העמיד בראש השבים את זרובבל והוא נצר בית דוד[10]).

וזהו נוסח ארץ ישראל, שכן בה נלחמו נגד הכתות הזרות: הכותים, הצדוקים ואחרים. לא כן בבבל, שבה לא היתה מלחמה כזו, אלא שצרות וגזירות חדשות נתכו עליהם. לכן נאמרו הברכות בבבל בקיצור ובפשטות. „בני מזרח" לא עמדו אלא ישבו בברכות", ורק המברך אמר: „נאמן אתה וכו'"[11]. וכך גם נהגו בזמן הגאונים. ובסידורם של רב עמרם ורב סעדיה גאון נמצאה גם הברכה לפניה יותר קצרה („הבוחר בתורה ובנביאי הצדק"). ובבבל חתמו „בונה ירושלים" במקום „משמח ציון בבניה", שאמרו בזמן הבית. ובמקום „מצמיח קרן ישועה", חתמו: „מגן דוד"[12].

אפשר, אפוא, לסכם, שאנשי כנסת הגדולה תיקנו להפטיר את קריאת התורה בקריאה בנביא. ומפני שסיימו בה את התפלה, תיקנו ברכות גם לאחריה, כדי לעודד את העם ולחזק את אמונתם. וזה לפי המנהג שבבית המקדש, לברך את העם בגמר העבודה. ובנוסח הברכות הובעה מלחמתם נגד ההשקפות הזרות. וכמו שפתחו את התפלה בבקר בברכת „יוצר אור", שהיתה מכוונת נגד הדת הפרסית, כך סיימו את התפלה בברכות, שהיו מכוונות נגד השקפת הכותים. ואותו הכהן, שהכריז הכרזתו נגד הפרסיים לפני קריאה בתורה („שמע ישראל"), הכריז אותה נגד הכותים.

---

6) ראה קיבץ הרמבם, חלק שני, עמוד כג, הערות הרב י. ל. פישמן.
7) דברים יט, יז. 8) גמ' שבועות ל. 9) ברוך א, ג.
10) דברי הימים א, ג, יט. 11) יג, י. 12) גמ' פסחים קיז:

כשקראו בנביא בסוף התפלה, כמו שמצינו במשנה[13]: „המפטיר בנביא הוא פורס על שמע וכו׳". (ראה במדור „הפורס על שמע").

מדור פ״ז

תרגום

כל זמן, שהיהודים ישבו בארצם, היתה השפה העברית שפה חיה ומדוברת בפי העם. אולם אחרי שגלו מארצם והשתקעו בארץ כשדים, נשתכחה והלכה השפה העברית. וגם בין אלה, שעלו מבבל ארצה, היו שלקחו נשים זרות ועזבו את התורה ואת לשונה גם יחד. „ובניהם חצי מדבר אשדודית ואינם מכירים לדבר יהודית וכלשון עם ועם"[1]. עמד להם לישראל עזרא הכהן „סופר מהיר בתורת משה"[2] הוא והכהנים והלויים אשר אתו תירגמו דברי התורה בשפה ארמית והסבירוה לעם, השב ארצה. וכדי להקל על הקריאה בתורה, שינה עזרא את הכתב העברי של התורה לכתב אשורי[3]. „ויקראו בספר בתורת האלקים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא"[4]. „מפורש" זה תרגום[5]. ומימות עזרא היו נוהגים „שהמתורגמן מתרגם לעם, מה שהקורא קורא בתורה, כדי שיבינו ענין הדברים"[6].

התרגום נמסר מפה לפה ולא היה בכתב. „ר׳ שמואל בר רבי יצחק ראה, שהמתרגם קרא תרגום מתוך הספר, אמר לו: אסור לך. דברים, שנאמרו בפה, בפה. דברים, שנאמרו בכתב, בכתב. ודברים שבפה חביבין"[7]. „ולא יקרא למתורגמן יותר מפסוק אחד ובנביא שלושה — שלא יטעה המתורגמן, המתרגם על פה (רש״י) —"[8]. „בתורה אחד קורא ואחד מתרגם, ובנביא אחד קורא ושנים מתרגמין, ובהלל ובמגילה אפילו עשרה קורין ועשרה מתרגמין. מה טעמא? כיון דחביבה יהבי דעייתהו ושמעי — בתרגום של תורה צריכין אנו לחזור, שיהו מבינין את המצות, אבל בשל נביאים לא קפדי עלייהו כולי האי (רש״י) —"[9].

„ר׳ שמואל בר רבי יצחק ראה, שהקורא גם מתרגם. אמר לו: אסור לך, כשם שניתנה על ידי סרסיר, כך אנו צריכין לנהוג בה על ידי סרסור, מדכתיב[10]: „אנוכי עומד בין ד׳ וביניכם בעת ההיא", שהקב״ה אומר למשה ומשה מתרגם ומפרש להם"[11]. „ולא יסייע הקורא למתורגמן, כדי שלא יאמרו תרגום כתוב בתורה"[12]. „ואין המתרגם רשאי להגביה קולו יותר מן הקורא"[13]. „ואין המתרגם רשאי לתרגם עד שיכלה פסוק מפי הקורא"[14].

---

13) מגילה ד, ה.
1) נחמיה יג, כד.
2) עזרא ז, ו.
3) גמ׳ סנהדרין כא.
4) נחמיה ח, ח.
5) גמ׳ נדרים לז:
6) רמבם, הלכות תפלה יב, י.
7) ירושלמי מגילה ד, א. ומגילה כא:
8) משנה מגילה ד, ד.
9) תוספתא מגילה ג, יג
10) דברים ה, ה.
11) ירושלמי מגילה ד, א.
12) גמ׳ מגילה לב.
13) ברייתא ברכות מה.
14) גמ׳ סוטה לט:

וגם חז"ל השתמשו בדברי תרגום. כך השיב הלל לנכרי לא בדברי תורה[15]: „ואהבת לרעך כמוך" אלא „הלל הבבלי, שאומר בלשון בבלי"[16], השתמש במילי דתרגום ואמר לו: „דעלך סני, לחברך לא תעביד". לפי תרגום יונתן של „ואהבת": „ותרחמיה לחברך, דמן אנת סני, לא תעביד ליה"[16]א.

במרוצת הזמן ירד ערכו של המתורגמן. מצד אחד לא תמיד היה תרגומו מוצלח ומתאים. וכן אמר רבי יהודה: „אומר המתרגם פסוק כצורתו, הרי זה בדאי ומוסיף עליו, הרי זה מחרף ומגדף[17]. (ראה משנה מגילה[18]: „האומר „ומזרעך לא תתן להעביר למולך"[19]: „ומזרעך לא תתן לאעברא בארמיותא", משתקין אותו בנזיפה", משמע: לא תתן לארמיים אבל לשאר האומות מותר. ראה ערוך ערך „ארמי" ותוספות יום טוב וגמ' מגילה כה.). מצד שני התחילו החכמים לדרוש בבתי כנסיות והדרשות האלו דחקו את רגלי התירגום והורידו את חשיבותו. (ראה במדור „דרשות").

בהסכמת חכמי המשנה כתב אונקלוס הגר (בירושלמי נזכר בשמו היוני „עקילס"), שחי בזמנו של רבן גמליאל הזקן[20], את תרגומו לתורה ביונית. כן אמר רבי שמעון בן גמליאל[21]: „אף בספרים — תורה, נביאים וכתובים — לא התירו שיכתבו אלא ביונית". „וכתיב[22]: „יפת אלקים ליפת וישכון באהלי שם": יפיותו של יפת יהא באוהל שם"[23]. „ובדקו ומצאו, שאין התורה יכולה להיתרגם כל צרכה אלא יונית"[24]. וחז"ל שבחו תרגומו, שנעתק מעברית ליונית מלה במלה ככתבה וכמו שהוא אמרו מפי רבי אליעזר ורבי יהושע[25] — ולפי גירסת הירושלמי[26]: לפני רבי אליעזר ורבי יהושע —".

בידי האמוראים היה „תרגום אונקלוס" שני, בשפה הארמית. ואת התרגום בארמית — שפתם של יהודי בבל — הוסיפו לקריאת התורה ונקרא „תרגום בבלי"[26],(שכן במרדכי[27]: „אני בדקתי בתרגום בבלי וזהו תרגום אונקלוס") או „תרגום דידן"[28]. לפי ר' נתן אדלר (בהקדמה לביאורו לתרגום אונקלוס — נתינה לגר —) תירגם אונקלוס את התורה שנית לארמית, אחרי שלמד מרבותיו ר' אליעזר ור' יהושע ור' עקיבא המסורות וההלכות. לפי ר' זאב יעבץ[29] תירגמו אנשי בבל את תרגום אונקלוס לארמית ורב יוסף סידר, תיקן וחתם את התרגום הזה. וכן בגמרא[30]: „כמתרגם רב יוסף" ובמס' סופרים[31]: „רב יוסף תירגם".

„תרגום של נביאים יונתן בן עוזיאל אמרו מפי חגי זכריה ומלאכי. ונזדעזעה ארץ ישראל. יצתה בת קול ואמרה: מי הוא זה, שגילה סתריי לבני אדם?

---

15) ויקרא יט, יח. 16) אבות דרבי נתן יב, יג. 16א) גמ' שבת לא.
17) תוספתא מגילה ג, כא וקידושין מט. 18) ד, ט.
19) ויקרא יח, כא. 20) תוספתא שבת ח, ט ועוד. 21) משנה מגילה א, ח.
22) בראשית ט, כז. 23) גמ' מגילה ט: 24) ירושלמי מגילה א, ט.
25) גמ' מגילה ג. 26) מגילה א, ט. 27) גיטין ט.
28) גמ' קידושין מט. 29) תולדות ישראל ט' עמוד 148, 254.
30) בבא קמא ג: 31) יג, ו.

עמד יונתן בן עוזיאל על רגליו ואמר: אני הוא, שגליתי סתריך לבני אדם. גלוי וידוע לפניך, שלא לכבודי אלא לכבודך עשיתי, שלא ירבו מחלוקת בישראל. ועוד ביקש לעשות תרגום של כתובים, יצתה בת קול ואמרה לו: דייך. מ"ט? משום דאית ביה — בספר דניאל — קץ משיח"[32].

רש"י מזכיר בכמה מקומות בפירושו על הנביאים תרגום יונתן בן עוזיאל (למשל ביחזקאל כז, יז). הוא מזכיר גם תרגום ירושלמי (למשל מיכה ז, ג), שנקרא גם „תרגום ארץ ישראל". (ראה תשובות הגאונים הרכבי סי' מח בשם רב האיי גאון). „אמר רב יוסף: אלמלא תרגומא דהאי קרא — של זכריה — לא ידענא, מאי קאמר"[33].

„מעשה באבא חלפתא, שהלך אצל רבן גמליאל בריבי ומצאו, שהיה יושב על שולחנו של רבי יוחנן בן ניזוף ובידו ספר איוב תרגום והוא קורא בו. אמר לו: זכור אני ברבן גמליאל אבי אביך — הוא רבן גמליאל הזקן. ורבן גמליאל שהיה בדורו של חלפתא הוא אבי אביו של רבינו הקדוש (רש"י) —, שהיה עומד על גבי מעלה בהר הבית והביאו לפניו ספר איוב תרגום ואמר לבנאי: שקעהו תחת הנדבך. אף הוא צוה עליו וגנזו"[34]. בעלי התוספות[35] מסיקים מזה, „שבימי התנאים כבר נעשה תרגום כתובים". גם תרגום של מגילה" נזכר בגמרא[36]. ורש"י[37] מדבר על „תרגום ירושלמי במגילת אסתר" (תרגום שני).

גם בזמן הגאונים היו רגילים לקרוא תורה עם תרגום. וכן רב סעדיה גאון בסידורו: „הקורא יקרא ואיש אחר יתרגם פסוק פסוק". ורב שלום גאון אמר על תרגום אונקלוס: „תרגום זה, שאמרו חכמים, זה שיש בידינו, אבל שאר תרגומים אין בהם קדושה כתרגום זה"[38]. „ואמר רב האיי גאון: מצוה לתרגם בבית הכנסת על הקורא ועל המפטיר והלכה זו ירושה היא מימות הנביאים — אנשי כנסת הגדולה —"[39].

בארצות אחרות שבגולה, ששם לא דברו היהודים שפה ארמית, התפשט המנהג, לקרוא בבית הכנסת בתורה בלי תרגומה. וכן כתב בעל „ספר העתים"[40]: „ונוהגין בספרד להגיד שנים מקרא ואחד תרגום, אבל לא לקרוא תרגום בקריאת התורה וסומכין על הגמרא[41], שרב תחליפא בר שמואל אמר, שהיו מקומות, שאין שם תורגמן".

---

32) גמ' מגילה ג. שבת קטו.
33) שם.
34) תוספתא שבת יד, א וגמ'
35) שם ד"ה „ובידו".
36) מגילה כא.
37) דברים ג, ד.
38) שערי תשובה סי' של.
39) ספר העתים קפז.
40) קעט.
41) מגילה כג:

מדור פ"ח

דרשות

אחרי מותם של הנביאים האחרונים זכריה, חגי ומלאכי נפסקה הנבואה ו„רוח הקודש נסתלקה מעם ישראל"[1]. במקום דברי הנביאים נשמעו בבתי כנסיות ובבתי מדרשות דרשות, שדרשו חכמי הדור לפני המוני העם.

בכל הדורות והזמנים הקשים, שעברו על עם ישראל בזמן הבית השני ואחריו, היו להם הדרשות האלו לא רק להוראה ותוכחה אלא גם לנחמה ולתקוה.

„אחרי תקופת שמעון הצדיק, „שהיה משירי כנסת הגדולה"[2], עמדו בראש הסנהדרין חכמים גדולים, שהפיצו תורה ודרשו דרשות ברבים. על שמעיה ואבטליון נאמר, „שהן היו חכמים גדולים ודרשנים גדולים"[3]. החכמים לימדו הלכה בבית המדרש והגידו אגדה בבית הכנסת. „כה תאמר לבית יעקב ותגיד לבני ישראל"[3]א. „וטוב לשמוע גערת חכם" אלו הדרשנים"[4].

על רבים מהתנאים מסופר, שהיו בעלי מדרש ואגדה: „בן עזאי ובן זומא היו דרשנים"[5]. „ומשמת בן זומא בטלו הדרשנים"[6]. „רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי היה בעל אגדה"[7]. „ורבי יהושע בן לוי היה בקי באגדה"[8]. „שאל רבי יהושע: שבת של מי היתה? ובמה היתה הגדה? ומה דרש בה?"[9]. „ונדרוש מר חדא שבתא ומר חדא שבתא"[10]. „וכשנכנסו רבותינו לכרם ביבנה — לבית המדרש — היו שם רבי יהודה ורבי יוסי הגלילי. פתח רבי יהודה, ראש המדברים, בכבוד אכסניא — מכניסי אורחים בבתים — ודרש. ואחריו דרשו כולם"[11]. ונהגו לדרוש באגדה בלילות יום טוב, „ומעשה בשמעון התימני, שלא בא בליל יום טוב לבית המדרש"[12]. „חוץ מערבי פסחים וערב יום הכפורים"[13].

רבי מאיר דרש פעמים בשבת: בליל שבת ואחר הצהרים[14]. „כי הוה דריש רבי מאיר בפירקיה, הוה דריש תילתא שמעתא, תילתא אגדתא ותילתא מתלי (משלים)"[15]. „והיו לרבי מאיר שלוש מאות משלי שועלים, ושליש מדרשותיו היה מוקדש לברור דברי מוסר ותורת המצות על ידי משל. ואמרו, משמת רבי מאיר, בטלו מושלי משלים"[16]. „רבי יודן בי רבי ישמעאל קבע, שאחרי הדרשה אומרים תפלה: יהי רצון מלפניך ד' אלקינו ואלקי אבותינו, שתתן בלבנו לעשות תשובה שלימה לפניך, שלא נבוש מאבותינו לעולם הבא"[17]. „וחכם שיושב ודורש בקהל,

---

1) גמ' סוטה מח: 2) פרקי אבות א, ב. 3) גמ' פסחים ע:
3א) שמות יט, ג. 4) מדרש תהלים ז, ה. 5) בראשית רבה ה.
6) משנה סוטה ט, טו. 7) גמ' חולין פט. 8) בבא קמא נה.
9) תוספתא סוטה ז, ו וחגיגה ג. 10) גמ' ברכות כח.
11) ברייתא ברכות סג: וראה שבת לג: 12) תוספתא ביצה ב, ד וגמ' ביצה כא.
13) תוספתא יומא ד, ב וגמ' פסחים קט. ראה מרדכי שם.
14) ויקרא רבה ט. 15) גמ' סנהדרין לח: 16) גמ' סוטה מט.
17) ירושלמי ברכות ד, ב.

מעלה עליו הכתוב, כאילו הקריב חלב ודם על גבי מזבח"[18]. „רצונך להכיר את מי שאמר והיה העולם, למוד אגדה"[19].

חשיבות ההדרשות גדלה והלכה בימי האמוראים. רב דרש ברבים בשבתות בסורא. „וכי דרש רב בפירקא — ביום השבת ברבים (רש"י) —"[20]. „רב אשי, ראש ישיבה דמתא מחסיא, דרש בזמן תפלת שחרית. וכך גם מרימר ומר זוטרא[21]. „רב יוסף, ראש ישיבה בפומבדיתא, דרש קודם תפלת המוספין[22]. וגם במנחה דרשו דרשות, אבל לא אחרי האכילה „משום שכרות"[23]. (ראה במדור „קדושה").

הדרשות התחבבו בקרב העם וקהל רב התכנסו לשמוע דברי אגדה מפי החכמים. „רב הונא היה דריש בתליסר אמורא — השומעין מפיו ומשמיעין לרבים. זה מכאן וזה מכאן ומלפנים ומלאחור. ומתחלקין למקומות הרבה, שהיה העם רב (רש"י) —"[24]. לכן אמר רבא: „עלמא מקיים איהא שמיה רבא דאגדתא"[25].

חכמי בבל השמיעו דרשותיהם לא רק בשבתות ובחגים אלא הקהילו יהודי בבל במקום הישיבות בחודש אדר ובחודש אלול, כדי לקיים את המצוה: „שלושים יום לפני החג דורשין בהלכות החג"[26]. וימים אלה נקראו „ירחי כלה" — כמו שהאשה לפני חופתה נקראת כלה. לפי פירוש אחר „כלה" היא „כנסת" (שורש „כלל" = „התאסף")[27] —. ושבוע לפני החג באו מכל הסביבה לסורא ולא מצאו מקום לינה אלא על שפת הנהר[28]. ואמר אביי: „אגרא דכלה דוחקא — שבשבת לפני הרגל הכל נאספין לשמוע הלכות הרגל (רש"י) —"[29]. (ראה במדור „שבת הגדול").

„ומנהג היה לדרוש בחודש אלול מ„בראשית" עד „ויקרא" ובחודש אדר מ„ויקרא" עד סוף התורה". „ובחדשים אלה התאספו גם תלמידי ישיבות ונושאין ונותנין במלחמתה של תורה עד שהעמידו דבר על בוריו והלכה לאמיתה". ובראש הכלה עמד חכם. „ורב נחמן בר יצחק ריש כלה הוה"[30]. „ולרב נחמן היה „ספרא דאגדתא"[31].

„ואמר רבי יוחנן: איזהו תלמיד חכם? זה ששואלין אותו בדבר הלכה בכל מקום ואומר, ואפילו במסכת כלה"[32]. לפי פירושו של רש"י „כלה" זו ברייתא וכך גם בעל הלכות גדולות, אבל בעלי תוספות בשם רבינו יצחק סבורים, כי „כלה" הכוונה לדרשות של ירחי כלה. וכן בעל „ספר העתים"[33].

נזכרו דרשות גם בשמחת חתנים ובהספד אבלים: „אגרא דבי

18) אבות דר' נתן פ"ד.19) ספרי פ' „עקב". 20) גמ' חולין טו.
21) גמ' ברכות ל. ורש"י. 22) שם כח: ורש"י. 23) גמ' שבת קטז: ורש"י.
24) גמ' כתובות קו. 25) גמ' סוטה מט. 26) ברייתא פסחים ו.
27) ראה מאמרו של ר"ע הילדסהיימר „לחקר על הכלא" בספר היובל לד"ר י. פריימן.
28) גמ' סוכה כו. 29) גמ' ברכות ו: ראה מנחות לז: („שבת דריגלא").
30) גמ' בבא בתרא כב. ומדרש תנחומא „נח" ג. 31) גמ' ברכות כג:
32) גמ' שבת קיד. וקידושין מט: 33) עמידים 244/248. ראה גמ' ברכות ח: „לפרשייתא דכולה שתא" משמע „פרשיות של ירחי כלה". ראה ערוך, ערך „כלה" ואוצר הגאונים מס' ברכות — פירושים כי—כז ומס' שבת — פירושים רסה—רסו.

הלולא מילי" — לשמוח החתן בדברים (רש"י) —. „אגרא דהספדא דלויי" — להרים קול, שיבכו השומעים (רש"י) —[34]. „מעשה ומת בנו של רבי יוסי בציפורי ונכנס לבית המדרש ודרש כל היום כולו"[35].

וארבעה מיני דרשות נזכרו: פשט, רמז, דרש, סוד, דהיינו פ'ר'ד'ס'. „אין מקרא יוצא מידי פשוטו"[36]. ורמז „אסמכתא בעלמא" הוא. „ונחום איש גמזו דרש כל אתין שבתורה"[37]. „רבי יהושע בן לוי דרש סמוכין"[38]. גם שימוש של נוטריקון (ראשי תיבות) נקרא דרוש. „אמר רבי יוחנן משום רבי יוסי בן זימרא: מנין ללשון נוטריקון מן התורה? שנאמר[39]: „כי אב המון גוים נתתיך"[40]. „אברם הוא אברהם. בתחילה נעשה אב לארם ולבסוף אב לכל העולם כולו"[41]. וכן הגימטריא: „אמר רב המנונא: מאי קרא[42]: „תורה צוה לנו משה מורשה". „תורה" בגימטריא שש מאות ואחת עשרה. משה מסר לנו 311 מצוות ושתים („אנכי" ו„לא יהיה לך") מפי הגבורה שמענום"[43].

„ר' יצחק בן פנחס אמר: כל מי שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש לא טעם טעם של יראת חטא"[44] *).

34) גמ' ברכות ו: 35) גמ' מועד קטן כא. 36) גמ' שבת סג.
37) ברייתא חגיגה יב.; פסחים כב: וירושלמי ברכות ט, ו. 38) גמ' ברכות כא:
39) בראשית יז, ד. 40) גמ' שבת קה. 41) גמ' ברכות יג.
42) דברים לג, ד. 43) גמ' מכות כג: 44) אבות דרבי נתן כט, ז
*) ראה ספרו של רש"י גליקסברג „הדרשה בישראל".

מפתח

אבות 135, 143, 153, 232
אבינו מלכנו 228
אבל אנחנו חטאנו 244
אגריפס המלך 10, 267, 292
אדום 70, 153
אהבה רבה 43, 54, 132
אהבת לרעך כמוך 305
אהבת עולם 43, 131
אוהב עמו ישראל 99, 133
אופנים וחיות הקודש 132
אור חדש 132
אורים ותומים 16
אושא 238
אזהרות 218
אחאב ואיזבל 65, 219
איזדגר מלך פרס 118, 152, 300
איזהו מקומן 117
איכה 224
אין אומרין שתי קדושות על כוס אחת 268
אין חותמין בשתים 142, 259
אין מדלגין בתורה 288, 298
אין מפטירין אחרי פסח אפיקומן 91, 211
אין קידוש אלא במקום סעודה 179
אלבימבר"א 74
אלכסנדריה 57, 67, 77, 89
א־ל מלך נאמן 23, 130
אלקי נצור 149
אלקי נשמה 116
אמת ואמונה 129, 171
אמת ויציב 43, 131, 133
אנא ד' הושיעה נא 33, 196, 248
אנדרטא (צלם) 69
אנטיאוכיה 68
אני והו הושיעה נא 251
אנינות 11, 269
אנשי יריחו 60
אסא, מלך 29, 65, 217
אסיא 68, 254
אספסיינוס 68
אפריקה 68
ארבע כוסות 107, 205
ארבעה מינים 91, 247
ארבע פרשיות 287
ארם נהרים 26
ארמי אובד אבי 10, 209
אשור 66
אשר יצר 116
אשרי 121, 296
אתה אחד 184
אתה בחרתנו 197, 244
אתה יצרת 191
אתה קדשת 178

באר שבע 31
בבל 68
בגדי קודש 101
בורא נפשות 278
בטלנים 76
בי כנישתא דדניאל 67
בי כנישתא דהוצל 67
בי כנישתא דיהודאי רומא 68, 72
בי כנישתא דשף 67
בין הערבים 51, 155, 201, 207
בין השמשות 103, 176
בין כסה לעשור 230
ביעור חמץ 203
בי רבנן 83
בית אבות 34
בית אלקים 85, 101
בית דין של מעלה 12, 230
בית הועד 83
בית הכנסת דבי אגובר 69

בית הכנסת של אלכסנדריים 68
בית הכנסת של בבליים 68
בית הכנסת של בית אלפא 71
בית הכנסת של חמת־טבריא 76
בית הכנסת של כרזים 76
בית הכנסת של מעון 84
בית הקברות 269
בית חוניו 68
בית חיפה 79
בית עם 66
בית שאן 79
בית תפלה 25
ביתר 68, 272
במה מדליקין 178
בנות צלפחד 52
בני הכנסת 78
בני העיר 78
בסילקי 70
ברוב עם הדרת מלך 10
ברוך ד׳ לעולם 171
ברוך שאמר 121
ברוך שפטרני 113
ברית מילה 265
בר כוכבא 215
ברכות וקללות 47, 222
ברכי נפשי 86
ברכת אירוסין 266
ברכת הגומל 263
ברכת הגשמים 262
ברכת החמה בתקופתה 263
ברכת המפיל 285
ברכת הקשת 263, 280
ברכת השיר 121, 193, 210
ברכת יוצר 43, 54, 94, 98, 121, 131, 190, 303
ברכת פרחי אילנות 263
ברכת רחבה 87, 270
ברכת תנחומי אבלים 87, 97, 270

גבאי 78
גבאי צדקה 78
גבורות 135, 143, 153, 232
גבת 214
גוג ומגוג 247
גט 84
גימטריא 141, 309
גירסא דינקותא 111
גלגל 64
גליל העליון 62
גליל התחתון 62
גלילה 297
גנוסטים 93

דברי קבלה (נביאים) 232
דברי קדושה (כתובים) 232
דוד מלך ישראל חי וקים 283
דוכן 17, 74, 82, 101
דלך סני לחבריך לא תעביד 305
דן 31
דצ״ח עד״ש באח״ב 211

הבא לטהר מסייען אותו 240
הביננו 142, 186
הברה ברורה 79
הגבהה 100, 296
הגדה 205
הודו לד׳ כי טוב 119, 196, 204
הודו לד׳ קראו בשמו 90, 119
הורדוס המלך 71
הושענא 250
הושענא רבה 251
הזכרת הגשמים 148
הטוב והמטיב 272, 274
הידור מצוה 247
הזכרת אבידה 84
הלויה 69, 108
הלולא דבר שמעון בן יוחי 214
הלל הגדול 16, 119, 193, 210
הלל המצרי 121, 194
הלל זוטא (חצי הלל) 204
הלל של כל יום 120
המברך את עמו בשלום 147
המלאך הגואל 27
המלך המשפט 227
המלך הקדוש 227

המעריב ערבים 171
הנץ החמה 103, 172
הנרות האלה 253
הספד של רבים 84, 271
הפורש סוכת שלום 171, 177
הקב"ה מצרף מחשבה טובה למעשה 240
הקפות 75, 91, 250
הר גריזים 94, 302
הר הבית 10, 50, 62, 68, 86, 94, 203
הר הכרמל 64, 65
הרי הגליל 62, 284
הרחמן 275
הרמת הידים 99
השכיבנו 171, 177
השתחויה 100, 163

ואני תפלתי 99
ובא לציון 98, 132, 165, 184, 300
והוא רחום 12, 170, 177
והיה אם שמוע 43, 47, 126, 284
והשיאנו 192, 197
וזאת התורה 296
ויאמר 43, 126
וידוי בכורים 9, 13
וידוי חייבי מלקות 12
וידוי מומתים 12, 14
וידוי מעשר 11, 13
וידוי שבעגלה ערופה 11, 14
ויהי נועם 186
ויושע ד' 123
ויכולו 40, 92, 176
ומאהבתך 178
ושמרו בני ישראל 178
ותודיענו 186, 187
ותן טל ומטר 148
ותתן לנו 197, 244

ז'ה אלי ואנוהו 247
זימון 108, 276
זכור את יום השבת 172, 178, 205
זכרון תרועה 229
זכרונות 227
זקן ורגיל 79, 219

חבור הברכות (סידור איטלקי) 124, 185
חביבה מצוה בשעתה 102
חג האסיף 33, 48, 49, 230, 246
חג הבכורים 216
חג הנרות 252
חג הקציר 216
חולו של מועד 198
חומש הפקודים (במדבר) 197
חופה 266
חזן הכנסת 10, 13, 45, 49, 60, 72, 77, 80
84, 89, 106, 156, 272, 293
חזקיה המלך 29, 65, 210, 251
חזרת 207
חיבוט הערבה 249
חלה 11, 108
חמר מדינה 180
חסידים ואנשי מעשה 50
חסידים ראשונים 13, 78, 99, 119, 141, 163
חצות 103, 169, 202
חצי הלל 191
חצי קדיש 162
חרוסת 208
חרמון 86
חשבון הנפש 239
חשמונאים 95, 252
חתן 266, 309

טבל ושרץ בידו 240
טבעונין 79
טבריא 62, 68, 70, 85, 188, 288, 284
טובי העיר 35, 42, 78
טל 148
טלית 101, 128
טרוגיינוס 69

י'אשיהו המלך 29, 65, 200, 286
יבנה 138, 238, 274
יהואש המלך 29, 65, 251
יהושפט המלך 16, 29, 65, 286
יהי כבוד 121

יהיו לרצון אמרי פי 134
יהללוך 121, 196, 210
יובל 52, 229, 245
יום המרובה 247
יום תרועה 229
יון 68
יונים 93, 228
יוצר המאורות 98, 132
יורד לפני התיבה 79, 81, 98, 180
יכניה המלך 298, 303
ילכו מחיל אל חיל 83
ימי כניסה 287
יסוד הנביאים 249
יעלה ויבוא 93, 139, 148, 191, 205, 252, 278
יראו עינינו 171
ירבעם המלך 29
ירחי כלה 308
יריחו 34, 61, 233
ישמך אלקים כאפרים וכמנשה 27
ישתבח 121
כבוד השבת 36, 173, 174, 197
כבוד התורה 56, 299
כדי להרחיק בן אדם מן העבירה 103
כוכים 270
כורסיא 74
כורש מלך פרס 303
כותה 66
כותים 57, 66, 94, 140, 302
כזיב (כוזבא) 215
כי לד׳ המלוכה 124
כילה 73
כי עבדי הם ולא עבדים לעבדים 53, 245
כלה 19, 268
כל הנשמה תהלל 10, 120
כל חמירא 204
כל מה דעביד רחמנא לטב עביד 262
כל נדרי 239
כל עצמותי תאמרנה 100
כסא לאליהו 265
כפרת דברים 9, 240
כרעיה 100
כתובה 84
כתר 151
לבנון 86
לוד 211, 237
לויתן 247
לולב 91, 248
לוקא 124
לחיים 261
ליאונטופוליס 68
לחם עוני 206
ליל התקדש חג 202
ליל שמורים 202
ליקוט עצמות 270
לך בשלום — לך לשלום 273
לכה דודי 178
ללבוש לבנים 101, 212, 238
לעולם יהא אדם 118
לקט 10
לשון ארמית 64, 304
לשון הקודש 10, 47, 111
לשון יונית 305
לשכת הגזית 43, 68, 70, 86, 126
לשכת חטאים 84
לשמוח חתן וכלה 267
מאה ברכות 168, 260
מגן אבות בדברו 175
מגילת אסתר 254
מגילת רות 218
מגילת תענית 256
מגנצא 124
מה טובו 69, 118
מה נשתנה 205
מוגמר 56, 188
מודים דרבנן 149
מועדי א־ל 66
מוסיפין מחול על הקודש 174, 185
מזוזה 252, 264
מזמור לתודה 16, 119
מחוזה 68
מחזור בני רומא, 40, 96, 190, 200, 227, 283
מחזור שנתי 288
מחזור שלוש שנים 290
מחילת עוון 47

מי כמוך 123
מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ 184
מים אחרונים 276
מיני מתיקה בר"ה 235
מירון 214
מכת בכורות 133, 202
מלאכי השרת 40, 64, 176, 195, 239
מלוה מלכה 174
מלכיות, זכרונות, שופרות 231
ממזר 295
ממחרת השבת 95, 200, 212
מנהג אבותינו תורה היא 123
מנהג ארץ ישראל 123, 129, 141, 148, 151, 153, 157, 169, 171, 180, 189, 192, 199, 214, 237, 248, 259, 265, 267, 272, 277, 279, 290, 303
מנהג בבל 128, 129, 141, 148, 151, 153, 157, 169, 171, 180, 189, 192, 199, 214, 237, 248, 259, 265, 267, 272, 277, 279, 290, 303
מנהג נביאים 249
מנורה 76
מנחה גדולה 104, 167
מנחה קטנה 104, 167
מנין 97
מנשה המלך 65
מעון 84
מעין ג' 278
מעין ז' 142, 175, 180
מעין י"ח 138, 142
מעין חתימה סמוך לחתימה 260
מעלין בקודש ואין מורידין 72
מעמד ומושב 87, 97, 270
מעשה בראשית 36, 92, 176, 244, 287
מעשר עני 11
מעשר ראשון 11
מעשר שני 11
מצוה בין אדם לחבירו 10
מצוה בין אדם למקום 10
מצוה הבאה בידך אל תחמיצנה 102
מצוה הבאה בעבירה 72, 260
מצות עשה שהזמן גרמא 107
מצפה 31, 64, 192
מקדש מעט 69, 88
מקוננות 11, 19
מקראי קודש 24, 149, 172, 198, 286
מרור 205
מרזונן 229
מרכבה 298
משיב הרוח 148
משנה תורה (דברים) 47, 197
מת מצוה 272
מתנות לאביונים 255
נביאים אחרונים 24, 31, 292
נביאים ראשונים 31, 36, 50, 194, 249, 260, 292
נביאים שבירושלים 35, 194
נהרדעא 42, 88, 184, 282, 284, 301
נוב 238
נוטריקון 93, 96, 309
נוצרים 93, 96
נזירות 38
נחל איתן 11
נחל שילוח 50
נטילת ידים 102, 157, 276
נינוה 219
ניסוך היין 18, 89, 163, 178
ניסוך המים 32, 49, 95, 197
ניענוע 91, 248
נעילה 37, 105, 222, 244
נעריצך ונקדישך 151
נפילת אפים 164, 241
נצח ישראל לא ישקר 251
נר חנוכה 107, 181, 252
נר יום הכפורים 238
נר מערבי 76
נר שבת 90, 108, 173
נר תמיד 76, 90
נשיאת כפים 36, 44, 74, 157
נשמה יתירה 173, 188
נשמת כל חי 121, 193, 210
סדום ועמורה 26
סדין בציצית 127
סדרא בנביאים 300

סדרא בכתובים 300
סדר הושענות 250
סדר המעמדות 40, 92, 177
סדר הקרבנות 38, 90, 118, 176, 291
סדר התקיעות 234
סוכה 92, 247
סוכת דוד הנופלת 92
סומכים גאולה לתפלה 134
סורא 184, 301
סטיו 70
סיכני 63
סמיכה 9
סעודה מפסקת 233
סעודת אבל 271
סעודת מצוה 85, 179, 192
סעודת הבראה 271
סעודת פורים 255
סעודת ראש־חודש 192
סעודת שבת 179, 187
ספרא דאגדתא 308
ספר אפטרתא 298
ספר העזרה 297
ספרית פריס 124
סתימת הגולל 270

עבודת יום הכפורים 21, 40, 45, 89, 159, 177, 240, 293
עגלה ערופה 11
עדה 97
עובר לפני התיבה 81, 88, 233
עובר לעשייתן 264
עונת נדרים 113
עושה שלום 147, 150, 162
עזרה 10, 16, 21, 47, 107
עזרת ישראל 17, 47
עזרת נשים 17, 47, 50, 71, 106
עין טב 284
עכו 215
על הנסים 149, 253, 255
על חטא 244
עלינו לשבח 96, 232
עמוד השחר 103
עמי הארץ 87, 293, 295
עמלק 85
ענני ד׳ ענני 222
עצרת 10, 91, 95, 197, 200, 216
עצרת של פסח 216
עקידת יצחק 233
ערבה למזבח 32, 249
עשה שבתך חול 174
עשרת הדברים 43, 48, 90, 96, 129
עשרת המרגלים 97
עשרת השבטים 94
עת לעשות לד׳ הפרו תורתך 299

פאה 10
פדיון הבן 265
פוחח 54, 157
פומבדיתא 184, 308
פוסטט (מצרים) 290
פירים קטן 254
פותח את ידך 165
פטום הקטורת 165
פטירת משה 184
פיוט 141, 153, 217, 260
פלג המנחה 104, 167
פסח לדורות 201
פסח מצרים 201
פ׳ר׳ד׳ס 309
פרוכת 73, 79, 89
פרנס 78
פרסומי ניסא 18, 195, 252
פרסיים 57, 69, 93, 190, 303
פרפרת 207
פרקי אבות 184
פרשת בלק ובלעם 118
פרשת המועדים 291
פשיטת ידים ורגלים 100

צאינה וראינה 51
צאת הכוכבים 103
צדוקים 50, 95, 140, 213, 249, 303
צדקה 84, 220
צדקותך צדק 184

צומא רבה 243
צוערי הלויים 17
צידוק הדין 162, 184, 269
ציצית 112, 127, 131, 264
צפורי 62, 188
צפת 178

קארלא, מלך מגנצא 124
קבלת עול מלכות שמים 22, 48, 127
קבלת עול מצות 48, 127
קבלת שבת 178
קברי ירשאל 273
קדושה דישיבה 55, 98, 129, 132, 150
קדושה דעמידה 98, 132, 150
קדושה דסידרא 98, 132, 150, 165, 186
קדושה רבה 152, 181
קדושת השם 135, 143, 232
קדיש אבלים 161
קדיש דאגתדא 161
קדיש דרבנן 161
קדיש קצר 162
קהל רומא 123
קידה 100
קידוש השם 131
קידושין 266
קינות 224
קיסרי 84
קללות 222, 288
קפנדריה 72, 89
קראים 96, 190, 214
קרואן 76, 295
קריאה לכהנים 156
קריעה 219, 269
קתדרא דמשה 76

ראש אבות 34
ראש הכנסת 45, 47, 77, 89
ראש המדברים 307
ראש המעמד 10, 36
ראש הקרואים 77, 297
ראשי פרשיות 60, 293
רומא 68, 215, 223
רומאים 62, 93, 215, 234, 254, 280, 284
רחוב המזרח 66
רחובת העיר 10, 36, 41, 63, 66, 75, 87, 219
ריש גלותא 42, 122, 208, 295
רמ"ח איברים 130
רמלה 237
רקת 215

שאילת גשמים 148
שבעה ימי אבל 271
שבעה מינים שבארץ ישראל 9, 261, 279
שבעה עשר בתמוז 220
שבעה קרואים 289, 299
שבת דריגלא 200
שבת החודש 287
שבת זכור 287
שבת פרה 287
שבת שובה 227
שבת שקלים 287
שבתון 213
שומרון 66
שומרונים 66
שילה 31
שים שלום 43, 146, 158
שיר השבת 182
שיר השירים 15, 204, 300
שיר של יום 16, 90, 166, 230
שיר של פגעים 16
שירת דבורה 15
שירת האזינה 15, 124, 183
שירת הבאר 14, 183
שירת הים 14, 123, 133, 183
שכחה 10
שכחום וחזר וסדרום 137, 259, 288
שלא עשני אשה 116
שלום עליכם 177, 283
שלוש ברכות 274
שלוש סעודות 173
שלוש עשרה מידות 164, 226
שלח מנות 255
שליח הצבור 60, 75, 79, 98, 115, 156, 180, 231
שלמנאסר, מלך אשור 66
שם המפורש 21, 90, 159, 241
שמחת תורה 291

שמש 80
שמיני עצרת 251
שני וחמישי ושני 164, 221
שנים מקרא ואחד תרגום 290, 306
שני תבשילין 91, 208
שעות זמניות 104
שער נשים 71, 106
שפרעם 238
שק ואפר 219
שקיעת החמה 103
שר המנצח 17
שתי רשויות 95, 132
שתי הלחם 91

תהלה לדוד 82, 120
תוספת שבת 185
תורת כהנים (ויקרא) 118, 197
תיבה 55, 62, 74, 82
תכריכין 269
תנופה 10, 248
תענית אסתר 220
תענית בכורות 204
תענית גשמים 220
תענית חלום 221
תענית יחיד 220
תענית צבור 220
תענית שני, חמישי ושני 221
תפלה בלחש 138
תפלה קצרה 280
תפלה קצרה 280
תפילין 96, 101, 107, 112, 131, 199, 259, 264, 284
תפלת ערב אין לה קבע 169
תקיעתא דרב 232
תקיעות דישיבה 235
תקיעות דעמידה 235
תקיעת שופר 90, 112, 220, 233, 245
תרגום אונקלוס 289, 305
תרגום ארץ ישראל 306
תרגום בבלי 305
תרגום דידן 305
תרגום השבעים 213
תרגום יונתן בן עוזיא 305
תרגום ירושלמי 306
תרגום שני 306
תרומה 10
תרומת מעשר 11
תרי"ג מצות 309
תרעומת המינים 96, 129
תשבו כעין תדורו 247
תשובה 13, 25, 218, 240, 307
תשעה באב 117, 123, 185, 220, 223, 226, 292

הספרים העקריים, שהשתמשתי בהם

חלוף מנהגים בין בני בבל לבני א״י	י״ל ע״י ר״י מילר, ליפסיא תרל״ח
מסכת סופרים	י״ל ע״י ר״י מילר, ווינא תרמ״ח
״	י״ל ע״י ר״מ מרגליות, ירושלים תרצ״ח
״ (אוצר חלוף מנהגים)	י״ל ע״י רמ״ב לוין, ירושלים תש״ב
אוצר הגאונים	לרמ״ב לוין, תרפ״ח ועוד.

סידור רב עמרם גאון	ירושלים תרע״ב
סידור רב סעדיה גאון	ירושלים תש״א
סדר חבור ברכות	לר׳ מנחם בן שלמה (בערך 1100 באיטליה)
מחזור ויטרי	לר׳ שמחה מויטרי, ברלין תרנ״ב
סידור הגיון לב	לר׳ אליעזר לנדסהוט, קניגסברג תר״ה
סדר עבודת ישראל	לר׳ יצחק דוב (בער), רדלהיים תרכ״ח
סידור אוצר התפלות	ווילנא תרפ״ט

ספר העתים	לר׳ יהודה ברצלוני, ברלין תרס״ג
פרדס	לרש״י, קושטא תקס״ב
ספר האשכול	לר׳ אברהם בר יצחק מנרבונא, הלברשטאדט תרכ״ח
אור זרוע (ח״א)	לר׳ יצחק בר משה מווינא, זיטאמיר תרכ״ב
ספר המנהיג	לר׳ אברהם הירחי, וורשוא תרמ״ה
שבולי הלקט	לר׳ צדקיה ב״ר אברהם הרופא, ווילנא תרמ״ז
אבודרהם	לר׳ דוד בן יוסף אובדרהם, קושטא רע״ד
כל בו	לר׳ שמריה בן שמחה, פירדא תקמ״ב
מקור הברכות	לר׳ זאב יעבץ, ברלין תר״ע

Der jüdische Gttesdienst	לר׳ יצחק אלבוגן, פרנקפורט תרפ״ד
Synagogale Altertümer	לר׳ שמואל קראוס, ברלין תרפ״ב.